

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

İDİL BULGAR TÜRKÇESİ VE ÇUVAŞ
TÜRKÇESİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI DİL
İNCELEMESİ (SES VE ŞEKİL BİLGİSİ)
Ertuğrul ZORLU

Yüksek Lisans Tezi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Anabilim Dalı Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bilim Dalı

20 Mayıs 2022

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**İDİL BULGAR TÜRKÇESİ VE ÇUVAŞ TÜRKÇESİ ÜZERİNE
KARŞILAŞTIRMALI DİL İNCELEMESİ (SES VE ŞEKİL BİLGİSİ)**

Tez Yazarı
Ertuğrul ZORLU

Danışman
Prof. Dr. Ercan ALKAYA

20 Mayıs 2022
ELAZIĞ

BEYAN

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım "**İDİL BULGAR TÜRKÇESİ VE ÇUVAŞ TÜRKÇESİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI DİL İNCELEMESİ (SES VE ŞEKİL BİLGİSİ)**" başlıklı yüksek lisans tezimin içindeki bütün bilgilerin doğru olduğunu, bilgilerin üretilmesi ve sunulmasında bilimsel etik kurallarına uygun davrandığımı, kullandığım bütün kaynakları atıf yaparak belirttiğimi, maddi ve manevi desteği olan tüm kurum/kuruluş ve kişileri belirttiğimi, burada sunduğum veri ve bilgileri unvan almak amacıyla daha önce hiçbir şekilde kullanmadığımı beyan ederim.

Ertuğrul ZORLU

ÖN SÖZ

Türk lehçelerinin Bulgar ya da r- grubunda tasnif edilen Çuvaş ve İdil Bulgar Türkçeleri birbirleriyle yakın benzerlikler göstermekte ve Ortak Türkçe dışında yer almaktadırlar. Biri çağdaş, diğeri ise tarihî olan bu Türk lehçelerini birbirinin devamı olarak değerlendirmek oldukça yerinde görülmektedir. Ancak İdil Bulgarlarının sahip olduğu bazı kültürel özelliklerin Çuvaşlar arasında yer almaması bir çelişki oluşturmaktadır. Birçok bilim adamı kültürel farklılıkları öne sürerek bu iki topluluğun birbirinden farklı olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla dillerinin de birbirinin devamı olamayacağı kanaatinde dirler.

Kültürel özellikler bir tarafta tutulacak olursa İdil Bulgar yazıtlarının ilk keşfedildiği dönemden kısa bir zaman sonra bu topluluğun dilinin Çuvaş Türkçesine çok yakın olduğu tespit edilmiş ve Çuvaşların İdil Bulgarlarının ardılları olduğu kabul edilmiştir. Ancak dil verilerine de zaman zaman itirazlar yükselmiş ve bunlara dayalı olan görüşler çeşitli yönlerden eleştirilmiştir.

Bir dilin zamanla gelişerek farklı kollara ayrıldığı ve gelişen kolların ana dilden farklılaşıp yeni bir görünüm kazandığı bilinen bir gerçekliktir. Bu gelişim sürecinde meydana gelen farklılıklar birçok nedenden dolayı artabilmektedir. Bir dilin gelişim evrelerini belirlemek için öncülü olan dille karşılaştırılması yıllarca başvurulan yöntemlerden biri olmuştur. İdil Bulgar Türkçesi ve Çuvaş Türkçelerinin karşılaştırılması Çuvaş Türkçesinin tarihine ışık tutacağı gibi bu iki Türk lehçesinin arasındaki yakınlığın derecesini de belirleme de etkili olacaktır.

Bu noktadan hareketle başlanılan çalışmamız İdil Bulgarlarının ve onların çağdaş mirasçıları Çuvaşların dilini ele alıp karşılaştırmayı hedeflemiş, bu iki Türk lehçesinin arasındaki benzerlik ve farklılıkların belirlenmesini amaç edinmiştir. Bu amaçla çıktığımız yolculuğun neticesi ise bu tez çalışmasıdır.

Yüksek lisans öğrenimim süresince bana 2210-A Yurt İçi Yüksek Lisans Burs Programı ile maddî yönden destek olan, burs veren TÜBİTAK'a teşekkür ederim.

Çıktığım bu uzun yolda her daim yanımda olan, yolumu aydınlatan, beni destekleyen, bilgisini ve ilgisini esirgemeyen, öğrencisi olmaktan gurur duyduğum hocam, danışmanım Prof. Dr. Ercan Alkaya'ya sonsuz teşekkür ederim.

Yüksek lisans eğitimim boyunca ufkundan faydalandığım, örnek aldığım hocam Prof. Dr. Ahmet Buran'a, tez çalışmam sırasında bilgilerine baş vurmaktan çekinmediğim hocalarım Doç. Dr. Süleyman Kaan Yalçın'a, Doç. Dr. Mehmet Özeren'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Beni bugünlere getiren, var eden, eğitimim için her türlü fedakârlığı yapan, bana okumam için geniş imkânlar sunan, bu uğurda hiçbir şey eksik etmeyen babama ve anneme; bu süreçte her türlü kahrımı çeken kardeşime sonsuz teşekkür ederim.

Ertuğrul Zorlu

İÇİNDEKİLER

BEYAN	I
ÖN SÖZ	II
İÇİNDEKİLER.....	III
ÖZET	X
ABSTRACT	XI
TABLolar LİSTESİ	XII
KISALTMALAR.....	XIV
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Amacı	1
1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları	1
1.4. Araştırmanın Yöntemi.....	1
1.5. Araştırmanın Kaynakları	2
1.6. Bulgarlar.....	2
1.7. İdil Bulgarları	4
1.7.1. İdil Bulgar Devletindeki Boylar	5
1.7.2. İdil Bulgarlarında Din.....	6
1.7.3. İdil Bulgar Devletinin Coğrafi Sınırları ve Şehirleri	6
1.7.4. İdil Bulgar Devletinin Ekonomisi.....	6
1.7.5. Moğol İstilas ve İdil Bulgar Devletinin Yıkılması	7
1.8. Çuvaşlar.....	7
1.8.1. Çuvaşistan ve Çuvaş Nüfusu	7
1.8.2. İdil Bulgarlarının Mirasçıları.....	8
1.9. Bulgar ve Çuvaş Adlarının Kökeni	10
1.10. Bulgar Grubunun Türk Lehçelerinin Tasniflerindeki Yeri	12
1.11. İdil Bulgar ve Çuvaş Türkçeleri	17
1.12. İdil Bulgar Mezar Taşları ve İlgili Çalışmalar	19
2. SES BİLGİSİ.....	21
2.1. Ünlüler.....	21
2.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Ünlüler.....	21
2.1.1.1. /a/	21
2.1.1.2. /ā/	22
2.1.1.3. /e/	24
2.1.1.4. /ē/	25
2.1.1.5. /ı/.....	25

2.1.1.6.	/i/.....	25
2.1.1.7.	/ĩ/.....	26
2.1.1.8.	/o/.....	26
2.1.1.9.	/õ/.....	27
2.1.1.10.	/ö/.....	27
2.1.1.11.	/õ̃/.....	27
2.1.1.12.	/u/.....	27
2.1.1.13.	/ũ/.....	28
2.1.1.14.	/ü/.....	28
2.1.1.15.	/ũ̃/.....	28
2.1.2.	Çuvaş Türkçesinde Ünlüler	29
2.1.2.1.	Ünlülerin Sınıflandırılması.....	29
2.1.2.2.	Ünlülerin Özellikleri.....	30
2.1.3.	Ünlü Uyumları.....	33
2.1.3.1.	Kalınlık-İncelik Uyumu	33
2.1.3.2.	Düzlük-Yuvarlaklık (Dudak) Uyumu	35
2.1.4.	Uzun Ünlüler	36
2.1.4.1.	Türkçede Birincil Uzun Ünlüler.....	36
2.1.4.2.	İdil Bulgar Türkçesinde Uzun Ünlüler	38
2.1.4.3.	Çuvaş Türkçesinde Uzun Ünlüler	39
2.1.4.4.	İdil Bulgar Türkçesindeki Birincil Uzun Ünlülerin Çuvaş Türkçesindeki Görünümleri.....	39
2.1.5.	İdil Bulgar Türkçesinden Çuvaş Türkçesine Ünlü Değişmeleri.....	40
2.1.5.1.	Ünlü Daralması.....	40
2.1.5.2.	Ünlü Düzleşmesi	41
2.1.5.3.	Ünlü Yuvarlaklaşması	42
2.1.5.4.	Ön Damaksıllaşma	43
2.1.5.5.	Art Damaksıllaşma	43
2.1.5.6.	Kaynaşma	44
2.1.5.7.	Ünlü Türemesi.....	44
2.1.5.8.	Diğer Ünsüz Değişmeleri	45
2.2.	Ünsüzler.....	45

2.2.1. İdil Bulgar Türkçesinde Ünsüzler.....	45
2.2.1.1. Ünsüzlerin Özellikleri	46
2.2.2. Çuvaş Türkçesinde Ünsüzler	55
2.2.2.1. Ünsüzlerin Sınıflandırılması.....	55
2.2.2.2. Ünsüzlerin Özellikleri:	57
2.2.3. Ünsüz Uyumu	64
2.2.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde Ünsüz Uyumu.....	64
2.2.3.2. Çuvaş Türkçesinde Ünsüz Uyumu	65
2.2.4. İdil Bulgar Türkçesinden Çuvaş Türkçesine Ünsüz Değişmeleri	66
2.2.4.1. Tonsuzlaşma	66
2.2.4.2. Sızıcılaşma.....	67
2.2.4.3. Akıcılaşma.....	67
2.2.4.4. Ünsüz Düşmesi.....	67
2.2.4.5. Ön Damaksıllaşma (Palatalleşme-İncelme)	68
2.2.4.6. Art Damaksıllaşma (Kalınlaşma)	69
2.2.4.7. Akıcılaşma.....	69
3. ŞEKİL BİLGİSİ.....	70
3.1. Basit Sözcük	70
3.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Basit Sözcük	70
3.1.2. Çuvaş Türkçesinde Basit Sözcük	70
3.2. Türemiş Sözcük.....	70
3.3. Yapım Ekleri	70
3.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde Yapım Ekleri	71
3.3.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri	71
3.3.2. Çuvaş Türkçesinde Yapım Ekleri.....	73
3.3.2.1. İsimden İsim Yapan Ekler	73
3.3.2.1.1.+hi (+çi, +ni, +ri, +ti)	79
3.3.2.2. İsimden Fiil Yapan Ekler	84
3.3.2.3. Fiilden İsim Türeten Yapım Ekleri	88
3.3.2.4. Fiilden Fiil Türeten Yapım Ekleri	94
3.4. İsim	98
3.4.1. İsimlerde Çokluk	98
3.4.1.1. Ortak Türkçede Çokluk	98
3.4.1.2. Bulgar Grubu Türk Lehçelerinde Çokluk	99

3.4.1.3.	İdil Bulgar Türkçesinde Çokluk	101
3.4.1.4.	Çuvaş Türkçesinde Çokluk	102
3.4.2.	İsimlerde İyelik.....	105
3.4.2.1.	İdil Bulgar Türkçesinde İyelik	105
3.4.2.2.	Çuvaş Türkçesinde İyelik.....	107
3.4.3.	İsimlerde Hal	110
3.4.3.1.	Yalın Hal	110
3.4.3.2.	İlgi Hâli.....	111
3.4.3.3.	Yönelme-Belirtme Hâli	112
3.4.3.4.	Bulunma Hâli	116
3.4.3.5.	Ayrılma Hâli.....	118
3.4.3.6.	Sebep Hâli	120
3.4.3.7.	Yön Gösterme Hâli.....	121
3.4.3.8.	Sınırlama Hâli.....	122
3.4.3.9.	Vasıta Hâli	123
3.4.4.	İsimlerde Soru	125
3.4.4.1.	İdil Bulgar Türkçesinde İsimlerde Soru	125
3.4.4.2.	Çuvaş Türkçesinde İsimlerde Soru.....	125
3.4.5.	İsimlerde Bildirme	126
3.4.5.1.	Geniş Zaman.....	126
3.4.5.2.	Belirli Geçmiş Zaman	127
3.4.5.3.	Belirsiz (Duyulan) Geçmiş Zaman.....	127
3.4.5.4.	Şart.....	128
3.5.	Fiil	129
3.5.1.	Şahıs Ekleri.....	129
3.5.1.1.	İdil Bulgar Türkçesinde Şahıs Ekleri	129
3.5.1.2.	Çuvaş Türkçesinde Şahıs Ekleri.....	129
3.5.2.	Basit Kipli Çekim	130
3.5.2.1.	Duyulan Geçmiş Zaman	130
3.5.2.2.	Görülen Geçmiş Zaman.....	132
3.5.2.3.	Geniş Zaman.....	135
3.5.2.4.	Gelecek Zaman.....	138
3.5.2.5.	Şart Kipi	140

3.5.2.6. İstek Kipi	142
3.5.2.7. Gereklilik Kipi.....	144
3.5.2.8. Emir Kipi.....	148
3.5.3. Birleşik Çekimli Kipler	151
3.5.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde Birleşik Çekimli Kipler	151
3.5.3.2. Çuvaş Türkçesinde Birleşik Çekimli Kipler.....	151
3.5.4. Fiillerde Soru	168
3.6. Fiilimsiler	169
3.6.1. İsim-Fiiller	169
3.6.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde İsim-Fiiller.....	169
3.6.1.2. Çuvaş Türkçesinde İsim-Fiiller	169
3.6.2. Sıfat-Fiiller	170
3.6.2.1. İdil Bulgar Türkçesinde Sıfat-Fiiller	170
3.6.2.2. Çuvaş Türkçesinde Sıfat-Fiiller.....	172
3.6.3. Zarf-Fiiller	176
3.6.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde Zarf-Fiiller	176
3.6.3.2. Çuvaş Türkçesinde Zarf-Fiiller	177
3.7. Zamirler	186
3.7.1. Şahıs Zamirleri	186
3.7.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Şahıs Zamirleri	187
3.7.1.2. Çuvaş Türkçesinde Şahıs Zamirleri	187
3.7.2. Dönüşlülük Zamirleri	189
3.7.2.1. İdil Bulgar Türkçesinde Dönüşlülük Zamirleri	189
3.7.2.2. Çuvaş Türkçesinde Dönüşlülük Zamirleri	189
3.7.3. İşaret Zamirleri	190
3.7.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde İşaret Zamirleri.....	190
3.7.3.2. Çuvaş Türkçesinde İşaret Zamirleri	191
3.7.4. Soru Zamirleri	191
3.7.4.1. İdil Bulgar Türkçesinde Soru Zamirleri	191
3.7.4.2. Çuvaş Türkçesinde Soru Zamirleri.....	192
3.7.5. Belirsizlik Zamirleri	192
3.7.5.1. İdil Bulgar Türkçesinde Belirsizlik Zamirleri	192
3.7.5.2. Çuvaş Türkçesinde Belirsizlik Zamirleri.....	192
3.8. Edatlar	193

3.8.1. Pekiştirme / Kuvvetlendirme Edatları	193
3.8.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Pekiştirme Edatları	194
3.8.1.2. Çuvaş Türkçesinde Pekiştirme / Kuvvetlendirme Edatları	195
3.8.2. Son Çekim Edatları.....	195
3.8.2.1. Araç-Beraberlik Bildiren Edatlar	195
3.8.2.2. Benzerlik Bildiren Edatlar	196
3.8.2.3. Sepeb-Amaç Bilidren Edatlar	196
3.8.2.4. Miktar Bilidiren Edatlar	197
3.8.2.5. Zaman Bildiren Edatlar	197
3.8.2.6. Yön ve Sınırlama Bilidiren Edatlar	199
3.8.2.7. İlgililik Bildiren Edatlar	199
3.8.2.8. Nispet Bildiren Edatlar	200
3.8.2.9. Karşıtlık Bildiren Edatlar	200
3.8.2.10. Başkalık Bildiren Edatlar	200
3.9. Sıfatlar	200
3.9.1. Niteleme Sıfatları.....	201
3.9.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Niteleme Sıfatları	201
3.9.1.2. Çuvaş Türkçesinde Niteleme Sıfatları.....	201
3.9.2. Belirtme Sıfatları	201
3.9.2.1. İşaret Sıfatları	201
3.9.2.2. Sayı Sıfatları	202
3.9.2.3. Soru Sıfatları.....	205
3.9.2.4. Belirsizlik Sıfatları	206
3.10. Zarflar	207
3.10.1. Tarz Zarfları.....	207
3.10.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Tarz Zarfları	207
3.10.1.2. Çuvaş Türkçesinde Tarz Zarfları.....	207
3.10.2. Zaman Zarfları.....	207
3.10.2.1. İdil Bulgar Türkçesinde Zaman Zarfları.....	208
3.10.2.2. Çuvaş Türkçesinde Zaman Zarfları	208
3.10.3. Miktar Zarfları	208
3.10.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde Miktar Zarfları.....	208
3.10.3.2. Çuvaş Türkçesinde Miktar Zarfları	209

3.10.4. Yer-Yön Zarfları.....	209
3.10.4.1. İdil Bulgar Türkçesinde Yer-Yön Zarfları	209
3.10.4.2. Çuvaş Türkçesinde Yer-Yön Zarfları.....	209
3.10.5. Soru Zarfları	210
3.10.5.1. İdil Bulgar Türkçesinde Soru Zarfları	210
3.10.5.2. Çuvaş Türkçesinde Soru Zarfları.....	210
4. SONUÇ	211
4.1. Ses Bilgisi.....	211
4.2. Şekil Bilgisi	213
KAYNAKÇA.....	217
ÖZ GEÇMİŞ	

ÖZET

İdil Bulgar Türkçesi ve Çuvaş Türkçesi Üzerine Karşılaştırmalı Dil İncelemesi (Ses ve Şekil Bilgisi)

Ertuğrul Zorlu

Yüksek Lisans Tezi

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Programı

2022, Sayfa: XIV+224

İdil Bulgar ve Çuvaş Türkçeleri diğer Türk lehçelerinde görülmeyen özgün özelliklere sahip Türk lehçeleridir. Sahip oldukları bu özgün özelliklerinden dolayı diğer Türk lehçelerinden ayrılır ve Türk dilinin bağımsız bir kolunu oluştururlar. Bu nedenle İdil Bulgar ve Çuvaş Türkçeleri araştırmacıların ilgi odağı olmuştur.

Tarihî bir Türk lehçesi olan İdil Bulgar Türkçesi İdil Bulgar hanlığında konuşulmuş ve yazılmıştır. Moğolların İdil Bulgar hanlığına son vermesiyle önemini yitiren İdil Bulgar Türkçesi zamanla konuşurları tarafından unutulmuş, geriye bu lehçe ile yazılan mezar taşlarından başka bir şey kalmamıştır. Mezar taşlarının keşfedilmesiyle birlikte İdil Bulgar Türklerinin dili araştırmacılar tarafından irdelenmiş ve Çuvaş Türkçesiyle ortak özelliklere sahip olduğu anlaşılmıştır.

Bu çalışmada İdil Bulgar ve Çuvaş Türkçelerinin ses ve şekil özellikleri tanımlanarak karşılaştırılacak ve iki Türk lehçesinin ortak yönleri ile farklılıkları tespit edilecektir. Bu noktada, yer yer diğer tarihî ve çağdaş Türk lehçelerine de başvurulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Bulgarlar, İdil Bulgar Türkçesi, Çuvaş Türkçesi, Ortak Türkçe, Türk lehçeleri

ABSTRACT

Comparative Language Analysis on the Volga Bulgar Turkic and the Chuvash Turkic (Phonology and Morphology)

Ertuğrul Zorlu

Mater Thesis

FIRAT UNIVERSITY

Graduate School of Social Sciences

Contemporary Turkish Dialects and Literature

Contemporary Turkish Dialects and Literature Program

2022, Sayfa: XIV+224

Volga Bulgar and Chuvash Turkic are Turkic dialects with unique features not seen in other Turkic dialects. Due to these unique features, they differ from the other Turkic dialects and form an independent branch of the Turkic language. For this reason, Volga Bulgar and Chuvash Turkic have been the center of interest of researchers.

Volga Bulgar Turkic, a historical Turkic dialect, was spoken and written in the Volga Bulgar khanate. Volga Bulgar Turkic, which lost its importance after the Mongols put an end to the Volga Bulgar khanate, was forgotten by its speakers over time and nothing remained from this dialect but tombstones. With the discovery of the tombstones, the language of the Volga Bulgar Turks was examined by the researchers and it was understood that it had common features with the Chuvash Turkic.

In this study, sound and morphological features of the Volga Bulgar and Chuvash Turkic will be defined and compared, the common aspects and differences of the two Turkic dialects will be determined. At this point, sometimes other historical and contemporary Turkic dialects will also be applied.

Keywords: Bulgars, Volga Bulgar Turkic, Chuvash Turkic, Common Turkic, Turkic dialects

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.	Kiril Alfibesinden Latin Alfibesine Transkripsiyon İşaretleri	XVI
Tablo 2.	Türk Lehçelerinde Ön Ses y-‘nin Görünümü	14
Tablo 3.	İdil Bulgar Türkçesinde Ünlüler	21
Tablo 4.	Çuvaş Türkçesinde Ünlüler	29
Tablo 5.	Çuvaş Türkçesinde Ünlüler	30
Tablo 6.	Ünlü Uyumları	33
Tablo 7.	İdil Bulgar Türkçesinde Ünsüzler.....	45
Tablo 8.	Çuvaş Türkçesinde Ünsüzler	56
Tablo 9.	Çuvaş Türkçesinde Ünsüzler	57
Tablo 10.	İyelik Kökenli Şahıs Ekleri.....	129
Tablo 11.	Zamir Kökenli Şahıs Ekleri	130
Tablo 12.	Çuvaş Türkçesinde Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi.....	131
Tablo 13.	Çuvaş Türkçesinde Duyulan Geçmiş Zamanın Olumsuz Çekimi	132
Tablo 14.	Çuvaş Türkçesinde Görülen Geçmiş Zaman Çekimi	134
Tablo 15.	Çuvaş Türkçesinde Görülen Geçmiş Zamanın Olumsuz Çekimi.....	135
Tablo 16.	Çuvaş Türkçesinde Geniş Zaman Çekimi	136
Tablo 17.	Çuvaş Türkçesinde Geniş Zamanın Olumsuz Çekimi.....	137
Tablo 18.	Çuvaş Türkçesinde Gelecek Zaman Çekimi.....	138
Tablo 19.	Çuvaş Türkçesinde Gelecek Zamanın Olumsuzuz.....	140
Tablo 20.	Çuvaş Türkçesinde Şart Kipinin Çekimi	141
Tablo 21.	Çuvaş Türkçesinde Şart Kipinin Olumsuz Çekimi.....	141
Tablo 22.	Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Çekimi.....	143
Tablo 23.	Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Olumsuz Çekimi	143
Tablo 24.	Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Çekimi.....	144
Tablo 25.	Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Olumsuz Çekimi	144
Tablo 26.	Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Çekimi	145
Tablo 27.	Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Olumsuz Çekimi.....	146
Tablo 28.	Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Çekimi	146
Tablo 29.	Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Olumsuz Çekimi	146
Tablo 30.	Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Çekimi	147
Tablo 31.	Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Olumsuz Çekimi	147
Tablo 32.	Emir Kipinin Tarihî Gelişimi.....	148
Tablo 33.	Çuvaş Türkçesinde Emir Kipinin Ekleri.....	149
Tablo 34.	Çuvaş Türkçesinde Emir Kipinin Olumsuz Biçimi	150
Tablo 35.	Çuvaş Türkçesinde Geçmiş Zamanın Hikâyesinin Çekimi	151
Tablo 36.	Çuvaş Türkçesinde Geçmiş Zamanın Hikâyesinin Olumsuz Çekimi.....	151
Tablo 37.	Çuvaş Türkçesinde Geçmiş Zamanın Hikâyesinin Çekimi	152
Tablo 38.	Çuvaş Türkçesinde Geçmiş Zamanın Hikâyesinin Çekimi	152
Tablo 39.	Çuvaş Türkçesinde Geniş Zamanın Hikâyesinin Çekimi	153

Tablo 40.	Çuvaş Türkçesinde Geniş Zamanın Hikâyesinin Olumsuz Çekimi	154
Tablo 41.	Çuvaş Türkçesinde Gelecek Zamanın Hikâyesinin Çekimi	154
Tablo 42.	Çuvaş Türkçesinde Gelecek Zamanın Hikâyesinin Olumsuz Çekimi.....	155
Tablo 43.	Çuvaş Türkçesinde Şart Kipinin Hikâyesi.....	155
Tablo 44.	Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Hikâyesi.....	156
Tablo 45.	Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Hikâyesinin Olumsuz Çekimi	156
Tablo 46.	Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Hikâyesinin Çekimi	157
Tablo 47.	Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Hikâyesinin Çekimi	157
Tablo 48.	Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Hikâyesinin Olumsuz Çekimi	158
Tablo 49.	Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Hikâyesinin Olumsuz Çekimi	158
Tablo 50.	Çuvaş Türkçesinde Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayetinin Çekimi.....	159
Tablo 51.	Çuvaş Türkçesinde Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayetinin Olumsuz Çekimi.....	159
Tablo 52.	Çuvaş Türkçesinde Görülen Geçmiş Zamanın Rivayetinin Çekimi	160
Tablo 53.	Çuvaş Türkçesinde Görülen Geçmiş Zamanın Rivayetinin Olumsuz Çekimi.....	160
Tablo 54.	Çuvaş Türkçesinde Geniş Zamanın Rivayetinin Çekimi	160
Tablo 55.	Çuvaş Türkçesinde Geniş Zamanın Rivayetinin Olumsuz Çekimi	161
Tablo 56.	Çuvaş Türkçesinde Gelecek Zamanın Rivayetinin Çekimi.....	161
Tablo 57.	Çuvaş Türkçesinde Gelecek Zamanın Rivayetinin Olumsuz Çekimi	162
Tablo 58.	Çuvaş Türkçesinde Şart Kipinin Rivayetinin Çekimi	162
Tablo 59.	Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Rivayetinin Çekimi	162
Tablo 60.	Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Rivayetinin Çekimi	163
Tablo 61.	Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Rivayetinin Olumsuz Çekimi.....	163
Tablo 62.	Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Rivayetinin Çekimi.....	164
Tablo 63.	Duyulan Geçmiş Zamanın Şartının Çekimi.....	164
Tablo 64.	Duyulan Geçmiş Zamanın Şartının Olumsuz Çekimi	165
Tablo 65.	Görülen Geçmiş Zamanın Şartının Çekimi	165
Tablo 66.	Duyulan Geçmiş Zamanın Şartının Olumsuz Çekimi	166
Tablo 67.	Geniş Zamanın Şartının Çekimi	166
Tablo 68.	Geniş Zamanın Şartının Olumsuz Çekimi.....	167
Tablo 69.	Gelecek Zamanın Şartının Çekimi.....	167
Tablo 70.	İstek Kipinin Şartının Çekimi.....	167
Tablo 71.	İstek Kipinin Şartının Olumsuz Çekimi	168
Tablo 72.	Gereklilik Kipinin Şartının Çekimi	168
Tablo 73.	Çuvaş Türkçesinde Şahıs Zamirleri.....	187
Tablo 74.	Kişî Zamirlerinin Hal Ekleriyle Çekimi	188

KISALTMALAR

Eser Kısaltmaları

Taranan Eserler

- AÇ : Marhi, T. (2003). *Aça Çuhnehi*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- AI : İvanova, K. (2010). *Asa İleşşi*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- ÇİÇ : İgnat'yev, N. G. (1995). *Çıvaş Yen Çirçunişem*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- ÇV : Kahovskiy, V. F. (1984). *Çıvaşsem*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- İSS1 : Mran'ka, N. (1989). *İmir Sakki Sarlaka I*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- İSS2 : Mran'ka, N. (1989). *İmir Sakki Sarlaka II*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- İSS3 : Mran'ka, N. (1990). *İmir Sakki Sarlaka III*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- İY : Mişşi, Y. (2011). *İmerliş Yuratu*. Şupaşkar: Attil.
- İKŞ : Yun, T. (2013). *İrtni Kunsem-şulse*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- KTŞ : Karyagina, M. (2012). *Kimil Tumli Şar*. Şupaşkar: Şini Vihit.
- KV : Sementer, Y. (2010). *Kirhi Vişev*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- TKM : Raspe, R. E. (1935). *Temtepır Kurni Münhauzın*. Şupaşkar: Çıvaşsen Patşalıh İzdatil'stvi.
- TYH : Orlov, G. (1994). *Trivim Yısna Halapışem*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- UI : Hıvetirı, Ş. (1996). *Ulip*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke izdatel'stvi.
- YM : Vorob'yev, A. (1974). *Yimra*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stv

Başvurulan Kaynaklar

- ÇTS : Bayram, B. (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- DLT : Divanü Lugat-it-Türk
- DSWI : Erdal, M. (1993). *Die Sprache der wolgabulgarischen Inschriften*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- DTS : Nadalyev, B. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., ve Şçerbak, M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: İzdatel'stvo Nauko Leningradskoye Otdeleniye
- TS VI : *Tarama Sözlüğü* (6. cilt). (1996). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- TS VII : *Tarama Sözlüğü* (7. cilt). (1996). Ankara: Ankara Üniveristesi Basımevi.
- VBK : Tekin, T. (1988). *Volga Bulgar Kıtabeleri ve Volga Bulgarcası*. Ankara: TDK Yayınları.
- YWE : Hakimzyanov, F. S. (1978). *Yazık Epitafiy Volskih Bulgar*. Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".

Dil ve Lehçe Kısatmaları

Ar. : Arapça

Çuv. : Çuvaş Türkçesi

EBT. : Eski Batı Türkçesi

EKT. : Eski Kıpçak Türkçesi

ET. : Eski Türkçe

Far. : Farsça

Fr. : Fransızca

Gr. : Grekçe

İBT. : İdil Bulgar Türkçesi

La. : Latince

Mac. : Macarca

Mar. : Marice

Ru. : Rusça

Tat. : Tatar Türkçesi

TBT. :Tuna Bulgar Türkçesi

Diğer Kısaltmalar

Akt. Aktaran

Çev. : Çeviren

Dü. : Düzenleyen

TDK : Türk Dil Kurumu

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve diğerleri

Tablo 1. Kiril Alfabesinden Latin Alfabesine Transkripsiyon İşaretleri

	Latin	Kiril	Latin
А а	A a	Р р	R r
Ă ă	Î î	С с	S s
Б б	B b	Ç ç	Ş ş
В в	V v	Т т	T t
Г г	G g	У у	U u
Д д	D d	Ӳ ӳ	Ü ü
Е е	E, Ye e, ye	Ф ф	F f
Ё ё	Yo yo	Х х	H h
Ё ё	İ i	Ц ц	Ts ts
Ж ж	J j	Ч ч	Ç ç
З з	Z z	Ш ш	Ş ş
И и	İ i	Щ щ	Şç şç
Й й	Y y	Ъ ъ	Sertlik işareti
К к	K k	Ы ы	I ı
Л л	L l	Ь ь	Yumuşatma işareti
М м	M m	Э э	E e
Н н	N n	Ю ю	Yu yu
О о	O o	Я я	Ya ya
П п	P p		

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu İdil Bulgar Türkçesi ve Çuvaş Türkçesinin ses ve şekil bilgileri yönünden karşılaştırılmasıdır.

1.2. Araştırmanın Amacı

İdil Bulgar ve Çuvaş Türkçeleri, Ortak Türkçeden birtakım yönlerden ayrılmakta ve Türk lehçelerinin bağımsız bir kolunu oluşturmaktadır. Araştırmamızda bu iki Türk lehçesinin ses ve şekil özelliklerinin incelenip bunların karşılaştırılması amaçlanmaktadır. Böylece bu iki Türk lehçesinin arasındaki benzerlik ve farklılıklar tespit edilecektir.

1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Araştırmamız Çuvaş Türkçesi ve İdil Bulgar Türkçesinin ses ve şekil özelliklerinin incelenip karşılaştırılması üzerinedir. Bu kapsamda araştırma bu iki Türk lehçesinin ses ve şekil özelliklerini kapsamaktadır. Araştırma Çuvaş Türkçesinin yazı dilini, İdil Bulgar Türkçesi için ise bu lehçeden kalan mezar taşlarının dili esas alınarak yapılmıştır. Çuvaş Türkçesinin ağızları ve İdil Bulgar Türkçesinin diğer dillere verdiği ödünç kelimeler çalışmanın temelinde yer almamaktadır; ancak gerektiği durumlarda değinilmiştir.

1.4. Araştırmanın Yöntemi

Çuvaş Türkçesi ve İdil Bulgar Türkçesinin ses ve şekil özellikleri tanımlanarak bunların karşılaştırılması üzerine temellendirilen araştırmada özelliklerin belirlenmesi için veri tabanları oluşturulmuştur. Bu veri tabanları ve daha önce yayınlanmış bilimsel kaynaklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda lehçelerin özellikleri betimleyici bir biçimde tanımlanmıştır. Yer yer tarihî, yer yer ise çağdaş süremliler olarak ele alınmıştır. Ancak araştırmanın asıl düzeyini tarihî ve çağdaş özelliklerin karşılaştırılması oluşturmaktadır.

Çuvaş Türkçesi için veri tabanları bu dilde yayınlanmış eserleri içermektedir. Bu eserlerin büyük bölümünü yazı dilinde kaleme alınan edebî eserler oluşturmaktadır. Bunların yanında başka yayınlar ve sözlükler de kullanılmıştır. İdil Bulgar Türkçesinin veri tabanını ise bu dil ile yazılan mezar taşları oluşturmaktadır. Bu mezar taşlarının daha önce yapılan yayınlarından Talat Tekin'in 1988 yılında yayınladığı "*Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*" adlı kitabı çalışmamızın veri tabanı için esas alınmıştır. Bunun yanında Marcel Erdal'ın 1993 yılında yayınladığı "*Die Sprache der wolgabulgarischen Inschriften*" adlı kitabı ve Hakimzyanov'un 1978 yılında yayınladığı "*Yazık Epitafiy Volskih Bulgar*" adlı eserleri de çalışmanın veri tabanı için kullanılan kaynaklardır.

İdil Bulgar Türkçesinden kalan malzemeler kullanılırken Tekin (1988) ve Erdal'ın (1993) okuyuşları doğru bulunduğu söz konusu okuma biçimleri; aksi durumdaysa söz konusu iki eserin karşılaştırılıp Tekin (1988) ve Hakimzyanov'un (1978; 1986) eserlerinde verdiği orijinal metinler ve Arap harfli metinlerin incelenmesiyle yeni okuma biçimleri kabul edilmiştir. Tekin'den alıntılanan metinlerde Tekin'in (1988) metinlerin transkripsiyonunda kullandığı *q* garfi yerine *k* kullanılmıştır. Arap harfli metinde gösterilmeyen, ancak kelimenin içinde var olan sesler için Tekin (1988) sesi

gösteren harfin altına nokta koymuştur, bu çalışmadaysa nokta yerine bu sesler köşeli ayraç ([]) içinde gösterilmiştir.

Erdal (1993) metinleri latinize ederken harflerin ünsüz karşılıklarını doğrudan vermiştir; ancak Arap alfabesinde harf ünsüzden ziyade ünlüyü de gösterebilir. Bu durumda Erdal, harfin gösterdiği ünlüyü köşeli ayraç ([]) içinde vermiş; harfin gösterdiği ünsüzü ise ünsüz kelimenin içinde yer almamasına rağmen göstermiştir. "belüwi" (بَلْوَى) "mezar taşı" biçiminde olan kelimeyi Erdal *belüw[i]y* (DSWI: 34) biçiminde göstermiştir. Çalışmamızda Arap harfli metinde harf bir ünlüyü gösteriyorsa doğrudan o ünlü yazılmıştır. Erdal uzun ünlüler için kesme işareti (') kullanmıştır, bu çalışmada ise uzun ünlü harfin üstünde bir çizgi olmak suretiyle (ā) gösterilmiştir. Ayrıca *q* yerine *k*, *x* yerine *h* harfi kullanılmıştır.

Kullanılan İdil Bulgar Türkçesi metinleri anlamlandırılırken metnin alındığı kaynak esas alınmakla beraber, yer yer farklı anlamlandırma ve aktarımlar yapılmıştır.

Çuvaş Türkçesi kelimelerinin anlamları için Bayram (2019) tarafından yazılan "*Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*"nden, yararlanılmıştır, bu sözlükte yer almayan kelimeler için ise Skovortsov'un (1982). "*Çuvaşsko-Russkiy Slovar'/ Çıvaşla-Vırışla Slovar*" adlı eserinden yararlanılmıştır. Etimolojiler için genellikle *etymology.online* sitesi kullanılmıştır. Arapça ve Farsça sözcüklerin orijinal biçimlerinin tespiti için aksi belirtilmedikçe *TDK'nın Türkçe Güncel Sözlük'ü* kullanılmıştır. Çuvaş Türkçesi metinlerinin aktarımı ise aksi belirtilmediği takdirde tarafımıza aittir.

1.5. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamıza İdil Bulgar Türkçesi için İdil Bulgar mezar taşları kaynaklık etmektedir. Bu mezar taşlarının metinlerinin neşirleri ve incelemeleri olan Tekin'in (1988) *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Erdal'ın (1993) *Die Sprache der wolgabulgarischen Inschriften*, Hakimzyanov'un (1977) *Yazık Epitafiy Volskih Bulgar* adlı eserleri araştırmada kullanılan temel kaynaklardır. Bunlarla beraber çeşitli sayıda araştırma, inceleme eserlerinden faydalanılmıştır.

Çuvaş Türkçesi üzerine hazırlanmış doktora tezleri, yerli ve yabancı dil bilgisi kitapları, sözlükler ile beraber Çuvaş yazı diliyle yazılmış roman ve diğer kitaplar da araştırmada kullanılan kaynakları teşkil etmektedir. Çuvaş Türkçesiyle yazılmış bu eserlerin dil özellikleri incelenerek bazı çıkarımlara gidilmiştir.

1.6. Bulgarlar

Bulgarların kökeni ile ilgili olarak birçok görüş mevcuttur. Feher (1984: 4) Bulgarların erken dönem tarihî kayıtlarda Ogur olarak ifade edildiğini belirtir. Koç (2021: 41) Bulgarların Hunlardan türediğini çeşitli araştırmalara dayanarak dile getirir. Gumilëv (2019a: 181) Hunların tarih sayfalarından çekilmesiyle onların yerini Bulgar boyları olan Uturgurlar, Kuturgurlar ve Ogurların aldığını yazar. Hasan Ata Abeşî (2019: 69) Ogur-Bulgarların Hunlarla aynı soydan geldiklerini ya da onların bir kolu olduklarını söyleyip tarihçilerin Hunlar ile Ogur-Bulgar kavminin aynı millet olduğunu savunduklarını ekler. Modern Avrupa kaynakları da Bulgarları Hunlar ile denk, eşit tutmaktadırlar (Chen, 2012: 96).

Bizanslı Gregoras Bulgarların İskit olduğunu söyler (Akt. Koç, 2021: 45). Nitekim Abû'l-Farac da Bulgarların İskit olarak adlandırıldıklarını, Bulgar adının onlara Romalılarca verildiğini ifade eder (Gregory Abû'l-Farac 1999'dan Akt. Koç, 2021: 45). Bunlara rağmen Bizanslılar tarafından kuzeyli kavimlerin birçoğunun etnik kökenlerine bakılmaksızın İskit olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Bu nedenle Bulgarların İskit olarak kabul edilmesine şüpheyile bakmak gerekir.

MS 3. yüzyılda İdil-Ural bölgesi doğudan gelen Türk boylarının göçtüğü yer hâline gelmişti. Hunlar bu harekâtın başında yer alan Türk boyu idi. 3. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman Hunlar güç elde etmiş ve Roma İmparatorluğunun sınırlarına dayanan bir kuvvet olmuşlardı. Böyle bir güç hâline gelen Hunlar, Alanları ve Gotları da mağlup etmişti (Sitdikov ve Izmailov, 2015: 12).

Bulgar-Ogurların erken dönem tarihleri çok net olmamakla birlikte, Golden (2018: 254) Bulgarların boy birliğinin Karadeniz bozkırlarının doğu kısmında, Hazarların batısında ve Kuban boylarında, Göktürklerin ilerlemesinden önce oluştuğunu söyler.

Türklerce mağlup edilen Avarlar Avrupa'ya göç ederler. Bu göçleri sırasında Avarlar Sabirleri yurtlarından çıkartırlar. Yurtlarından çıkartılan Sabirler, Bulgar boyları olan Ogur, Sarugur ve Onogurlara saldırırlar. Bu saldırıların sonucunda Bulgar boyları göç etmek zorunda kalır (Sitdikov ve Izmailov, 2015: 12). Bu olayları eski tarihî kayıtlarda da görmek mümkündür.

Zacharias, Batı Avrasya'da yaşayan göçebe halklar arasında Ogur, Onoğur ve Burğar'ı gösterir (Golden, 2018: 112). Priskos Bulgarlar ile bağlantılı olarak kabul edilen Ogurların ana yurtlarından Sabirler ile yaptıkları bir harp neticesinde çıktıklarını ve civarlarındaki yerleri istila ettiklerini söyler (Ahmetbeyoğlu 1995'den Akt. Karatay, 2020: 47).

Bulgarların içinde etki sahibi oldukları Ogur birliği giderek güçlenir ve Kuzey Karadeniz bölgesini kontrol altına alırlar (Sitdikov ve Izmailov, 2015: 12). Bu güçleri eski kayıtlarda da görülür. Antakyalı İoannes İmparator Zenon'un 482'de Bizans'ın Gotlarla olan savaşında Bulgar halkından yardım talep ettiğini aktarır (Zlatarski, 1970'den Akt. Karatay, 2018: 57). Ermeni tarihçi Moses, Mar Abbas Kotina'yı referans göstererek daha eskilere gidip MÖ 131-118 yılları arasında hüküm süren Kral Arşak zamanında Kafkaslarda yaşayan Bulgarların çıkan bir kargaşa neticesinde kendi yurtlarını bırakıp onların yurtlarına geldiğini aktarır (Moses Khorenats 1978'den Akt. Koç, 2021: 45-46).

Paşev (2006: 36) Avarların 6. yüzyılın ikinci yarısında, Göktürklerin başkaldırısının sonucu olarak Kuzey Karadeniz bölgesine göçtüğünü, 10 yıl sonra bir Bulgar Topluluğu olan Kutrigurlar ile birlikte Orta Tuna bölgesine gelip kendi devletlerini kurduklarını yazar.

Büyük Bulgar devletinin oluşumu Hun devletinin dağılmasıyla birlikte başlayan uzun bir sürecin sonucudur, bu dağılmanın sonucu olarak bu dönem ile ilgili kayıtlarda Karadeniz ile Azak Denizi'nin etrafında yaşayan Hun üst etnonimi altındaki birçok boy adının ortaya çıktığı görülür (Paşev, 2006: 36).

635 yılı civarında Onoğundur-Bulgar boyunun beyi olan Kubrat, Avarlara isyan ederek bağımsız bir devlet kurar (Golden, 2018: 255). Koç (2021: 67) Kubrat Han'ın Bulgar Devletini kurduğu dönemdeki uluslararası durumun onun başarısına uygun olduğunu söyler. Gumilëv (2019b: 256) de Batı Göktürk Hakanlığında meydana gelen iç savaşlardan tek kârlı çıkanın Bulgar hanı Kubrat Han olduğunu yazar.

Kubrat Han'ın 660'lı yıllarda ölmesiyle oğulları arasındaki birlik bozulur ve bunlardan ikisi Hazarlara tabi olurlar, diğer bir kardeş Panonya'ya gider, başka bir kardeşin İtalya'ya gittiği bilinmektedir (Golden, 2018: 255-256).

Kubrat'ın başka bir oğlu Asparuh kendine bağlı olan boyuyla birlikte batıya gidip Tuna Bulgarları devletinin yönetimine geçmiştir (Kafesoğlu, 1985: 16). Asparuh ve ona tabi olan kuvvetler Bizans topraklarına girip onları mağlup ederler ve yerleştikleri toprakların sahipleri olarak tanınırlar, ancak yerleştikleri bu topraklarda pek çok Slav kabilesi mevcuttur ve bu Slav kabileleri onlara tabi olurlar (Golden, 2018: 257). Bu dönemden uzunca bir zaman sonra Boris Han döneminde Bulgarlar Hristiyanlaşmış ve millî kültürlerini terk ederek Slavlaşmışlardır (Kafesoğlu, 1985: 30-31).

1.7. İdil Bulgarları

Bulgarların İdil boylarına geliş tarihi kesin olmamakla birlikte, kimi araştırmacılara göre 7. yüzyılın içlerinde Hazarların Bulgarları mağlup etmesinden hemen sonradır, bazılarına göreyse 8-9. yüzyıllardadır (Golden, 2018: 263).

Golden (2018: 263) İdil bölgesinin Türk göçlerini daha önce de aldığını, Türk dilli halklar ve kendilerine dahil ettikleri İrani göçerlerin bu bölgeye Hun döneminden hemen sonra girmiş olduğunun muhtemel olduğunu söyler. Koç (2021: 86-113) bölgeye göçlerin dört dalga hâlinde gerçekleştiğini, birinci göç dalgasının Bulgar devletinin dağılmasıyla, ikinci göç dalgasının 8. yüzyılın son yarısında Arap-Hazar savaşları neticesinde, üçüncü göç dalgasının Hazarların Yahudiliği kabul etmesiyle 9. yüzyılın son yarısında, dördüncü göç dalgasının ise Hazar Kağanlığına yapılan yoğun göçler sonucunda oluştuğunu yazar.

İzmaylov (2006: 124) İdil Bulgar devletinin teşekkül etmesinde Hazar baskısından kaçıp gelen Bulgarların Ön Türklerden beri çok eski bir devlet geleneğinin olmasıyla Orta İdil bölgesinde etno-politik ve etno-kültürel durumun çok güç olmasının etkili olduğunu belirtir. 10. yüzyılın başlarında (yazılı kaynakların Bulgarların durumu hakkında bilgi verdiği dönemde) Bulgarlar bölgedeki baskın boy durumundaydılar, ancak hangi liderin önderliğinde bölgede birleşmenin gerçekleştiği bilinmese de Almuş Şilke'nin babasının döneminde birleşme tamamlanmıştır (İzmaylov, 2006: 125).

Bulgarların yönetimi altında bütün Orta İdil bölgesi halklarını birleştiren Bulgar lideri "elteber" (yiltuvar) unvanını taşırdı, bu da onun Hazar kağanına bağımlılığını gösterirdi (Smirnova 1981'den Akt. İzmaylov, 2006: 125). Fakat bulundukları topluluk içerisinde Bulgarlar baskın boy olup askerî gücü ve toplumdaki elit zümreyi oluşturdular (İzmaylov, 2006: 125).

10. yüzyıla doğru Bulgar devleti askerî, ekonomik ve siyasî yönden hızlı bir büyüme ve güçlenme sürecine girer (İzmaylov, 2006: 125). İdil yoluyla Fin, Slav ve Baltık topraklarına bağlanan ticaret yolları ile doğudan İdil'e varan ticaret yollarının Bulgarların zenginleşmesine ve devlet sistemlerinin gelişmesine olumlu katkıları olur (Koç, 2021: 121). İdil bölgesinin işlevsel ticaret yolu üzerinde olması ve Harezm'e giden kervan yolunun buradan geçmesi de ekonomik bir unsur olarak İdil Bulgar Devletinin oluşumunda etkili olmuştur (Koç, 2021: 122).

Koç (2021: 122-123) devletin kurucusu Almış bin Şilki'nin, gücü zayıflayan Hazarlara karşı bağımsızlık kazanma isteğinin olduğunu söyleyerek kendi adına hutbe okutup para bastırmasını bunun delilleri sayar.

Almış Han, Bağdat hâlifesi tarafından tanınmak ve Bulgar ülkesinin İslam hâlifeliğinin bir parçası olarak görülmesi için Bağdat'a bir elçi gönderir. Bulgar elçisi Molla Abdullah, Almış Han'ın, ülkesinin tanınması ve hâlifeliğin bir parçası olarak görülmesi hakkındaki isteğini hâlifeye iletir. Hâlife de Bulgar halkının Müslüman olduğunu duyduktan sonra ileri bir zamanda oraya elçi göndermeye razı olur. Ancak çıkan birtakım problemler yüzünden hâlife bu isteğinden vazgeçer (Hâlim vd., 2013: 22-23).

Bulgar ülkesinde boyların isyan etmesi, hanedan arasındaki taht mücadeleleri Almış Han'ın zor durumda kalmasına sebep oldu. Bu sebeple Almış Han hâlife tarafından tanınıp, onun gücünü arkasına alma niyetinden vazgeçmez. Molla Abdullah 921 yılında Bağdat'a tekrar elçi olarak gönderilir. Hâlife bunun ardından İdil Bulgar ülkesine tekrar elçi göndermeye razı olur (Hâlim vd., 2013: 23-24).

Abbasi hâlifesi, Bulgar hanına İbn Fadlan'ın da içinde bulunduğu bir heyeti elçi olarak göndermiştir. İbn Fadlan seyahatnamesinde, Bulgar hanının yanına 12 Muharrem 310 yılında (12 Mayıs 922) vardıklarını, hükümdarın kendilerini bizzat karşıladığını yazar ve Bulgar hükümdarının

hâlifenin adını aldığını, babasının adını ise Abdullah koyduğunu, bu nedenle hutbede Ca'fer bin Abdullah olarak adına hutbe okutulduğunu nakleder (Şeşen, 2019: 21-24).

Almış Han'ın Bağdat'a gönderdiği bu elçiliğin, Hâlife Muktedir'e Müslüman olan Bulgar halkına dinî bir eğitim talebinin yanında Hazarlara karşı kale inşası talebi de vardır (Koestler, 1976: 40). İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde bu teyit edilebilmektedir, ancak kale inşası için istenen altınlar, söz verildiği hâlde getirilmemiştir (Şeşen, 2019: 24).

Bulgar devletinin yöneticisi *yiltuvar* unvanı taşırdı, bu da onların Hazar hakanına bağlı bir alt prenslik olduğunu gösterir. Ayrıca Bulgarlar, Hazar sarayına, vergi olarak ev başına samur kürkü verirdi. Bulgar ülkesinin yöneticisinin oğlu da Hazar sarayında esir tutulurdu. Bağdat hâlifesi ile Almış Han arasındaki bu müttefiklik ve Bulgarların bir İslam ülkesi olarak hâlife tarafından kabul edilmesi onların Hazarlara karşı bağımsız bir devlet hüviyeti kazanmasını sağlar. Bu bağımsızlık hüviyetinin kazanılması Bulgar hükümdarının kullandığı unvanın da değişmesini sağlamıştır. *Yiltuvar* olan unvanını *emir* olarak değiştirir (Hrbek, 1986: 1305).

Bulgarlar ve Rusların ilişkilerine bakıldığında dostane olmayan ilişkiler görülür. Zaman zaman birbirlerinin üzerlerine yürümüşler ve şehirlerini tahrip etmişlerdir. 964 yılında Kiev prensi Svyatoslav tarafından Bulgar ülkesine sefer düzenlenmiş ve ülke talan edilmiştir, ancak bu istilanın ülkenin zenginliği üzerinde uzunca bir zaman süren etkisi olmamıştır (Hrbek, 1986: 1307).

985 yılında Prens Vladimir öncülüğünde Ruslar tarafından ikinci bir sefer düzenlenmiş, ancak çok küçük bir zarar verebilmişlerdir. Bunlara rağmen Hazar hakanlığının yıkılmasının ardından Ruslar ve Bulgarlar arasında eşit koşullarda ticaret anlaşmaları imzalanmış, ilişkileri bir noktada gelişme kaydetmiştir, fakat 1088 yılında Bulgarların Rus köyü Murom'u ele geçirdiği görülür (Hrbek, 1986: 1307). Bu nedenle dostane ilişkilerin uzun süremediği sonucuna varmak mümkündür.

Ruslarla olan bu inişli çıkışlı ilişkilerden başka Bulgarların kendi içinde, boylar arasında, birtakım problemler yaşadığı görülür. Bulgar ve Suvar boyları arasında yaşanan iktidar çekişmesi sonucunda Bulgar ve Suvar şehri gibi iki yönetim merkezinin ortaya çıkmasına sebep olur. Ancak bu durumun Bulgarların lehine sonuçlandığı anlaşılmaktadır (Hâlim vd., 2013: 29).

1.7.1. İdil Bulgar Devletindeki Boylar

İdil Bulgar hanı Almış'a tabi olarak dört boy beyi mevcuttu, buna rağmen Suvarların Almış'a tam olarak itaat etmediği İbn Fadlan'ın seyahatnamesinden anlaşılmaktadır (Koç, 2021: 124; Şeşen, 2019: 35). Bunlara ek olarak Suvarların da kendi aralarında ikiye ayrıldıkları İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde görülür, bunlardan biri Almış Han'ın damadı Virağ'ın idaresi altındadır, diğeri ise eski hükümdarlarına tabi olup Müslüman değildir (Şeşen, 2019: 35).

Bulgar devletinde Bulgarlardan başka Bersula, Suvar, Eskil, Barancar boyları bulunuyordu (Huzin, 1997'den Akt. Koç 2021: 113-114). İbn Fadlan seyahatnamesinde Barancar ya da Berencerler ile ilgili olarak şu bilgileri verir: "*Onlar arasında kadın ve erkek 5000 kişiden meydana gelen Berencer denen ve hepsi Müslüman olan büyük bir aile gördüm.*" (Şeşen, 2019: 32).

İbn Rüste de Bulgarların Eskil, Bursula ve Bulgar olarak üç kısım olduklarını söyleyip bunların bir yerde yaşadığını Hazarlarla ticaret yaptıklarını, Rusların samur, sincap vb. ticaret mallarını onlara getirdiklerini, Bulgarların çiftçilik yaptıklarını ve ticaret gemilerinden öşür aldıklarını aktarır (Şeşen, 2017: 44-45).

1.7.2. İdil Bulgarlarında Din

Genel bir kabule göre İdil Bulgar devleti tarihteki ilk Müslüman Türk devletidir. Yukarıdaki bölümlerde de değinildiği gibi Abbasi hâlifesi İbn Fadlan'ı Bulgar ülkesine elçi göndermiş ve bu elçilik heyeti 922 yılında İdil Bulgar ülkesine varmıştır (bk. Şeşen, 2019: 21). Ancak İdil Bulgarlarının bu tarihten önce Müslüman olmaya başladıkları açık bir biçimde görülmektedir. Nitekim İbn Fadlan, Bulgar ülkesini gezerken ülkede mescitlerin olduğunu, Belencer adlı büyük bir boyun tamamının Müslüman olduğunu yazar (bk. Şeşen, 2019: 32).

İdil Bulgarları, seyahatnameden anlaşıldığı üzere, Hanefî mezhebine göre ikametleri tekrarlıyorlardı, bu da onların Hanefî bir topluluktan İslamiyet'i öğrendiklerini gösterir, nitekim Harezmi halkının etkisiyle Müslüman oldukları söylenir (Şeşen, 2019: 25). Bu din değiştirme elbette ki onlar için siyasi müttefik kazanmanın bir yolu olmuştur.

Bulgarların Müslümanlığa geçmeden önceki inanışlarıyla ilgili çok net bilgiler olmamakla birlikte onların Müslümanlık öncesi inanışlarının izlerine İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde rastlanılmaktadır. Bunlar köpek ulumasının uğur sayılması, yetenekli bir kişi gördüklerinde Tanrıya hizmet etsin diye onu ağaca asmaları ve eve yıldırım düşmesini Tanrı'nın gazabı kabul etmeleridir (bk. Şeşen, 2019: 28-31).

1.7.3. İdil Bulgar Devletinin Coğrafi Sınırları ve Şehirleri

İdil Bulgar devletinin coğrafi sınırları ile ilgili birçok görüş olmakla birlikte Fahreddinov (1996) "*kuzeyde sol koluyla birlikte Kama'nın tamamı, batıda bütün kollarıyla Züye Nehri, doğuda Şuşma Nehri'nin tamamı ve güneyde şimdiki Samar bölgesindeki İdil'in büyük kıvrımına kadar olan bölge*" olarak tanımlar (Akt. Topsakal, 2019: 37).

İbn Rüste Bulgarların Burtas ülkesine komşu olduğunu, Sakalibler ve Hazarlar arasında oturduklarını yazar (Şeşen, 2017: 44-45).

İdil Bulgar devletinin başkenti ve en önemli şehri Bulgar şehriydi. Şehir İdil ve Oka nehirlerinin kesişiminde kurulmuştu (Topsakal, 2019: 57). İdil Bulgar devletinin Bulgar şehrinden sonraki büyük şehri Suvar'dı, bunlardan başka Biler, Kaşan ve Cuketav şehirleri de vardı (Topsakal, 2019: 57-72). Rus kayıtlarında geçen Tuhçin ve İbrahim (Bryakhimov) şehirlerinin (Shpakovsky ve Nicolle, 2013: 11) de olduğunu eklemek gerekir.

1.7.4. İdil Bulgar Devletinin Ekonomisi

İdil Bulgar Türklerinin tarım, hayvancılık, avcılık, balıkçılık, arıcılık, maden işlemeciliği, kemik işlemeciliği, kuyumculuk, dericilik, çömlekçilik, camcılık ve çok ileri düzeyde ticaret yaptıkları çeşitli tarihî ve arkeolojik kalıntılardan anlaşılmaktadır (Koç, 2021: 294-333).

10. yüzyılın başlarında Bulgarlar diğer Türk toplulukları gibi konar-göçer bir yaşam tarzına sahipti ve hayvancılık ekonomilerinin büyük bir kısmını oluşturuyordu. Ancak ilerleyen zamanla birlikte hayvan yetiştiriciliğinin yanına ticaret ve tarım da eklenmiş, Bulgar, tarım ve ticaret şehri olmuştu. Ürettikleri tarım ürünlerinin başında buğday, darı ve arpa geliyordu (Hrbek, 1986: 1306).

Ancak İdil Bulgarları ekonomik olarak asıl zenginliklerini ticarete borçluydular. Bulgarlar İskandinavya yoluyla Batı Avrupa, Kiev Prensliği ve İslam dünyası arasında, uzun mevzili ticarete, çok önemli bir rol oynadılar (Shpakovsky ve Nicolle, 2013: 5). İdil nehri çok eski bir ticaret yoluydu ve Bulgar şehri yabancı tüccarlar için buluşma yeri hâline gelmişti. Bulgarlar samur, sincap ve tilki

gibi hayvanların derilerini ithal ediyorlardı (Hrbek, 1986: 1306). Bulgar şehrinden başka Biler, Kaşan, Cuketav şehirleri de ticarî öneme sahiptiler (Shpakovsky ve Nicolle, 2013: 11).

1.7.5. Moğol İstilas ve İdil Bulgar Devletinin Yıkılması

Moğollar 1223 senesinde, Kalka ırmağının kenarında, Kıpçak-Rus ordusunu hezime uğrattılar ve İdil Bulgarlarına doğru yürüdüler; ancak Moğol kuvvetleri Bulgarlar tarafından mağlup edildi (Koç, 2021: 213).

1229 yılında, otuz bini aşkın askerle Moğol ordusu Yayık nehri kenarında yine Bulgar orduları tarafından durduruldular; ancak 1232 yılında üçüncü bir sefer daha düzenleyen Moğollar 1236 yılında İdil'in aşağı kısımlarını alarak Bulgar devletiyle komşu oldular (Koç, 2021: 215-221). 1236 senesinde Subutay öncülüğündeki Moğol ordusu Bulgar şehrini zapt etti ve şehri tahrip ederek insanları katletti (Topsakal, 2019: 55). Böylece Bulgarlar Moğolların boyunduruğu altına girdiler.

1.8. Çuvaşlar

Çuvaşların erken dönem oluşumları ile ilgili olarak net bilgiler mevcut değildir. Çuvaşların etnik kökenleri ilgili olarak birçok görüş mevcuttur. Onları Hunlarla, Bulgarlarla, Avarlarla, Finlilerle, Burtaslarla, Hazarlarla, Sarmatlarla ve Sümerlerle ilişkilendiren görüşler söz konusudur (Arık, 2012: 16). Golden (2018: 406) Çuvaşların Moğol istilasından sonra teşekkül etmelerinin oldukça muhtemel olduğunu söyler ve Bulgar ülkesinde yaşayan ve Müslüman olmayan Ogurların, Altın Orda devletinin yıkılmasıyla Fin bölgelerine giderek yerel halka karışıp Çuvaşları oluşturduklarının ihtimal dâhilinde olduğunu ekler. Nitekim Çuvaş adı ilk olarak 1502 tarihli Kazan Hanlığı ile ilgili bir Rus kroniğinde gözlenir (Fedotov, 1996a: 394).

Çuvaşlar, Bulgar Hanlığının yıkılmasından sonra Kazan hanlığında varlıklarını devam ettirmeye çalıştılar. 1552 yılında Rusların Kazan'ı işgaline karşı koyan Çuvaşlar, 1556 yılında Ruslara teslim olup onların boyunduruğuna girdiler (Yüce, 1992: 389).

Ruslar Çuvaşları egemenlikleri altına aldıktan sonra, onları Hristiyan Ortodoks yapmak amacıyla çeşitli misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Ancak geleneksel inançlarına sıkı bir biçimde bağlı olan Çuvaşlar, Rusların bütün çabalarına rağmen, kuzeydeki bir kısım dışında, inançlarını sürdürmüştür. 18. ve 19. yüzyıllara gelindiğindeyse bu baskı giderek artmıştır (Yüce, 1992: 389).

Uzunca yıllar Rus boyunduruğunda yaşayan Çuvaşlar, Ruslara karşı 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ayaklandılarsa da bir başarı elde edemediler. 1917 ihtilalinden sonra mart ayında Sovyetler, Çeboksarı'da iktidar kurdu ve Çuvaşları bir yıl içinde tamamen egemenlikleri altına aldılar. 24 Haziran 1920 senesine gelindiğindeyse Çuvaşistan Rusya Federasyonuna tabi özerk bölge oldu (Yüce, 1992: 389). 21 Nisan 1925 yılında "Çuvaş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" adını alarak özerk bir cumhuriyet statüsü kazandı. 1991 yılında "Çuvaşistan Cumhuriyeti" adıyla özerk olan devlet 1994'ten sonra cumhurbaşkanını tayin etti (Arık, 2012: 29).

1.8.1. Çuvaşistan ve Çuvaş Nüfusu

Çuvaşistan, Rusya'ya bağlı özerk bir cumhuriyet olup başkenti Çeboksarıdır. Çeboksarı'dan başka Alatur, Şumerlya, Asanova Kanaş, Yadrin, Tsivil'sk adlı şehirleri de vardır. Çuvaşistan'ın doğusunda Tatar Özerk Cumhuriyeti, batısında Gorki Özerk Cumhuriyeti, Kuzeyinde Mari Özerk Cumhuriyeti, Güneyinde ise Ul'yanovsk bulunur (Yüce, 1992: 388).

Rus ovasının doğu kısmında yer alan Çuvaşistan, bozkır ve orman kuşagında olan bir ÷lkedir. İdil nehrinin orta bölümündeki kıyılarında bulunan ÷lke, İdil'in kolları olan Sviyaga ve Sura nehirleri tarafından çevrilir. ılıman bir karasal iklime sahip ÷lkenin kışları soğuk ve uzun, yazlarıysa ılıktır. Orman bakımında da zengin bir ÷lkedir (Yüce, 1992: 388-389).

Çuvaş Özerk Cumhuriyetinin ekonomisinin önemli bir kısmını tarım ve hayvancılık oluşturur. Tahıl, patates, kenevir, keten, şeker pancarı, tütün yetiştirilen başlıca tarım ürünleridir. İdil nehri boyunca meyve yetiştiriciliğı de önemli bir yer tutar. Sığır, domuz ve koyun yetiştiriciliğı de ÷lkede yapılmakta, Nijni Novgorod ve Moskova'ya buradan et ve süt ürünleri gönderilmektedir¹.

1917 Ekim ihtilalinden önce az gelişmiş bir endüstriye sahip olan Çuvaşistan, ikinci dünya savaşından sonra bu sahada önemli derecede gelişim göstermiştir. Çeboksarı şehrinde elektrikli ekipmanlar, makine parçaları, tekstil, alkol ve deri eşyaları üretilmektedir. Tahıl üretim merkezi olan Alatır'da lokomotif, otomobil fabrikaları ve elektromekanik tesisi bulunur. Vurnaru'da ise gelişmiş bir kimya endüstrisi vardır².

Çuvaşistan nüfusu (2019) 1,223,400'dür. 2010 sayımını göre ÷lke nüfusunun % 67.7'sini Çuvaş Türkleri, % 28.86'sını Ruslar, % 2.84'ünü Tatar Türkleri, % 1.08 Mordvinler ve % 1.52'sini diğerk etnik gruplar oluşturmaktadır³.

1.8.2. İdil Bulgarlarının Mirasçıları

Uzun yıllar Çuvaş ve Tatarlar arasında Bulgar kimliğı üzerine bir çekişme yaşanmakta ve iki taraf da kendilerini Bulgarların devamı, mirasçıları olarak görmektedirler.

19. ve 20. yüzyıllarda İdil-Ural bölgesindeki Müslüman aydınların hayatında modernleşmeye bağılı olarak değışimler başlar. Bu değışimleri tetikleyen unsurlardan biri İdil-Ural Müslümanları arasında cereyan eden ticarî ve endüstriyel etkileşim, diğeri ise Avrupa merkezli İslami modernleşme ve Tatar milliyetçiliğı olmuştur (Frank, 1998: 158).

İdil-Ural bölgesindeki Müslümanlar etnik oluşum çerçevesinde (tarih yazımında) iki farklı ekolde birleşmiştir. Bu ekollerden biri Tatar milliyetçiliğı olup Mercanî'nin "*Mustafâd al-akhbâr*" adlı eserinden etkilenmişlerdir. Tatar ekolüne göre Bulgarlar bölgedeki ilk Müslüman hanedan olsa da Tatar milletin oluşumu ve Tatar milliyetçiliğinin doğuşu anlatıların önemli bir parçasıydı ve bu unsurlar ancak Moğol fethiyle ortaya çıkmıştı (Frank, 1998: 159).

Esas itibariyle Bulgar kökenini tümüyle yok saymayan Tatar ekolüne bağılı aydınlar arasında bulunan Şehabeddin Mercanî, benimsenmiş bir ad olan Tatar adının reddedilmesinin gereksizliğine "*Mustafâd al-akhbâr*" adlı eserinde değinmiştir (Zekiyeve, 2019: 252-253).

Bunlara karşın İdil Ural Müslümanları arasında geleneksel tarihçiliğı bağılı olanlar da mevcuttu ve bunlar diğerk ekol olan Bulgar görüşünü destekliyorlardı. Kendilerini Bulgar olarak adlandıran güruh arasında Bulgar Türklerinin İslamiyet'i kabulü İdil-Ural Müslümanları için önemli bir tarihî olay olarak kabul ediliyor ve popülaritesini devam ettiriyordu (Frank, 1998: 159).

Kazan Tatarları arasında Bulgar kimliğini savunan akımlardan biri de Veysicilik olmuştur. Geleneksel bir sufi anlayışı olan bu akım içerisinde Bulgar kimliğı de yer almıştır. Veysicilere göre mollalar Müslümanlardan ziyade çarlığa hizmet ediyorlardı. Bu nedenle camilere gitmeyi reddettiler.

¹ Britannica, Ansiklopedi Editörleri, (17 Haziran, 2019.). Chuvashiya. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/Chuvashiya>, 27 Şubat 2022'de erişi sağlandı.

² Britannica, Ansiklopedi Editörleri, (17 Haziran, 2019.). Chuvashiya. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/Chuvashiya>, 27 Şubat 2022'de erişi sağlandı.

³ Chuvash Republic. Federation Council of the Federal Assembly of the Russian Federation: <http://council.gov.ru/en/structure/regions/CU/> adresinden 27 Şubat 2022'de alındı.

Veysiciler kendilerini Tatarlardan da soyutlayıp Bulgar olarak adlandırıyorlardı. 20. yüzyılın sonlarına doğru, Bulgar geçmişi oluşturma yenilenen Veysicilik hareketinin temel gayesi hâline gelmiştir (Shnirelman, 1996: 40).

Ekim ihtilalinden sonra geleneksel Bulgar kimliğinin savunucuları olan ulamalar (alimler) ve sayısız tarihî metin yok edildi. Ancak 1940'lardan sonra Rus ve Tatar halkı arasındaki kardeşliği desteklemek ve bunu tarihî temellere dayandırmak için, Moğol fatihlerine karşı olarak Bulgarların ve Rusların beraber savaştığı ve İdil-Ural Tatarlarının Bulgarların mirasçısı olduğu görüşü desteklenmeye başlandı (Frank, 1998: 172-187).

Bugünkü Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nün öncülü olan Sovyet Sosyalist Bilimler Akademisi'nin Tarih ve Felsefe Bölümü 25-26 Nisan 1946 tarihinde, Moskova'da bir konferans düzenler. Bu konferansta Kazan Tatarlarının ataları olarak Moğol Tatarlarını göstermenin bir hata olduğu, Kazan Tatar halkının Fin-Ugor toplulukları ve Bulgarların karışımından oluştuğu gibi söylemler yer almıştır (Shnirelman, 1996: 24).

Bulgarlardan kalma yazıtların dilinin Çuvaş Türkçesine yakınlığının İlminsky ve Feyizhanov tarafından tespit edilmesinden sonra Bulgarların mirasçıları olarak Çuvaşlar görülmeye başlanmıştır. Bu görüş Aşmarin ve Kunik tarafından da destek bulmuştur (Zekiye, 2019: 217). Çuvaşlar arasında Bulgarların Çuvaşların öncülleri olduğu görüşü 1946 tarihindeki konferansta alınan karar ile ters düşüyordu. Bu nedenle 1950 senesinde yeniden bir konferans düzenlenir. Ancak Çuvaşların Türk dilli topluluklarla Fin-Ugor kavimlerinin karışımından oluştuğu savının ileri sürülmesi Çuvaşları bu sefer de memnun etmez (Shnirelman, 1996: 24-25).

Çuvaşlar bu meseleye çözüm getirmek için 1956 senesinde yeniden bir konferans düzenlerler. Burada Çuvaşların oluşumunda Bulgar ile Suvaz Türklerinin ve az sayıda Fin-Ugor kavimlerinin yer aldığı görüşü kabul edilmiştir (Dimitriev 1957'den Akt. Shnirelman, 1996: 25).

Bunlara karşın Tatar bilim adamları Bulgarların yalnızca Kazan Tatarlarının doğrudan ataları olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Bu nedenle Tatar bilim adamları, Çuvaş Türkçesine oldukça yakın olarak kabul edilen İdil Bulgar kitabelerinin dilinin tek çeşit olmayıp iki çeşit olduğunu ve bunlardan birinin Tatar Türkçesine oldukça yakın olduğunu iddia etmişlerdir. Yusufov (1960) ve Hakimzyanov (1978) bunu ispat etmeye çalışan filologlardır (Shnirelman, 1996: 29-30). Zekiye (2019) de Bulgarların Çuvaşlarla bir ilgisinin olmadığını birçok yönden savunmaktadır.

Gimadi, ilk olarak Bulgarların çok etnikli olduğunu ve bunun Kazan Tatarları ile Çuvaşların içinde görüldüğünü söylemiş; daha sonra ise Ön Bulgar Türklerinin Çuvaşların oluşumunda yer aldığı şeklinde başka bir görüş benimsemiştir. Sonunda ise Çuvaşların atalarının Türkleşmiş Fin-Ugor toplulukları olduğu yönünde başka bir görüş benimsemiştir (Gimadi 1948'den, 1957'den ve Kozlova 1950'den Akt. Shnirelman, 1996: 29).

Tatar bilim adamı Hâlikov (1966) ise Bulgarlar ve Çuvaşlar arasında herhangi bir bağ olmadığını söyler ve Çuvaşların saf bir millet olduğunu veyahut Türk birleşenleri ile Fin-Ugorların karışarak Çuvaşları oluşturduğu belirtir (Akt. Shnirelman, 1996: 29)

Çuvaş-Bulgar bağlantısının en güçlü yanını dil verileri oluşturmaktadır. Bu bağlamda Çuvaş bilim adamlarından Dimitriyev (1984, 1986 vd.) yazılarında Çuvaş Türkçesinin İdil Bulgar Türkçesine Tatar Türkçesinden daha yakın olduğunu göstermiştir (Akt. Shnirelman, 1996: 31).

İdil Bulgarları Müslüman olduğu hâlde Çuvaşlar Müslüman değildir ve Çuvaşlar arasında eski şehir kültürü yoktur. Bu iki söylem Çuvaşların Bulgar bağlantısının zayıf halkalarını oluşturmaktadır. Buna karşın Çuvaş bilim adamları Müslümanlaşmanın şehirliler, tüccar ve aristokrat çevrede gerçekleştiğini, kırsal kesimlerde yaşayanların ise eski inanışlarını sürdürdüklerini

söylerler (Shnirelman, 1996: 33). Bu görüşü destekleyecek nitelikte tarihî veriler de mevcuttur. Bulgar ülkesindeki boylardan biri olan Suvarların bir kısmının Müslüman olmadığı İbn Fadlan tarafından aktarılmıştır (bk. Şeşen, 2019: 35).

Bu noktada İdil Bulgar devletinin siyasî sınırları da İdil Bulgarlarının mirasçılarını belirlemede kullanılan argümanlardan biri olmuştur. Dimitirev (1957), Bulgarların ve Suvarların kuzeye doğru, İdil nehrinin sol kıyısı boyunca göç edip sonra sağ kıyısına yerleştiklerini söyler. Buna karşın Kakhovskii, Bulgarların sağ tarafa geldiğini, Suvarların ise sol kıyı boyunca göçtüğünü ve 13. yüzyılda Moğol istilasından kaçmak için nehrin karşı yakasına geçip buradaki yerli halklarla karışarak Anatri Çuvaşlarını oluşturduklarını söyler (Akt. Shnirelman, 1996: 32). Tatarlar Çuvaşların topraklarının tamamının İdil Bulgar devletinin içinde bulunmadığını söyler ve Çuvaşların görüşüne karşı çıkarlar (Shnirelman, 1996: 33).

Bulgarları, hem Çuvaşların hem de Kazan Tatar Türklerinin ataları olarak görmekte bir beis bulunmamaktadır. Moğol istilası sonrası ve öncesinde bölgeye akın eden, sığınan Kıpçak Türklerinin etkisi ve Altın Orda devletinin Harezm Türkçesini resmî devlet dili olarak kullanması gibi faktörler nedeniyle Müslüman olan İdil Bulgarlarının dilinin Kıpçakçalaştığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Bunun en somut örneğini İdil Bulgar yazıtlarından Çistapol kitabesi gösterir. Kitabe hem Ortak Türkçe hem de Bulgar Türkçesi unsurları içermekle beraber Ortak Türkçe şekil birimlerin Bulgar Türkçesindeki karşılıklarının işlevlerini de üstlendiği görülür⁴.

1.9. Bulgar ve Çuvaş Adlarının Kökeni

Bulgar adının kökeni ile ilgili olarak birçok görüş ileri sürülmüştür. 1872 yılında Tomaschek, Bulgar adını “karışmış” anlamında kabul edip Türkçe *bulga-* “karıştırmak” fiiline dayandırmıştır (Akt. Németh, 1982: 7). Bu görüş Räsänen (1969) ve Doerfer (1963-75) tarafından da kabul edilmiştir (Akt. Németh, 1982: 7-8). Németh (1927) ise Kafkaslarda Hunlar ve Bulgarların karışık karışık bir toplum oluşturduğu düşüncesinden hareketle Bulgar adının “*karışık*” anlamına geldiği fikrini ortaya atmıştır (Akt. Németh, 1982: 7-8).

Daha sonra Németh (1982: 7-13) bu açıklamadan başka yeni bir açıklama daha ortaya koymuştur. Bulgar adını Tonyukuk Yazıtında geçen “*bulganç*” “*kargaşalı*” (Şirin, 2020: 412) kelimesi ile ilişkilendirmiştir. Bunun bir devletin, ulusun siyasî durumunu gösterdiğini eklemiştir. Rusya Sovyet Akademisi tarafından yayımlanan Eski Türkçe’nin sözlüğü olan “*Drevnetyurkskiy Slovar*”da *bulga-* fiili için verilen 4. sıradaki anlamı “*hoşnutsuzluk oluşturmak, karışıklık etmek*” da dayanak olarak göstermiştir (Németh, 1982: 7-13). Németh ilk görüşünden vazgeçerek bu görüşünü benimsemiştir.

Pelliot (1949) ise bu adın *bul-* “bulmak” fiili ile *-gar* ekinin birleşmesinden meydana geldiğini ileri sürmüştür (Akt. Németh, 1982: 11-12). Pelliot ayrıca (1950) Bulgar adının “*les trouveurs*” “bulucu” anlamına gelmesinin muhtemel olduğunu söyler (Akt. Maenchen-Helfen, 1973: 384). Boodberg (1936) de Çin kaynaklarında geçen *Buloji* adını *Bulgar* adı ile ilişkilendirmiştir (Akt. Chen, 2012: 87). Chen (2012: 97) Buloji ve Bulgar adlarının anlam benzerliği üzerinde durup aradaki benzerliği ilgici çekici bulmaktadır. Ancak Chen (2012: 97) Bulgarlar ve Bulojiler arasında herhangi bir doğrudan bağlantının kanıtlanmayacağını da ifade eder.

Detshev (1927) ise Bulgar adının Türkçe kökenli gösterilmesine karşı çıkmıştır. Bu adın Atilla’nın torunlarına Gepidler ve Ostorogotlarca verildiğini ve kelimenin Almanca kökenli

⁴ Bu işlevler Bulgar Türkçesinde görülüp Ortak Türkçede görülmez.

olduğunu belirtmiştir, Keremapolous (1953) ise Bulgar adını *Burgoroi* köküne dayandırmıştır, Limes boyunca organize olmuş Romalı Tüccar anlamına gelir (Akt. Maenchen-Helfen, 1973: 384).

Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş* adlı eserinde Bulgar adının "*bel+gur*" yapısından türediğini, bunun *beş Oğuz* veyahut *beş Ogur* anlamlarına geldiğini söyleyip "*bel*"'in lir grubu Türk lehçelerinde "beş" anlamına geldiğini belirtmiştir (Togan, 1981: 155).

Karatay, Bulgar adında bulunan -gAr, -gUr ekinin yükseklik, yükseklikle alakalı yer, il gibi anlamalara geldiğini ve birçok dilde bulunduğunu söylemiştir. Bulgar adını açıklarken Karaçay'da bulunan Beştav adının "r" grubu Türk lehçelerinde bel/bil +gor şeklinde olduğunu ve Bulgar adının da buradan kaynaklandığını iddia etmiştir (Karatay, 2003: 27-28).

Yukarıda verilen Bulgar kelimesinin etimolojilerinden Togan'ın açıklamasının yanında Türkçe şehir anlamına gelen *balık* kelimesinin de bu etnonimin kökeni ile alakalı olma ihtimali vardır. Nitekim Bulgar adının kökeni ile alakalı diğer bir teori ise Baktria'da bulunan Balkh (Balh) şehri ile Bulgar adının ilişkisi üzerinedir (Gurov, 2007: 3).

Türk boylarının etnonimlerinin yapısı incelendiğinde yapısal ortaklıklar göze çarpmaktadır. Ogur, Bulgar, Uygur, Kutrigur, Utrigur, Onogundur, Mişer, Avşar, Döger, Tatar, Suvar, Avar, Hazar, Oğuz, Kırgız, Hakas ve hatta Çungar, Dalur gibi bazı Moğol etnonimlerinde +(g)Ar, +(g)Ur, +(g)Az, +(g)Uz yapıları koşuttur. Karatay (2003) bu yapıyı yukarıda da değinildiği gibi yükseklikle alakalı bir köke bağlasa da bunun etnonim yapan, topluluk adları türeten bir ek olduğu açıktır. Bu ekin işlevce benzerini Türklerin yüzyıllarca beraber yaşadığı, birlikte bir sosyo-kültürel bağ kurduğu Moğollarda da görmek mümkündür. Buryat, Merkit, Bayaut, Arulat, Kerait, Kıyat, Buryat, Yamaat, Jalaid, Taijuud, Bodonguud, Burut gibi tarihî ve çağdaş Moğol boy etnonimlerinde ve Bayat, Teleüt, Telengit gibi Türk etnonimlerinde de ortak olarak görülen çokluk eki +t, +d de +(g)Ar, +(g)Ur, +(g)Az, +(g)Uz yapıları ile benzer bir kullanıma sahiptir. Bu yapı gibi ele alınan yapının da çokluk bildirme özelliği olmalıdır.

Çuvaş adı ile ilgili olarak birden çok görüş mevcuttur. Zolonitskiy, Çuvaş adını Türk lehçelerindeki "*yavaş*" "*yıvaş*" sözcükleriyle ilişkilendirmiştir. Fasmer ise aynı görüşe bağlı kalarak Çuvaş adının Türkiye Türkçesi "*yavaş*", Uygur Türkçesi "*yabaş*" vb. ile ilgili olduğunu söylemiştir (Fedotov, 1996b: 394-395).

Kovelskiy (1954, 1956), İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde geçen *Suvan* adının yanlış okunduğunu, *nun* ve *ze* harflerinin karıştırıldığını söyleyip adın *Suvaz* biçiminde okunması gerektiğini ileri sürmüştür. Aynı zamanda *Suvaz* adının *Çuvaşları* gösterdiğini iddia etmiştir (Akt. Arık, 2012: 15). Bu görüş Yusupov ve Fahretdinov tarafından sert bir biçimde eleştirilmiştir (Fedotov, 1996b: 395).

Fedotov (1996b: 397-399) Çuvaş adını DLT'de geçen *yugaç* "*Bir derenin veya bir ırmağın karşı yakası*" (Atalay, 2021: III. 8-9) sözcüğüyle ilişkilendirmiştir. Daha sonra bu sözcüğün Çuvaş sözcüğüne nasıl değiştiğini dilbilimsel veriler çerçevesinde açıklamıştır. Agyagasi (2019: 4) Fedotov'un açıklamasını şu şekilde özetlemiştir: "Eski Türkçe *yugaç* > Eski Bulgar Türkçesi *cuğaç* > Eski Çuvaş Türkçesi *şuaş* > Dağ Çemeremişçesi *suas*". Fedotov (1996: 398) Eski Türkçe *yugaç* sözcüğünün Tatar Türkçesinde *yuaç* ~ *zuas*, Çuvaş Türkçesinde **şāš*, **şuaş*, **şuvaş*, Marice *suas* ~ *suβas* biçimlerinde olduğunu ifade etmiştir.

Fedotov'a (1996b: 398) göre Moğol istilasıyla beraber Bulgarlar yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Bir kısmı kuzey bölgelere göçmüş, diğer bir kısmı ise İdil'in sol kıyılarını Kıpçaklara bırakıp kendileri sağ kıyılara yerleşmişlerdir. Bu yüzden Marilerin ataları komşularını Suvas (> Çuv. Çıvaş) diye çağırılmışlardır.

Fedotov'un (1996b: 397-399) suas > çıvaş görüşüne Agyagási (2019: 5) itiraz etmekte ve hiçbir şekilde böyle bir gelişimin söz konusu olmayacağını söylemektedir. Agyagási (2019: 8-10) Çuvaş etnoniminin *yugaç* sözcüğünden geldiği görüşüne ise karşı değildir. Ona göre İdil Bulgar Türkçesi üç değişkeye sahipti; bunlardan ikisi ön Türkçe sözcük başı /y/ sesini /ş/ sesine, biri ise /c/ sesine dönüştürmüştür. ş- ağızlarının konuşurları Kama nehri yakınlarına yerleşmiş (Perm dilleri ile olan dil ilişkileri neticesinde böyle bir sonuca varılmış) olmalıdır, c- ağzının konuşurları ise İdil nehrine yakın bir bölgede meskun olmalıydı. Onların meskenlerinin muayyen nehir olması hâlinde, bölgenin zengin hidrografyası, onlara diğer grupları "karşı yakadakiler" olarak adlandırmayı mümkün kılmıştır. Bunlardan ş- ağzında *yugaç* kelimesi *şuwaş*, c- ağzında ise *cuvaç* > *çuvaç* şeklinde bir gelişme göstermiştir. c- ağzındaki *çuvaç* sözcüğü bu ağzın konuşurları tarafından Çuvaşların öncülleri olan ş- ağzının konuşurlarını; ş- ağzındaki *şuwaş* sözcüğü de bu ağzın konuşurlarınca c- ağzının konuşurlarını belirtmek için kullanılmış olmalıydı⁵. c- ağzını konuşan Bulgarlar Moğol istilasıyla Kıpçaklar tarafından asimile edilmeye başlanmıştır. Bu nedenledir ki ş- ağzı konuşurları tarafından c- ağzının konuşurları için kullanılan *şuwaş* adlandırması Maricede "Tatar" anlamını kazanmıştır (Agyagási, 2019: 8-10).

Clauson (2017: 44) Çuvaş adının kökeni ile ilgili olarak ilginç bir görüş ileri sürmektedir. Ona göre *Çuvaş* adı *Tavgaç* adından gelişmiştir. Bu görüşünü dil bilimsel verilerle de kanıtlamaya çalışan Clauson Standart Türkçe kelime başı *ta*-nın Çuvaş Türkçesinde *çu*- olduğunu söylemiş (taş ~ çul gibi), kelime içindeki -ğ- sesinin yutulduğunu ve son ses -ç'nin bazen -ş olduğunu aktarmıştır.

Yegorov (2017: 368-369) Çuvaş adının Eski Türkçe **yagucı* (< *yag*- "kurban etmek" + *cı*) sözcüğüyle alakalı olduğunu düşünmektedir. Sözcüğün Çıvaş biçimine dönüşümü ona göre şu değişimler neticesinde olmuştur: a > Çuv. o / u > i; g > v. Yegorav'a göre bu değişimler sonucunda *yagucı* biçimi Eski Çuvaş Türkçesinde **şuwaş*, **şıvaş* yapılarına dönüştü ve "kurban, pagan" anlamlarına gelir oldu. Yegorov bu biçimleri *Çuvaş* adının kaynağı olarak görür.

1.10. Bulgar Grubunun Türk Lehçelerinin Tasniflerindeki Yeri

Çuvaş Türkçesi Türk lehçelerinin Bulgar grubuna giren tek lehçedir. Birçok özelliği ile diğer Türk lehçelerinden ayrılmakta ve kendine özgü özellikler barındırmaktadır.

Adelung (1806), gramer ve sözlük özelliklerini göz önüne alarak Türk lehçelerini tasnif etmiştir. Çuvaş Türkçesi "*Moğol-Tatar ırkı*" başlığı altında, altıncı sırada yer almıştır (Akt. Arat, 1953: 64-66). Ancak Arat (1953: 63) bu tasnife Çuvaş Türkçesinin yeri itibarı ile itiraz etmiş ve Çuvaş Türkçesinin Tatar şiveleri arasında zikredilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bu noktada Arat'a da itiraz etmek gerekmektedir. Çuvaş Türkçesi Türkçenin bağımsız bir kolunun temsilcisidir, buna karşın Tatar lehçeleri ya da şiveleri ise Ortak Türkçenin bir parçasıdır.

Klaproth (1823), sözlük malzemesini esas alarak bir tasnif oluşturmuş ve Türk lehçelerini yirmi üç başlıkla vermiştir. Çuvaşça 23. sıradadır (Akt. Arat, 1953: 66-67).

Balbi'nin (1826) tasnifi Arat'a (1953: 67) göre kendi döneminin şartları çerçevesinde tutarlı bir tasniftir. Arat bu konuda haklı görülmektedir. Her ne kadar kullandığı ölçütler mevcut olmasa da tasnifi sistemli bir biçimde yapılmış gibidir. Türk Lehçeleri üç ana başlığa ayrılmıştır: 1. Türk dili (8 alt başlık ve onların alt başlıkları), 2. Yakut Dili, 3. Çuvaş Dili (Akt. Arat, 1953: 67-68).

⁵ Konuşurlarından kasıt boy, etnik zümredir.

Palmblad (1827), dil tasnifinden ziyade etnik bir tasnif yapmıştır. Çuvaşlar, "*Türkçe Konuşan, Fakat Türk Aslından Olmayan Kavimler*" başlığının altında sınıflandırılmıştır (Akt. Arat, 1953: 69-70). Dil bilimsel bir tasnif olmaktan oldukça uzaktır.

Hammer (1836), Çuvaş Türkçesini "*Sibiry*" başlığı altında Yakut Türkçesi ve Başkurt Türkçesi ile birlikte tasnif etmiştir (Akt. Arat, 1953: 70-72). Kendi içinde hataları olan bu sınıflandırmada Çuvaşların "*Sibiry*" başlığı altında Başkurt ve Yakutlarla beraber verilmesi doğru değildir. Berezin (1849) ise tasnifinde Çuvaş Türkçesine yer vermemiştir (Akt. Arat, 1953: 72-74).

Radloff (1882) tasnifini seslik ölçütler üzerine kurarak daha önce sayılanlardan daha sistemli bir tasnif yapmıştır. "*Phonetik der nördlichen türksprachen*" adlı eserinde Türk lehçe gruplarının ve onların ağızlarının ses özelliklerini vermektedir. Ancak Radloff, Çuvaş Türkçesini ve Yakut Türkçesini Türk dili saymayarak tasnifinde yer vermemiştir. Radloff'a göre Çuvaş Türkçesi temelde bir Türk dili değildir, ancak Türkçeleşmiştir (Radloff, 1882: 89). Bu yönüyle kabul edilemez bir görüş bildirmiştir.

Vambéry (1885), dil bilimsel bir tasniften ziyade etnik ve coğrafya temelli bir tasnif yapmıştır. Çuvaşlar bu tasnifte "*Volga Türkleri*" adı altında Kazan, Başkurt, Mişer ve Tipterlerle beraber gruplandırılmıştır (Akt. Arat, 1953:88). Dil tasnifi olarak kabul edilmemesi gereken coğrafi bir tasniftir; çünkü beraber verildiği diğer Türk lehçelerinin konuşurları -z temelli bir lehçe ile konuşurken, Çuvaş Türkçesi -r temelli bir Türk lehçesidir. Bundan başka Çuvaş Türkçesi hem seslik hem de biçimbirimlik yönlerden bu lehçelerden net bir şekilde ayrılmaktadır. Katanov (1894), yaptığı tasnifte Çuvaş Türkçesine yer vermemiştir (Akt. Arat, 1953: 89-91).

Aristov'un (1896) tasnifinde Çuvaş Türkçesi yer almamaktadır (Akt. Arat, 1953: 91-92). Garp grubu başlığı altında her ne kadar Volga bölgesine değinse de bu yeterli değildir. Çahun'un (1896) tasnifinde de Çuvaş Türkçesi yoktur (Akt. Arat, 1953: 92-93).

Korş (1910), sistem olarak Türk lehçelerinin /g/ sesinin durumuna ve şimdiki zaman kipinin yapısına göre tasnif edilebileceğini vurgulamıştır. Sistem olarak eksiktir ama yanlış değildir. Lehçeleri tasnif ederken yetersiz ölçüt kullanması, hatalı lehçe gruplarının oluşturulmasına yol açmıştır. Dördüncü başlık olarak verdiği "*Karışık Grup*" altında Çuvaş Türkçesini Yakut Türkçesi ile beraber ikinci alt grupta tasnif etmiştir, birinci alt grupta ise Çağatay şiveleri, Tarançı, Hami, Aksu, Kaşgar gibi Yeni Uygur Türkçesinin ağızları vardır (Akt. Arat, 1953: 93-95). Çuvaş Türkçesi bu sayılan lehçelerle aynı alt başlık altında tasnif edilemez. Yakut Türkçesi ve Çuvaş Türkçesi birbirinden farklı iki Türk lehçesidir.

Ramstedt, tek heceli kelimelerin sonundaki -ag- ses grubunun durumuna, Eski Türkçe dönemindeki /d/ > /z, y/ sesinin durumuna ve kelime başındaki /t/ sesinin durumuna göre Türk lehçelerini tasnif edip Çuvaş Türkçesini tag > tu biçimine göre diğer lehçelerden ayırmıştır (Akt. Tekin, 2013b: 322).

Németh (1917) Türk lehçelerini "y-" ve "s-" olarak ikiye ayırmış ve Çuvaş Türkçesini s- başlığının altında Yakut Türkçesi ile beraber vermiştir (Akt. Arat, 1953: 96-97). Bu ses olayı Türk lehçelerinde görülen önemli değişimlerden bir tanesidir. Ancak bunu ölçüt olarak tek başına kullanmak yeterli değildir. Çuvaş Türkçesi ve Yakut Türkçesi "s-" başlığı altında verilmiştir. Tekin (2013b: 324) Çuvaş Türkçesi ve Yakut Türkçesinin tasnifte yakın akraba gibi gösterilmesine itiraz eder. Çuvaş Türkçesindeki ses /ş/ sesidir ve İdil Bulgar Türkçesi döneminde bu sesin /ç/ ve /c/'li yapılarda olduğu görülmektedir. Yakut Türkçesindeki /s/ ile Çuvaşçadaki /ş/ sesleri birbirine koşut kullanılsa da oluşumları itibari ile farklı seslerdir. Bugün Türk lehçelerinde kelime başı y- sesinin de

bütün y- alt grubu da sıralanan Türk Lehçelerinde bulunmadığı açıktır, bu durumu Tekin (2013b: 324) de belirtir. Alkaya'dan (2017: 26) alıntılanan tabloda net bir şekilde görülmektedir:

Tablo 2. Türk Lehçelerinde Ön Ses y-‘nin Görünümü

"Türk Lehçelerinde Ön Seste y-‘nin görünümü"						
y-	c-	j-	ç-	s-	ş-	y- ~ c-
Başkurt	Kırgız	Kazak	Tuva	Yakut	Çuvaş	Tatar
Nogay	Karaçay-	Karakalpak	Hakas			
Kırım-Tatar	Balkar					
Kumuk						
Karay	Altay					
Türkiye						
Azerbaycan						
Türkmen						
Gagavuz						
Özbek						
Uygur						

(Alkaya, 2017: 26)

Samoyloviç (1922) 1. z>r; 2. d > r, d, y; 3. bol- > ol-; 4.-ag > -iv/-u, -ag>-aw; 5.-ig> ı,-ig, ık,-ı; 6.-gan > -nı, -gan, -an ölçütlerini kullanarak Türk lehçelerini tasnif etmiştir (Akt. Arat, 1953: 97-102; Tekin, 2013b: 324).

Yukarıdaki değişimleri esas alarak Samoyloviç Türk lehçelerini altı gruba ayırır. Çuvaş Türkçesini "*r- g rubu (Bulgar)*" başlığı altında tarihî lehçeler olan Tuna ve İdil Bulgar Türkçeleri ile vermiş ve özelliklerini şu şekilde göstermiştir: "z>r (tokuz > tihir), d>r (adak > ura), bol-> pul, -ag>-iv>-u, -ig>-ı, -gan>-nı" (Akt. Tekin, 2013b: 324).

Çuvaş Türkçesinin yeri o döneme kadar yapılan tasnifler içerisinde en doğru biçimde tespit edilmiş ve ayırıcı seslik ölçütler kullanılmıştır. Ancak her ne kadar çok sistemli ve dil bilimsel bir tasnif olsa da bazı hataları da vardır. İlk olarak *pul-* fiili, *bol-* fiilinden değil *bal-* fiilinden gelişmiştir. İdil Bulgar kitabelerinde bu net bir şekilde görülmektedir. Muhtemelen Ana Türkçe döneminde bu fiildeki /a/ sesi –r grubunda varlığını korumuşken, -z grubunda ise /o/ sesine dönüşmüştür. Diğer dil gruplarında (Farsça vb.) da a>o ya da a>u geçişleri yaygındır. Diğer itirazımız ise sıfat-fiil eki ve geçmiş zaman kipi olan –nı ekinin -gan ekinden getirilmesidir. Çuvaş Türkçesinde –gan ekinden gelişmiş –an eki mevcuttur. -nı ekinin kökeni Ortak Türkçedeki -mı ekinde aranmalıdır.

Bogoroditsky, ilk tasnifinde (1922) Çuvaş Türkçesini yedinci sırada vermiş ve kökeni hakkında henüz yeterli malumat olmadığını eklemiştir. Ancak 1934 yılında yaptığı ikinci tasnifinde Çuvaş Türkçesini Türk lehçeleri içinde saymamıştır. Moğolca, Mançu-Tunguzca gibi bağımsız bir Altay dili olarak ele almıştır (Akt. Arat, 1953:102-105). Çuvaşların tarihi ve dil yapısı net bir şekilde belirgin iken Moğolca ve Mançu-Tunguzca gibi iki uzak akraba ya da komşu dille eş tutulması doğru değildir.

Ligeti (1941), Türk lehçelerini altı grupta toplamış ve Çuvaş Türkçesini beşinci sırada göstermiştir. Bağımsız bir lehçe olarak ele aldığı Çuvaş Türkçesini, altıncı sırada ise yine bağımsız bir lehçe olarak ele alınan Yakut Türkçesi izlemiştir (Akt. Arat, 1953: 105-107).

Räsänen (1949), Ramstedt'in tasnifini Radloff ve Samoyloviç ile tamamlamaya çalışmıştır (Akt. Arat, 1953: 107). 1(A) "*Çuvaş Dili*" başlığı altında ele aldığı Çuvaş Türkçesinin diğer tasniflerde gösterilmemesini, Türkleşmiş bir Fin-Ugor dili olarak alınmasını, Altay dilleri grubunun bağımsız bir üyesi olarak alınmasını ve Yakutça ile s- grubunda ele almasını eleştirmiştir. Çuvaş

Türkçesinin Türkçenin birçok kaybolmuş eskicil özelliğini barındırdığını söyleyip karışık bir dil olmadığını ifade etmiştir (Akt. Arat, 1953: 107).

Baskakov'un "*Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi*" adlı kitabında yer alan tasnifi iki sistem üzerine kuruludur. İlk sistemde belirli lehçe grupları için genel, ikinci sistemde ise bu lehçelerin alt lehçe ve ağızları ayırması için özel, ayırt edici özelliklerden oluşur. Yani önce lehçe gruplarını bir birinden ayıran esaslar, sonra da onları ayıracak esaslar söz konusudur. Kendi deyimi ile var olan monografik araştırmalar neticesinde Türk lehçelerini "Batı Hun" ve "Doğu Hun" olmak üzere ikiye ayırmıştır (Baskakov, 2006: 115).

Baskakov'un tasnifinde tarihî ve çağdaş lehçeler bir arada ele alınmış, ancak sadece çağdaş lehçelerin ses bilimsel ayırt edici yapısı verilmiştir. Baskakov, ikiye ayırdığı Türk lehçelerinin Batı Hun Dalında Çuvaş Türkçesini "*Bulgar Grubu*" içinde, tarihî lehçeler olan Bulgar Türkçesi, Hazar Türkçesi, Avar Türkçesi ve Sabirlerin dili ile birlikte vermiştir. Bu grupta Bulgar grubundan başka Oğuz Grubu, Kıpçak Grubu ve Karluk Grubu da yer alır. Doğu Hun dalında ise Uygur-Oğuz Grubu ve Kırgız Kıpçak Grubu yer almaktadır (Baskakov, 2006: 115-188). Batı Hun dalını şu özelliklere göre Doğu Hun dalından ayırmıştır:

1. İkincil Uzun ünlülerin olmaması, 2. d/- (ve ara geçiş formlarının) seslerinin r ve y'ye dönüşmesi, 3. Tonlu ve tonsuz sesler (b/p, z/s, d/t, g/k) arasında kesin bir ayrımın bulunması (Baskakov, 2006: 118).

Baskakov (2006) Bulgar grubunun özellikleri olarak şunları vermiştir: "a/e > y/i ~ u/ü: pilik "beş", yul "kal"; o/ö > u/ü: vut "ateş"; tam ünlüleşme: kīvak "gök, mavi"; ön seste v türemesi: vun ~ von "on", ön seste y türemesi: yīr "iz"; r ~ z > r: hir "kız"; ş ~ l > l: hīl "kış"; ç ~ (c) ~ ş (~s) ~ s (ş); ön seste /h/ türemesi: hotur ogur "Otuz Ogur"; k ~ ħ ~ ğ > y: yul- "kal"" (Baskakov, 2006: 118).

Baskakov'un (2006) bu üç özelliği esas alarak Bulgar grubunu yukarıda sayılan lehçelerle bir başlık altında toplaması baştan hatalı olduğunu gösterir. Öncelikle teorik olarak tasnif sistemini doğru açıkladığı ve düzenli bir sistem olduğunu söylemek gerekir. Ancak uygulamaya gelince almış olduğu ölçütler yetersizdir. İlk ölçütü doğru kabul edilecek olursa, ikinci ölçütünde Bulgar grubunun ayrılması gerekir. Bu nedenle kendisi ile çelişmektedir. Esas aldığı ve ana grupları belirleyen ölçütlerin bütün gruplarda ortak olması gerektiğini vurgulamaktadır (Baskakov, 2006: 115-116). Bulgar grubu birçok yönden Batı Hun dalında birlikte barındığı lehçelerden ayrılmaktadır.

Bulgar grubu bir -r/-l lehçeler grubu iken geriye kalanlar -z/-ş grubundadır. Eski Türkçede genellikle içte bulunan /d/ sesi Bulgar grubunda -r/-li iken diğerlerinde -y/-lidir. Çuvaş ve Bulgar Türkçeleri bu iki temel özellikle Batı Hun dalındaki gruptan değil bütün Türk lehçelerinden ayrılır. Ayrıca tarihî ve çağdaş lehçelerin bir arada verilmesi tasnifin sistemini bozmaktadır. Oğuz grubu Türk lehçelerinin atası olan Eski Oğuzca Doğu Hun dalında yer alırken devamı olan lehçeler ise Batı Hun dalında yer almıştır. Kısacası Baskakov'un (2006) kurguladığı tasnif sistemi doğru iken, kullanmış olduğu ölçütler eksik ve bir ölçüde işlevsiz, gruplandırmaları hatalıdır.

Arat (1953: 125-138) Türk lehçelerini "y-s, r-z, l-ş, d-t-z-y, tag-tav-dag, +lı-+lık, t-d" ölçütlerini kullanarak tasnif etmiş ve lehçe ile şive gruplarına ayırmıştır. Çuvaş Türkçesi lehçe grupları içinde "r-" grubu altında yer almıştır. Bu grubun diğer bir üyesi de "t-" grubundaki Yakut Türkçesidir. Geriye kalan Türk lehçeleri ise "*Türk Şive Grupları*" olarak verilmiştir. Tekin (2013b: 331) haklı olarak /s/ sesinin ölçüt olarak kullanılmasına itiraz eder.

Benzing (1959a: 1-5) tasnifini coğrafi bir yöntem üzerine kurduğunu söylemiştir. Çuvaş Türkçesini Bulgar grubunun tek üyesi olarak vermiştir. Yaklaşık olarak 1.3 milyon insan tarafından konuşulduğunu vurgulamış, yazı dili olmasından bahsetmiştir. Son ses /g/'nin Oğuz grubundaki gibi

düştüğünü, Eski Türkçedeki /d sesinin /r/ olduğunu, ilgi hâlinin ve bulunma hâlinin ünsüzlerden sonra +ın ve +a şeklinde olduğunu belirtmiştir.

Menges'in (1959: 5-8) tasnifi Benzing'in tasnifi ile beraber yayınlanmıştır. Tasnifte Çuvaş Türkçesi, İdil Bulgar Türkçesi veya Hun Bulgar Grubunda verilmiştir. Bu grubun İdil Bulgar Türkçesi ve Çuvaş Türkçesini içerdiğini belirtmiştir. Menges, bu kolun "*Eski Kuzey Batı Kolu*" olduğunu ve İlk Türkçenin herhangi bir kolundan kopmadığını, İlk Moğolca ve İlk Türkçe arasında bir yerde olduğunu, bunun da Moğolca ile Çuvaş Türkçesinin arasındaki bazı ortak denkliklerle görülebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca bazı Hunca kalıntılarının İdil Bulgar Türkçesinde ve Çuvaş Türkçesinde bulunduğunu vurgulamış ve Türkçeleşme sürecinin yeterli yoğunlukta olmasının bu kolu marjinal bir Türk diline çevirdiğini de eklemiştir (Menges, 1959: 6).

Menges'in (1959: 6) bu grubu İlk Moğolca ile İlk Türkçe arasında bir yere yerleştirmesi doğru değildir. Moğolca ve Çuvaş Türkçesi arasında olan bazı denklikler de bunu kanıtlamaya yeterli değildirler. Hunca kalıntılarının Çuvaş Türkçesindeki varlığından bahseden Menges, bunların neler olduğunu belirtmiyor. Kaldı ki Hunca'yı tatmin edici bir biçimde tanımlayacak bir belge ya da kalıntı da yoktur. Çuvaş Türkçesinin yeri Türk lehçeleri içinde doğru gösterilse de kaynağı ile ilgili söylediklerinin tartışılacak konular olduğunu vurgulamak gerekir.

Poppe (1965), diğerlerinden farklı olarak "*Çuvaş-Türk Dilleri*" adlandırmasını kullanmıştır. Türk dilleri adlandırmasının Çuvaş Türkçesinin eklenmesiyle doğru olmadığını, Çuvaş Türkçesi dışındaki bütün Türk lehçelerinin birer -z-, -ş- Türk dilleri olduğunu, Çuvaş Türkçesinin ise bir -r-, -l- dili olduğu Ortak Türkçeye yakın, fakat özdeş olmadığını vurgulamıştır. Bu noktada Çuvaş Türkçesini diğer Türk lehçelerinden ayırmıştır. Ön Türkçeden Çuvaş Türkçesinin öncülünün ve Ortak Türkçenin öncülünün ayrıldığını yazmıştır. Samoyloviç'in tasnifini Çuvaş Türkçesinin bir Türk dili olarak verilmesinden dolayı eleştirmiştir (Poppe, 1965: 33-34).

Çuvaş Türkçesi hakkında bilgi veren Poppe (1965), onun yaşayan tek -r dili olduğunu ifade etmiş ve İdil Bulgarcasına yakın bir lehçenin ardılı olduğunu da eklemiştir. Yine Hazarcanın da yakın bir dil ya da lehçe olabileceğini ancak malzeme eksikliğinden emin olunmayacağını söylemiştir. Ayrıca Eski Macarcanın İdil Bulgarcasından kelime ödünçlediğini de vurgulamış, bugünkü Macarcadaki Bulgar Türkçesi kalıntılarının İdil Bulgar Türkçesinden yadigâr olduğuna işaret etmiştir (Poppe, 1965: 36-37).⁶ Poppe, Türk dili tabirinin Çuvaş Türkçesi için kullanılmayacağı görüşünden dolayı eleştirilebilir.

Doerfer'in tasnifi Halaç Türkçesini barındırmasından dolayı önemlidir (Doerfer vd., 1971a: 175-181). Çuvaş Türkçesini, "Çuvaş veya Bolgar Grubu"nda ele almıştır. Genel bir tasnif yapan Doerfer'in öncüllerinin tasniflerinin ortalamasını esas aldığı görülür. Tasnifinde daha çok Halaç Türkçesinin yerini tartışmıştır. Bolgar grubunun rotasizm ve lambdasizm ile alakasını vurgulayarak, bir -z->-r- ve -ş->-l- değişimi olduğuna işaret etmiş, Halaç Türkçesinde bu olay görülmediği için Bolgar grubuna giremeyeceğini söylemiştir (Doerfer vd., 1971a: 176).

Tekin (2013b: 351), tasnifini "*Çuvaş-Türk Dilleri*" şeklinde Poppe gibi adlandırmıştır. Türk dili teriminin Çuvaş Türkçesi için uygun olmayacağını düşünmüştür. Diğer Türk lehçeleriyle Çuvaş Türkçesinin kız kardeş diller değil, iki kız kardeş dilin ardılı olabileceğini ifade etmiştir (2013b: 351). Ön Türkçeden türeyen İlk Türkçe ve İlk Çuvaş Türkçesi ya da İlk Bulgar Türkçesi gibi bir silsileye yer vermiştir. Ancak kendisinin Türkçe de yayınlanan "*A New Classification of Turkic Languages*" adlı bir makalesinde de "Çuvaş-Türk dilleri" teriminin daha doğru olduğunu

⁶ Poppe, N.(1965), Introduction to Altaic Linguistics, Otto Harrasowitz, Wiesbaden

vurgulamaktadır (2013b: 361). Tekin, Çuvaş Türkçesini r-z, l-ş ölçütlerini kullanarak diğer Türk lehçelerinden ayırmaktadır (2013b: 351).

Adlandırma konusunda Poppe (1965) için ifade edilen görüşler T. Tekin için de geçerlidir. Türk dili terimini Çuvaş Türkçesi için uygun değilken, öncülü olan Ön Türkçe için uygun olması kendi içinde bir çelişki oluşturur. Bu nedenle Çuvaş Türkçesinin Türk lehçeleri adı altında tasnif edilmesinde hiçbir beis yoktur.

Johanson (1998: 82-83) tasnifini altı başlıkta oluşturmuştur. Çuvaş Türkçesi Ogur kolunda, bu kolun tek temsilcisi olarak yer almıştır. Coğrafi bir tasnif gibi durmaktadır. Ancak salt bir coğrafi tasnif olduğu da söylenemez. Çünkü, Çuvaş Türkçesi ve Halaç Türkçesi gibi lehçeler barındırdığı farklılıklarından dolayı aynı coğrafyayı paylaştığı lehçelerle bir grupta değerlendirilmemiştir. Ayrıca bazı geleneksel tasnif ölçütlerinin de esas alındığı görülür. Çuvaş Türkçesi için *tihir* "dokuz" sözcüğünün sonundaki /r/ sesini ölçüt olarak gösterir.

Schöning (2013: 221-257) Türk lehçelerini sahip oldukları değişik özelliklere göre çoklu bir biçimde tasnif etmiştir. Ancak genel olarak Türk lehçelerini "Yaygın Türkçe" (Ortak Türkçe) "Kıyı Dilleri", "Merkezî Türkçe", "Yaygın Türkçe Dışı Türk Dilleri" vd. başlıklar altında tasnif etmiştir. Schöning bir lehçeyi bir başlık altında ele almamış, barındırdığı özellikler neticesinde farklı başlıklar altında değerlendirmiştir. Çuvaş Türkçesi "*kıyı dilleri*" içerisinde ve "*Yaygın Türkçe Dışı Türk Dilleri*" başlığı altında Halaç Türkçesi ve Lena grubu Türk lehçeleriyle beraber tasnif edilmiştir. Bunların birlikte tasnif edilmesi Yaygın Türkçe dışında kalmalarından dolayıdır.

1.11. İdil Bulgar ve Çuvaş Türkçeleri

Bulgar ve Çuvaş Türkçeleri birçok araştırmacı tarafından tasniflerde Ortak Türkçeden ayrı olarak, bağımsız bir kol biçiminde değerlendirilmiştir. Nitekim Bulgar grubu Türk lehçeleri, Ortak Türkçede bulunmayan özgün birtakım ses ve şekil özelliklerine sahiptir.

İdil Bulgar Türkçesinin ve Çuvaş Türkçesinin tarihî gelişimini incelemek için Türk dilinin dönemlerine bakılması gerekmektedir.

Róna-Tas (1982) Türk dilini 1. *Altayca*; 2. *Antik Türkçe*: 2.1. *Erken Antik Türkçe*, 2.2. *Geç Antik Türkçe*; 3. *Eski Türkçe*: 3.1. *Erken Eski Türkçe*, 3.2. *Geç Eski Türkçe*; 4. *Orta Türkçe*: 4.1. *Erken Orta Türkçe*, 4.2. *Geç Orta Türkçe*; 5. *Yeni Türkçe*: 5.1 *Erken Yeni Türkçe*, 5.2. *Geç Yeni Türkçe*; 6. *Çağdaş Türkçe* biçiminde dönemlendirmiş ve *Geç Antik Türkçe* döneminde Türk dilinde rotasizm ve lambdaizm olaylarının görülmeye başladığını belirtmiştir. Ona göre Eski Türkçe döneminin başlamasından hemen önce, Geç Antik Türkçe döneminin sonlarına doğru Türkçe Standart (Ortak) Türkçe ve Bulgar Türkçeleri biçiminde ikiye ayrılmıştır (Róna-Tas, 1982: 118-119).

Róna-Tas (1982) Türk dilini bir bütün olarak dönemlendirdikten sonra Bulgar Türkçesini de kendi içinde dönemlendirmiştir. Yaptığı dönemlendirme şu şekildedir:

1. *Antik Bulgar Türkçesi*: Geç Antik Türkçe, içerisinde Bulgar Türkçesinin oluşmaya başladığı dönemdir. Bu dönem 1. yüzyıldan 4. yüzyılın başına kadar sürmüştür (Róna-Tas, 1982: 125).

2. *Eski Bulgar Türkçesi*: Bu dönem kendi içerisinde iki alt döneme ayrılır. Bunlardan birincisi *Erken Eski Bulgar Türkçesidir*. Bu dönem 4. yüzyılın ortalarında, Bulgar-Onogur boylarının Kazak bozkırlarında görülmesiyle başlar, 670 yılı civarlarında Büyük Bulgar Devletinin yıkılmasıyla son bulur. İkinci dönem ise *Geç Eski Bulgar Türkçesi* dönemidir. Bu dönemi de kendi içerisinde ikiye ayırmak mümkündür. I. dönem 9. yüzyıla kadar sürmüştür ve bu dönemde Balkan Bulgarları, Slavlar içinde asimile olmuş, Macarca Bulgar Türkçesinden birçok kelime ödünçlemiş, bazı Bulgar boyları

İdil boylarına göç ederek İdil Bulgar devletinin temellerini atmıştır. II. dönem ise 9. yüzyıldan Moğol istilasına kadar olan dönemi kapsar (Róna-Tas, 1982: 125)

3. *Orta Bulgar Türkçesi*: Kendisi içinde iki döneme ayrılan Orta Bulgar Türkçesinin ilk dönemini *Erken Orta Bulgar Türkçesi* oluşturur. Erken Orta Bulgar Türkçesi dönemi, İdil Bulgar devletinin yıkılmasıyla başlar, Kazan Hanlığının 1430'lardaki kuruluş dönemine kadar sürer. Bu dönemde bazı Bulgar grupları Kıpçaklaşmaya ve Kıpçak Türkçesini benimsemeye başlamıştır. Aynı zamanda Çuvaş Türkçesinin oluşmaya başladığı dönemdir. Geç Orta Bulgar Türkçesi dönemi ise Kazan hanlığının yıkıldığı döneme kadar sürmüştür ve bu dönemde Tatar-Kıpçak etkisi ciddi manada artmıştır (Róna-Tas, 1982: 125-126).

4. *Yeni Bulgar Türkçesi*: Yeni Bulgar Türkçesi dönemi Çuvaş Türkçesi olarak da adlandırılabilir. Bu dönemde artan Kıpçak-Tatar etkisinin yanında, Rus etkisi de önemli ölçüde görülmüştür. Çuvaşlar bu dönemde Hristiyanlaştırılmaya başlanmıştır. Yeni Bulgar Türkçesinin alt dönemi olan *Erken Yeni Bulgar Türkçesi* Kazan Hanlığının yıkılmasıyla başlayıp Çuvaş Türkçesinin yazılı kaynaklarının ortaya çıkmasına (1723) kadar sürer. İkinci alt devre ise Çuvaş yazı dilinin ortaya çıkmasına kadar sürer, bu dönemden sonra ise *Çağdaş Çuvaş Türkçesi* dönemi başlar (Róna-Tas, 1982: 126).

Çuvaş Türkçesinin İdil Bulgar kitabelerinden sonra ilk kayıtlarına Strahlanberg'in "*Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia*" adlı, derlemelerden oluşan eserinde 28 adet Çuvaş Türkçesi kelimeyle rastlanır (Durmuş, 2009a: 503-506). Bundan sonra Miller 1733 yılında Kazan'dayken 313 Çuvaşça kelimeyi kaydetmiş ve 1759 yılında bunları yayımlamıştır (Sergeyev vd., 2012: 10-11).

1767 yılında Çariçe Katerina Kazan'a geldiğinde Çuvaş çocuklarının ona sunduğu şiir basılmıştır, bu da Çuvaş Türkçesinin yazılı ilk metinlerindendir (Petrov, 1978'den Akt. Durmuş, 2009: 13). Daha sonra ise Çuvaşları Hristiyanlaştırmak için çeşitli çeviri faaliyetlerine başlanmıştır. Çıkan bu eserler Çeboksarı, Viryal ağızı esasındadır (Durmuş, 2009: 14).

1870'lerin başında Hristiyan misyoner ve eğitimci Yakovlev, Kiril temelli yazı sistemini geliştirmiştir (Savelyev, 2020: 446). Bu alfabeyle gelişen yazı dili Anatri ağızını esas almış ve bu çizgide gelişim göstermiştir (Durmuş, 2009: 14).

İdil Bulgar Türkçesinin ağızları hakkında yeterli veriler olmadığı için kesin bir hüküm vermek çok zordur. Ancak eldeki bazı veriler ve Fin-Ugor dillerinde bulunan ödünç kelimeler ışığında bu Türk lehçesinin üç ağız bulunduğu düşünülmektedir. Bunlardan ikisi Perm dilleriyle ilişki içinde olup Ön Türkçe kelime başı /y/ sesi bu ağızlarda /ş/ olmuştur. Bunlardan biri Çuvaş Türkçesinin öncülüdür. Diğer bir ağız ise kelime başındaki /y/ seslerini /c/ sesine dönüştürmüştür. C ağızı merkezî ağız olarak da adlandırılabilir; İdil Bulgarlarının yönetici, tüccar ve aristokrat kesiminin çoğunluğu bu ağız konuşuyordu (Agyagási, 2019: 8-9).

Çuvaş Türkçesi iki temel ağızdan oluşmaktadır. Bunlar Viryal (Yukarı) ve Anatri (Aşağı) ağızlarıdır. Viryal ağızı Çuvaşistan'ın kuzeybatısında, Anatri ağızı ise güneydoğusunda konuşulmaktadır. Çuvaşistan'ın dışında Anatri ağızının özellikleri baskın iken, Viryal ağızını konuşan bölgeler de mevcuttur. Bu iki ağızın birbirinden ayrılması 16. yüzyılın sonları, 17. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Viryal ağızı eskicil bir ağızdır. Bu ağızlardan başka Anat Yençi (Aşağı Orta) ve Poşkirt (Kuzeybatı) ağızları da mevcuttur (Savelyev, 2020: 449).

1.12. İdil Bulgar Mezar Taşları ve İlgili Çalışmalar

I. Petro, 1722 yılında, İran seferine giderken bulunduğu Bulgar şehrinde Kazan valisi Saltykov'a elli kadar mezar taşını kopya ettirmesini emreder. Kazan valisi bu emir üzerine Ahun Kadir Muhammet Sünceleyev ve çevirmen Yusuf İzbulatov'a mezar taşlarını kopyalatır ve çevirtir. İlk olarak bu yazıtların Rusça çevirileri 18. yüzyılın 70'li yıllarında yayınlanır. Lepehin (1771), Klaproth (1831), Erdman (1832), Katanov ve Berezin (1852) bu kitabeleri yayınladılar (Yusupov, 1960: 8).

Devamında bu yazıtlar kaybolur. Yazıtların çoğu Bulgar şehrindeki kilisenin zemininde ve temelinde kullanılır. 1942 senesinde Bulgar-Tatar Yazıtları komisyonunun çalışanları tarafından, yapının içinde bulunurlar. I. Petro ve Berezin'in kaydettiği yazıtlara ek olarak yeni yazıtlarda keşfedilmiştir (Yusupov, 1960: 9).

Klaproth, yazıtlar üzerine çalışırken yazıtlarda geçen ifadeyi (جیات جور) "ciyat ceyur" biçiminde okumuş ve bu ifadenin ölüm tarihini belirttiğini düşünmüştür. Ona göre bu tarih Moğol-Tatarların bölgede toplu katliam yaptıkları H. 623 yılına karşılık geliyordu. 1863 yılında Feyizhanov (1863) bu ibareyi doğru bir biçimde okuyup Tatar Türkçesindeki *citi yüz* ifadesiyle özdeşleştirmiş ve Çuvaş Türkçesi sayılarının kullanımıyla açıklanabileceğini ifade etmiştir. Bu tarihten sonra yazıtlar eski Bulgar dili yadigârları olarak kabul edilmiştir (Yusupov, 1960: 9).

İlminsky (1865) bu yazıtların keşfinden sonra Çuvaş Türkçesinin Bulgar Türkçesinden kaynaklandığı yönündeki teorisini ileri sürer (Akt. Tekin, 1988: 2). Yazıtların ve Bulgar tarihinin araştırmasıyla ilgili olarak Kazan İmparatorluk Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyetinin faaliyetleri ön plana çıkar. Bu cemiyetin organizasyonu İdil Bulgarlarının tarihi ve anıtlarının incelenmesi sistematik ve bilimsel bir temelde yapılmaya başlanır. Yeni materyallerin toplanması ve Bulgar yadigârlarının korunması konusunun formüle edilmesinin yanı sıra, anıtların dil bilimsel çalışmasına da dikkat edilir (Prot. 1889'dan Akt. Hakimzyanov, 1978: 8).

Tatar bilgini Şehabettin Mercani (1897) de Bulgar-Tatar yazıtlarına büyük önem vermiş ve eserinde yer ayırmış, birçok yazıtı yayımlamıştır; Aşmarin (1902) de o döneme kadar keşfedilen yazıtları toplu olarak vermiştir (Tekin, 1988: 2-3).

Aşmarin (1905, 1927), Ahmarov (1908), Vorob'yev (1925) gibi bilim adamları yeni kitabeler keşfetmiştir (Tekin, 1988: 3). 1941'de, tarihî anıtları kaydetmek ve toplamak için Tatar Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırma Enstitüsü'nde A. B. Bulatov, L. Z. Zalyaletdinov, N. F. Kalinin ve S. E. Malov'dan oluşan özel bir komisyon kurulur ve bu komisyon yazıtların ihtiva edildiği 253 fotoğraftan oluşan üç fotoğraf albümü derler (Hakimzyanov, 1978: 9; Kalinin 1942'den Akt. Hakimzyanov: 1978: 9). Bu albümü oluşturan eserlerin büyük çoğunluğu Bulgar mezar taşlarıdır (Yusupov, 1960: 15).

İdil Bulgar kitabeleri ile ilgili birçok yayın yapılmıştır. Bu yayınlar ile ilgili bilgiler için Yusupov (1960: 7-18), Hakimzyanov (1978: 5-14), Tekin (1988: 1-6) gibi çalışmalara bakılabilir. Yazıtların dili ile ilgili yayımlanan bazı kitaplar şunlardır:

Yusupov (1960), "*Vvedeniye v Bulgaro-Tatarskuyu Epigrafiku*", Moskova-Leningrad: İzdatel'stovo Akademii Nauk SSR

1690 yılında Yusupov tarafından yayımlanan kitapta, İdil Bulgar yazıtlarının dil hususiyetleri ele alınmış ve 50 kitabe çevirisi ve orijinal metniyle birlikte muhteva edilmiştir.

Róna-Tas, A., ve Fodor, S. (1973). *Epigraphica Bulgarica: A Volgai Bolgár-Török Feliratok*. Szeged: Studia Uralo-Altaica.

1973 yılında Róna-Tas ve Fodor tarafından yayımlanan 189 sayfalık kitapta 52 yazıtın Arap harfli metnine, transkripsiyonuna ve Macarca çevirisine yer verilmiştir. Ayrıca eserde kitabelerde geçen söz varlığının bir de dizini vardır.

Hakimzyanov, F. S. (1978). "*Yazık Epitafiy Volskih Bulgar*". Moskova: İzdatel'stvo "Nauka".

Hakimzyanov'un hazırladığı kitap İdil Bulgar kitabelerinin dilini ele almış ve 43 yazıtın orijinal görüntülerini, Arap harfli metnini, transkripsiyonunu ve Rusça tercümesini vermiştir.

Hakimzyanov, F. (1987). "*Epigrafičeskiye Pamyatniki Voliskoy Bulgarii i ih Yazık*". Moskova: Nauka.

Hakimzyanov bu eserinde 45 yazıtın orijinal görüntülerini, Arap harfli metnini, transkripsiyonunu ve Rusça çevirisini vermiştir. Ayrıca dil özelliklerini de ele almıştır.

Tekin, T. (1988), "*Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*", Ankara: TDK Yayınları.

İdil Bulgar kitabeleri ile ilgi Türkiye'de yayınlanan tek kitaptır. Yazıtların dili, grameri hakkında bilgi ihtiva eder. Aynı zamanda 91 yazıtın Arap harfli metni, transkripsiyonu ve Türkçe çevirisi yer almaktadır. Bunlardan başka kitabelerin söz varlığının dizini ve sözlüğü de bulunmaktadır.

Erdal, M. (1993). "*Die Sprache der wolgabulgarischen Inschriften*". Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

İdil Bulgar kitabeleri üzerine yayınlan son çalışmalardandır ve oldukça toplu bir çalışmadır. Erdal, kitapta yazıtların dilini, dil özelliklerini geniş bir biçimde ele almıştır. Yazıtların metinleri içeriklerine göre parçalara ayrılmış (tarih, kimliği, dua vb.) ve aynı içeriğe sahip kısımları bir arada verilmiştir. Toplam 139 yazıt ele alınmıştır. Bu yazıtların ayrıca bir sözlüğüne de yer verilmiştir.

Bu konuda yazılmış iki önemli makaleden de bahsetmek gerekmektedir:

Róna-Tas, A. (1976). "*A Volga Bulgarian Inscription From 1307*". *Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 30(2), 153-186.

Róna-Tas (1976) bu makalesinde 1307 yılından kalan bir mezar taşını yeniden okumuştur. Makalede Arap harfli metin, metnin transkripsiyonu ve İngilizce çevirisi yer almaktadır. Daha Sonra İdil Bulgar Türkçesinde geçen bazı kelimeler ve ekler üzerine çok değerli incelemeler yapmıştır.

Hakimzyanov, F. S. (1986). "*New Volga Bulgarian Inscriptions*". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 173-177.

Hakimzyanov (1986) biri İdil Bulgar Türkçesinde, diğeri Harezmi Türkçesiyle, üçüncüsü ise Harezmi ve İdil Bulgar Türkçeleriyle karışık bir biçimde yazılmış olan üç kitabeyi neşretmiştir. Yazıtların Arap harfli metinleri, transkripsiyonları ve İngilizce çevirileri yer almaktadır.

2. SES BİLGİSİ

2.1. Ünlüler

2.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Ünlüler

Tablo 3. İdil Bulgar Türkçesinde Ünlüler

Normal Uzunluktaki Ünlüler				Uzun ünlüler			
Düz Ünlüler		Yuvarlak Ünlüler		Düz Ünlüler		Yuvarlak Ünlüler	
Kalın Sıradan Ünlüler	İnce Sıradan Ünlüler	Kalın Sıradan Ünlüler	İnce Sıradan Ünlüler	Kalın Sıradan Ünlüler	İnce Sıradan Ünlüler	Kalın Sıradan Ünlüler	İnce Sıradan Ünlüler
a	e	o	ö	ā	ē	ō	ō̄
ı	i	u	ü		ī	ū	ū̄

2.1.1.1. /a/

İdil Bulgar Türkçesinde yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde yer alan seslerden bir tanesi /a/ sesidir. /a/ sesi sözcük başında hareke kullanılarak ya da kullanılmadan elifle (ا), sözcük içinde ve sonundaysa hareke kullanılarak yazılır (Tekin, 1988: 13). Bu biçimin dışında bazı kelimelerde /a/ sesinin kelime içinde de elif ile gösterildiği görülür: ağan "ağanın" (أَغَان) (VBK: 64), tanıan "yapan" (طَانَان) (VBK: 190). Sesin, yapısı itibarı ile diğer çağdaş ve tarihî Türk lehçelerindeki değişimleri esas alındığında düz, dar ve art (kalın) sıradan bir ünlü olması gerekmektedir. /a/ sesi kelimenin başında, sonunda ve ortasında Türkçe kökenli kelimelerde görüldüğü gibi alıntı kelimelerde de görülür.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: altı "altı" (VBK: 58), awlı "oğlu" (VBK: 94), ay[u]h "ay" (VBK: 195), baç(ne) "baş" (VBK, 166-167), tanıan "yapan" (VBK: 190), Taatar (VBK: 111).

Alıntı Kelimelerde: Ağa (<Mo. aqa)⁷ "ağa" (VBK: 64-65), Allāh (< Ar. Allāh) (VBK: 118), r[a]m[a]zān⁸ (< Ar. ramazān) "ramazan" (VBK: 84, 200), h[a]ci⁹ "hacı" (< Ar. ḥacī¹⁰) (VBK: 156).

⁷ Ağa kelimesi Moğolca aqa "ağabey" kelimesinden alınmış (Tekin, 1988: 195; Li, 2019: 193) ve 13.yy'dan sonra eçi kelimesinin yerini tutmuştur (Şçerbak, 2019: 40).

⁸ Tekin (1988, 84) ramazān kelimesini ramadān biçiminde, Erdal (1993, 44) ise r(a)m(a)ḏān biçiminde ele almıştır; ancak kelimenin mevcut durumu göz önüne alındığında ramazān biçiminde transkripte edilmesi daha doğru olacaktır.

⁹ Kelime bir yerde (bk. VBK: 156) elif kullanılmadan kısa ünlü işaret edecek şekilde (حج); başka bir yerde (bk. VBK: 62) ise elifle (حاج) kullanılmıştır.

¹⁰ Bk. Karaağaç (2015: 330).

2.1.1.2. /ā/

İdil Bulgar Türkçesi ile yazılan mezar taşlarındaki sözcüklerin seslerinden bir tanesi /ā/ sesidir. Sözcüğün başında ve ortasında hareke kullanılarak ya da kullanılmadan elif (l) ile gösterilir (Tekin, 1988: 15). /ā/ ünlüsü daha çok Arapça kökenli alıntı kelimelerde görülmektedir. Ancak İdil Bulgar Türkçesi kökenli bazı kelimelerin içerisinde /a/ sesinin elif ile gösterilmesinden dolayı bu kelimeler Tekin (1988) ve Erdal (1993) tarafından uzun ünlülü kabul edilmiştir. Fakat bu kelimelerin yer yer elif kullanılmadan da yazımı söz konusudur. Bu nedenle diğer Türk lehçelerindeki biçimleri ile karşılaştırılarak durumları tespit edilebilir.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: Wān¹¹ “on” (VBK: 122): Uzun ünlülü olarak gösterilen (bk. VBK: 122; DSWI: 39) wān (وان) sözcüğünün Ana Türkçedeki biçimi Tekin (1995: 177) tarafından “ön” şeklinde verilmiş ve sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde “oon”¹², Dîvānu Lügāti’t Türk’te “ön” (Atalay, 1939-1946'den Akt. Tekin 1995), Türkmen Türkçesinde “ön”¹³, Saha Türkçesinde “uon”¹⁴, Halaç Türkçesinde “ū^on~uon”¹⁵ (Doerfer vd., 1971; Doerfer ve Tezcan, 1980) (Akt. Tekin, 1995: 177) biçimlerinde olduğu belirtilmiştir. Korkmaz (1953: 202) ise Denizli-Tavas ağzındaki *ön gün* yapısındaki “ön”un uzun ünlülü olduğunu belirtmiştir. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yer yer uzun ünlülü olarak görülen “on” sözcüğü İdil Bulgar Türkçesinde bu yönüyle farklı değildir.

Cāl “yıl” (VBK: 64-65): /ā/ ünlüsü ile gösterilen (bk. VBK: 64; DSWI: 39) cāl (جال) sözcüğü bazı taşlarda ise c[a]l (جل) biçiminde yer almıştır. Birincil uzun ünlüleri koruduğu bilinen Türkmen Türkçesinde bu sözcük *yıl*¹⁶, Saha Türkçesinde *sıl*¹⁷, Halaç Türkçesinde *yıl*¹⁸ biçimindedir. Tekin (1995) "*Ana Türkçe Uzun Ünlülü Kök ve Gövdeler*" adlı listesinde *yıl* sözcüğünü vermemiştir. Eski Uygur Türkçesi ile yazılan Turfan metinlerinin birinde sözcük *yıl* (Arat ve Eberhard, 1997'den Akt. Tezcan, 1974: 107) biçiminde okunmuştur.

Tekin (1995: 122) çeşitli çağdaş Türk lehçelerinde de yaşayan Ana Türkçedeki *yāş* sözcüğünün koşutu olarak *yāl** biçimini vermiş ve *cāl* yapısının bundan geliştiğini gösterip "*yāş*"ın yıl anlamına da geldiğini belirtmiştir. Tekin (1995: 175) aynı listede sözcüğün değişikliklerinin Dîvānu Lügāti’t Türk’te *yāş* (Atalay, 1939-1946), Türkmen Türkçesinde *yāş*¹⁹, Saha Türkçesinde *sās* (Pekarskiy, 1958-1959), Halaç Türkçesinde *yā^a ş*²⁰ (Doerfer vd., 1971; Doerfer ve Tezcan, 1980)

¹¹ Wān sözcüğü İdil Bulgar kitabelerinde w[a]n biçiminde de geçmektedir (bk. VBK, 134; DSWI: 40). Bu ağız farklılığından ya da yazım tutarsızlığından kaynaklanabilen bir durumdur.

¹² Tekin (1995) bu sözcüğü Huastuanift'ten (42) almıştır; ancak yararlandığı yayın tespit edilememiştir (bk. Tekin, 1995: 92).

¹³ Tekin (1995: 64-65) Türkmen Türkçesindeki sözcükleri şu kaynaklardan derlediğini belirtmiştir: "*Türkmen dilinin sözlüğü, M.A. Hamzayev'in umumi redaksiyası bilen, AN TSSR İnst. Yaz., Aşkabat, 1962 ve Turkmensko-russkiy slovar', pod obşçey redaksiy N.A. Baskakova, B.A. Karriyeva, M.Ya. Hamzayeva, AN TSSR İnst. Yaz., Moskova 1968.*"*Martti Räsänen, Türkische Miszellen, SO XX: 1, 1960, 5-19*". Ancak Hangi sözcüğün hangi kaynaktan alındığı net değildir.

¹⁴ Tekin (1995: 10) bu sözcüğün "*Böhtlingk, Über die Sprache der Jakuten I-II, St. Petersburg 1848-1851 (Yeni baskı-Leiden 1967)*" adlı çalışmada da olduğunu göstermiştir. Ancak Yak. kısaltmasıyla şu esere atıfta bulunmuştur "*Pekarskiy, E.K., Slovar yakutskogo yazıka I-III, Petrograd 1917-1930 (Yeni baskı: 1958-1959) (= Yak.)*" (Tekin, 1995: 177, 190).

¹⁵ Bk. Doerfer ve Tezcan (1980: 210): *ū^on* "10".

¹⁶ Bk. Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z. ve Eker, S. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yayıncılık. s. 698.

¹⁷ Bk. Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları. s. 304.

¹⁸ Doerfer, G. ve Tezcan, S. (1994). *Folklore-Texte der Chaldasch*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. s. 58 (21).

¹⁹ Tekin (1995: 64-65) Türkmen Türkçesindeki sözcükleri şu kaynaklardan derlediğini belirtmiştir: "*Türkmen dilinin sözlüğü, M.A. Hamzayev'in umumi redaksiyası bilen, AN TSSR İnst. Yaz., Aşkabat, 1962 ve Turkmensko-russkiy slovar', pod obşçey redaksiy N.A. Baskakova, B.A. Karriyeva, M.Ya. Hamzayeva, AN TSSR İnst. Yaz., Moskova 1968.*"*Martti Räsänen, Türkische Miszellen, SO XX: 1, 1960, 5-19*". Ancak Hangi sözcüğün hangi kaynaktan alındığı net değildir.

²⁰ Bk. Doerfer ve Tezcan (1980: 218): *yā^aş*.

(Akt. Tekin, 1995: 175) olduğunu ifade etmiştir. Róna-Tas ve Berta (2011: 1093) bu sözcüğü Ön-Türkçede **yaş*, Eski Batı Türkçesinde ise *cāl* biçiminde tasavvur etmişlerdir ve sözcüğün İdil Bulgar Türkçesinde *cāl* olduğunu belirtmişlerdir. Clauson (1972: 975) *yaş* sözcüğünün kökenini açıklarken "*taze, ıslak ve birinin hayattaki süresi*" anlamlarını birlikte vermiş ve Tekin'in aksine bunu *yıl* kelimesi ile etimolojik olarak ilişkilendirmemiştir. Fakat sözcüğün yaşam süresi, yıl anlamını veren biçiminin farklı bir sözcük olabileceğini de eklemiştir.

Tekin'in (1995: 122) *yāş* teorisi bir tarafa bırakılacak olursa, diğer Türk lehçelerinde uzun ünlülü olmayan yıl (*cāl*) sözcüğün İdil Bulgar Türkçesindeki uzun ünlülü gösterimi yazım tutarsızlığından da kaynaklanabilir; ancak Eski Uygur Türkçesinde *yul* (bk. Arat ve Eberhard, 1997'den Akt. Tezcan, 1974: 107) biçiminin tespit edilmesi ve İdil Bulgar Türkçesinde (جال) şeklinde yazılması sözcüğün uzun ünlülü olması savını güçlendirmektedir.

Ḥān²¹ "kan" (VBK: 154-155). Uzun /ā/ ünlüsünü bulunduran bu sözcüğü Tekin (1995: 173) Ana Türkçede de uzun ünlülü olarak kân biçiminde tasavvur etmiştir. Sözcük DLT'de kân²² (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 269), Saha Türkçesinde *xaan* (Vasiliev, 1995: 141), Türkmen Türkçesinde gān (Tekin, Ölmez, Ceylan, Ölmez ve Eker, 1995: 222), Halaç Türkçesinde kân ya da kān (Stachowski, 2019: 201) biçiminde uzun ünlülüdür. İdil Bulgar Kitabelerinde de hem yazımın uzun ünlüyü göstermesi (خان) (VBK: 154) hem de tarihî ve çağdaş diğer Türk lehçelerinde bu sözcüğün uzun ünlülü olması İdil Bulgar Türkçesinde de uzun ünlülü olduğunu kanıtlar.

Yāl(i) "köy(ü)" (VBK: 190): İdil Bulgar Kitabelerinde /ā/ sesini barındıran Türkçe kökenli bir diğer sözcük ise "yāl"dır. Erdal (1993: 32) bu sözcüğü Tekin'in (1988: 190) aksine ön (ince) sıradan ünlü ile "ye'l" biçiminde vermiştir; ancak Çağdaş Çuvaş Türkçesinde de bu kelimenin yal biçiminde olması Tekin'i teyit etmektedir.

Fedotov (1996b) yal sözcüğünün çağdaş Çuvaş Türkçesindeki etimolojisini verirken diğer Türk lehçelerindeki karşılıklarının *avıl*, *ağıl*, *ayıl* biçimlerinde olduğunu belirtmiştir. Fedotov'un yal sözcüğüne koşut saydığı yukarıdaki değişkeler Tekin (1995: 171) tarafından Ana Türkçede *āğıl*, Türkmen Türkçesinde *āğıl*²³, Nijniy Novgorod (Gorkiy) Tatar Türkçesi ağzında *āwıl* (Böhtlingk, 1967'den Akt. Tekin, 1995: 171) olduğu gösterilmiştir. Tekin (1988: 191) "yal" kelimesinin Genel Türkçedeki el "halk, boy" ile koşut olduğunu (ēl+i> yāl+i), kelime başındaki /ē/ sesinin kendinden önce bir /y/ türetilip artdamaksızlaşarak yal biçimini aldığını ifade etmiştir. El sözcüğü Yenisey yazıtlarında ēl, Orhun Yazıtlarında el~il, Dîvānu Lügāti't Türk'te il, Türkmen Türkçesinde il, Azerbaycan Türkçesinde el biçimindedir (Tekin, 1995: 181). Sözcüğün, değişik lehçelerde uzun ünlülü biçimlerinin bulunması ve İdil Bulgar kitabelerinde de (يال) biçiminde yazılması uzun ünlülü olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Suwār (VKB, 190): Kitabelerde geçen bir diğer uzun /ā/'lı Türkçe kökenli sözcük ise suwār adıdır. Tekin (1995: 191) bu adı etnonim olarak ele almıştır. Bir Türk boyu olan Suvarlar'ın adına İbn-i Fadlan'ın seyahatnamesinde "suvār" (سوار)²⁴ biçiminde uzun ünlü ile rastlanır. DLT' de sözcük

²¹ İdil Bulgar kitabelerinde ḥān k[ü]wen (VBK, 154) olarak geçen sözcüğü Tekin (1988: 155) Çuvaş Türkçesindeki yunkun "çarşamba, kan günü" ile ilişkilendirmiştir, nitekim Yegerov (1964: 349) Çuvaşların, Doğu Finliler gibi bu günde kurban verdiklerini yazar ve kelimenin tam anlamıyla kan günü anlamına geldiğini ifade eder.

²² "kānı akıp yoşuldi/ kabi kamug teşildi/ ölüg bile koşuldi/ toğmış küni uş ba.tar" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 269).

²³ Tekin (1995: 64-65) Türkmen Türkçesindeki sözcükleri şu kaynaklardan derlediğini belirtmiştir: "*Türkmen dilinin sözlüğü*, M.A. Hamzayev'in umumi redaksiyası bilen, AN TSSR İnst. Yaz., Aşkabat, 1962 ve *Turkmenko-russkiy slovar*", pod obşçey redaksiyey N.A. Baskakova, B.A. Karriyeva, M.Ya. Hamzayeva, AN TSSR İnst. Yaz., Moskova 1968. "*Martti Räsänen, Türkische Miscellen, SO XX: 1, 1960, 5-19*". Ancak hangi sözcüğün hangi kaynaktan alındığı net değildir.

²⁴ Bk. Şeşen, R. (2019). İbn Fadlan Seyahatnamesi. İstanbul: Yeditepe Yayınları. s. 42 (Arapça kısım). Şeşen "suvār" (سوار) biçiminde düzenlemiştir.

"suvar"²⁵ biçimindedir. Uzun ünlülü olduğu anlaşılan bu sözcük etnonim bildirmekle beraber çoğu zaman yer adı olarak da kullanılmıştır. İdil Bulgarlarının Suvar adlı şehrinden baseden Topsakal (2019: 69) bu şehrin, İdil Bulgarlarının ikinci büyük şehri olduğunu yazar. Buradaki Suvar adlandırması (VBK: 190) etnonim olmaktan ziyade bir yerleşim yerini belirten toponim olmalıdır.

Alıntı Kelimelerde: āhīret²⁶ (< Ar. āhīret) "ahiret" (VBK: 54, 195; DSWI: 38), Allāh (VBK: 118) (< Ar. Allāh) "Tanrı", amāret²⁷ (VBK: 190-191) (< imāret) "imaret", berekāt(lu)²⁸ (< Ar. bereket) "bereket(li)" (VBK: 190-191, 196), cumādāl-uh[r]ā (VBK: 58) (< Ar. cumādel-uh[r]ā) "Arapça bir ay adı", cumādī-l-ūla²⁹ (VBK: 190, 197) (< cumāde'l-ūlā) "Arapça bir ay adı", zā-l-ħicce³⁰ (VBK: 54) (< Ar. zī'l-ħicce) "Arapça bir ay adı", fānī (VBK: 54-55) (< Ar. fānī) "ölümlü", ĥowāce³¹ (VBK: 190) (< Far. ĥvāce) "hoca".

2.1.1.3. /e/

İdil Bulgar Türkçesinde yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde görülen ünlü seslerden biri /e/ sesidir. Sözcüğün başında hareke kullanılarak ya da kullanılmadan elif harfiyle, sözcüğün ortasında ve sonundaysa çoğunlukla harekeli bir biçimde gösterilir (Tekin, 1988: 13). /e/ sesi ince sıradan olup /a/ senin bu konumda karşıtıdır. Türkçe kökenli ve alıntı sözcüklerin başında, ortasında, sonunda görülebilir.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: b[e]linc³² "beşinci" (VBK: 98), belūw "mezar taşı" (VBK: 103), c[e]ti "yedi" (VBK: 142), eki "iki" (VBK: 90), ekil³³ "çok" (VBK: 190), ellū "elli" (VBK: 144), elti "bir tür unvan" (VBK: 164), elūw(i) "el(i)" (VBK: 190), b[e]lim "beşinci" (VBK: 178), ciyerme "yirmi" (VBK: 130), sekir "sekiz" (VBK: 190-191).

Alıntı Kelimelerde: berekāt(lu) (< Ar. bereket) "bereket" (VBK, 190), ern[e]³⁴ (< Far. ādīna)³⁵ "cuma" (VBK: 154, 198), meyre (< Ar. āmir) "emir" (VBK: 74, 200), mubārek (< Ar. mubārek) "mübarek" (VBK: 140, 200), receb (< Ar. receb) (VBK: 182, 200) "Arapça bir ay adı", sefer (< Ar. sefer) (VBK: 182, 200) "göç".

²⁵ Bk. Kâşgarlı Mahmūd (2005). Divānū Lügātī't-Türk (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: S. Erdi, S. T. Yurteser), İstanbul: Kabalcı Yayınları.

²⁶ Tekin (1988, 54) sözcüğü āhīrat biçiminde, Erdal (1993, 38) is 'a)xiret biçiminde ele almıştır. Son hece ünlüsünün okunuşunda Erdal daha doğru görünmektedir.

²⁷ Hakimzyanov (1986: 174) sözcüğü gāmarāt (عَمَارَة) biçiminde okumuştur. Ancak Tekin'in (1988, 190) okuyuşu ayın sesinin üstünde esre olmasından dolayı daha doğru görünmektedir.

²⁸ Eski Kıpçak Türkçesinde de berekāt (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2019: 28) biçimi mevcuttur.

²⁹ Tekin (1988) metin incelemesinde (s. 190) sözcüğü cumādī-l-ula, sözlük kısmında ise (s. 197) cumādī-l-ūla olarak ele almıştır. Sözcüğün kaynak biçimi ve yazıttaki yazımı göz önüne alındığında sözlük kısmındaki doğru olduğu anlaşılmaktadır.

³⁰ Tekin (1988, 54) dā-l-ħicce biçiminde, Erdal (1993, 41) ise d(a)-l-xic(c)e biçiminde okumuştur. Yazıtta (ذالْحِجَّة) (bk. VBK, 54) biçiminde geçer, bu nedenle ilk hecenin birinci ünsüzünü /d/ değil /z/ okumak gerekir. Nitekim kelimenin kaynak biçimi de bu şekildedir. Son hece ünlüsü ise (•) ile gösterildiğinden Erdal'ın (1993, 41) okuduğu şekilde /e/ olmalıdır.

³¹ Hakimzyanov (1986: 174) ĥowāce sözcüğünü hoja (hoca) olarak ele almıştır.

³² B[e]linc sözcüğünü Erdal (1993, 38) b[a]lcī biçiminde almıştır. Ancak yazıtlardaki (بَلَنْج) (VBK, 145) ibaresi Tekin'i (1988, 145) haklı çıkarmaktadır. Yine Tekin'in (1988, 84) b[e]liç olarak okuduğu sözcük, "b[e]linc"le aynı sözcüktür, yazıtlardaki yazım eksikliğinden kaynaklanan bir durum olmalıdır.

³³ Hakimzyanov (1986, 174) sözcüğü "ākile" biçiminde okumuştur. Tekin (1988, 191) sözcüğün Ana Bulgar Türkçesindeki "ükil" biçimden geldiğini ve Eski Türkçedeki "üküş"ün karşılığı olduğunu yazar. Nitekim Uspaniye Kitabesindeki ekil ĥayrātlu (VBK, 190) biçimine koştur olarak Çistopol Kitabesindeki üküş (ĥayrātlu) (VBK, 192) biçiminin kullanılması Tekin'i teyit etmektedir.

³⁴ Yazıtlarda ĩrn[e] (VBK, 54) ve erni (VBK, 72) biçimleri de mevcuttur.

³⁵ Bk. Fedotov, M. R. (1996b). Etimologičesky Slovar' Čuvaşskogo Yazıkı (Cilt 2). Çeboksarı: Čuvaşskiy Gosudarstvennyy Institut Gumanitarnıh Nauk. s. 480-481.

2.1.1.4. /ē/

İdil Bulgar Türkçesi ile yazılan mezar taşlarındaki sözcüklerin seslerinden bir tanesi /ē/ ünlüsüdür. Kitabelerde *d[ü]nyē(ren)* (DSWI, 38) örneğinde Arapça kökenli bir kelime de tespit edilmiştir.

2.1.1.5. /ı/

İdil Bulgar Türkçesinde yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde görülen ünlü seslerden biri /ı/ sesidir. Sözcüğün başında harekeli ya da harekesiz olarak elif ile, sözcüğün ortasında ve sonundaysa genellikle harekeyle gösterilir (Tekin, 1988: 14). /ı/ sesi kalın sıradan bir ünlü olup /i/ sesinin karşıtıdır. İdil Bulgar Kitabelerinde Türkçe kökenli kelimelerde tespit edilmiştir.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: alt[ı] “altı” (VBK: 58), ılgıcı(si)³⁶ “seyis(i)” (VBK: 64, 199), şıv “su” (VBK: 160, 200), tohır³⁷ “dokuz” (VBK: 182), wānım “onuncu” (VBK: 56, 201), alıb “alp” (VBK: 190-191).

2.1.1.6. /i/

İdil Bulgar Türkçesinde yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde görülen ünlü seslerden biri /i/ sesidir.

Sözcüğün başında harekeli ya da harekesiz olarak elif ile sözcüğün ortasında ve sonundaysa genellikle hareke ile gösterilir (Tekin, 1988: 14). İnce sıradan bir ünlü olup /ı/ sesinin karşıtıdır. Türkçe kökenli kelimelerde ve alıntı kelimelerde görülebilir.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: altışı “altıncı” (VBK: 160, 195), b[e]liç “beşinci” (VBK: 177), b[i]t[i]k “yazıt” (VBK: 106), b[i]r[i]nc “birinci” (VBK: 114), ceti “yedi” (VBK: 168), ciyērmiş “yirminci” (VBK: 72), eki “iki” (VBK: 90).

³⁶ Tekin (1988: 199) kelimeyi *yılkı* ile ilişkilendirmiştir. Erdal (1993: 86) bu sözcüğün yıldıktan “at” geldiğini ve at çobanı gibi bir anlam taşıması gerektiğini ifade eder. Ancak mezar taşında anılmaya geçecek bir unvan olduğu için burada mîrâhur anlamında kullanılmasının daha muhtemel olduğunu ekler. Erdal kitabede geçen “ziyareti bu” (VBK: 64) ifadesinden dolayı bu ibarenin geçtiği bütün cümlelerin yabancı olduğunu ekler, sözcüğü ve ılgı sözcüğünün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki durumunu inceleyip kelimenin yalnızca Azerbaycan Türkçesinde /y/ sesini yitirmiş bir biçimde olduğunu ve bu nedenle karışık dilli saydığı kitabenin ilk cümlesinin Azerbaycan Türkçesine kaynaklık eden Oğuz Türkçesiyle olduğunu söyler (1993: 17). Ancak buna karşılık Türkiye Türkçesi ağızlarında sözcüğün *ılkı* biçimi mevcuttur (bk. Eren, 2020: 574), Azerbaycan Türkçesinde ise bu sözcük *ılhı* değil *ılhı* biçimindedir (bk. Akdoğan, 1999: 491). Dede Korkut Kitabı'nda *ılkı* kelimesi “at sürüsü” (Ergin, 2009: 142) anlamında kullanılmıştır, *ılgıcı* kelimesi ise “at çobanı” anlamında beş yerde geçmektedir (bk. Ergin, 2009: 142). Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönem eserlerinden biri olarak kabul edilen Kitab-ı Gunya'da *ılkı* “hayvan, hayvan sürüsü” biçiminde kullanımı söz konusudur (bk. Akkuş, 1995, 616). Sözcük Eski Uygur Türkçesinde ve Kutadgu Bilig'deyse *yılkıçı* “çoban, hayvan besleyicisi” biçimindedir (bk. Wilkens, 2021: 899; Arat, 1979: 540). Erdal'ın sözcüğün Oğuz kökenli olduğuna yönelik tespiti yerinde bir tespit olmakla birlikte, Ön-Azerbaycan Türkçesine bağlaması (1993: 86) Türkiye Türkçesi ağızlarında *ılkı* biçiminin mevcut olmasından dolayı şüpheye karşılanmalıdır. Nitekim Dede Korkut Kitabı'nda ve Kitab-ı Gunya'da da geçmesi bunun Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerine kaynaklık eden Eski Oğuz Türkçesinden geçtiğini teyit eder. Tüm cümlelerin Oğuz lehçesiyle yazılmış olduğunu kabul etmekten ziyade, yalnızca *ılgıcı* kelimesi ödünçlenme olarak kabul edilmelidir.

³⁷ *Tohır* sözcüğünün /ı/ yerine /u/lu biçimleri (bk. VBK: 201) de mevcuttur. Bu durumun ağız farklılığından kaynaklanması muhtemeldir.

Alıntı Kelimelerde: dinyē(ren)³⁸ (< Ar. dunyā, "dünya(dan)" (VBK, 68), hicret³⁹ (< Ar. hicret) (VBK: 58, 198), riḥlet⁴⁰ "göç" (< Ar. riḥlet) (VBK: 124, 200).

2.1.1.7. /i/

İdil Bulgar Türkçesinde yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde görülen ünlü seslerden biri /i/ sesidir. Sözcüğün başında elif (ل) ve ye (ﺉ) ile, sözcüğün ortasında ve sonundaysa genellikle (ﺉ) ile gösterilir (Tekin, 1988: 16). Bu ünlü Türkçenin tarihî dönemlerinde çoğunlukla kısaltmıştır (Yalçın, 2013: 184). Ancak İdil Bulgar Türkçesinde birkaç Türkçe kökenli sözcükte tespit edilmiştir. Alıntı sözcüklerde de görmek mümkündür.

İdil Bulgar Türkçesi Kökeli Kelimelerde: hīr⁴¹ "kız" (VBK: 146), hīrhūm⁴² "cariye" (VBK: 62-63), k[i]ḫī "küçük" (VBK: 154-155).

Alıntı Kelimelerde: bākī (< Ar. bākī) "bengü" (VBK: 96, 196), fānī (< Ar. fānī) "ölümlü" (VBK: 184, 198), cumādī-l-ūla (VBK: 190, 197) (< cumāde'l-ūlā) "Arapça bir ay adı", ĩrn[e] (< Far. ādīna)⁴³ "cuma", tāriḫ (< Ar. tāriḫ) "tarih" (VBK: 174).

2.1.1.8. /o/

İdil Bulgar Türkçesinde yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde görülen ünlü seslerden biri /o/ sesidir. Sözcüğün içinde çoğunlukla ötre ile gösterilmiştir (bk. Tekin, 1988: 15). Türkçe ve alıntı sözcüklerde görülür.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Sözcüklerde: ṭohır⁴⁴ "dokuz" (VBK: 182-183), wotur⁴⁵ "otuz" (VBK: 168),

Alıntı Kelimelerde: ḥowāce (< Far. ḥwāce) "hoca" (VBK: 190, 191, 199).

³⁸ Tekin (1988: 68) VBK'de bu sözcüğü dinyāran biçiminde okumuştur. İnce sıradan ünlülerle neden okunması gerektiği 2.1.2.1.4. bölümde izah edilmiştir. Ayrıca sözcüğün /i/ sesi yerine /ü/lü biçimleri de mevcuttur (bk. DSWI: 38).

³⁹ Tekin (1988: 58) ve Erdal (1993: 38) bu sözcüğün son hecesindeki ünlüyü /a/ olarak göstermiştir. "Türk dilinin en eski yazılı metinlerinden bugüne kadar sağlam bir şekilde işlemiş" (Buran, 2015: 156) olan kalınlık-incelik uyumuna kaynak biçimi uyan *hicret* kelimesinin alıcı dilin ses dizgesine aykırı bir gelişme göstermesi güç bir durumdur. Bu nedenle kelimeyi *hicret* biçiminde kabul etmek gerekir.

⁴⁰ Tekin (1988: 124) bu sözcüğü riḥlat biçiminde, Erdal (1993: 41) ise r[i]xle[e]ht biçiminde okumuştur. Kaynak biçimi kalınlık-incelik uyumuna uyan bu sözcüğün dilin ses dizgesine aykırı bir gelişme göstermesine karşı onun ses dizgesine uygun yapının kabul edilmesi gerekir.

⁴¹ Bu sözcüğün hīr biçiminde yazımı da mevcuttur (bk. VBK: 90). Tekin (1995: 176) hīr "kız" sözcüğünün Ana Türkçedeki görünümünü kīz olacağını tasavvur etmiş; DLT'de, Türkmen Türkçesinde ve Saha Türkçesinde uzun ünlülü olduğunu göstermiştir. DLT'de "kīz" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 259), Türkmen Türkçesinde "gīz" (Tekin, Ölmez, Ceylan, Ölmez ve Eker, 1995: 268), Saha Türkçesinde "kīs" (Vasiliev, 1995: 156) biçimindedir.

⁴² Hīrhūm sözcüğü Orhun Türkçesinde, Eski Uygur Türkçesinde, Karahanlı Türkçesinde (DLT'de), Harezmi Türkçesinde kırkın biçimindedir, önceleri genç kadın, bakire anlamında iken daha sonra cariye anlamı kazanmıştır (Clauson, 1972: 654). DLT'de de "kız kırkın" biçiminde cariyeler anlamında verilmiştir (bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 142), Çuvaş Türkçesinde ise kelime hīrhūm biçiminde ve "hizmetçi, cariye" anlamındadır (bk. ÇTS: 838).

⁴³ Bk. Fedotov, M. R. (1996b). Etimologičesky Slovar' Çuvaşskogo Yazıkı (Cilt 2). Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennıy İnstitut Gumanitarnıh Nauk. s. 480-481.

⁴⁴ Kitabelerde ṭohır ve başka biçimide mevcuttur (bk. VBK: 201)

⁴⁵ Tekin (1988: 168) VBK'de bu sözcüğü kısa /o/ ile göstermiştir. Wotur sözcüğü yazıtlarda (ووتر), (ووتر) (bk. VBK: 168, 176) biçimlerinde gösterilmiştir. İlk hece ünlüsünün vav ile gösterildiği bu yazım şekli uzun bir ünlüye işaret eder. Aksi takdirde ötre ile işaretlenirdi. Ancak tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde otuz sözcüğünün uzun ünlülü biçimi görülmemiştir. Bunlara ek olarak Róna-Tas ve Berta (2011: 1102) bu sözcüğün Ön-Türkçeden İdil Bulgar Türkçesine gelişimini şu şekilde vermiştir: "wotur '30' < Eski Batı Türkçesi *otur < Ön-Türkçe *otuz". Fakat Ön Türkçede bu -z'li değil -r'li olmalı idi.

2.1.1.9. /ō/

İdil Bulgar Türkçesinde yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde görülen ünlü seslerden biri /ō/ sesidir. Sözcüğün içinde vav işaretiyle gösterilmiştir (bk. Tekin, 1988: 16).

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: tōhçi⁴⁶ "tavukçu" (VBK: 170, 201).

2.1.1.10./ö/

İdil Bulgar Türkçesinde yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde görülen ünlü seslerden biri /ö/ sesidir. Türkçe kökenli iki sözcükte görülmektedir. Bu iki sözcüğün yazımında gösterilmemiştir. Ancak özel bir adda, sözcük başında ötreyle işaretlenmiş elif harfiyle gösterilmiştir (Tekin, 1988: 15).

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: Ötey "özel ad" (VBK: 64-65), k[ö]wel⁴⁷çi- "göçmek" (VBK: 98, 199), t[ö]wetim⁴⁸ "dördüncü" (VBK: 170, 201).

2.1.1.11. /ō/

İdil Bulgar Türkçesinde yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde görülen ünlü seslerden biri /ō/ sesidir. Bu ses vav ile gösterildiği için Tekin (1988: 68) tarafından "kōcrüwi" göçtüğü biçiminde okunmuştur. Ancak sözcük "k[ō]w[e]çrüvi" biçiminde de okunabilir, nitekim Erdal (1993: 38) bu ikinci görüşe yakın bir biçimde okumuştur. Tekin (1988: 16) bu sözcüğün gelişimini şu şekilde vermiştir: *kōç- > *kōwç- > *kōwüç- > *kōweçil-. Róna-Tas ve Berta (2011: 1098) Eski Batı Türkçesinde sözcüğün "kōç-" biçiminde olduğunu belirtmişler; ancak başka bir yerde de "kōç-, kōwelç- < Eski Batı Türkçesi *kōlç- < Ön-Türkçe *kōç-" biçimindeki gelişimi göstermişlerdir (bk. Róna-Tas ve Berta, 2011: 1092).

2.1.1.12. /u/

İdil Bulgar Türkçesinde yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde görülen ünlü seslerden biri /u/ sesidir. Bu ses kelime başında, ayın sesinin üstüne ötre getirilerek 'ulamā (bk. VBK: 190) sözcüğünde gösterilmiştir. Kelime içinde ise ötre işaretiyle gösterilmiştir (bk. Tekin, 1988: 15). Türkçe kökenli kelimelerde ve alıntı kelimelerde görülebilir.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: ay[u]h "ay" (VBK: 195), tohur "dokuz" (VBK: 56), wot[u]r "otuz" (VBK: 168), bu⁴⁹ "bu" (VBK: 64).

Alıntı Kelimelerde: cumādī-l-ūla (VBK: 190, 197) (< cumāde'l-ūlā) "Arapça bir ay adı", mubārek (< Ar. mubārek) "mubarek" (VBK: 140, 200), m[u]haram (< Ar. muḥarrem) "muharrem" (VBK: 72).

⁴⁶ Tekin (1988: 170) bu sözcüğü tōhçi biçiminde okumuştur. Kalınlık ve incelik uyumuna uygun olarak tōhçi biçiminde okumak daha doğru olacaktır. Te (忒) ile yazımdan dolayı Erdal (1993: 164) kelimeyi tıvıççı "tavukçu" biçiminde okumuştur. Ancak sözcüğün son ünlüsü hareke ile gösterilmiştir. İlk ünlüsü /i/ olsaydı onun da gösterilmesi beklenirdi. Aksine ilk hecede ye harfinin kullanımı uzun bir /o/’yu ya da te ile yazımdan dolayı /ō/’yu göstermelidir. Nitekim Tuna Bulgar Türkçesinde de tōh (Tekin, 1987: 18) biçimindedir.

⁴⁷ Róna-Tas ve Berta (2011: 1105) bu sözcüğün "kōelç-" biçiminde okunması gerektiğini ifade eder.

⁴⁸ Ceylan (1997: 180) bu sözcüğün tarihsel gelişimini şu şekilde tasavvur etmiştir: *tōrt > *tōwt > *tōwüt > tōwetim "dördüncü". Tuna Bulgar Türkçesinde "toutom /tōütöm/ "dördüncü" biçimindedir (Ceylan, 1997: 180; Tekin, 1987: 21).

⁴⁹ Erdal (1993: 86) "bu" yapısını yabancı bir unsur sayar.

2.1.1.13. /ū/

İdil Bulgar Türkçesinde yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde görülen ünlü seslerden bir diğer ses /ū/ sesidir.

Bu ses kitabelerde ötre ile ya da ötresiz olarak vav ile gösterilir (Tekin, 1988: 16). Türkçe kökenli kelimelerde ve alıntı kelimelerde tespit edilmiştir.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: hīrḥūm "cariye" (VBK: 62,63), mūn⁵⁰ (VBK: 190) "büyük".

Alıntı Kelimelerde: cumādī-l-ūla (VBK: 190, 197) (< cumāde'l-ūlā) "Arapça bir ay adı", zū-l-ka'da⁵¹ (< Ar. zī'l-ka'de) "Arapça bir ay adı" (VBK: 121, 198).

2.1.1.14. /ü/

İdil Bulgar Türkçesinde yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde görülen ünlü seslerden bir diğeri /ü/ sesidir. Sözcük başında tespit edilemeyen ses, sözcük içinde ve sonunda çoğunlukla ötre ile gösterilmiştir (bk. Tekin, 1988: 15).

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: belūw⁵² "mezar taşı" (VBK: 190-191), ellü "elli" (VBK: 144), küwēn "gün" (VBK: 190), türükmen "Türkmen" (VBK: 62-63), elūw(i) "el(i)" (VBK: 190), k[ü] "bu" (VBK: 168, 199).

Alıntı Kelimelerde: d[ü]nyē(ren)⁵³ (DSWI: 38) (<Ar. dunyā) "dünya(dan)".

2.1.1.15. /ū/

İdil Bulgar Türkçesinde yazılan mezar taşlarının söz varlığı içinde tespit edilen bir diğer ses /ū/'dür. Bu ses cūr "yüz" sözcüğün yapısında vav ile yazılmıştır (bk. VBK: 190-191). Tekin (1988: 190) bu sözcüğü uzun ünlülü, Hakimzyanov (1986: 174) ve Erdal (1993: 38) ise kısa ünlülü olarak göstermişlerdir. Róna-Tas ve Berta (2011: 1113) bu sözcüğü Eski Batı Türkçesinde "*yūr" olarak tasavvur etmişlerdir. Tekin (1995: 186) Ana Türkçede "cūr"ü yüz biçiminde belirtmiş, DLT'de, Saha Türkçesinde ve Kaşkay Türkçesinde (ūz) uzun ünlülü olduğunu göstermiştir. DLT'de yūz. (bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 38), Saha Türkçesinde süs (bk. Vasiliev, 1995: 309) biçimleri tespit edilse de Erenoğlu Ataizi (2017: 209, 210, 222) Kaşkay Türkçesinde bu sözcüğü "ūz, ūz ve yūz" biçimlerinde kısa ünlülü olarak göstermiştir.

⁵⁰ Erdal (1993: 32) "Mōwn" biçiminde, Hakimzyanov (1986: 174) ise "mūn" biçiminde ele almıştır. Sözcük ile alakalı en isabetli açıklamalar Tekin (1988: 191) ve Róna-Tas (1994: 175-177) tarafından benzer biçimlerde yapılmıştır. Tekin *mūn* sözcüğünün Orta Türkçede "büyük" anlamına gelen *man* sözcüğü ile ilişkilendirmiş ve *man* sözcüğünün DLT'de geçen "*Man Kışlağ, Man Kend*" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 412) gibi yerleşim adlarının yapısında görüldüğünü belirtmiştir. András Róna-Tas (1994: 176-177) da Tekin'inki ile örtüşen bir açıklama yapmış; Hakimzyanov'un 1987'deki yayını okuduğunda sözcüğün *mon* okunması gerektiğini ve bunun Çuvaş Türkçesinde "büyük" anlamına gelen *mūn* ile özdeş olduğunu düşünmüştür. Tekin gibi Róna-Tas da sözcüğü *man* ile ilişkilendirmiş, *man* sözcüğünü içeren "*Man Kışlağ*" ile "*Man Kend*"in yanında "*Men Kerman*"ı da (Moğulların Gizli Tarihi'nde Kiev'in eski bir adı) vermiştir. Bunlara ek olarak Róna-Tas Çuvaş Türkçesi *mūn* ile Eski ve Orta Türkçe *man* ilişkilendirilmesinin, Çuvaş Türkçesi ā/ō ünlülerinin a ünlüsünden kaynaklanamayacağından dolayı zor olduğunu; fakat Tekin'in (1988: 190, 191) bunu fark ettiğini ve sözcüğü "*mun*" biçiminde okuduğunu söyler. Róna-Tas'ın (1994: 176-177) çıkarımından hareketle Tekin'in *mun* biçiminde okumasının yerinde olduğu görülür. Ancak "*mūn suwār yāli*"baresini Tekin'in aldığı gibi "*Mun Suwar soyundan*" değil Orta Türkçedeki biçimlere koşturularak *Büyük Suwar eli/şehri/köyü* biçiminde anlamlandırmak gerekir.

⁵¹ Tekin (1988: 121) bu sözcüğü "*dū-l-qa'da*" biçiminde, Erdal (1993: 37) ise "*d[u]w 'l-q[a]d[a]*" biçiminde d'li okumuştur. Ancak sözcüğü, (ذوالقعد) (VBK: 121) şeklinde *zal* ile yazıldığından z'li okumak gerekir. Sözcüğün kaynak biçimi de "*zī'l-ka'de*" biçimindedir.

⁵² Tekin (1988: 196) sözcüğü bu biçiminin yanında "*belū*" şeklinde de olabileceğini belirtmiştir. Ancak (بلوی) (VBK: 190) şeklindeki yazımı *belūwi* biçimini gösterir. Erdal (1993: 32) bu sözcüğü "*belūw[i]y*" biçiminde, Hakimzyanov (1986: 174) ise yazımı "*belūkū*" biçiminde ele almıştır. Bu sözcüğün "*b[e]l[ü]y*" (bk. VBK: 114; DSWI: 33) biçimi de mevcuttur.

⁵³ Sözcüğün farklı görünümleri için 2.1.2.6. bölüme bakınız.

2.1.2. Çuvaş Türkçesinde Ünlüler

Çuvaş Türkçesinde dokuz ünlü vardır: /a/, /e/, /ĩ/, /ĩ/, /ı/, /i/, /u/, /ü/, /o/. Bu ünlülerden sekizi Çuvaş Türkçesi yazı dilinin ses sistemi içerisinde yerliken, /o/ ünlüsü Rusça alıntılarda ve ağızlara ait kelimelerde görülebilir (Krueger, 1961: 70).

2.1.2.1. Ünlülerin Sınıflandırılması⁵⁴

I. Boğumlanma Yerine Göre Ünlüler

Ünlüler dilin arka veya ön damağa doğru hareketi ile oluşması bakımından ikiye ayrılırlar:

I.I. Art Damak Ünlüleri (Kalın Ünlüler): /a/, /ĩ/, /ı/, /u/, /o/

I.II. Ön Damak Ünlüleri (İnce Ünlüler): /e/, /ĩ/, /i/, /ü/

II. Boğumlanma Sırasında Dudak Biçimlerine Göre Ünlüler

Ünlüler boğumlanma sırasında dudakların aldıkları biçimlere göre üç grupta sınıflandırılmaktadır:

II.I. Düz Ünlüler: /a/, /e/, /ı/, /i/

II.II. Düz-Orta Arası Ünlüler: /ĩ/, /ĩ/

II.III. Yuvarlak Ünlüler: /u/, /ü/, /o/

III. Boğumlanma Sırasında Çenenin Durumuna Göre Ünlüler

Ünlüler boğumlanma sırasında çenenin açıklık durumuna göre üç grupta sınıflandırılmaktadır:

III.I Dar Ünlüler: /ı/, /i/, /u/, /ü/

III.II. Dar-Orta Arası Ünlüler: /ĩ/, /ĩ/

III.III. Geniş Ünlüler: /a/, /e/, /o/ (Güzel, 2012: 98; Ersoy, 2017: 42).

Tablo 4. Çuvaş Türkçesinde Ünlüler

	Ön		Orta-Ön		Orta-Art		Art	
	Düz	Yuvarlak	Düz	Yuvarlak	Yuvarlak	Yuvarlak	Düz	Yuvarlak
Kapalı	i	ü					ı	u, (o)
Orta	e		ĩ	ĩ ^o	ĩ	ĩ ^o		
Açık							a	

(Savelyev, 2020: 450)

⁵⁴ Bu kısım Güzel (2012: 98) ve Ersoy'dan (2017: 42) yararlanılarak düzenlenmiştir.

Tablo 5. Çuvaş Türkçesinde Ünlüler

	Art Damak Ünlüleri			Ön Damak Ünlüleri		
	Düz Ünlüler	Düz-Yuvarlak Arası Ünlüler	Yuvarlak Ünlüler	Düz Ünlüler	Düz-Yuvarlak Arası Ünlüler	Yuvarlak Ünlüler
Dar Ünlüler	i		u	ı		ü
Dar-Orta Arası Ünlüler		ĩ			ĩ	
Geniş Ünlüler	a		o	e		

2.1.2.2. Ünlülerin Özellikleri

2.1.2.2.1. /a/

/a/ ünlüsü Çuvaş Türkçesi ve alıntı kelimelerde görülebilir. Art (kalın), dar ve düz bir ünlüdür. Kelime başında, ortasında, sonunda bulunabilip vurgulu ya da vurgusuz olarak telafuz edilebilir (Krueger, 1961: 71). Çuvaş Türkçesindeki /a/ ünlüsü Türkiye Türkçesinde bulunan /a/ ünlüsü ile benzerdir (Ersoy, 2017: 44).

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: alık (İSS1, 118) “kapı”, apla (İSS1, 366) “böyle”, anne (KTŞ, 5) “anne”, Çıvaş (ÇV, 13) “Çuvaş”, maltan (İSS1, 7) “önceden”, kam (İSS1, 119) “kim”, hapha (İSS1, 7) “giriş/bahçe kapısı”, hura (İSS1, 7) “kara”, kayalla (İSS1, 119) “geriye doğru, arkaya”, sas (KV, 304) “ses”, numay (ÇV, 128) “çok”, yalan (İSS1, 105) “her zaman”.

Alıntı Kelimelerde: ayıp (İSS3, 686) (< Ar. ‘ayb’ “suç, ayıp”, hal’ (İSS1, 7) (< Ar. hāl) “şimdi”, oblast’ (ÇV, 128) (< Rus. oblast’) “bölge”,

2.1.2.2.2. /e/

/e/ ünlüsü ön (ince), dar ve düz bir ünlüdür. Kelimelerin başında, ortasında ve sonunda bulunabilip vurgulu ya da vurgusuz olarak telafuz edilebilir (Krueger, 1961: 71). Çuvaş Türkçesi ve alıntı kelimelerde görülebilir. Çuvaş Türkçesindeki /e/ ünlüsü "Türkiye Türkçesindeki /e/ ünlüsüne benzerdir" (Ersoy, 2017: 44).

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: esĭ (KV,153) “sen”, epĭ (KV, 153) “ben”, erlense (İSS2, 204) “gücenip”, elek (İSS2, 481) “dedikodu”, tepĭr (İSS2, 192) “diğer”, pek (KV, 153) “gibi”, çire (KV, 191) “ yürek”, şilen (KV, 299) “yılan”, piççen (KV, 300) “yalnız, tek”, hĭvel (KV, 305) “güneş”.

Alıntı Kelimelerde: etem (İSS2, 473) (< Ar. ādem) “insan, insanoğlu”, ereh (İSS2, 207) (< Ar. ‘arak’), “votka”, otvet (İSS1, 188) (< Ru. otvet) “cevap, sorumluluk”, sehet (KV, 302) (< Ar. sâ‘at) “saat”, erne (İSS2, 196) (< Far. ādīna)⁵⁵ “hafta”.

⁵⁵ Bk. Fedotov, M. R. (1996b). Etimologičesky Slovar' Çuvaşskogo Yazıkı (Cilt 2). Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennıy İnstitut Gumanitarnıh Nauk. s. 480-481.

2.1.2.2.3. /ɪ/

/ɪ/ ünlüsü art (kalın), dar ve düz bir ünlüdür. Diğer fonemlerin aksine /ɪ/ sesi sadece kelime başında ve ortasına bulunabilir, kelime sonunda ise bulunamaz (Krueger, 1961: 72). Krueger (1961: 72) sesin Türkiye Türkçesindeki /ɪ/ ile karşılaştırılabileceğini ifade ederken Clark (1998: 435) Türkiye Türkçesindeki /ɪ/'ya göre daha ortada (art ve ön damak arası) ve uzun olarak telafuz edildiğini söyler. Nitekim Türkiye Türkçesindeki /ɪ/ sesi normal uzunluktan daha kısa bir uzunluğa sahiptir (Ergin, 2013: 42). Bu nedenle Çuvaş Türkçesindeki /ɪ/ fonemi normal uzunluktadır. /ɪ/ fonemi Çuvaş Türkçesi kökenli kelimelerde ve alıntı kelimelerde görülebilmektedir.

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: ıtla (İSS1, 189), “pek, çok”, ırı (KTŞ, 13) “iyi”, ıvıl(ı) (İSS1, 190) “oğul”, pısık (İSS1, 189) “büyük”, sıvlıh (İSS1, 192) “sağlık”, Şıru (İSS1, 193) “mektup”, yıvır (İSS1, 188) “ağır”, vırın (ÇV, 29) “yer”, yıvış (ÇV, 35) “ağaç”, yıtı (ÇV, 47) “it, köpek”, Şır-şıv (İSS1, 189) “vatan”.

Alıntı Kelimelerde: muzıka (ÇV, 20) (< Gr. mousa) “müzik”, sobıtı (Ru. sobıtiye) “olay”, opıt (İY, 28) (< Ru. opıt) “deneyim”.

2.1.2.2.4. /i/

/i/ sesi ön (ince), dar ve düz bir ünlüdür. Kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Vurgulu ya da vurgusuz olarak telafuz edilir (Krueger, 196: 72). Çuvaş Türkçesindeki /i/ sesi Türkiye Türkçesinde bulunan /i/ sesine benzer bir ünlüdür (Ersoy, 2017: 45). Çuvaş Türkçesi kelimelerde ve alıntı kelimelerde görülebilir.

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: ilem (YM, 30) “güzellik”, itleme (Aİ, 164) “dinleme”, iki (Aİ, 184) “iki”, epir (YM, 6) “biz”, viş (YM, 10) “üç”, kil (YM, 24) “ev”, itti (YM, 8) “diğer”, tepri (YM, 12) “diğer”, inşe (Aİ, 200) “uzak”, piççe (Aİ, 193) “ağabey”.

Alıntı Kelimelerde: Kritik (TM, 5) (< Gr. kritikos) “eleştirmen”, litera (YM, 5) (< La. Litera) “matbaa harfi”, tragedi (KTŞ, 3) (< Gr. tragōidia) “trajedi, facia”.

2.1.2.2.5. /ĩ/

/ĩ/ sesi art (kalın), düz-yuvarlak arası ve dar-orta arası bir sestir. Clark'a (1998: 434) göre ise /ĩ/ sesi art damaktan ortaya doğru bir noktada boğumlanır. /ĩ/ çok heceli kelimelerde yalnızca ilk hecede vurgulu bir biçimde telafuz edilir (Krueger, 1961: 71). Krueger (1961: 71) bu sesin kısa süreli olarak sesletildiğini ifade etmiştir. Gergin /a/ seinin aksine /ĩ/ sesi telafuzunda ağzın ve dudaklarının tamamen gevşemesinden dolayı gevşek bir ses olarak tanımlanabilir (Clark, 1998: 434). Kelimelerin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Çuvaş Türkçesi kelimelerde ve alıntı kelimelerde de görülebilir.

Yalçın (2013: 40) /ĩ/ sesinin Çuvaş Türkçesinde "Ortak Türkçeden farklılık gösteren" bir ünlü olduğunu belirtir. Bu ses Çuvaşça'nın ses sistemi içerisinde sahip olduğu özgün yapısından ve diğer dünya dillerinde çok sık görülmemesinden dolayı alıntı kelimelerde bu sesin görülmesi için bir adaptasyon / uyum süreci gerekir. Bu nedenle bu sesi barındıran alıntıların daha eski alıntılar olması beklenir.

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: işta (KTŞ, 11) “nerede”, ĩssır (İSS2, 104) “akılsız”, ĩş (İSS2, 97) “iş”, ĩmirtkayık (İSS1, 286) “kartal”, kılraç (KV, 117) “Çuvaş takviminde ocak ayı”, tır (İSS1, 10) “duru”, kımıl (İSS2, 29) “gönül”, şimah (İSS1, 324) “kelime”, tıvatı (İSS3, 211) “dört”, ultı (İSS1, 324) “altı”, turı (İSS1, 324) “tanrı”.

Alıntı Kelimelerde: *ĩrĩs* (KTŞ, 28) (< Ar. rizk) “şans, baht, talih”, *vĩhĩt* (İSS1, 277) (< Ar. vakıt) “vakit, süre”, *halĩh* (İSS1, 324) (< halk) “halk”, *kĩrantaş* (Aİ, 74) (< Ru. karandaş) “kurşun kalem”, *upolmomoçennĩy* (İSS3, 146) (< Ru. upolnomoçenniy) “temsilci, vekil”.

2.1.2.2.6. /ĩ/

/ĩ/ ünlüsü ön (ince), düşük derecede yuvarlak (düz-yuvarlak arası), dar bir ünlüdür. Kısa bir şekilde telaffuz edilir. Kelimelerin başında ortasında ve sonunda bulunabilir, ancak sadece ilk hecede vurguyu üzerinde taşır (Krueger, 1961: 72). Clark’a (1998: 434) göre gergin bir ses olan /e/’nin aksine /ĩ/ sesi telaffuzunda dudakların ve ağzın tamamen gevşemesinden dolayı gevşek bir ünlü olarak tanımlanabilir.

Yalçın (2013: 40) /ĩ/ sesinin Çuvaş Türkçesinde "Ortak Türkçeden farklılık gösteren" bir ünlü olduğunu belirtir. Çuvaş Türkçesi kökenli kelimelerde ve alıntı kelimelerde görülür. 2.1.1.2.5. bölümünde açıklandığı üzere /ĩ/ sesinin de /ĩ/ sesi gibi görece daha eski alıntılarda bulunması beklenir.

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: *ĩntĩ* (TKM, 5) “şimdi, daha, artık”, *ĩlık* (ÇİÇ, 9) “ilk”, *ĩne* (İSS1, 157) “inek”, *pĩr* (TKM, 5) “bir”, *şĩr* (UL, 9) “yer”, *hĩrĩh* (UL, 17), “kırk”, *pĩtĩ* (TKM, 5) “çok, pek”, *çeçeklĩ* (AÇ, 27) “çiçekli”, *şĩnĩ* (AÇ, 19) “yeni”, *ũrlĩ* (ÇİÇ, 12) “türlü”, *hĩrĩş* (TKM, 9) “karşı”, *kĩmĩl* (UL, 9) “gümüş”.

Alıntı Kelimelerde: *ĩmĩr* (ÇİÇ, 157) (< Ar. ‘umr) “ömür, yüzyıl, çağ”, *şĩtel* (< Ru. stol) “masa”, *tĩnçe* (KTŞ, 11) (< Ar. dunyā) “dünya”, *kĩşte* (< Far. haşte) ⁵⁶ “köşebent”.

2.1.2.2.7. /u/

/u/ ünlüsü art (kalın), yuvarlak ve dar bir sestir. Kelimenin başında, ortasında ve sonunda vurgulu ya da vurgusuz olarak bulunabilir (Krueger, 1961: 73). Krueger (1961: 73) bu sesin bazı ağızlarda /o/ sesine doğru bir eğilim gösterdiğini ve bunun özellikle /u/ sesinin ardından /ĩ/ sesinin gelmesi ile oluştuğunu ifade eder. Çuvaş Türkçesi kökenli kelimelerde ve alıntı kelimelerde görülebilir.

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: *usal* (ÇV, 55) “kötü, zararlı”, *urhamah* (İSS1, 55) “bir tür mitolojik at”, *urĩh* (UL, 126) “diğer, başka”, *ura* (UL, 126) “ayak”, *upa* (Aİ, 92) “ayı”, *hupĩ* (TYH, 98) “kapak”, *hup-hura* (KV, 212) “kap-kara”, *turĩ* (KV, 212) “tanrı”, *puçah* (AÇ, 61) “başak”, *şurĩm* (AÇ, 157) “sırt, arka”, *yuratu* (İY, 39) “sevgi, aşk”, *tu* (YM, 125) “dağ”.

Alıntı Kelimelerde: *Uçitel* (Aİ, 149) (< Ru. učitel’) “öğretmen”, *uhatnik* (İSS1, 153) (< Ru. ohotnik) “avcı”, *kuşak* (AÇ, 175) (< Ru. koşka) “kedi”, *iyustra* (İSS3, 597) (< Ru. iyustra) “avize”.

2.1.2.2.8. /ü/

/ü/ ünlüsü ön (ince), yuvarlak ve dar bir sestir. Kelimenin başında, ortasında ve sonunda vurgulu ya da vurgusuz bir biçimde bulunabilir (Krueger, 1961: 73). Çuvaş Türkçesi kökenli kelimelerde ve bazı alıntı kelimelerde görülür.

⁵⁶ Bk. Fedotov, M. R. (1996). Etimologičesky Slovar' Çuvaşskogo Yazıkı (Cilt 2). Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennıy İnstitut Gumanitarnıh Nauk. s. 289-290.

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: üpke (İSS1, 385) “ciğer”, ütli (İSS1, 244) “etli”, üsir (İSS1, 389) “sarhoş”, şüpşe (İSS1, 252) “takı-süs sandığı”, kırü (İSS1, 171) “damat, güvey”, kitü (İSS1, 253) “sürü”.

Alıntı Kelimelerde: çirkü (ÇV, 148) (< Ru. tserkov) “kilise”, pürt⁵⁷ (< Mar. pört) “ev”.

2.1.2.2.9. /o/

/o/ ünlüsü art (kalın), yuvarlak ve geniş bir ünlüdür. Çuvaş Türkçesi kökenli kelimelerde görülmez. 2.1.1.2.7. kısımda da ifade edildiği gibi Krueger (1961: 73) /u/ sesinin özellikle /i/ sesinden sonra /o/ sesine doğru eğilim gösterdiğini ifade etmiştir. Nitekim Krueger (1961) /o/ sesini Çuvaş Türkçesi ünlülerinin içerisinde sayar. Clark ise (1998: 434-435) /o/ sesini ünlüler tablosunda göstermemiş, fakat Rusça alıntılarda görüldüğünü belirtmiştir.

Alıntı Kelimelerde: Oktyabr’ (ÇV, 149) (< Ru. oktyabr) “ekim”, tron (İKŞ, 24) (< Ru. tron) “taht”, stolyar (AÇ, 223) (< Ru. stolyar) “marangoz”, obhod (İSS2, 189) (< Ru. obhod) “teftiş, yoklama, dolambaçlı yol”.

2.1.3. Ünlü Uyumları

Genel bir terim olarak olarak ünlü uyumu bir yapıdaki ünlülerin bir veya bir çok özellik yönünden birbirleri ile uyum hâlinde olmasıdır (Ko, 2018: 4; Krämer, 2003: 3). Ko (2018: 4) en yaygın ünlü uyumlarını ve özelliklerini aşağıdaki tabloda göstermiştir:

Tablo 6. Ünlü Uyumları

Ünlü Uyumları	Uyum Özellikleri
Damak Uyumu (Kalınlık-İncelik Uyumu)	Ön ya da Art
Dudak Uyumu (Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu)	Düz ya da Yuvarlak
Uzunluk Uyumu	Kısa ya da Uzun
Gerginlik Uyumu ya da Dil-Kök Uyumu	İlerleyici Dil-Kök Uyumu, Gerileyici Dil-Kök Uyumu

(Ko, 2018: 4)

Türkçe, uyum ve benzeşmelerin olduğu dillerdendir. Türkçede ünlülerin çıkış yerlerine ve çıkış biçimlerine göre iki ünlü uyumu vardır (Karaağaç, 2018: 834). Bu uyumlar Ko’nun (2018: 4) listesinde de yer alan Damak (Kalınlık-İncelik) ve Dudak (Düzlük-Yuvarlaklık) uyumlarıdır.

2.1.3.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Buran (2015: 156) tarafından kalınlık-incelik uyumunu, bir sözcüğün yapısında bulunan ünlülerin kalınlık (artlık) (a, ı, o, u) ve incelik (önlük) (e, i, ö, ü) yönünden uyum göstermesi durumu olarak tanımlanmıştır. Korkmaz (2019: 97) tarafından ise yalın biçimde ya da ek almış Türkçe sözcükler ile bazı Türkçeleşmiş alıntı kelimelerde, ilk hecedeki ünlünün kalınlık-incelik özelliğinin ondan sonraki hecelerde bulunan ünlülerde de bulunması kuralı olarak tanımlanmıştır.

Ko (2018: 4) damak uyumunun çoğunlukla Ural dillerinde (Fince ve Macarca gibi) ve Altay dillerinde (Türkçe ve tartışmalı olarak Moğolca) görüldüğünü söyler. Her ne kadar Moğolcada bu

⁵⁷ Bk. Fedotov, M. R. (1996a) age. (Cilt 1), s. 462.

durum tartışmalı olarak ifade edilse de Klasik Moğolcada kalınlık-incelik uyumu görülmektedir, ancak /i/ sesinin hem kalın hem de ince sıradan ünlülerle birlikte yer alabilmesi bir istisna teşkil eder (Lightner, 1965: 245). Kalınlık-incelik uyumu Türkçenin bilinen tarihî dönemlerinde birkaç istisna dışında sağlam bir şekilde işlemiştir (bk. Özek, 2013: 248-266). Çağdaş dönemde ise yapay olarak yazı dili hâline getirilmiş bazı Türk lehçelerinde dış etkiye maruz kalmış ağızların yazı diline esas alınmasından dolayı uyum bozulur, Özbek Türkçesi bu durumun en belirgin örneğidir (Buran, 2017: 3).

2.1.3.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Kalınlık-İncelik Uyumu

İdil Bulgar Türkçesi ile yazılan mezar taşlarının söz varlığı içinde bulunan kelimelerin büyük bir kısmı kalınlık-incelik uyumuna uyar.

Kalınlık Yönünden: tohır "dokuz" (VBK: 182), wānım "onuncu" (VBK: 56), alıp "alp" (VBK: 190), tñan "yapan" (VBK: 190), Tañar (VBK: 111), ay[u]h "ay" (VBK: 195), tohur "dokuz" (VBK: 56), wot[u]r "otuz" (VBK: 168).

İncelik Yönünden: b[e]liç "beşinci" (VBK: 177), b[i]t[i]k "yazıt" (VBK: 106), b[i]r[i]nc "birinci" (VBK: 114), ceti "yedi" (VBK: 168), ciyērmişi "yirminci" (VBK: 72), eki "iki" (VBK: 90), belüw "mezar taşı" (VBK: 190-191), ellü "elli" (VBK: 144), küwēn "gün" (VBK: 190), türükmen "Türkmen" (VBK: 62-63), elüw(i) "el(i)" (VBK: 190).

Alıntı Kelimelerde Uyum: Bazı alıntı kelimeler uyuma girmiştir: d[ü]nyē(ren) (DSWI: 38) (< Ar. dunyā) "dünya(dan)", m[u]haram (< Ar. muharrem) "muharrem" (VBK: 72), meyre (< Ar. āmir) "emir" (VBK: 74, 200). Uyuma girmeyen biçimlerde mevcuttur: cumādī-l-ūla (VBK: 190, 197) (< cumāde'l-ūlā) "Arapça bir ay adı", howāce (< Far. hūvāce) "hoca" (VBK: 190, 191, 199), berekāt(lu) (< Ar. bereket) "bereket" (VKB, 190, 191).

Türkçe kökenli bazı kelimelerde de 3. şahıs iyelik eki "-i/-si", geçmiş zaman ekinin üçüncü şahısla çekimli biçimi "-ti" eki, bazı durumlarda yönelme hâli eki (*baçne* ve *şivne* kelimelerinde) uyumu bozar (Tekin, 1988: 25-26): *hırhūm* "cariye" (VBK: 62,63), *altışi* "altıncı" (VBK: 160), *awli* "oğlu" (VBK: 24), *ayuhi* "ay" (VBK: 166), *şivne* "suyuna" (VBK, 160), *baçne* "başına" (VKB, 166-167), *b[a]lt[i]* (VBK: 92) "oldu".

2.1.3.1.2. Çuvaş Türkçesinde Kalınlık-İncelik Uyumu

Çuvaş Türkçesinde de diğer Türk lehçelerindeki gibi bir sözcüğün içindeki seslerin ön /e, i, ĩ, ü/ ya da art sıradan /a, ı, ĩ, u/ olması gerekir (Krueger, 1961: 96). Türkçe kökenli kelimelerde bu uyumun işlediği görülür.

Kalınlık yönünden: İšta (KTŞ, 11) "nerede", ĩssır (İSS2, 104) "akılsız", ĩş (İSS2, 97) "iş", ĩmıtrkayık (İSS1, 286) "kartal", kılraç (KV, 117) "Çuvaş takviminde ocak ayı", tırı (İSS1, 10) "duru", kımıl (İSS2, 29) "gönül", sımah (İSS1, 324) "kelime", tıvatı (İSS3, 211) "dört", ultı (İSS1, 324) "altı", turı (İSS1, 324) "tanrı", usal (ÇV, 55) "kötü, zaralı", urhamah (İSS1, 55) "bir tür mitolojik at", urıh (UL, 126) "diğer, başka", ura (UL, 126) "ayak", upa (Aİ, 92) "ay", hupı (TYH, 98) "kapak", hup-hura (KV, 212) "kap-kara".

İncelik yönünden: Üpke (İSS1, 385) "ciğer", ütli (İSS1, 244) "etli", üsir (İSS1, 389) "sarhoş", şüpşe (İSS1, 252) "takı-süs sandığı", kırı (İSS1, 171) "damat, güvey", kıtü (İSS1, 253) "sürü", esı (KV, 153) "sen", epı (KV, 153) "ben", erlenme (İSS2, 204 "erlense") "gücenme", elek (İSS2, 481) "dedikodu", tepır (İSS2, 192) "diğer", pek (KV, 153) "gibi", çire (KV, 191) "yürek", şilen (KV, 299) "yılan", pıççen (KV, 300) "yalnız, tek", hıvel (KV, 305) "güneş".

Alıntı Kelimelerde Uyum: Bazı alıntı kelimelerin uyuma girdiği görülmüştür. Etem (İSS2, 473) (< Ar. âdem) “insan, insanoğlu”, tınçe (KTŞ, 11) (<Ar. dunyā) “dünya”, kıştek (<Far. haşte) “köşebent”, Çirkü (ÇV, 148) (< Ru. tserkov) “kilise”; uyuma girmeyen kelimeler de mevcuttur: Uçitel’ (Aİ, 149) (< Ru. uçitel’) “öğretmen”, uhatnik (İSS1, 153) (< Ru. ohotnik) “avcı”.

Ancak çekim eklerinin bazılarının tek şekilli olması bu uyumu belirli bir oranda bozar. Özellikle Viryal ağzı dışındaki ağızlar da çokluk ekinin tek şekilli olarak +sem biçiminde olması (bk. Ersoy, 2017: 96), üçüncü şahıs teklik ve çokluk iyelik eklerinin “+i, +i” (bk. Ersoy, 2017: 101) ince sıradan olması, şimdiki zaman kipinin 3. çoğul şahıs biminin “-Aşşı” (bk. Ersoy, 2017: 340) biçiminde tek şekilli olması, görülen geçmiş zaman ekinin üçüncü tekil ve çoğul şahıs biçimlerinin -çî (bk. Ersoy, 2017: 328-329) şeklinde olması, sınırlama hâli ekinin “+çen, +ççen” (bk. Durmuş, 2009: 128) biçiminde tek şekilli olması, yineleme eki olan +seren’in (Durmuş: 2009: 137) tek şekilli olması kalınlık uyumunu bozmaktadır. Yapım eklerinden ise tek şekilli olan aitlik eki +hi ve onun bulunma ve ilgi hal ekleriyle oluşturduğu varyantları (+ni, +çi, +ri, +ti) (bk. Ersoy, 2017: 69), asıl sayılardan sıra ve derece sayıları türeten +miş (bk. Ersoy, 2017: 75) uyumu bozan ekler arasındadır. Bu ekler ince sıradan olduklarından dolayı kalınlık (artlık) yönünden bu uyumu bozarlar.

2.1.3.2. Düzlük-Yuvarlaklık (Dudak) Uyumu

Bir sözcüğün yapısında bulunan ünlü seslerin düzlük (a, e, ı, i) ve yuvarlaklık (o, ö, u, ü) yönünden uyum sağlamasına düzlük-yuvarlaklık uyumu denir (Buran: 2015: 105). Asıl morfem, ünlüsünün çıkarılma şekline ve çıkarılma sırasında dudakların aldığı şekle göre kendisine eklenen bağımlı morfemlerin (eklerin) ünlü seslerini kendi ünlü sistemine benzetir (Karaağaç, 2018: 350). Bu uyum Türk lehçelerinin tamamında eşit derecede gelişmemiştir (Buran, 2015: 106). Ko (2018: 5) dudak uyumunun Altay ve Ural dillerinde yaygın olan bir diğer ünlü uyumu olduğunu söyler.

2.1.3.2.1. İdil Bulgar Türkçesinde Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu:

İdil Bulgar Türkçesinde tam olarak gelişmeyen düzlük-yuvarlaklık uyumu yer yer görülür. Ancak uyumun bozulduğu durumlar söz konusudur.

Düzlük Yönünden Uyum: İdil Bulgar Türkçesinde düz ünlülerden sonra genellikle yine düz ünlüler gelmiştir: b[e]linc “beşinci” (VBK: 98), c[e]ti “yedi” (VBK: 142), eki “iki” (VBK: 90), ekil “çok” (VBK: 190), alt[ı] “altı” (VBK: 58), wānım “onuncu” (VBK: 56), alıp “alp” (VBK: 190), b[i]t[i]k “yazıt” (VBK: 106), b[i]r[i]nc “birinci” (VBK: 114), elti “bir tür unvan” (VBK: 164),

Yer yer düz ünlülerden sonra yuvarlak ünlüler de gelmiştir. hırhūm “cariye” (VBK: 62,63), ayuh(i) “ay” (VBK: 166-167), belūw “mezar taşı” (VBK: 103), ellū “elli” (VBK: 144), elūw(i) “el(i)” (VBK: 190).

Yuvarlaklık Yönünden Uyum: Bazı sözcüklerde yuvarlak ünlülerden sonra yuvarlak ünlülerin geldiği görülür: wōtur “otuz” (VBK: 168), tohur “dokuz” (VBK: 56). Yeterli sayıda sözcükte görülmediği için bu yönden bir uyum olmadığı açıktır.

Alıntı kelimelerde ise düzlük-yuvarlaklık uyumundan söz etmek oldukça güçtür. Kaynak biçimin tesadüfen düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyduğu örneklerde bu uyum görülür: hicret (< Ar. hicret) (VBK: 58, 198), riḥlet “göç” (< Ar. riḥlet) (VBK: 124).

2.1.3.2.2. Çuvaş Türkçesinde Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu Çuvaş Türkçesinde sağlam bir şekilde gelişmemiştir, ancak bazı durumlarda görülür.

Düzlük Yönünden Uyum: Çuvaş Türkçesinde (a, e, ı, i) düz ünlülerden sonra genellikle düz ve düz-yuvarlak arası (ĩ, ı) ünlüler gelir: esĩ (KV, 153) “sen”, epĩ (KV, 153) “ben”, erlense (İSS2, 204) “gücenip”, elek (İSS2, 481) “dedikodu”, tepĩr (İSS2, 192) “diğer”, pek (KV, 153) “gibi”, şilen (KV, 299) “yılan”, çeçeklĩ (AÇ, 27) “çiçekli”, ilem (YM, 30) “güzellik”, itleme (Aİ, 164) “dinleme”, iki (Aİ, 184) “iki”, irik (AÇ, 195) “bağımsız, özgürlük”, epir (YM, 6) “biz”, viřĩ (YM, 10) “uç”.

Düz-yuvarlak arası ünlülerden sonra ise genellikle düz ve düz-yuvarlak arası ünlüler gelir: İntĩ (TKM, 5) “şimdi, daha, artık”, ĩlk (ÇİÇ, 9) “ilk”, ĩne (İSS1, 157) “inek”, kĩrlař (KV, 117) “Çuvaş takviminde ocak ayı”, tĩrĩ (İSS1, 10) “duru”, kĩmĩl (İSS2, 29) “gönül”, sĩmah (İSS1, 324) “kelime”, tĩvatĩ (İSS3, 211) “dört”.

Yuvarlaklık Yönünden Uyum: Bu yönden uyum yok gibidir. Çuvaş Türkçesi kökenli kelimelerde yuvarlak ünlülerden (u, ü) sonra düz (a, e, ı, i) ve düz-yuvarlak arası (ĩ, ı) ünlüler gelir. Bu nedenle uyum burada bozulur: usal (ÇV, 55) “kötü, zararlı”, urhamah (İSS1, 55) “bir tür mitolojik at”, urĩh (UL, 126) “diğer, başka”, ura (UL, 126) “ayak”, upa (Aİ, 92) “ay”, hupĩ (TYH, 98) “kapak”, hup-hura (KV, 212) “kap-kara”, turĩ (KV, 212) “tanrı”, puçah (AÇ, 61) “başak”, : Üpke (İSS1, 385) “ciğer”, ütĩ (İSS1, 244) “etli”, üsĩr (İSS1, 389) “sarhoş”, şüpşe (İSS1, 252) “takı-süs sandığı”.

Alıntı Kelimelerde Uyum: Bazı alıntılar düzlük yönünden uyuma girerler: ĩmĩr (ÇİÇ, 157) (<Ar. ‘umr) “ömür, yüzyıl, çağ”, sĩtel (< Ru. stol) “masa”, tĩnçe (KTŞ, 11) (<Ar. dunyā) “dünya”. Ancak çoğunlukla uyum yabancı kökenli kelimelerde görülmez: uçitel’ (Aİ, 149) (< Ru. učitel’) “öğretmen”, uhatnik (İSS1, 153) (< Ru. ohotnik) “avcı”, kuşak (AÇ, 175) (< Ru. koşka) “kedi”, ıyustra (İSS3, 597) (< Ru. ıyustra) “avize”.

2.1.4. Uzun Ünlüler

Boğumlanma süreleri normal uzunlukta olan ünlülerden daha uzun boğumlama süresine sahip olan ünlülere uzun ünlü denir (Buran: 2015: 332). Karaağaç (2018: 822) dillerdeki uzun ünlülerin “*anlam ayırıcı uzun ünlüler ve anlam ayırıcı olmayan uzunluklar*” olarak başlıca ikiye ayrıldığını ifade etmiştir.

Uzun ünlüler oluşumları itibari ile birincil ve ikincil uzun ünlüler olarak ikiye ayrılabilir. Bir dilin bilinen ilk kayıtlarından beri uzun olan ve anlam ayırt edici özelliğe sahip olan ünlüye birincil uzun ünlüler (Buran: 2015: 78), bilinen bu ilk örneklerden beri uzun olmayan ancak sonraki dönemlerde bazı ses olayları ile oluşan ünlülere de ikincil uzun ünlüler denir (Buran: 2015: 149).

2.1.4.1. Türkçede Birincil Uzun Ünlüler

Türk lehçelerinde uzun ünlülerin mevcudiyeti Otto Böhtlingk’in Saha Türkçesi üzerine yazmış olduğu “*Über die Sprache der Jakuten*” adlı gramer kitabında ilk olarak belirtilmiştir (Akt. Choi, 2019: 62; Tekin, 1995: 9). Ancak Radloff, Böhtlingk’in Türkçedeki uzun ünlüler görüşüne katılmamış ve Ana Türkçede birincil uzun ünlülerin olmadığını iddia etmiştir (Akt. Tekin, 1995: 12; Radloff, 1882: 77-83). Radloff (1882: 72) Türkçedeki uzunlukların ünlülerin ya da ünlü ve ünsüzlerin kaynaşmasından meydana geldiğini ifade eder. Birçok Türk lehçesi kaynaşmadan meydana gelen uzun ünlüleri barındırdığını ve bu nedenle uzun ünlülerin Türkçeye yabancı unsur olacağı yönünde çıkarım yapılabileceğini sözlerine ekler (Radloff: 1882: 77).

Orhun Türkçesinde uzun ünlülerin varlığı Karl Foy⁵⁸(1900) tarafından yazıtlardaki yazımdan hareketle ortaya atılmıştır. Foy, aynı yöntemi kullanarak Arap harfli metinlerde de benzeri sonuçlara varmıştır (Akt. Tekin, 1995: 13). Grønbech⁵⁹ (1902), Osmanlı Türkçesindeki ac, ad, od gibi tek heceli sözcüklerin aslında iki heceli şekiller olduklarını ve büzülme sonucunda bu biçime geldiklerini söyleyerek, Radloff'la aynı düşüncede olduğunu göstermiştir (Akt. Tekin, 1995: 17).

Gombocz Zoltan⁶⁰ (1912), Macarcada tespit ettiği Bulgar Türkçesi alıntılarının Ana Türkçede uzun ünlülü olabileceği yönünde görüş bildirmiştir (Akt. Tekin 1995: 17-18). Németh⁶¹ (1915) ise Radloff ve Grønbech'in görüşlerine karşı çıkarak Saha Türkçesindeki ikincil uzunlukların vurgunun etkisi ile meydana geldiğini ifade etmiştir (Akt. Tekin, 1995: 20-21).

Ramstedt⁶² (1922) Ana Çuvaş Türkçesindeki uzunlukları tonlamaya bağlı olarak açıklamıştır (Akt. Tekin, 1995: 22-23). Poppe⁶³ (1926-1932) ise Ana Çuvaş Türkçesinde uzun ünlülerin bulunduğunu kabul etmiş ve uzun ünlülerin birincil vurgulu ünlülerden geliştiğini kabul eder (Akt. Ceylan, 1997: 141). Poppe (1965: 177) Saha Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde birincil uzun ünlülerin uzun ünlü (ya da diftong) olarak hâlâ korunduğunu, bunların Eski Türkçeden kaldığını ifade eder. Yine bu uzun ünlülerin Eski Bulgar Türkçesinden ya da ona yakın bir lehçeden Macarcaya girmiş alıntı kelimelerde (Mac. *nyár* < **nār* > Ortak Türkçe **yāz* > Türkmen Türkçesi *yāz*) korunduğunu ifade eder. Birçok Türk lehçesinde bu uzun ünlülerin kısaldığını ifade eden Poppe (1965: 177-178) kısalarken seslik iz bıraktığını (Türkiye Türkçesi od "ateş" < öt, Türkiye Türkçesi oda < otāy vb.) eklemiştir.

Polivanov (1924) birincil uzun ünlülerin Ana Türkçede var olduğunu Türkmen Türkçesindeki verileri öne sürerek kanıtlamaya çalışır (Akt. Tekin, 1995: 24). Polivanov, ayrıca */ā/ ses biriminin Çuvaş Türkçesinde /u/ olduğunu belirtmiştir (Akt. Ceylan, 1997: 141; Tekin, 1995: 25). Räsänen⁶⁴ (1937) ise Macarcada bulunan Türkçe kökenli alıntılardaki uzunlukları Türkmen Türkçesi ve Saha Türkçesindeki uzunluklar ile karşılaştırmış, bunların birbirleri ile uyduğunu görmüş, Ana Türkçede ilk hecede kısa ve uzun ünlülerin ayırt edildiği sonucuna varmıştır (Akt. Tekin, 1995: 27). Räsänen (1937: 254) Macarcada bulunan En Eski Türkçe alıntı sözcüklerdeki uzunlukların oldukça iyi korunduğunu ve özellikle tek heceli sözcüklerdeki /a/ sesinin iyi bir biçimde Türkçeyi yansıttığını ifade etmiştir.

Ligeti⁶⁵ (1938) birincil uzun ünlü konusunu geniş kapsamda ele almış ve şüphe bırakmayacak şekilde uzun ünlülerin Ana Türkçede var olduğunu kanıtlamıştır (Akt. Tekin, 1995: 28-29). Ahmed Cevat Emre (1949, 61) Kaşgarlı Mahmud'un uzun hareke ile yazdığı sözcükleri Saha Türkçesi ile karşılaştırmış, DLT'deki uzunlukların Saha Türkçesinde ünlü uzunluğu ya da diftong gösterildiğini, Türkiye Türkçesinde bu uzunlukları barındıran sözcüklerdeki ise tonsuz ünsüzlerin tonlulaştığını ifade etmiştir.

Tekin, 1995 yılında yayınladığı "*Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*" adlı kitabında birincil uzunlukların bilim dünyasında yer edinmesinin, gelişmesinin tarihini detaylı bir biçimde vermiş, Türk lehçelerinde bu uzunlukları karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Kitabının sounda ise Ana

⁵⁸ Foy, K. (1900). "Türkische Vocalstudien", MSOS 11. Abteilung 2, Westasiatische Studien. Berlin.

⁵⁹ Grønbech V. (1902), Forstudier til turkisk lydhistorie, Kopenhag

⁶⁰ Gombocz, Z. (1912). Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache (Vol. 30). Société finno-ougrienne.

⁶¹ Németh, G. (1915). Die langen Vokale im Jakutischen. Franklin Ny.

⁶² Ramstedt, G. J. (1922). Zur frage nach der stellung des Tschuwassischen. Société Finno-Ougrienne.

⁶³ Poppe, N. (1926-32). Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen.

⁶⁴ Räsänen, M. (1937). Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen. Suomalais-ugrilainen seura.

⁶⁵ Ligeti, L. (1938) "Les voyelles longues en turc," JA, 177-204.

Türkçede uzun ünlülü tasavvur ettiği kelimelerin bir listesini tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki uzunluğu ve bırakmış olduğu seslik izleri içeren kelimeleri vermiştir.

2.1.4.2. İdil Bulgar Türkçesinde Uzun Ünlüler

İdil Bulgar Türkçesinin öncülü ya da öncülüne yakın bir Türk lehçesinin Macarca'ya ödünç sözcük verdiği bilinmektedir. Zoltán Gombocz (1912: 159) Macarcadaki *kék* ve *dél* alıntılarının orijinal Türkçe uzunluklarını devam ettirdiklerini ve Eski Bulgar Türkçesinde uzun ünlülü (kōk ve dūl) ya da diftonglu biçiminde olabileceklerini söyler. Räsänen (1937: 254) ise Macarcada bulunan En Eski Türkçe alıntı sözcüklerdeki uzunlukların oldukça iyi korunduğunu ifade etmiştir. Levitskaya (2014: 92) Eski Çuvaş Türkçesinin Macarcaya verdiği bazı ödünç kelimelerin ilk hece ünlülerinin Ortak Türkçedeki uzunlukları yansıttığını söyler.

İdil Bulgar Türkçesinden geriye kalan mezar taşlarının söz varlığında Türkçe kökeli uzun ünlülü kelimelerin varlığına rastlanmıştır. Tekin (1988: 195-202) *cāl* "yıl", *cūr* "yüz", *cīrim* "yirmi", *wān* "on", *hān* "kan", *mēlim* "beşinci", *mūn* "büyük", *hīr* "kız", *hīrhūm* "cariye", *kiçī* "küçük", *kōç-* "göçmek", *tōhçi* "tavukçu", *yāl* "köy, şehir, boy" kelimelerini uzun ünlülü olarak değerlendirmiştir. Ceylan (1997) *cāl* (s. 147), *hīr* "kız", *hīrhūm* "cariye" (s. 164), *wān* "on" (s. 175), *cūr* "yüz" (s. 187) sözcüklerini uzun ünlülü olarak kabul etmiştir. Agyagási (2019: 102) *cāl* ve *cūr* kelimelerinin uzun ünlülü olduğunu belirtmiştir.

Kitabelerde kısa olan ünlüler tam bir tutarlılık olmasa da büyük oranda kelime içerisinde hareke ile, uzun olan ünlüler ise vav, elif ve ye harfleri ile işaretlenmiştir (bk. Tekin, 1988: 13-16). Kitabelerde uzun ünlülü olarak düşünülen Türkçe kökenli kelimeler şunlardır:

ā: *cāl* "yıl", *wān* "on", *hān* "kan", *yāl* "köy, şehir, boy", *Suwār* "şehir ya da köy adı".

ī: *hīr* "kız", *hīrhūm* "cariye", *k[i]çī* "küçük".

ō: *tōhçi* "tavukçu"

ū: *mūn* "büyük", *hīrhūm* "cariye", *wōtur* "otuz"

ū: *cūr* "yüz"

İdil Bulgar Türkçesinde *cāl* "yıl", *wān* "on", *hān* "kan", *yāl* "köy, şehir, boy", *hīr* "kız" (VBK: 146), *hīrhūm* "cariye", *cūr* "yüz" sözcüklerinin barındırdıkları uzunluklar birincil uzunluk olarak görülmektedir⁶⁶.

Kiçī "küçük" sözcüğü tarihî Türk lehçelerinde (Orhun Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi) *kiçig* biçiminde görülmektedir, Kitâb Hilvetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân'da (İbni Mühenna Lügati) ise *kīçī* biçimi mevcuttur (Clauson, 1972: 696). Sözcüğün son hecesindeki ünlünün uzun olması kelime sonundaki /g/ sesinin erimesinden kaynaklanır.

Tōhçi sözcüğü ise Tekin (1988: 201) tarafından "tavukçu" anlamında açıklanmıştır. Bu sözcük Eski Uygur Türkçesinde *takiğū*, Karahanlı Türkçesinde *takāğū*, Çağatay Türkçesinde ise *tağuk* biçiminde görülür (Clauson, 1972: 468). İdil Bulgar Türkçesindeki biçiminde orta hece ünsüzünün eriyip ünlülerin kaynaşmasından kaynaklanan bir uzunluk söz konusudur.

Levitskaya (2014: 90) ciyeci "yedi", c[i]yermiş "yirminci" ve b[i]yel[i]m "beşinci" kelimelerinin yazımlarındaki (↪) gösteriminin uzun ünlüyü belirtmek için değil, özel bir e (ie) sesini göstermek için kullanıldığını yazar. B[i]yel[i]m sözcüğünü bielim, ciyeti sözcüğünü cieti biçiminde okumuştur.

⁶⁶ Bu sözcükler ile alakalı açıklamalar ilgili seslerin açıklandığı kısımlarda yapılmıştır.

2.1.4.3. Çuvaş Türkçesinde Uzun Ünlüler

Türkçede bulunan birincil ünlü uzunluklarının Çuvaş Türkçesinde bir takım seslik izler bıraktığı araştırmacılarca gösterilmeye çalışılmış ve bu konu hakkında birçok fikir öne sürülmüştür (bk. Agyagási, 2019; Levitskaya, 2014; Yalçın, 2013; Ceylan, 1997; Tekin, 1995; Şçerbak, 1966; Ligeti, 1938). Çağdaş Çuvaş Türkçesinin ses yapısında ses birim olarak yer alan uzun ünlü bulunmamaktadır.

2.1.4.4. İdil Bulgar Türkçesindeki Birincil Uzun Ünlülerin Çuvaş Türkçesindeki Görünümleri

2.1.4.4.1. ā > u

Ana-Türkçe * yāş (?) (Tekin, 1995: 175) > İBT. cāl “yıl” (VBK: 64) > Çuv. şul “yıl” (ÇTS: 663).

Ana-Türkçe *ōn “on” (Tekin, 1995: 177) > İBT. wān “on” (VBK: 122) > Çuv. vunī “on” (ÇTS: 146).

Ana-Türkçe *kān “kan” (Tekin, 1995: 173) > İBT. hān “kan” (VBK: 154) > Çuv. yun “kan” (ÇTS: 972).

2.1.4.4.2. ā > a

Ana-Türkçe *ēl (Tekin, 1995: 181) > İBT. yāl⁶⁷ (VBK: 190) “köy, şehir” > Çuv. yal “köy” (ÇTS: 983).

2.1.4.4.3. ī > ĭ

Ana Türkçe *kīz “kız” (Tekin, 1995: 176) > DLT. kīz “kız” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 259) ~ İBT. hīr “kız” (VBK: 146) > Çuv. hīr “kız” (ÇTS: 844).

2.1.4.4.4. ī > ĭ

İBT. hīrhūm “cariye” (VBK: 62-63) > Çuv. hīrhīm “hizmetçi, cariye” (ÇTS: 838).

2.1.4.4.5. ū > ĭ

İBT. mūn “büyük” (VBK: 190-191) > Çuv. mīn “büyük, yüce; geniş, yaşça büyük” (ÇTS: 395).

İBT. hīrhūm “cariye” (VBK: 62-63) > Çuv. hīrhīm “hizmetçi, cariye” (ÇTS: 838).

2.1.4.4.6. ū > ĭ

Ana Türkçe *yūz “yüz” (Tekin, 1995: 186) > DLT. yūz “yüz” (Ercilasun ve Akkoyunlu: 38) ~ İBT. cūr “yüz” (VBK: 190-191) > Çuv. šīr “yüz” (ÇTS: 651).

⁶⁷ Róna-Tas ve Berta (2011: 1099) yāl sözcüğünü İdil Bulgar Türkçesinde yel biçiminde göstermişlerdir.

2.1.5. İdil Bulgar Türkçesinden Çuvaş Türkçesine Ünlü Değişimleri

2.1.5.1. Ünlü Daralması

Geniş ünlülerin (a, e, o, ö) dar ünlülere dönüşmesi olayına ünlü daralması denir. Geniş ünlüler yanlarında bulunan bazı ünsüzlerin etkisiyle daralabilir (Korkmaz, 2019: 239).

2.1.5.1.1. a > ı

ET. altun "altın" (Şirin, 2020: 333) ~ İBT. alt[ı]n "özel ad olark altın" (VBK: 54-55) > Çuv. iltin "altın" (ÇTS: 953).

ET. ogul "evlat" (Şirin, 2020: 354) ~ İBT. aw(ı)l "oğul" (VBK: 94, 195) > Çuv. ıvıl "erkek çocuk, oğul, kayın birader" (ÇTS: 951).

ET. bar- "gitmek" (Şirin, 2020: 550) ~ İBT. bar- "varmak, gitmek" (VBK: 160-161) > Çuv. pır- "varmak, gitmek, gelmek" (ÇTS: 539).

2.1.5.1.2. ā > u

Ana-Türkçe * yāş (?) (Tekin, 1995: 175; Róna-Tas ve Berta, 2011: 1093) > ET. yıl "yıl" (Şirin, 2020: 301) ~ İBT. cāl "yıl" (VBK: 64) > Çuv. şul "yıl" (ÇTS: 663).

Ana-Türkçe *ōn "on" (Tekin, 1995: 177) > ET. on "on" (Şirin, 2020: 426) ~ İBT. wān "on" (VBK: 122) > Çuv. vunı "on" (ÇTS: 146).

Ana-Türkçe *kān "kan" (Tekin, 1995: 173) > ET. kan "kan" (Şirin, 2020: 316) ~ İBT. hān "kan" (VBK: 154) > Çuv. yun "kan" (ÇTS: 972).

2.1.5.1.3. a > u

ET. altı "altı" (Şirin, 2020: 424) ~ İBT. altı "altı" (VBK: 58 - 59) > Çuv. ultı "altı" (ÇTS: 781).

ET. ay "ay" (Şirin, 2020: 303) ~ İBT. ay[u]h "ay" (VBK: 195) > Çuv. uyih "ay" (ÇTS: 777).

ET. baş "baş" (DTS: 86) ~ İBT. baç "baş" (VBK: 166 - 167) > Çuv. puş "baş, tepe, yukarı" (ÇTS: 529).

ET. bol- "olmak" (DTS: 111) ~ İBT. bal- "olmak" (VBK: 174 - 175) > Çuv. pul "olmak, durmak" (ÇTS: 519).

İBT. tan- "etmek" (VBK: 56 - 57) > Çuv. tu- "yapmak, etmek, kılmak" (ÇTS: 749).

ET. Tatar "Ötüken Uygur Kağanlığı'na bağlı Türk boylarından biri." (Şirin, 2020: 243) ~ İBT. Tatar "Tatar" (VBK: 111) > Çuv. Tutar "Tatar" (ÇTS: 762).

ET. alp "alplık" (Şirin, 2020: 437) ~ İBT. Alıp "özel ad" (VBK: 190 - 191) > Çuv. ulıp "alp, bahadır" (ÇTS: 780).

ET. okı- "çağırma" (Şirin, 2020: 517) ~ İBT. v[a]h[ı] - "okumak" (DSWI: 69, 164) > Çuv. Vula- "okumak" (ÇTS: 146).

2.1.5.1.4. o > ı

ET. tokuz "dokuz" (Şirin, 2020: 425) > İBT. t[o]kur "dokuz" (VBK: 86-87) ~ tohur / tohur (VBK: 182) "dokuz" (VBK: 56 - 57) > Çuv. tihir "dokuz" (ÇTS: 712).

ET. otuz "otuz" (Şirin, 2020: 426) ~ İBT. Wot[u]r "otuz" (VBK: 176) > Çuv. vitir "otuz" (ÇTS: 127).

2.1.5.1.5. e > i

ET. eki "iki" (Şirin, 2020: 422) ~ İBT. eki "iki" (VBK: 90) > Çuv. ikĩ ~ ikkĩ "iki" (ÇTS: 195).
ET. öl- "ölmek" (Şirin, 2020: 466) ~ İBT. wel- "ölmek" (VBK: 160-161) > Çuv. vil- "ölmek" (ÇTS: 139).

ET. üç "üç" (Şirin, 2020: 423) ~ TBT. weçem' "üçüncü" (Tekin, 1987: 24) > İBT. weç(im) "üçü(ncü)" (VBK: 176) > Çuv. vişĩ "üç" (ÇTS: 141).

ET. yeti "yedi" (Şirin, 2020: 425) ~ İBT. ceti "yedi" (VBK: 168-169) ~ ciyeti "yedi" (VBK: 190-191) > şiçĩ ~ şiçĩ "yedi" (ÇTS: 661).

ET. beş "beş" (DTS: 96) ~ İBT. bel(iç) "beş(inci)" (VBK: 177) > Çuv. pilĩk ~ pillĩk "beş" (ÇTS: 493).

ET. temir "demir" (Şirin, 2020: 333) ~ İBT. temirçi "demirci" (DSWI: 164) > Çuv. timĩrşĩ "demirci" (ÇTS: 739).

2.1.5.1.6. ö > i

TBT. toutom' /töütöm/ "dördüncü" (Tekin, 1987: 21) ~ İBT. töwet "dört" (VBK: 170 –171) > Çuv. tivatĩ ~ tivattĩ "dört" (ÇTS: 698).

2.1.5.1.7. e > i

ET. yegirmi/yigirmi "yirmi" (Şirin, 2020: 426) ~ İBT. ciy[e]rim (VBK: 190) > Çuv. şĩrĩm "yirmi" (ÇTS: 658).

2.1.5.1.8. a > i

ET. ol "o" (Şirin, 2020: 268) ~ İBT. wal "o" (DSWI: 164) > Çuv. vĩl "o" (ÇTS: 122).

2.1.5.2. Ünlü Düzleşmesi

Kelimede bulunan yuvarlak ünlünün düz sıradan ünlülere değişmesi olayına düzleşme denir (Korkmaz, 2019: 121).

2.1.5.2.1. u > i

ET. ay "ay" (Şirin, 2020: 303) ~ İBT. ay[u]h "ay" (VBK: 195) > Çuv. uyĩh "ay" (ÇTS: 777).

ET. tokuz "dokuz" (Şirin, 2020: 425) > İBT. t[o]kur "dokuz" (VBK: 86-87) ~ tohur / tohur (VBK: 182) "dokuz" (VBK: 56 - 57) > Çuv. tĩhĩr "dokuz" (ÇTS: 712).

ET. otuz "otuz" (Şirin, 2020: 426) ~ İBT. Wot[u]r "otuz" (VBK: 176) > Çuv. vĩtir "otuz" (ÇTS: 127).

2.1.5.2.2. u > i

İBT. berekātlu "bereketli" (VBK: 190 –191) > Çuv. pereketlĩ "bereketli, bol, kazançlı; başarılı" (ÇTS: 479).

2.1.5.2.3. ū > i

İBT. mūn "büyük" (VBK: 190-191) > Çuv. mĩn "büyük, yüce; geniş, yaşça büyük" (ÇTS: 395).

DLT. kırkın "cariyeler" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 142) ~ İBT. hırhūm "cariye" (VBK: 62-63) > Çuv. hırhīm "hizmetçi, cariye" (ÇTS: 838).

2.1.5.2.4. ü > ĩ

Ana Türkçe *yüz "yüz" (Tekin, 1995: 186) > DLT. yūz "yüz" (Ercilasun ve Akkoyunlu: 38) ~ İBT. cūr "yüz" (VBK: 190-191) > Çuv. şır "yüz" (ÇTS: 651).

2.1.5.2.5. o > ĩ

ET. tokuz "dokuz" (Şirin, 2020: 425) > İBT. t[o]kur "dokuz" (VBK: 86-87) ~ tohur / tohır (VBK: 182) "dokuz" (VBK: 56 - 57) > Çuv. tihir "dokuz" (ÇTS: 712).

ET. otuz "otuz" (Şirin, 2020: 426) ~ İBT. Wot[u]r "otuz" (VBK: 176) > Çuv. vītir "otuz" (ÇTS: 127).

2.1.5.2.6. ü > ĩ

ET. ālig / ilig "elli" (Şirin, 2020: 427) ~ İBT. ellū "elli" (VBK: 144) > Çuv. allī "elli" (ÇTS: 41).

ET. elig "bilek, el" (DTS: 170) > İBT. elūw "el" (VBK: 190-191) > Çuv. alī "el" (ÇTS: 39).

2.1.5.2.7. ö > ĩ

TBT. toutom' /töütöm/ "dördüncü" (Tekin, 1987: 21) ~ İBT. töwet "dört" (VBK: 170 —171) > Çuv. tīvati ~ tīvatti "dört" (ÇTS: 698).

2.1.5.2.8. ü > i

EKT. dünya "dünya" (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2019: 67) ~ İBT. dünyē (< Ar. dunyā) "dünya" (VBK: 190, 197) > Çuv. tñçe "dünya" (ÇTS: 726).

2.1.5.3. Ünlü Yuvarlaklaşması

Düz sıradan bir ünlünün çeşitli sebeplerle yuvarlak sıran ünlüye dönüşmesi olayına yuvarlaklaşma denir (Korkmaz, 2019: 254).

2.1.5.3.1. ā > u

Ana-Türkçe *yāş (?) (Tekin, 1995: 175; Róna-Tas ve Berta, 2011: 1093) > ET. yıl "yıl" (Şirin, 2020: 301) ~ İBT. cāl "yıl" (VBK: 64) > Çuv. şul "yıl" (ÇTS: 663).

Ana-Türkçe *ōn "on" (Tekin, 1995: 177) > ET. on "on" (Şirin, 2020: 426) ~ İBT. wān "on" (VBK: 122) > Çuv. vunī "on" (ÇTS: 146).

Ana-Türkçe *kān "kan" (Tekin, 1995: 173) > ET. kan "kan" (Şirin, 2020: 316) ~ İBT. hān "kan" (VBK: 154) > Çuv. yun "kan" (ÇTS: 972).

2.1.5.3.2. a > u

ET. altı "altı" (Şirin, 2020: 424) ~ İBT. altı "altı" (VBK: 58 - 59) > Çuv. ultī "altı" (ÇTS: 781).

ET. ay "ay" (Şirin, 2020: 303) ~ İBT. ay[u]h "ay" (VBK: 195) > Çuv. uyih "ay" (ÇTS: 777).

ET. baş "baş" (DTS: 86) ~ EBT. *balç "baş" (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1105) > İBT. baş "baş" (VBK: 166 - 167) > Çuv. puş "baş, tepe, yukarı" (ÇTS: 529).

ET. bol- "olmak" (DTS: 111) ~ İBT. bal- "olmak" (VBK: 174 – 175) > Çuv. pul "olmak, durmak" (ÇTS: 519).

İBT. tan- "etmek" (VBK: 56 – 57) > Çuv. tu- "yapmak, etmek, kılmak" (ÇTS: 749).

ET. Tatar "*Ötüken Uygur Kağanlığı'na bağlı Türk boylarından biri.*" (Şirin, 2020: 243) ~ İBT. Tatar "Tatar" (VBK: 111) > Çuv. Tutar "Tatar" (ÇTS: 762).

ET. alp "alplık" (Şirin, 2020: 437) ~ İBT. Alıp "özel ad" (VBK: 190 - 191) > Çuv. ulıp "alp, bahadır" (ÇTS: 780).

ET. okı- "çağırma" (Şirin, 2020: 517) ~ EBT. *okı- "okumak" (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1076) > İBT. v[a]h[ı] - "okumak" (DSWI: 69, 164) > Çuv. Vula- "okumak" (ÇTS: 146).

2.1.5.4. Ön Damaksıllaşma

Kelime içindeki ince sıradan bir ünlünün kalın sıradan bir ünlüye dönüşmesi olayına ön damaksıllaşma ya da incelmeye denir (Korkmaz, 2019: 162).

2.1.5.4.1. ā > e

İBT. berekātlu "bereketli" (< Ar. berekāt "bereketin çoğul biçimi") (VBK: 190 –191) > Çuv. pereketlī "bereketli, bol, kazançlı; başarılı" (ÇTS: 479).

2.1.5.4.2. u > ĩ

İBT. berekātlu "bereketli" (VBK: 190 –191) > Çuv. pereketlī "bereketli, bol, kazançlı; başarılı" (ÇTS: 479).

2.1.5.4.3. ı > ĩ

ET. kırk "kırk" (Şirin, 2020: 427) ~ İBT. h[ı]r[r[ı]h "kırk" (VBK: 178) > Çuv. hırh "kırk" (ÇTS: 846).

2.1.5.5. Art Damaksıllaşma

Çeşitli nedenlerden dolayı ince sıradan bir ünlünün kalın sıradan bir ünlüye dönüşmesi olayına kalınlaşma denir (Korkmaz, 2019: 169).

2.1.5.5.1. e > a

ET. bellüg ~ billüg "tanınan" (DTS: 94, 100) > İBT. belüw "mezar taşı" (VBK: 190, 196) > Çuv. pallī "işaret, belirti" (ÇTS: 453).

ET. ālig / ilig "elli" (Şirin, 2020: 427) ~ İBT. ellü "elli" (VBK: 144) > Çuv. allī "elli" (ÇTS: 41).

ET. ālig "el" (Şirin, 2020: 315) ~ İBT. elüw "el" (VBK: 190-191) > Çuv. alī "el" (ÇTS: 39).

TBT. toutom' /töütöm/ "dördüncü" (Tekin, 1987: 21) ~ İBT. töwet "dört" (VBK: 170 –171) > Çuv. tivatī ~ tivattī "dört" (ÇTS: 698).

ET. säkiz "sekiz" (Şirin, 2020: 425) ~ İBT. sekir "sekiz" (VBK: 190-191) > Çuv. sakır ~ sakkır "sekiz" (ÇTS: 558-559).

2.1.5.5.2. ü > ĩ

ET. ālig / ilig "elli" (Şirin, 2020: 427) ~ İBT. ellü "elli" (VBK: 144) > Çuv. allĭ "elli" (ÇTS: 41).

ET. ālig "el" (Şirin, 2020: 315) ~ İBT. elūw "el" (VBK: 190-191) > Çuv. alĭ "el" (ÇTS: 39).

2.1.5.5.3. ü > u

İBT. kü⁶⁸ "bu" (VBK: 182, 199) > ku "bu, şu" (ÇTS: 332).

2.1.5.5.4. ö > ĩ

TBT. /töütöm/ "dördüncü" (Tekin, 1987: 21) ~ İBT. töwet "dört" (VBK: 170 —171) > Çuv. tĭvatĭ ~ tĭvatĭ "dört" (ÇTS: 698).

2.1.5.5.5. i > ĩ

ET. säkiz "sekiz" (Şirin, 2020: 425) ~ İBT. sekir "sekiz" (VBK: 190-191) > Çuv. sakĭr ~ sakkĭr "sekiz" (ÇTS: 558-559).

2.1.5.5.6. ĩ > ĩ

DLT. kırkın "cariyeler" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 142) ~ İBT. hĭrhūm "cariye" (VBK: 62-63) > Çuv. hĭrhĭm "hizmetçi, cariye" (ÇTS: 838).

2.1.5.6. Kaynaşma

Korkmaz, kaynaşma olayını "Ayrı hecelerdeki iki ünlünün bir tek ünlüde veya birden çok hecedeki seslerin tek hecede toplanması olayı." (2019: 174) olarak tanımlamıştır.

AT. *kūn "gün, güneş" (Tekin, 1995: 185) > ET. kūn "gün" (Şirin, 2020: 307) ~ İBT. küwen "gün" (VBK: 190-191) > Çuv. kun (ÇTS: 336).

ET. köç- "göçmek" (Şirin, 2020: 512) ~ İBT. k[ö]welç- "göçmek" (VBK: 98-99, 199) ~ köweç- "göçmek" (VBK: 190-191) > *köeç > kuş- "göçmek" (ÇTS: 343).

ET. beş "beş" (Şirin, 2020: 424) ~ İBT. biyel "beş" (VBK: 162-163) ~ bel "beş" (VBK: 177) > Çuv. pilĭk ~ pillĭk "beş" (ÇTS: 493).

ET. yeti/yiti "yedi" (Şirin, 2020: 425) ~ İBT. ciyeçi "yedi" (VBK: 86, 87) ~ ciyeti "yedi" (VBK: 190-191) ~ ceti "yedi" (VBK: 168-169) > Çuv. ſiçĭ ~ ſiçĭçĭ "yedi" (ÇTS: 661).

ET. yegirmi/yigirmi "yirmi" (Şirin, 2020: 426) ~ İBT. ciyerme "yirmi" (VBK: 130-131) ~ ciy[e]rim (VBK: 190) ~ c[i]y[e]r[i]m⁶⁹ (VBK: 191) "yirmi" (191, 193) ~ c[i]r[e]m "yirmi" (VBK: 76-77) > Çuv. ſirĭm "yirmi" (ÇTS: 658).

2.1.5.7. Ünlü Türemesi

Kelimenin ilk biçiminde olmayan ünlünün kelimenin başında, ortasında ya da sonunda türemesi olayına ünlü türemesi denir (Korkmaz, 2019: 243).

⁶⁸ Detaylı bilgi için. 3.7.3.1. bölüme bakınız.

⁶⁹ Tekin (1988: 190) bu sözcüğü "cĭrim" şeklinde okumuştur. Tekin'in okuyuşuna göre ilk hece vokalini göstermek için hem hareke hem de ye harfi kullanılmıştır. Ancak harenin ilk hece vokalini, "ye"nin ise ikinci hecenin konsonantını karşılaması daha doğru görülmektedir. Nitekim VBK (192) 91. kitabede hareke kullanılmadığı hâlde Tekin, sözcüğü "cĭr[i]m" biçiminde okumuştur.

2.1.5.7.1. ĩ Türemesi

ET. beş "beş" (Şirin, 2020: 424) ~ İBT. bel "beş" (VBK: 177) > Çuv. pilık ~ pillık "beş" (ÇTS: 493).

İBT. r[a]hmet (<Ar. rahmet) "rahmet" (VBK: 118, 200; DSWI: 42) > Çuv. ĩrehmet "teşekkür" (Aşmarin, 1994c: 133).

ET. üç "üç" (Şirin, 2020: 423) ~ TBT. wečem' "üçüncü" (Tekin, 1987: 24) > İBT. weç(im) "üçü(ncü)" (VBK: 176) > Çuv. vişĭ "üç" (ÇTS: 141).

2.1.5.7.2. ĩ Türemesi

ET. on "on" (Şirin, 2020: 426) ~ İBT. wān "on" (VBK: 122) > Çuv. vunĭ "on" (ÇTS: 146).

2.1.5.8. Diğer Ünsüz Değişmeleri

2.1.5.8.1. ĩ > ĩ

ET. kiçig "küçük" (DTS: 306) ~ İBT. kiçĭ "küçük" (VBK: 154-155) > kişĭn "küçük, genç" (ÇTS: 303).

2.1.5.8.2. ı > ĩ

ET. ogul "evlat" (Şirin, 2020: 354) ~ İBT. aw(ı)l "oğul" (VBK: 94, 195) > Çuv. ıvĭl "erkek çocuk, oğul, kayın birader" (ÇTS: 951).

ET. tokuz "dokuz" (Şirin, 2020: 425) ~ İBT. toħır (VBK: 182) "dokuz" (VBK: 56 - 57) > Çuv. tĭħır "dokuz" (ÇTS: 712).

2.1.5.8.3. i > ĩ

ET. eki "iki" (Şirin, 2020: 422) ~ İBT. eki "iki" (VBK: 90) > Çuv. ikĭ ~ ikkĭ "iki" (ÇTS: 195).

ET. yeti/yiti "yedi" (Şirin, 2020: 425) ~ İBT. ceti "yedi" (VBK: 168-169) ~ ciyeti "yedi" (VBK: 190-191) > şičĭ ~ şičĭ "yedi" (ÇTS: 661).

İBT. temirçi "demirci" (DSWI: 164) > Çuv. timĭrşĭ "demirci" (ÇTS: 739).

ET. yegirmi/yigirmi "yirmi" (Şirin, 2020: 426) ~ ciy[e]rim (VBK: 190) > Çuv. şirĭm "yirmi" (ÇTS: 658).

ET. kiçig "küçük" (DTS: 306) ~ İBT. kiçĭ "küçük" (VBK: 154-155) > kişĭn "küçük, genç" (ÇTS: 303).

2.2. Ünsüzler

2.2.1. İdil Bulgar Türkçesinde Ünsüzler

Tablo 7. İdil Bulgar Türkçesinde Ünsüzler

Tonlu Ünsüzler	Tonsuz Ünsüzler
d, ğ, l, m, n, r, w, y, z	ç, f, h, ħ, ħ, k, k, t, s, ş

2.2.1.1. Ünsüzlerin Özellikleri

2.2.1.1.1. /b/

İdil Bulgar Türkçesi ile yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde geçen ünsüzlerden bir tanesi /b/ sesidir. Bu ünsüz yazıtlarda (ب) harfi ile gösterilmiştir. Erdal (1993: 130) bu sesi dudak ünsüzleri başlığı altında ele almıştır. İdil Bulgar Türkçesi kökenli sözcüklerde sözcük başında, "al**ı**b" (VBK: 190) sözcüğündeyse sözcük sonunda tespit edilmiştir. Alıntılardaysa sözcüğün başında, ortasında ve sonunda görülür. İdil Bulgar Türkçesine uyarlanmamış Arap alfabesinde bulunan be sesi yalnızca /b/’yi değil ayrıca /p/’yi de göstermek için kullanılacak tek seçenektir (Erdal, 1993: 130). Erdal’ın (1993: 130) bu çıkarımı oldukça yerindedir. Özellikle "al**ı**b" (VBK: 190) sözcüğünde, sözcük sonunda tespit edilen /b/ sesi /p/ olmalıdır, nitekim Tekin (1988: 190) VBK’de bu sözcüğü "alp" olarak vermiştir.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: baç(ne) "baş" (VKB, 166-167), bal- "olmak" (VBK: 174 – 175), bar- "varmak, gitmek" (VBK: 160-161), b[e]lim "beşinci" (VBK: 178), belüw "mezar taşı" (VBK: 103), b[i]t[i]k "yazıt" (VBK: 106), b[i]r[i]nc "birinci" (VBK: 114), biyel "beş" (VBK: 162-163).

Alıntı Kelimelerde: berekāt(lu) (VBK: 190), (< Ar. bereket) "bereket(li)", bākī (< Ar. bākī) "bengü" (VBK: 96, 196), mubārek (< Ar. mubārek) "mübarek" (VBK: 140, 200), receb (< Ar. receb) (VBK: 182, 200) "Arapça bir ay adı".

2.2.1.1.2. /c/

İdil Bulgar Türkçesi ile yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde geçen ünsüzlerden bir tanesi /c/ sesidir. Bu ünsüz yazıtlarda (چ) harfi ile gösterilmiştir. Sözcük başında bulunan bu ses Eski Türkçedeki /y/ sesinin bir koşutudur (Erdal, 1993: 121). Ancak Erdal (1993: 121) Tekin’in (1988: 28) İlk Türkçede ve Ana Bulgarcada bulunan kelime başındaki /y/ ses biriminin İdil Bulgar Türkçesinde /c/ fonemine dönüştüğü görüşüne karşı çıkmıştır.

Erdal (1993: 121) İlk Türkçede sözcük başında bulunan /c/ sesinin /y/’ye dönüştüğünü, ancak Bulgar grubunda bunun korunduğunu iddia etmiştir. Fakat Çağdaş Türk lehçelerinin genel durumu incelendiğinde Ortak Türkçe içerisinde sayılan ve /c/ sesini barındırmayan Eski Türkçenin doğrudan mirasçıları sayılacak birçok Türk lehçesinde, özellikle Kıpçak grubunda sözcük başındaki /y/ sesinin /c/ ve bunun alt ses birimlerine dönüştüğü görülür (bk. Alkaya, 2017: 26-27). Türkçenin belgelendirilmesi mümkün olan bu dönemlerinde y > c dönüşümü görülüyorsa bunun daha eski bir dönemde ve Türkçenin başka bir kolunda görülmesi oldukça mümkündür.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: cāl "yıl" (VBK: 64-65), ceti "yedi" (VBK: 168-169), ciyērmişi "yirminci" (VBK: 72-73), ciyerme "yirmi" (VBK: 130-131), cūr "yüz" (VBK: 190-191), ılgıcı(si) "seyis(i)" (VBK: 64, 199).

Alıntı Kelimelerde: cumādāl-uh[r]ā (VBK: 58) (< Ar. cumādel-uh[r]ā) "Arapça bir ay adı", cumādī-l-ūla (VBK: 190, 197) (< cumāde’l-ūlā) "Arapça bir ay adı", hāci "hacı" (VBK: 156), (< Ar. hācī⁷⁰), hicret (< Ar. hicret) (VBK: 58, 198) "Arapça bir ay adı", howāce (< Far. hūvāce) "hoca" (VBK: 190, 191, 199) .

⁷⁰Karaağaç (2015), Türkçenin Alıntılar Sözlüğü, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 330.

2.2.1.1.3. /ç/

İdil Bulgar Türkçesi ile yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde bulunan sözcüklerin yapısındaki ünsüzlerden bir tanesi /ç/ sesidir. Bu ses kitabelerde bağımsız bir harf ile gösterilmemiştir. Erdal (1993: 121) Arap alfabesindeki cim (ج) harfinin burada hem /ç/ hem de /c/ harfleri için kullanıldığı çıkarımını yapmıştır, Tekin'in de (1988) aynı görüşte olduğu açıktır, çünkü cim harfi ile gösterilen baş "baş" (VBK: 195), kiçī "küçük" (VBK: 199), weçim "üç" (VBK: 202) gibi bazı sözcükleri, c ile değil ç ile okumuştur. Bu sözcüklerin Türkçenin belgelendirilebilen ilk dönemindeki eşdeğerlerinin /ç/'li biçimde olması da bunu teyit eder. Alıntı kelimelerde bu ses görülmez.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: baş "baş" (VKB, 166-167), b[e]liç "beşinci" (VBK: 177), kiçī "küçük" (VBK: 154-155), k[ö]welç- "göçmek" (VBK: 98-99, 199), weçim "üçüncü" (VBK: 176).

2.2.1.1.4. /d/

İdil Bulgar Türkçesi ile yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisindeki sözcüklerin yapısında bulunan seslerden bir tanesi /d/ sesidir, dal (د) harfi ile gösterilmiştir. Bu ses İdil Bulgar Türkçesi kökenli sözcüklerde tespit edilmemiştir, yalnızca alıntı sözcüklerde görülür. Erdal (1993: 124) bu sesi tonlu bir diş yuvası sesi olarak tanımlamıştır.

Alıntı Sözcüklerde: cumādāl-uhr[ā] (VBK: 58) (< Ar. cumâdel-uhrâ) "Arapça bir ay adı", cumādī-l-ūla (VBK: 190, 197) (< cumâde'l-ūlā) "Arapça bir ay adı", d[ü]nyē(ren) (DSWI: 38) (< Ar. dunyā) "dünya(dan)", maḥmud "özel ad" (VBK: 181).

2.2.1.1.5. /f/

İdil Bulgar Türkçesi ile yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisindeki sözcüklerin yapısında bulunan dudak seslerinden (Erdal, 1993: 130) bir tanesi /f/ sesidir. Bu ses İdil Bulgar Türkçesi kökenli kelimelerde tespit edilmemiştir. Ancak alıntı sözcüklerde mevcuttur. Bir diş-dudak sesi olan bu ses mezar taşlarında (ف) harfiyle yazılmıştır.

Alıntı Sözcüklerde: fānī (< Ar. fāni) "ölümlü" (VBK: 184, 198), sefer "göç" (< Ar. sefer) (VBK: 182, 200), wafāt (< Ar. vefāt) "vefat" (VBK: 172-173, 201).

2.2.1.1.6. /ğ/

İdil Bulgar Türkçesinde yazılan mezar taşlarının söz varlığı içerisindeki sözcüklerin yapısında bulunan seslerden bir tanesi /ğ/ sesidir. Tonlu bir ses olan /ğ/ sesi yazıtlarda ğayn (غ) harfiyle gösterilmiştir. Bu ses çok kelimeye görülmez. Moğolca bir alıntı olan aġa "ağa" (VBK: 64-65) (< Mo. aġa)⁷¹ ile Türkçe kökenli ılgıcı "seyis" (VBK: 64, 199) sözcüklerinde tanıklanmıştır. Eski Türkçe döneminde tanıklanan art damak sesi /ğ/ ve onun ince karşılığı olan /g/ sesi İdil Bulgar Türkçesinde /w/'ye ve /y/'ye dönmüştür (bk. Erdal, 1993: 118): ET. yegirmi "yirmi" (DTS: 253)~İBT. ciyerme "yirmi" (VBK: 130); ET. elig "el" (DTS: 170)~elüw(i) "el(i)" (VBK: 190); ET. oġul (DTS: 364)~İBT. aw(i)l "oğul" (VBK: 94, 195).

⁷¹ Ağa kelimesi Moğolca aġa "ağabey" kelimesinden alınmış (Tekin, 1988: 195; Li, 2019: 193) ve 13.yy'dan sonra eçi kelimesinin yerini tutmuştur (Şçerbak, 2019: 40).

2.2.1.1.7. /ħ/

İdil Bulgar Türkçesinde tespit edilen ünsüzlerden bir tanesi /ħ/ sesidir. Bu ses Arap alfabesindeki (ح) harfi ile gösterilmiştir. İdil Bulgar Türkçesi kökenli sözcüklerin yapısında ve alıntı sözcüklerde görülür. Alfabenin tam olarak oturmamasından ya da başka nedenlerden dolayı bu ses /ħ/ sesi ile sık sık karıştırılarak kullanılmıştır.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Sözcüklerde: hīrħūm "cariye" (VBK: 62-63), tōħçı "tavukçu" (VBK: 170, 201).

Alıntı Kelimelerde: ħ[a]ci "hacı" (< Ar. ħacī⁷²) (VBK: 156), zā-l-ħicce (VBK: 54) (< Ar. zi'l-ħicce) "Arapça bir ay adı", r[a]ħmet (VBK: 118; DSWI: 42) (<Ar. rahmet), m[u]ħaram (< Ar. muħarrem) "muħarrem" (VBK: 72).

2.2.1.1.8. /h/

İdil Bulgar Türkçesinde tespit edilen ünsüzlerden bir tanesi /h/ sesidir. Bu ses Arap alfabesindeki (ه) harfi ile gösterilmiştir. İdil Bulgar Türkçesi kökenli sözcüklerde yalnızca hīr "kız" (VBK: 146) ve onun bir türevi olan hīrħūm "cariye" (VBK: 62-63) sözcüklerinde görülür. Erdal (1993: 114-115) *kīz sözcüğü için İdil Bulgar Türkçesinde ħīr biçiminin bekleneceğini, bu nedenle /h/ sesinin /ħ/'nin bir değişkesi olduğunu belirtmiş ve bu sesin bir art damak sesi olduğunu ifade etmiştir.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Sözcüklerde: hīr "kız" (VBK: 146) ve onun bir türevi olan hīrħūm "cariye" (VBK: 62-63).

Alıntı Kelimelerde: Allāh (<Ar. Allāh) "Tanrı" (VBK: 195), ħicret (< Ar. hicret) (VBK: 58, 198).

2.2.1.1.9. /ħ/

İdil Bulgar Türkçesinde tespit edilen ünsüzlerden bir tanesi de /ħ/ sesidir. Bu ses Arap alfabesindeki (خ) harfi ile gösterilmiştir. Erdal (1993: 114) bu sesin bir art damak sesi olduğunu ifade etmiştir. Ay[u]ħ sözcüğü haricinde Eski Türkçede tanıklanan /k/ sesi İdil Bulgar Türkçesinde bu sese denk düşmektedir (Erdal, 1993: 115): ET. kırk (DTS: 446)~ İBT. ħ[ı]r[ı]ħ "kırk" (VBK: 178). Sözcüklerin başında, ortasında ve sonunda görülebilir.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: ħān "kan" (VBK: 154-155), ħ[ı]r[ı]ħ "kırk" (VBK: 178), tōħır "dokuz" (VBK: 182-183), ay[u]ħ "ay" (VBK: 195).

Alıntı Kelimelerde: cumādāl-uħr[ā] (VBK: 58) (< Ar. cumādel-uhrā) "Arapça bir ay adı", ħowāce (< Far. ħvāce) "hoca" (VBK: 190-191, 199), tāriħ "tarih" (VBK: 150-151) (<Ar. tāriħ).

2.2.1.1.10. /k/

İdil Bulgar Türkçesinde bulunan ünsüzlerden bir tanesi /k/ sesidir. Bu ses mezar taşlarında Arap alfabesindeki kef (ك) harfiyle gösterilmiştir. İdil Bulgar Türkçesindeki /k/ sesi, Eski Türkçede örtüştüğü /k/ sesi (bk. Tekin, 2016: 69) gibi bir ön damak sesidir.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: küwen "gün" (VBK: 190-191), k[i]çī "küçük" (VBK: 154-155), kü "bu" (VBK: 182, 199), eki "iki" (VBK: 90-91), ekil "çok" (VBK: 190-191),

⁷² Karaağaç (2015), *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 330.

k[ö]welç- “göçmek” (VBK: 98-99, 199), sekir “sekiz” (VBK: 190-191), türükmēn "Türkmen" (VBK: 62-63).

Alıntı Kelimelerde: berekāt(lu) (< Ar. bereket) "bereket(li)" (VBK: 190, 196), mubārek (< Ar. mubārek) "mübarek" (VBK: 140, 200).

2.2.1.1.11. /k/

/k/ sesi İdil Bulgar Türkçesinden kalan mezar taşlarının söz varlığında görülen seslerden bir tanesidir ve yazıtlarda kaf (ك) ile gösterilir. Bu ses biri İdil Bulgar Türkçesi kökenli *t[o]kur* "dokuz" (VBK: 86-87), diğeri de Arapça bir alıntı olan *bākī* (< Ar. bākī) "bengü" (VBK: 96, 196) sözcüklerinde tespit edilmiştir. Eski Türkçede tanıklanan /k/ sesi genellikle İdil Bulgar Türkçesinde /h/ sesine dönüşmüştür (Erdal, 1993: 115), bu dönüşümün aksine tespit edilen *t[o]kur* biçiminin *tohur* “dokuz” (VBK: 56-57) ile birlikte görülmesi hem ağız farklılığına işaret eder hem de bu değişimin tam olarak tamamlanmadığını gösterir.

2.2.1.1.12. /l/

/l/ sesi İdil Bulgar Türkçesinde tanıklanan ünsüzlerden biridir. Erdal (1993: 136) bu ünsüzü /r/ ünsüzü ile beraber titreşimli ünsüzler başlığı altında ele almıştır. Ancak /l/ ünsüzünü titreşimli bir ünsüz olarak ele almak doğru olmayacaktır, /l/ sesi diğer Türk lehçelerindeki biçimleri ile değerlendirildiğinde genel olarak diş-diş eti ünsüzleri arasında sınıflandırmak daha yerinde olacaktır.

/l/ sesi İdil Bulgar yazıtlarında lam (ل) harfiyle gösterilmiştir. Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 38) bu ünsüzün Ön Türkçedeki öncülünü sonör (akıcı-süreklili) ünsüzler arasında akıcı bir ön damak sesi olarak değerlendirmiştir. Bu ünsüz İdil Bulgar Türkçesinin tanıklanan Türkçe kökenli söz varlığı içinde sözcük başında görülmemiştir, nitekim Ön-Türkçede ve Çuvaş Türkçesi dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde de söz başında görülmez (Serebrennikov ve Gadjeva, 2018: 69).

İdil Bulgar Türkçesi ile yakından bağlantılı olan Çuvaş Türkçesinde /l/ ünsüzünün sözcük başında görülmesi birincil değil, ikincil bir durumdur. Çuvaş Türkçesinde *Lar-* "oturmak" fiilinde ve onun türevlerinde, sözcük başında tespit edilen bu ses ünlü yitimi sonunda bu durumu kazanmıştır: ET. *Olur-* "oturmak" (DTS: 366; Tekin, 2020: 160), *oltur-* "oturmak" (DTS: 366), *olurt-* "oturmak, tahta oturmak" (Tekin, 2020: 160) ~ Çuv. *lar-* "oturmak", *lart-* "koymak, oturtmak, yerleştirmek" (ÇTS: 357). Eski Türkçe döneminde *olur-* fiilinin başında görülen ünlü Çuvaş Türkçesinde düşmüştür. Eski Batı Türkçesinden çok sayıda alıntı barındıran ve Türkçe ile yakınlığı olduğu kabul edilen Macarcadaki *ül-* "oturmak" (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1368) fiilinde de sözcük başında ünlünün bulunması bunu teyit eder niteliktedir. Ancak İdil Bulgar Türkçesinde tanıklanamadığı için ünlü yitiminin hangi dönemde gerçekleştiğini kestirmek zor olacaktır.

Bulgar grubu Türk lehçelerinde sözcük sonunda bulunan /l/ sesi Ortak Türkçede yer yer /ş/ sesine denk düşmektedir. Bu denklik ilk olarak Schott tarafından ileri sürülmüştür (Akar, 2015: 27). Serebrennikov (1971) Bulgar grubu /l/ sesinin Ortak Türkçedeki /ş/ sesinden geliştiğini ileri sürerken Tenişev (1971) /l/ sesinin daha eski olduğunu savunmaktadır (Akt. Tekin, 2013a: 103). Bunun yanında Pritsak (1964) /ş/ ve /l/ seslerinin *lti ses grunundan geliştiğini ileri sürer (Akt. Tekin, 1969: 53-54). Doerfer (1975-1976) /l/ sesinin ya da benzeri bitir formunun Ön Türkçeye daha uygun olduğunu belirtir; Poppe (1975: 104) ise bu seslerin aslında alt ses birim olduğunu öne sürer (Akt. Tekin, 2013a: 104). Tekin Ortak Türkçe /ş/ sesinin (1969: 52-80) *-l*, *lc*, *lj*, *ç*- ses gruplarından geliştiğini ifade eder.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: altı "altı" (VBK: 58), aw(ı)l "oğul" (VBK: 94, 195), baltuwi (VBK, 49) "olduğu", b[e]lim "beşinci" (VBK: 178, 196), belüw "mezar taşı" (VBK: 103, 196), k[ö]welç- "göçmek" (VBK: 98-99, 199), ekil "çok" (VBK: 190-191), ellü "elli" (VBK: 144), wel(ti) "öl(dü)" (160-161), ılgıcı(sı) "seyis(i)", cāl "yıl" (VBK: 64-65).

Alıntı Kelimelerde: Allāh (<Ar. Allāh) "Tanrı" (VBK: 195), 'ayāl(i) (< Ar. 'ayāl) "eş(i), hanım(ı)" (VBK: 160-161, 195), cumādāl-uhr[ā] (VBK: 58) (< Ar. cumādel-uhrā) "Arapça bir ay adı", cumādī-l-ūla (< cumāde'l-ūlā) (VBK: 190, 197) "Arapça bir ay adı", zā-l-ħicce (< Ar. zī'l-ħicce) (VBK: 54, 197) "Arapça bir ay adı", şawal (Ar. <şevvāl) "şevval" (VBK: 101, 200).

2.2.1.1.13. /m/

/m/ ünsüzü İdil Bulgar Türkçesinde tanıklanan bir dudak ünsüzüdür (Erdal, 1993: 130, 136). Bu ünsüz İdil Bulgar Türkçesi kökenli kelimelerde ve alıntı kelimelerde görülür, sözcüğün başında ortasında ve sonunda bulunabilir. İdil Bulgar yazıtlarında /m/ sesi mim (Ɑ) harfiyle gösterilmiştir.

Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 71) Ön Türkçede /m/ ünsüzünün bulunmadığını söyler ve Türkçe kökenli sözcüklerde nadir durumlarda korunduğunu belirtirler. Poppe (1965: 197, 199) ise Ana Altaycada sözcük başı /*m/ sesinin Ortak Türkçede /b/ye, Çuvaş Türkçesinde ise /m/ ye denk düştüğünü ifade eder, ayrıca Poppe ünlüler arasında Ana Altaycadaki bu sesin denkliliğini Çuvaş Türkçesinde ve Ortak Türkçede /m/ olarak gösterir.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Sözcüklerde: mūn (VBK: 190) "büyük", b[e]lim "beşinci" (VBK: 178, 196), ciyerme "yirmi" (VBK: 130), (mescid)semne "(mescit)leri" (VBK, 190-191), ('ulamā)semne "(alim)leri" (VBK: 190-191), türükmen "Türkmen" (VBK: 62-63), c[i]r[e]m "yirmi" (VBK: 76-77), wānīm "onuncu" (VBK: 56, 201), hīrhūm "cariye" (VBK: 62-63), kem "kim" (DSWI: 42, 164).

Alıntı Sözcüklerde: mubārek (< Ar. mubārek) "mübarek" (VBK: 140, 200), meyre (< Ar. āmir) "emir" (VBK: 74, 200), r[a]hmet (<Ar. rahmet) "rahmet" (VBK: 118, 200; DSWI: 42) cumādāl-uhr[ā] (VBK: 58) (< Ar. cumādel-uhrā) "Arapça bir ay adı", r[a]m[a]žān (< Ar. ramazān) "ramazan" (VBK: 84).

2.2.1.1.14. /n/

/n/ ünsüzü İdil Bulgar Türkçesinde tanıklanan nazal bir diş yuvası sesidir (Erdal: 1993: 124). İdil Bulgar Türkçesi kökenli sözcüklerde söz başında tespit edilmemiştir. İdil Bulgar yazıtlarında /n/ sesi nun (Ɱ) harfiyle gösterilmiştir. Bu sesin Ön Türkçede bulunmadığı düşünülmüştür (bk. Serebrennikov ve Gadjeva 2018: 72). Poppe (1965: 197, 199) Ana Altaycadaki sözcük başındaki /*n/ sesinin Ortak Türkçede /y/, Çuvaş Türkçesinde ise /ş/ sesine dönüştüğünü ifade etmiş, sözcük içinde ise korunduğunu göstermiştir.

Ortak Türkçede sözcüğün sonunda bulunan /n/ sesinin Çuvaş Türkçesinde /m/ye dönüştüğü durumlar mevcuttur (Serebrennikov ve Gadjeva 2018: 72): Ortak Türkçe *uzun* ~ Çuv. *vīrīm* "uzun" (bk. ÇTS: 124). Aynı durumun İdil Bulgar Türkçesinde söz konusu olabileceği *hīrhūm* "cariye" (VBK: 62-63) örneğinde görülmektedir. Bu sözcük ET'de *kırkın* "kız, bakire, hizmetçi, cariye" (DTS: 446; Bayat ve Aliyeva Çınar, 2020: 142), DLT'de *kırkın* "cariye" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 142, 263) olarak tanıklanmaktadır. Çuvaşçada ise bu *hīrhīm* "hizmetçi, cariye" (ÇTS: 838) biçimindedir.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: ciyermiñši "yirminci" (VBK: 197), (mescid)semne "(mescit)leri" (VBK: 190-191), ('ulamā)semne "(alim)leri" (VBK: 190-191), wān "onuncu" (VBK: 201), hān "kan" (VBK: 154-155), türükmēn "Türkmen" (VBK: 62-63), mūn (VBK: 190) "büyük", küwen "gün" (VBK: 190-191).

Alıntı Kelimelerde: ern[e] (< Far. ādīna) "cuma" (VBK: 154, 198), fānī (< Ar. fāni) "ölümlü" (VBK: 184, 198), d[ü]nyē(ren) (DSWI: 38) (<Ar. dunyā) "dünya(dan)", r[a]m[a]žān (< Ar. ramazān) "ramazan" (VBK: 84).

2.2.1.1.15. /r/

/r/ sesi İdil Bulgar Türkçesinde görülen titreşimli bir ünsüzdür (bk. Erdal, 1993: 136). Türk lehçelerinde, Türkçe kökenli sözcüklerde sözcük başında /r/ sesi bulunmaz. Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 74) Ön Türkçede /r/ ünsüzünün bulunmayacağını ifade etmiş, Poppe (1965: 197) de Ana Altayca sözbaşı ünsüzlerinin arasında /r/ sesine yer vermemiştir. Nitekim Türkçe gibi Moğolcada da bu ünsüz sözcük başında sadece alıntı sözcüklerde bulunur (Poppe, 2019: 34). Yazıtlarda ra (ᠷ) harfiyle gösterilen bu ses, İdil Bulgar Türkçesi kökenli kelimelerde sözcüğün ortasında ve sonunda bulunmaktadır.

Bulgar grubu Türk lehçelerindeki /r/ sesi yer yer Ortak Türkçede /z/ sesine denk düşmektedir. Bu ses denliğini ilk olarak Schott dile getirmiştir (Akar, 2015: 27). Bu seslerin kökeni hakkında değişik görüşler mevcuttur. İlk başlarda Bulgar grubundaki /r/ sesinin Ortak Türkçedeki /z/ sesinden geliştiği kabul edilmiştir, Ancak Ramstedt Çuvaş Türkçesindeki bu sesin Ortak Türkçedeki /z/ sesinden daha eski olduğunu ileri sürmüştür (Tekin, 1969: 52).

Pritsak (1964) Ortak Türkçedeki /z/ ve Bulgar grubu Türk lehçelerindeki /r/ seslerinin tek bir sestem gelişmediğini *rti ses grubundan geliştiğini ifade eder; Biyişev (1965) /r/ ve /s/ seslerinin denliğini /d/ ~ /t/ ~ /y/ ~ /z/ ~ /r/ seslerinin denklikleriyle ilişkili görür ve ona göre bu sesler eski bir δ sesinden gelişmiştir; Şerbak (1966) ise bu seslerin gevşek bir /s/ sesinine dayandığını söyler (Akt. Tekin, 1969: 53-56). Tekin (1969: 51-75) /z/ sesine karşı /r/ sesinin birincilliğini savunmuştur.

Bunların dışında Meyer (1970) ve Serebrennikov (1971) gibi araştırmacılar /z/ sesinin daha eski olduğunu düşünürken Tenişev (1971) ve Doerfer (1975-1976) /r/ sesinin ya da bezerlerinin daha eskicil olduğu görüşündedir (Akt. Tekin, 2013a: 102-104).

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: b[i]r[i]nc "birinci" (VBK: 114, 196), barsa "varınca, varıp" (VBK: 160-161), c[i]r[e]m "yirmi" (VBK: 76-77), h[i]r[i]h "kırk" (VBK: 178), tanruwi (VBK: 66) "ettiği, yaptığı", hīrhūm "cariye" (VBK: 62-63), tohır "dokuz" (VBK: 182-183), cūr "yüz" (VBK: 190-191), hīr "kız" (VBK: 146), Suwār "Suvar" (VBK: 190), tañtur "etsin" (VBK: 56-57), wotur "otuz" (VBK: 168, 202), sekir "sekiz" (VBK: 190-191)

Alıntı Kelimelerde: r[a]hmet (<Ar. rahmet) "rahmet" (VBK: 118, 200; DSWI: 42) r[a]m[a]žān (< Ar. ramazān) "ramazan" (VBK: 84, 200), receb (< Ar. receb) (VBK: 182, 200), riḥlet "göç" (< Ar. riḥlet) (VBK: 124, 200) "Arapça bir ay adı", cumādāl-uḥr[ā] (VBK: 58) (< Ar. cumādel-uhrā) "Arapça bir ay adı" āḥiret (< Ar. āḥiret) "ahiret" (VBK: 54, 195; DSWI: 38), berekāt(lu) (VBK: 190-191), (< Ar. bereket) "bereket(li)", ern[e] (< Far. ādīna) "cuma" (VBK: 154, 198), hicret (< Ar. hicret) (VBK: 58, 198), mubārek (< Ar. mubārek) "mübarek" (VBK: 140, 200), sefer "göç" (< Ar. sefer) (VBK: 182, 200).

2.2.1.1.16. /s/

/s/ sesi İdil Bulgar Türkçesinde görülen sızıcı bir diş yuvası ünsüzüdür (Erdal, 1993: 124). Bu ünsüz İdil Bulgar Türkçesi kökenli sözcüklerde sözcük sonunda görülmez. /s/ sesi yer yer Arap alfabesindeki sad (ص) harfi kullanılarak, yer yer de sin (س) harfiyle yazılmıştır. Bunların yazımında bir tutarlılık yoktur.

+sA zarf-fiil eki *barsa* "varıp" (VBK: 160- 161)" yapısında sin, *köwelçse* "göçüp" (VBK: 98-99) yapısında ise sad ile yazılmıştır. Bu durumu Pritsak (1959) Arapçada gırtlak ünsüzlerini gösteren harflerin İdil Bulgar Türkçesinde uyum gösterme işlevinin olmamasıyla açıklar (Akt. Erdal, 1993: 71). Erdal (1993: 71-72) İdil Bulgarların son vakitlerinde, bilginin giderek azaldığı bir dönemde yazılan *köwelçse* biçimindeki sad harfinin kullanımının yazan kişinin imla bilgisinin eksikliğinden kaynaklanıyor olabileceğini ima eder.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Sözcüklerde: sekir "sekiz" (VBK: 190-191), sewen "seven" (VBK: 190-191), Suwār "Suvar" (VBK, 190), mescidsemne "mescitleri" (VBK: 190-191).

Alıntı Sözcüklerde: sefer (< Ar. sefer) "göç" (VBK: 182, 200), şafar⁷³(ya da sefer) (<Ar. şafer) "sefer ayı" (VBK: 166-167, 200).

2.2.1.1.17. /ş/

/ş/ ünsüzü İdil Bulgar Türkçesinde tanıklanan diş yuvası ya da diş-diş eti sesidir. İdil Bulgar yazıtlarında bu ses şın (ش) harfiyle gösterilmiştir. Erdal (1993: 127-129) bu sesin /s/ sesinin bir alt ses birimi olduğunu iddia eder. Erdal'a göre /i/ sesinden önce gelen /s/'nin /ş/ alt ses birimi vardır. /i/ sesini içeren *şıv* kelimesinde bulunan /ş/ sesinin de bir alt ses birim olduğunu, bu kuralın /i/'dan önceki /s/ sesi için de geçerli olabileceğini söyler.

Ancak Ortak Türkçede *sarı* olarak bulunan ve Çuvaş Türkçesinde *şurı* biçiminde bulunan sözcükte de u'dan sonra /s/ yerine /ş/ biçimi mevcuttur. Bunun en eski örneklerinden biri Tuna Bulgar Türkçesinde bir Hun-Türk kabilesinin adı olan *Şaragur* (< Şara-Ogur) etnoniminde mevcuttur (bk. Tekin, 1987: 64). Bu sözcük Ön-Bulgar Türkçesinde, Tekin (1987: 64) tarafından *şarı ~ *şara biçiminde tasavvur edilmiş ve Hazar Türkçesinde *şar* biçiminde olduğu belirtilmiştir.

Erdal'ın (1993: 128) da referans olarak gösterdiği gibi Róna-Tas (1976: 166-167) *şıv* formunun en erken biçiminin 8. yüzyıldan kalan bir Bizans metninde geçen nehir adında *şıv* biçiminde bulunduğunu ifade eder. Bu nehir Kırım yarımadasında gösterildiğinden, Róna-Tas bunu Hazar Devletinde konuşulan Türk lehçelerinden birinin kalıntısı olarak görür ve bu lehçelerin içinde Ogur-Bulgar tipi Türk lehçesinin de olduğundan şüphe duyulmayacağını yazar.

Çok eski örnekleri gözlenebilen Bulgar gurubu /ş/~ Ortak Türkçe /s/ denkliliğindeki /ş/ sesinin İdil Bulgar Türkçesindeki bir alt ses birim ile açıklanacak durum olmayacağı açıktır. Bu çok daha derin ve eski bir durum olmalıdır.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: şıv "su" (VBK: 160, 200), işne "içinde" (VBK: 160, 199), altışı "altıncı" (VBK: 160, 195), ciyermiş "yirminci" (VBK: 72, 197), ekiş "ikinci" (190, 198), ciyetiş "yedinci" (VBK: 174, 197).

Alıntı Kelimelerde: şa'bān "şaban ayı" (VBK: 181, 200), şawal (Ar. <şevvāl) "şevval" (VBK: 101, 200).

⁷³ Erdal (1993: 127) Kazan Tatar Türkçesinde bu ayın *sāfār* şeklinde olduğunu belirtmiştir. Kazan Tatar Türkçesi de İdil Bulgar Türkçesi ile bağlantılı bir Türk lehçesidir.

2.2.1.1.18. /t/

/t/ sesi İdil Bulgar Türkçesinde tanıklanan bir diş yuvası (diş eti) sesidir, bu ses bazı istisnaların (tārīḥ (< Ar. tāriḥ) "tarih" (VBK: 174), tōḥḥi "tavukçu" (VBK: 170, 201) vb.) dışında art (kalın) ünlüler ile beraber kullanıldığında Arap Alfabesindeki tı (ط) harfi ile, ince sıradan ünlüler ile kullanıldığında ise te (ت) harfi ile yazılmıştır (Erdal, 1993: 124-125).

/t/ ünsüzü /i/ sesinden önce geldiğinde yer yer palatallaşma (ön damaksıllaşma) örnekleri göstermiştir (Erdal, 1993: 125): *eti* "idi" (VBK: 190-191) ~ *eçi* "idi" (VBK: 160-161), *ciyeçi* "yedi" (VBK: 86-87) ~ *c[e]ti* "yedi" (VBK: 142). Bu palatallaşmanın ileri bir boyutu Çuvaş Türkçesinde de görülür.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Sözcüklerde: *temirçi* "demirci" (DSWI: 36, 164), *türükmēn* "Türkmen" (VBK: 62-63, *toḥur* "dokuz" (VBK: 56 - 57), *tōḥḥi* "tavukçu" (VBK: 170, 201), *taṇtur* "etsin" (VBK: 56-57), *altı* "altı" (VBK: 58, 195), *wotur* "otuz" (VBK: 168, 202), *baltuwi* (VBK: 49) "olduğu", *c[e]ti* "yedi" (VBK: 142), *(aḥır)inte* "sonunda" (DSWI: 53), *eti* "idi" (VBK: 190-191), *t[ö]wetim* (tōwet+im) "dördüncü" (VBK: 170-171),

Alıntı Kelimelerde: *tārīḥ* (< Ar. tāriḥ) "tarih" (VBK: 174), *āḥiret* (< Ar. āḥiret) "ahiret" (VBK: 54, 195; DSWI: 38), *berekāt(lu)* (< Ar. bereket) "bereket(li)" (VBK: 190-191, 196), *hicret* (< Ar. hicret) (VBK: 58, 198), *r[a]ḥmet* (< Ar. rahmet) "rahmet" (VBK: 118, 200; DSWI: 42), *riḥlet* "göç" (< Ar. riḥlet) (VBK: 124), *wafāt* (< Ar. vefāt) "vefat" (VBK: 172-173, 201), *ziyāret* "mezar" (DSWI: 164).

2.2.1.1.19. /w/

/w/ ünsüzü İdil Bulgar Türkçesinde görülen bir dudak sesidir (Erdal, 1993: 130). Bu ses yazıtlarda, Arap alfabesindeki vav (و) harfi ile gösterilir. Poppe'nin (1965: 197, 199) Ana Altaycadaki sözcük başındaki ünsüzler ve sözcük ortasındaki ünsüzler tablolarında /w ~ v/ sesi yer almaz, Poppe bu sesin Ana Altaycada yer almadığını tasavvur etmiştir, nitekim Türk lehçelerinde de bu ses birincil olarak yer almamaktadır. Moğolcada da Türkçedeki gibi görülmez, ancak bazı alıntı sözcüklerin başında ya da ortasında yer alır (Poppe, 2019: 33). Eski Korecenin de ünsüz sisteminde /w~v/ ünsüzü bulunmamaktadır (bk. Choi, 2019: 74).

İdil Bulgar Türkçesinde görülen /w/ ünsüzü diğer Altay dilleri ve Türk lehçelerinde olduğu gibi birincil değil; uzun ünlülerin kısalması sonucunda /w/ türemesi, /b/ ve /g/ seslerinin süreklileşme eğilimi gösterip /w/'ye dönmesi gibi ünsüz değişimleri sonucunda meydana gelmiştir (Erdal, 1993: 131-133) /g/ sesi dudak ünsüzlerinden sonra bu değişimi göstermiştir (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1080): AT. *ōn "on" (Tekin, 1995) > DLT *ōn* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 189) ~ EBT. *ōn* > wān (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1102) > İBT. *wān* (VBK: 184-185); ET. *seb* "sevmek" (DTS: 493) ~ İBT *sev* "sevmek" (VBK: 190-191); ET. *oḡul* "çocuk, erkek çocuk; evlat" (DTS: 364) ~ İBT *aw[ı]l* "oḡul" (VBK: 195).

Yukarıda verilen ses değişimlerine ek olarak Erdal (1993: 133) *wel*- "ölmek", *wotur* "otuz", *waḥı*- "okumak" sözcüklerindeki /w/ sesinin uzun ünlüden gelişmeyeip kelime başında olduğu tasavvur edilen */h/ sesinden kaynaklandığını söyler, Halaççada da bu yapılar *hilār*- "öldürmek" (Doerfer ve Tezcan, 1994: 173), *hoqu*- "okumak" (Doerfer ve Tezcan, 1994: 285), *hottuz* "otuz" (Doerfer ve Tezcan, 1994: 308) biçimindedir.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: *wal* "o" (DSWI: 164), *wān* "on" (VBK: 184-185), *waḥı*- "okumak" (DSWI: 164), *wel*- "ölmek" (VBK: 202), *weçim* "üçüncü" (VBK: 101) *wotur*

"otuz" (VBK: 202), aw[ɪ]l "oğul" (VBK: 195), köweç- "göç" (VBK: 199), küwen "gün" (190, 199), şıv "su" (VBK: 160, 200), sev- "sevmek" (VBK: 190-191), elüw "el" (VBK: 190, 198), belüw "mezar taşı" (VBK: 190, 196).

Alıntı Sözcüklerde: wafāt (< Ar. vefāt) "vefat" (VBK: 172-173, 201), şawal (Ar. <şevvāl) "şevval" (VBK: 101, 200), howāce (VBK: 190) (< Far. hvāce) "hoca".

2.2.1.1.20. /y/

/y/ sesi İdil Bulgar Türkçesinde bulunan palatal (ön damaksıl) bir ünsüzdür (Erdal, 1993: 122). Yazıtlarda ye (ѣ) harfiyle gösterilir. Bu ünsüz İdil Bulgar Türkçesinde sözcük başında birincil olarak bulunmamaktadır. İlk Türkçedeki sözcük başındaki */y/ ses birimi İdil Bulgar Türkçesinde /c/ sesine dönmüştür (Tekin, 1988: 28). Erdal (1993: 121) /c/ sesinin birincil olduğunu ve Bulgar grubunda korunduğunu, Şçerbak ise sözcük başı y/ sesinin *ʝ (tonsuz, diş arası s (Θ) sızıcı ünsüzü) ünsüzünden kaynaklandığını, bu ünsüzün Çuvaş Türkçesinde /ş/, Saha Türkçesinde /s/ yapılarında korunduğunu söyler (Serebrennikov ve Gadjieva, 2018: 57; Şçerbak, 1970: 79-80).

Serebrennikov ve Gadjieva (2018: 58-59) Şçerbak'ın görüşüne karşı çıkarlar ve y>c değişiminin diğer dünya dillerinde de görülmesi; /c/'li yapıyı barındıran Kırgız ve Altay Türkçelerinde /y/'nin birincil olduğunu gösteren seslik izlerin var olması; Kırgız Türkçesinde önceki sözcüğün ünlüsünden sonraki sözcük başı /c/ sesinin sesletiminin /y/ gibi çıkması; Uygur Türkçesindeki /y/'den /j, c/ selerine doğru gözlemlenebilen bir değişimin olması gibi gerekçelere dayanarak sözcük başında /y/ sesinin birincilliğini savunurlar.

Erdal (1993: 122-123) İdil Bulgar Türkçesinde tanıklanan /y/ sesini ayuḥ⁷⁴ "ay" (VBK: 166-167) ve Alıptay "özel ad" (VBK: 148) yapılarında birincil olarak saymıştır. Bu birincil yapıların dışında bir oluşum biçimi ise İdil Bulgar Türkçesinde düz ünlülerden sonra gelen /g/ sesinin /y/ sesine değişimidir (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1080): ET. yegirmi "yirmi" (DTS: 253) ~ EBT. cigirmi (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1080) > İBT. ciyerme "yirmi" (VBK: 130).

Yāl "köy, boy" sözcüğünde görülen /y/ sesiye türeme bir sestir: "*ēl(-i) > yāl(i)" (Tekin, 1988: 191). Biyel "beş" (VBK: 162-163), ciyeçi "yedi" (VBK: 86, 87) gibi örneklerde ünlüler arasında görülen /y/ sesi Erdal'ın (1993: 123) iddia ettiğinin aksine Arap Alfabetinin diftong gösterme zorluğundan dolayı kaynaklanmayan bir durumdur. Bunlardaki oluşum yāl biçimindeki oluşumdan farklıdır. Her ne kadar /y/'li değil /w/'li yapıda olsa da oluşum yönündeki benzerliğinden dolayı uzun ünlüden kaynaklanan türeme, töwet(im) "dörd(üncü)" (VBK: 201) yapsında çok net bir şekilde görülür: AT. tōrt (Tekin, 1995: 184) > İBT. tövet(im) (VBK: 201) > Çuv. tivattı "dört" (ÇTS: 698). Çuvaş Türkçesinde doğrudan iki ünlü yan yana gelmemektedir. Öncülü olan İdil Bulgar Türkçesinde de bu durum geçerli olmalıdır.

İdil Bulgar Türkçesi Kökenli Kelimelerde: yāl (VBK: 190) "köy, şehir", ayuḥ ~ ayuḥ "ay" (VBK: 166-167, 195), biyelim "beşinci" (VBK: 162-163), ciyeçi "yedi" (VBK: 86-87), ciyerme "yirmi" (VBK: 130).

Alıntı Kelimelerde: 'ayāl(i) (< Ar. 'ayāl) "eş(i), hanım(ı)" (VBK: 160-161, 195), d[ü]nyē(ren) (DSWI: 38) (< Ar. dunyā) "dünya(dan)", meyre (< Ar. āmir) "emir" (VBK: 74, 200), ziyāret "mezar" (DSWI: 164) (< Ar. ziyāret).

⁷⁴ Erdal (1993: 163) bu sözcüğü ayḥı "ay" biçiminde almıştır.

2.2.1.1.21. /z/

İdil Bulgar Türkçesinde alıntı kelimelerde tespit edilen tonlu bir diş-diş eti ünsüzüdür. Birkaç kelime de görülen bu ses Arap Alfabesindeki ze (ز), zal (ز) ve dad (ض) harfleri ile gösterilmiştir.

Alıntı Kelimelerde: ziyâret "mezar" (DSWI: 164) (< Ar. ziyâret), zâ-l-ħicce (< Ar. zî'l-ħicce) (VBK: 54, 197), r[a]m[a]žân (< Ar. ramazân) "ramazan" (VBK: 84, 200).

2.2.2. Çuvaş Türkçesinde Ünsüzler

Çuvaş Türkçesinin ses dizgesinde 24 tane ünsüz ses bulunmaktadır: /b/, /ç/, /d/, /f/, /g/, /ğ/, /h/, /j/, /k/, /k/, /l/, /m/, /n/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /ş/, /t/, /v/, /y/, /z/, /şç/, /ts/. Bu seslerden /b/, /d/, /f/, /g/, /z/, /j/, /ts/ Rusça alıntı kelimelerde görülür (Clark, 1998: 434). Clark'ın (1998: 434) Rusça alıntılarda görüldüğünü belirttiği bu seslere /şç/ sesi de eklenir (bk. Ersoy, 2017: 51).

2.2.2.1. Ünsüzlerin Sınıflandırılması⁷⁵

I. Tonluluk Bakımından Ünlüler

Tonlu Ünsüzler: /b/, /d/, /g/, /ğ/, /j/, /l/, /m/, /n/, /v/, /y/, /z/

Tonsuz Ünsüzler: /ç/, /f/, /h/, /k/, /k/, /p/, /s/, /ş/, /ş/, /t/, /ts/, /şç/

II. Oluşum Yeri Bakımından Ünsüzler:

Çift Dudak Ünsüzleri: /b/, /m/, /p/

Diş-Dudak Ünsüzleri: /f/, /v/

Diş- Diş Eti Ünsüzleri: /d/, /l/, /n/, /r/, /s/, /t/, /z/, /ts/

Diş Eti-Ön Damak Ünsüzleri: /ç/, /j/, /ş/, /şç/, /y/

Orta Damak Ünsüzleri: /ş/

Ön Damak Ünsüzleri: /g/, /k/

Art Damak Ünsüzleri: /ğ/, /h/, /k/

III. Temas Dereceleri Bakımından Ünsüzler

Süreklili Ünsüzler: /f/, /h/, /j/, /l/, /m/, /n/, /r/, /s/, /ş/, /ş/, /v/, /y/, /z/, /şç/, /ts/

Süreksiz Ünsüzler: /b/, /ç/, /d/, /g/, /ğ/, /k/, /k/, /p/, /t/

IV. Hava Yoluna Göre Ünsüzler

Ağız Seleri: /ç/, /d/, /f/, /g/, /h/, /k/, /l/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /şç/, /t/, /ts/, /v/, /y/, /z/

Geniz Sesleri: /m/, /n/ (Ersoy, 2017: 50; Güzel, 2012: 120-121).

⁷⁵ Bu bölüm Ersoy (2017: 50) ve Güzel'den (2012: 120-121) hareketle oluşturulmuştur.

Tablo 8. Çuvaş Türkçesinde Ünsüzler

	Dudak Ünsüzleri	Diş-Diş Ünsüzleri	Eti	Diş Ardı	Yuvası	Ön Damak Ünsüzleri	Art Damak Ünsüzleri
Patlamalı Ünsüzler	p	t				t̃	k
Sürtünmeli Ünsüzler		s		ş		ś	h
Yarı Kapanıklı Ünsüzler				ç			
Geniz Ünsüzleri	m	n				ñ	
Yaklaşan Ünsüzler	v					y	
Titrek Ünsüz		r					
Yanak Ünsüzleri		l				í	

(Savelyev, 2020: 450)

Tablo 9. Çuvaş Türkçesinde Ünsüzler

	Tonlu			Tonsuz		
	Sürekli	Süreksiz		Sürekli	Süreksiz	
	Sızıcı	Akıcı		Sızıcı	Akıcı	
Çift dudak		m	b			p
Diş dudak	v			f		
Diş-diş eti	z	l, n, r	d	s, ts		t
Diş eti-ön damak	j			ş, şç		ç
Ön damak		y	g			k
Orta damak				ş		
Arka damak			ğ	h		ķ

Ersoy'dan (2017: 51) alınarak düzenlenmiştir.

2.2.2.2. Ünsüzlerin Özellikleri:

2.2.2.2.1. /b/

/b/ sesi tonlu, patlayıcı (süreksiz) bir çift dudak ünsüzüdür. Bu ünsüz Çuvaş Türkçesi kökenli kelimelerde görülmez. Rusça ve diğer dillerden girmiş alıntılarda kelimenin başında, ortasında ve sonunda görülebilir. Krueger (1961: 83) bu sesi “ödünc sesler” başlığı altında tanımlamıştır.

Alıntı Kelimelerde: budil'nik (İSS2, 9) (< Ru. budil'nik) “çalar saat”, raboçi (İSS2, 10) (< Ru. raboçiy) “işçi”, bomba (İSS2, 17) (< La. bombus, Gr. bombos) “bomba”, ubornıy (İSS2, 219) (< Ru. ubornaya) “tuvalet”, tabak (İSS2, 28) (< Ar. ṭabāq) “tütün”, liberala (İSS2, 51) (< La. liberalis) “liberal”, ambar (İSS2, 258) (< Far. anbār) “ambar”, klub (ÇTS: 315) (< Eski Norsça klubba) “klüp”.

2.2.2.2.2. /ç/

/ç/ sesi tonsuz, patlayıcı (süreksiz) bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde ve alıntılarda görülebilir. Sözcüğün başında ve ortasında bulunur. Ancak bazı durumlarda kendisinden sonraki ses düştüğü için sonda da görülebilir: şıç (< şıççı) “yedi” (Krueger, 1961: 76). Ancak Çuvaş Türkçesinde /ç/ ünsüzünün son seste görüldüğü başka örneklerde mevcuttur. Özellikle araç-gereç ismi yapmaya yarayan -kĩç ve -kĩç (bk. Ersoy, 2017: 83) ekleri ile türetilen isimlerde (*larkĩç* “taht” < *lar-* “oturmak” (~*ET. olur-* DTS: 366) -*kĩç*) ve kökenleri her ne kadar açık olmasada Türkçe'nin özelliğini yansıtan *puhmaç* “kumbara” (ÇTS: 533), *mulkaç* “tavşan” (ÇTS: 418) gibi kelimelerde görülür. Diğer tonsuz ünsüzlerde, bazı durumlarda, telaffuzda tonlulaşma olduğu hâlde /ç/ ünsüzü tonsuzluk özelliğini korur (Krueger, 1961: 76).

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: çılhe (KTŞ, 4) “dil”, çır (ÇTS: 899) “diz”, çırne (ÇTS: 901) “tırnak”, çire (KV, 191) “yürek”, çuhın (İSS2, 477) “fakir”, piçik (İSS3, 6) “büyük”, şaңçık (KTŞ, 5) “umut”, vuçah (İSS1, 157) “ocak”, puskĩç (ÇTS: 527) “üzengi”.

Alıntı Kelimelerde: çirkü (ÇV, 148) (< Ru. tserkov) “kilise”, çugun (İSS3, 587) (< Ru. çugun) “demir”, merçen (İY, 141) (< Ar. mercān) “mercan”, pahça (İSS2, 453) (< Far. bāğçe) “bahçe”, matç (ÇTS: 390) (< İngilizce match) “maç”, palaç (TKM, 23) (< Ru. palaç) “cellat”.

2.2.2.2.3. /d/

/d/ sesi tonlu, patlayıcı (süreksiz) bir diş-diş eti ünsüzüdür. Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde görülmez. /d/ sesi alıntı sözcüklerde kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir.

Alıntı Sözcüklerde: dovogor (İSS2, 321) (< Ru. dogovor) “anlaşma”, demokrat (İSS2, 301) (< Fr. démocrate), divan (Aİ, 271) (< Ar. dīvān) “divan”, dekabr (Aİ, 24) (Ru. dekabr) “Aralık”, snaryad (TKM, 25) (< Ru. snaryad) “mermi”, fond (Aİ, 17) (< La. fundus) “yardım kurumu”, hudojnik (Aİ, 19) (< Ru. hudojnik) “ressam”, medal’ (İSS2, 522) (< La. medialis) “madalya”

2.2.2.2.4. /f/

/f/ sesi, tonsuz, sürekli, sızıcı bir diş-dudak sesidir. Bu ses Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde görülmez. Alıntı sözcüklerde görülen bu ses kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir.

Alıntı Sözcüklere: fufayka (İSS3, 5) (< Ru. fufayka) “kazak”, fevral (İSS3, 321) (< Ru. fevral) “şubat”, ş kaf (İSS3, 31) (< Ru. ş kaf) “elbise dolabı”, telefon (İS33, 108) (< Fr. téléphone) “telefon”, kanfet (İSS3, 118) (< Ru. kanfeta) “şeker”, geograf (ÇTS: 155) (< Gr. geographikos) “coğrafyacı”.

2.2.2.2.5. /g/

Tonlu, patlayıcı (süreksiz) bir ön damak ünsüzüdür. Bu ünsüz Çuvaş Türkçesi kökenli kelimelerde görülmez. Alıntı sözcüklerde görülen bu ses, sözcüğün başında ortasında ve sonunda bulunabilir.

Alıntı Kelimelerde: gerb (ÇTS: 155) (< Ru. gerb) “arma”, geolog (ÇTS: 155) (< Gr. geologia) “yer bilimci”, geologi (ÇTS: 155) (< Gr. geologia) “yerbilimci”, miting (İSS3, 622) (< İng. meeting) “miting”.

2.2.2.2.6. /ğ/

Tonlu, patlayıcı (süreksiz) bir art damak ünsüzüdür. Çuvaş Türkçesinin alfabesinde ayrı olarak yer almayıp /g/ sesiyle beraber gösterilir. Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde görülmez. Alıntı sözcüklerde görülen bu ses, sözcüğün başında, ortasında ve sonunda bulunabilir.

Alıntı Kelimelerde: gospodin (İSS3, 670) (< Ru. gospodin) “beyefendi”, ğubka (ÇTS: 160) (< Ru. gubka) “sünger”, ğazon (ÇTS: 153) (< Ru. gazon) “çimen”, maĝazin (İSS3, 581) (< Fr. magazine) “mağaza”, çuĝun (İSS3, 587) (< Ru. çugun) “demir”, geoloĝ (ÇTS: 155) (< Gr. geologia) “yer bilimci”.

2.2.2.2.7. /h/

/h/ sesi tonsuz, sürekli-sızıcı bir arka damak sesidir. Bu ses Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde ve alıntı sözcüklerde görülür, sözcüğün başında ortasında ve sonunda bulunabilir.

Çuvaş Türkçesi Kökenli Sözcüklerde: hapha (İSS3, 5) “bahçe kapısı”, hīmīş (KV, 113) “kamış”, hīruş (UL, 141) “karşı”, hīvīrt (İY, 63) “hızlı”, hüre (İSS2, 324) “kuyruk”, hīrīh (UL, 17), “kırk”, tiha (İY, 62) “tay”, pīhīr (ÇV, 110) “bakır”, tīhīr (İSS1, 21) “dokuz”, ırlīh (İSS3, 7) “iyilik”, sīmah (İSS1, 324) “kelime”.

Alıntı Kelimelerde: halīh (İSS1, 324) (< halk) “halk”, hal’ (İSS1, 7) (< Ar. hāl) “şimdi”, havas (İSS3, 462) (<Ar. heves) “sevinçli, memnun”, hıpar (İSS3, 141) (<Ar. haber) “haber”, irehmet

"teşekkür" (Aşmarin, 1994c: 133) (<Ar. rahmet) "teşekkür", **vihit** (İSS1, 277) (< Ar. vakt) "vakit, süre".

2.2.2.2.8. /j/

/j/ sesi tonlu, sürekli, sızıcı diş eti- ön damak sesidir. Bu ses Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde görülmez. Alıntı sözcüklerde kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir.

Alıntı Kelimelerde: **jandarm** (İSS3, 356) (< İtalyanca gendarme) "jandarma", **jurnal** (İY, 142) (Fr. journal) "dergi", **strojnik** (İSS2, 8) (< Ru. strojnik) "güvenlikçi, gardiyan", **barja** (İSS1, 195) (< barja) "yük gemisi", **sakvoyaj** (İSS2, 9) (< Ru. sakvoyaj) "valiz", **ekipaj** (İSS1, 583) (< Ru. ekipaj) "mürettebat".

2.2.2.2.9. /k/

Tonsuz, patlayıcı (süreksiz), bir ön damak sesidir. Bu ünsüz Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde ve alıntı sözcüklerde görülür. Sözcüğün başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Çuvaş Türkçesinde bu ses ünlüler arasında bulunduğu durumlarda ve /l, m, n, r, v, y/ seslerinden hemen sonra geldiği durumlarda tonlulaşır, ancak ünlüler arasında ikizleştiği takdirdeyse tonsuz yapısını korur (Krueger, 1961: 77).

Yukarıda bahsedilen tonlulaşma durumunun benzer bir örneği Sibirya Tatar Türkçesinde de görülmektedir. /k/ ile başlayan Sibirya Tatar Türkçesi kökenli sözcükler ünlü ile ya da /l, m, n, r, y, w, z/ gibi tonlu ünsüzler ile biten bir kelimedenden sonra geldikleri durumlarda, sözcük sonundaysa kendisinden sonra ünlü ile başlayan bir sözcük geldiğinde tonlulaşır (Alkaya, 2008: 77).

Çuvaş Türkçesi Kökenli Sözcüklerde: **kışın** (İSS2, 6) "küçük", **kirlı** (İSS2, 26) "gerekli", **kımıl** (KTŞ, 5) "gümüş", **kıper** (KTŞ, 22) "köprü", **kıreşü** (KTŞ, 59) "tartışma", **iki** (İSS2, 8) "iki", **sıtken** (KTŞ, 43) "öz suyu", **irık** (İSS2, 32) "erkin, özgür", **pek** (İSS2, 33) "gibi" **inkek** (İSS2, 54) "kötülük", **ılık** (İSS2, 83) "ilk", **elek** (İSS2, 481) "dedikodu".

Alıntı Sözcüklerde: **kineke** (İSS2, 87) (< Ru. kniga) "kitap", **kino** (ÇTS: 309) (< Ru. kino) "sinema", **reklama** (İSS2, 102) (< Fr. réclame), **uryadnik** (İSS2, 85) (< Ru. uryadnik) "Rus Kazak ordusunda çavuş", **strojnik** (İSS2, 8) (< Ru. strojnik) "güvenlikçi, gardiyan", **çirkü** (ÇV, 148) (< Ru. tserkov) "kilise", **kıştek** (<Far. haştek) "köşebent".

2.2.2.2.10. /q/

Tonsuz, patlayıcı (süreksiz), bir art damak sesidir. Bu ünsüz Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde ve alıntı sözcüklerde görülür. Sözcüğün başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Çuvaş Türkçesinde bu ses ünlüler arasında bulunduğu durumlarda ve /l, m, n, r, v, y/ seslerinden hemen sonra geldiği durumlarda tonlulaşır, ancak ünlüler arasında ikizleştiği takdirdeyse tonsuz yapısını korur (Krueger, 1961: 77).

Çuvaş Türkçesi Kökenli Sözcüklerde: **kayalla** (İSS, 21) "geriye doğru", **kımıl** (İSS2, 21) "gönül", **kikir** (İSS2, 27) "göğüs", **kaş** (İSS2, 25) "gece", **kun** (İSS2, 70) "gün", **kırlaç** (KV, 117) "Çuvaş takviminde ocak ayı", **ımirtkayık** (İSS1, 286) "kartal", **vıkir** (KTŞ, 17) "öküz", **kaşkırla** (KTŞ, 24) "kurt gibi", **alık** (İSS2, 104) "kapı", **şançık** (KTŞ, 5) "umut",

Alıntı Kelimelerde: **kuşak** (AÇ, 175) (< Ru. koşka) "kedi", **kırantaş** (Aİ, 74) (< Ru. karandaş) "kurşun kalem", **oktyabr** (ÇV, 149) (< Ru. oktyabr) "ekim", **şkaf** (İSS3, 31) (< Ru. şkap) "elbise dolabı", **muzıka** (ÇV, 20) (< Gr. mousa) "müzik", **tabak** (İSS2, 28) (< Ar. tabāk) "tütün".

2.2.2.2.11. /l/

/l/ sesi tonlu, sürekli, akıcı bir diş-diş eti sesidir. Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde ve alıntı sözcüklerde görülebilir. Kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunur. Sözcüklerde /ç/ ünsüzünden sonra ve özellikle de ince ünlülerle bir arada bulunduğu damaksıllaşır (Krueger, 1961: 77-78).

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: lar- (İSS, 88) "oturmak", alık (TKM, 10) "kapı", pulı (TKM, 8) "balık", kırıl (TKM, 8), vıl (TKM, 8) "o", kayalla (İSS1, 119) "geriye doğru, arkaya", kımıl (İSS2, 29) "gönül", şilen (KV, 299) "yılan", kımıl (UL, 9) "gümüş", maltan (İSS1, 7) "önceden".

Alıntı Kelimelerde: laşa (TKM, 10) (< Ru. лошад) "at", layih (ÇTS: 353) (< Ar. lāyih) "iyi", reklama (İSS2, 102) (< Fr. réclame), pılan (TKM, 8) (Fr. plant) "plan", uçitel' (Aİ, 149) (< Ru. učitel') "öğretmen", sítel (< Ru. stol) "masa".

2.2.2.2.12. /m/

/m/ sesi tonlu, sürekli-akıcı bir çift dudak ünsüzüdür. Krueger (1961: 78) sesin bir geniz sesi olduğunu ifade etmiştir. Bu ses Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde ve alıntı sözcüklerde sözcüğün başında, ortasında ve sonunda bulunabilir.

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: maltan (İSS2, 206) "önceden", mınle (İSS2, 206) "nasıl", urhamah (İSS2, 206) "Türk mitolojisinde bir çeşit at", kımıl (İSS2, 29) "gönül", kımıl (UL, 9) "gümüş", numay (İSS2, 206) "çok", hamır (İSS2, 206) "kendimiz", şırım (İSS2, 212) "yirmi", vısem (İSS2, 210) "onlar", pıtım (İSS2, 220) "bütün", imirtkayık (İSS1, 286) "kartal",

Alıntı Kelimelerde: muzıka (ÇV, 20) (< Gr. mousa) "müzik", material (İSS2, 220) (< La. materialis) "malzeme", reklama (İSS2, 102) (< Fr. réclame), samant (İSS2, 229) (< Ar. zamān) "zaman", imır (ÇİÇ, 157) (< Ar. 'umr) "ömür, yüzyıl, çağ".

2.2.2.2.13. /n/

/n/ sesi tonlu, sürekli-akıcı, bir diş-diş eti sesidir. Krueger (1961: 78) bu sesin, /ç/ ünsüzünden sonra geldiğinde damaksıllaştığını; /k/, /h/ seslerinden önce geldiğindeyse alt ses birimi olan n'ye dönüştüğünü ifade etmiştir.

Çuvaş Türkçesi Kökenli Sözcüklerde: numay (İSS2, 206) "çok", nımın (TKM, 26) "hiçbir şey", kun (TKM, 27) "gün", çin (TKM, 31) "gerçek", tinis (TKM, 31) "deniz", inşe (İSS3, 5) "uzak", maltan (İSS2, 206) "önceden", mınle (İSS2, 206) "nasıl".

Alıntı Kelimelerde: samant (İSS2, 229) (< Ar. zamān) "zaman", pılan (TKM, 8) (Fr. plant) "plan", kırantaş (Aİ, 74) (< Ru. карандаш) "kurşun kalem", uryadnik (İSS2, 85) (< Ru. uryadnik) "Rus Kazak ordusunda çavuş", strojnik (İSS2, 8) (< Ru. strojnik) "güvenlikçi, gardiyan", snaryad (TKM, 25) (< Ru. snaryad) "mermi", fond (Aİ, 17) (< La. fundus) "yardım kurumu", hudojnik (Aİ, 19) (< Ru. hudojnik) "ressam".

2.2.2.2.14. /p/

/p/ sesi tonsuz, patlayıcı (süreksiz), bir çift dudak sesidir. Bu ses ünlüler arasında kullanıldığında ve /l, m, n, r, v, y/ ünsüzlerinden sonra geldiğinde telafuzda tonlu veya yarı tonlu bir ünlüye dönüşür, ancak ünlüler arasında ikizleştiği durumlarda ise tonsuz yapısını korur (Krueger, 1961: 79). Genel Türkçedeki söz başı /b/ sesi Çuvaş Türkçesinde /p/’li biçimdedir, bu durum Sibirya

Tatar Türkçesinde (Alkaya, 2008: 85), Altay Türkçesinin Kuzey ağızlarında (Güner Dilek, 2015: 119), Hakas ve Şor Türkçelerinde (Güner Dilek, 2015: 118; Menges, 1955: 116) görülmektedir. Bunların yanında Tuva Türkçesinde kelime başındaki /b/ sesi /b/ ile /p/ arası bir ünsüz olup /p/ sesine /b/ sesinden daha yakındır (Koçoğlu Gündoğdu, 2018: 48), Yeni Uygur Türkçesindeyse kelime başındaki bazı /b/'li yapılar /p/'li biçimdedir (Buran ve Alkaya, 2014a: 104). Çuvaş Türkçesinin tonlu ünsüzleri tonsuzlaştırma eğiliminde olması ve öncülü kabul edilen İdil Bulgar Türkçesinde /b/'li yapıların korunması bunun birincil değil ikincil bir durum olduğunu gösterir.

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: pır (İSS3, 141) "bir", pulı (TKM, 8) "balık", puş (İSS3, 142) "baş", par- (ÇTS: 455) "vermek", pılhav (ÇTS: 465) "çalkantı", puyan (İSS3, 453) "bay, zengin", epir (İSS3, 145) "biz", şapla (İSS3, 145) "böyle, şöyle", tepir (İSS3, 142) "diğer", hılíp (ÇTS: 830) "kulp", ulíp (ÇTS: 780) "alp".

Alıntı Kelimelerde: pılan (TKM, 8) (< Fr. plant) "plan", proliv (ÇTS: 515) (< Ru. proliv) "boğaz", pračka (ÇTS: 509) (< Ru. pračka) "çamaşırcı", hıpar (İSS3, 141) (< Ar. haber) "haber", apat (İSS3, 152) (< Ru. obed) "yemek", karap (İSS3, 322) (< Ru. korabl') "gemi", ayıp (İSS3, 686) (< Ar. 'ayb) "suç".

2.2.2.2.15. /r/

/r/ sesi tonlu, sürekli-akıcı bir diş - diş eti sesidir. Türk dilinin ses düzeninde bu ünsüz sözcük başında bulunmaz, Çuvaş Türkçesi de Türkçenin bu siteminin dışına çıkmamıştır. Sözcük başı /r/ sesinin alıntı sözcüklerdeki durumu iki biçimde görülmektedir. İlki diğer Türk lehçelerinde de görülen /r/ sesinden önce bir ünlü türemesidir, bu biçim daha eski alıntılarda bulunmaktadır: İrehmet (Aşmarin, 1994c: 133) (< Ar. rahmet), Vırıs (ÇTS: 149) "Rus", ırıs (ÇTS: 94) (< Ar. rizk) "şans". İkinci durum ise /r/ sesinin sözcük başında olduğu gibi korunmasıdır: rom (ÇTS: 552) (< rom) "rom", roy (ÇTS: 552) "oğul, sürü", rudnik (ÇTS: 553) "maden ocağı".

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: hırarım (İSS3, 57) "hanım", turı (İSS3, 59) "tanrı", vırım (İSS3, 59) "uzun", kırü (İSS3, 64) "güvey, damat", pır (İSS3, 141) "bir", epir (İSS3, 145) "biz", tepir (İSS3, 142) "diğer".

Alıntı Kelimelerde: roman (İSS3, 3) (< Fr. roman) "roman", karap (İSS3, 322) (< Ru. korabl') "gemi", hıpar (İSS3, 141) (< Ar. haber) "haber", imir (ÇİÇ, 157) (< Ar. 'umr) "ömür, yüzyıl, çağ", pračka (ÇTS: 509) (< Ru. pračka) "çamaşırcı", ıyustra (İSS3, 597) (< Ru. ıyustra) "avize".

2.2.2.2.16. /s/

/s/ sesi tonsuz, sürekli-sızıcı bir diş-diş eti sesidir. Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde ve alıntı sözcüklerde görülebilen bu ses sözcüğün başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Diğer tonsuz ünsüzlerde olduğu gibi bu ünsüzde ünlüler arasında bulunduğu ve /l, m, n, r, v, y/ ünsüzlerinden sonra geldiğinde telafuzda tonlu ya da yarı tonlu bir yapıya döner (Krueger, 1961: 79-80).

Çuvaş Türkçesi Kökenli Sözcüklerde: simah (İSS3, 384) "sözcük", sıvlıh (İSS3, 422) "sağlık", sakır (İSS1, 15) "sekiz", işsir (İSS3, 489) "işsiz", esir (İSS3, 386), "siz", es (İSS3, 443) "sen", tırıs (İSS1, 20) "doğru".

Alıntı Kelimelerde: saltak (İSS3, 384) (< Ru. oldat) "asker", snaryad (TKM, 25) (< Ru. snaryad) "mermi", strojnik (İSS2, 8) (< Ru. strojnik) "güvenlikçi, gardiyan", samant (İSS2, 229) (< Ar. zamān) "zaman", sıtel (< Ru. stol) "masa", gospodin (İSS3, 670) (< Ru. gospodin) "beyefendi", havas (İSS3, 462) (< Ar. heves) "sevinçli, memnun".

2.2.2.2.17. /ʃ/

/ʃ/ sesi tonsuz, sürekli-sızıcı bir diş-diş eti ön damak ünsüzüdür. Bu ses Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde ve alıntı sözcüklerde görülür; sözcüğün başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Bu sözcük ünlüler arasında ve /l, m, n, r, v, y/ ünsüzlerinden sonra geldiğinde, telafuzda yarı tonlu /j/ sesine döner (Krueger, 1961: 81).

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: şurı (İSS1, 18) "beyaz", şutla- (Aİ, 11) "düşünmek", şıv (İSS1, 28) "su", yulaşki (Ai, 11) "son", işi (Aİ, 11) "sıcak", Çıvaş (Aİ, 11) "Çuvaş", pırremiş (İSS1, 15) "birinci".

Alıntı Kelimelerde: şkaf (İSS3, 31) (< Ru. şkaf) "elbise dolabı", kıştek (<Far. haştek) "köşebent", patşa (İSS1, 10) "padişah, hakan", laşa (TKM, 10) (< Ru. loşad) "at kırantaş (Aİ, 74) (< Ru. karandaş) "kurşun kalem".

2.2.2.2.18. /ʃ/

/ʃ/ sesi tonsuz, sürekli-sızıcı bir ünsüzüdür. Orta damakta oluşur (Ersoy, 2017: 54). Bu ünsüz Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde görülüp sözcüğün başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Alıntı sözcüklerde ise bu ses çok sık görülmez. Ön Türkçede kelime başında bulunan /y/ sesi sistemli olarak Çuvaş Türkçesinde /ʃ/ sesine gelişmiştir (bk. Agyagási, 2019: 47-48). Ancak bu gelişim ara bir evre barındırmaktadır, /y/ sesi ilk olarak İdil Bulgar Türkçesinde tespit edildiği üzere /c/ ve /ç/ seslerine, ardında da /ʃ/ sesine dönüşmüştür (bk. Agyagási, 2019: 43-45). Agyagási (2019: 43) bu durumun (*y > *c), İdil Bulgar Türkçesinin değişkelerinin de daha sonra kendisinden bağımsızlaştığı Ön-Ogur dil alanında tamamen nihayete erdiğini ifade eder. Çuv. şul "yıl" < İBT. cāl (VBK: 64) < EBT. "*cāl" (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1093) – ET. "yıl" (bk. DTS: 266).

Krueger (1961: 80) bu sesin Çuvaş Türkçesinde fonemik olarak bulunmasının bir nedeni olarak Marice gibi komşu Fin dillerinde de bulunmasını ifade etmiştir.

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: şır (İSS1, 15) "yer", şemşe (İSS1, 15) "tumuşak", şımırta (İSS1, 16) "yumurta", şini (İSS1, 18) "yeni", şamrık (İSS1, 21) "genç", şapla (İSS3, 145) "böyle, şöyle", aşa-şışim (İSS1, 22) "yıldırım", viş (İSS1, 36) "uç", iştan (İSS1, 18) "nereden", kışal (İSS1, 27) "bu yıl", ıvış (İSS1, 38) "ağaç", kuş (İSS1, 35) "göz", puş (İSS3, 142) "baş".

Alıntı Kelimelerde: şem'ye (ÇTS: 646) (< Ru. sem'ya) "aile", şemski (ÇTS: 646) (< Ru. zemski) "bölge komutanı", şekkunt (ÇTS: 645) (< La. secundus) "saniye", şenik (ÇTS: 647) (< Ru. seni) "giriş".

2.2.2.2.19. /t/

/t/ sesi tonsuz, patlamalı-süreksiz bir diş-diş eti sesidir. Çuvaş Türkçesi kökenli sözcükler ile alıntı sözcüklerde görülür. Sözcüğün başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Diğer tonsuz ünsüzlerde olduğu gibi ünlüler arasında ve /l, m, n, r, v, y/ ünsüzlerinden sonra bulunduğu, telafuzda tonlulaşır (Krueger, 1961: 81).

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: tihir (İSS1, 21) "dokuz", tiris (ÇV. 3) "doğru", tirl (ÇV, 7) "türkü", tıl (ÇV, 9) "yer", int (İSS1, 18) "şimdi", Atıl (İSS1, 21) "İdil", siltim (ÇV, 15) "sağ", Tırık (ÇV, 11) "Türk", maltanhi (ÇV, 13) "önceki", kitkis (ÇV, 10) "ilmikli kapan", ut (ÇTS: 792) "at", ut- (ÇTS: 762) "yürümek".

Alıntı Kelimelerde: *territori* (ÇV, 5) (< La. territorium) "alan", *teori* (ÇV, 11) (< Gr. theōria) "teori", *kul'tura* (ÇV, 5) (< Fr. culture), *etem* (İSS2, 473) (< Ar. ādem) "insan, insanoğlu", *istori* (ÇV, 3) (< Gr. historia), *apat* (İSS3, 152) (< Ru. obed) "yemek", *sehet* (KV, 302) (< Ar. sâ'at) "saat".

2.2.2.2.20. /v/

/v/ sesi tonlu, sürekli-sızıcı bir diş dudak sesidir. Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde ve alıntı sözcüklerde görülür, sözcüğün başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Bu sesin Çuvaş Türkçesinde tonsuz karşılığı /f/ yoktur (Krueger, 1961: 82). Çuvaş Türkçesinde kelime başında bulunan /v/ seslerinin bir kısmı Ana Türkçede ilk seste bulunan *ō, o, ö, ū, u, ü, ü* ünlülerinin uğradığı ses olayları sonucunda oluşmuştur (Yalçın, 2013: 100, 113, 121, 131, 215, 225, 235): "**orman > vırman* (orman)" (Ceylan, 1997: 178).

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: *vıy* (İSS1, 7) "güç", *vara* (İSS1) "sonra", *vıtır* (İSS1, 123) "otuz", *vırşı* (İSS1, 6) "savaş", *vıķır* (KTŞ, 17) "öküz", *hıvel* (İSS1, 15) "güneş", *ıvış* (İSS1, 38) "ağaç", *yıvır* (İSS1, 6) "ağır", *şav* (İSS1, 27) "şu", *şıv* (İSS1, 6) "su".

Alıntı Kelimelerde: *vıhıt* (İSS1, 277) (< Ar. vakıt) "vakit, süre", *aval* (ÇTS: 20) (< Ar. evvel) "evvel", *ispravnik* (İSS, 10) (< Ru. ispravnik) "Çarlık Rusyasında ilçe emniyet müdürü; polis memuru", *havas* (İSS3, 462) (< Ar. heves) "sevinçli, memnun", *kollektiv* (ÇTS: 316) (< Fr. collectif) "topluluk", *kooperativ* (ÇTS: 326) (< Fr. coopérative) "kooperatif".

2.2.2.2.21. /y/

/y/ sesi tonlu, sürekli-akıcı bir ön damak sesidir. Krueger (1961: 83) bu sesi yarı ünlü olarak da nitelendirmiştir. Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde ve alıntı sözcüklerde kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Eski Türkçe döneminden kalan yazıtlarda net bir biçimde kelime başında tanımlanan /y/ sesi sistemli olarak Çuvaş Türkçesinde /ş/ li biçimde görülmektedir. Ancak bu ses Çuvaş Çuvaş Türkçesinde AT. *ēl* (Tekin, 1995: 181) > Çuv. *yal* "köy" (Tekin, 1988: 191; Ceylan, 1997: 159); "**iğaç > yıvış* (ağaç)" (Ceylan, 1997: 165); ET. *kan* (DTS: 416) – EBT. **kan* (Róna-Tas & Berta, 2011: 1101) > İBT *hān* (VBK: 154) > ÇV. *yun* "kan" örneklerindeki gibi ses olayları sonucunda vb. durumlarla gelişerek Çuvaş Türkçesinde sözcük başında görülmektedir. Fakat sözcük başı /y/ sesinin Çuvaş Türkçesinde birincil olmadığını ikincil olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Çuvaş Türkçesi Kökenli Kelimelerde: *yıvır* (İSS1, 9) "ağır", *yıvış* (İSS1, 47) "ağaç", *yal* (İSS1, 132) "köy", *yul-* (İSS1, 136) "kalmak", *yun* (İSS1, 123) "kan", *yuh-* (İSS1, 138) "akmak", *uyıh* (İSS, 190) "ay", *puyan* (İSS3, 453) "bay, zengin", *huyhı* (İSS1, 191) "kaygı", *kayık* (İSS1, 195) "kuş", *ıyih* (Ul. 281) "uyku", *numay* (ÇV, 128) "çok", *vıy* (İSS1, 7) "güç", *hıy* (Ul. 284) "kendi".

Alıntı Kelimelerde: *yepiskos* (ÇTS: 173) (< Ru. yepiskos) "piskopos", *yefreytor* (ÇTS: 174) (< Ru. yefreytor) "on başı", *ayıp* (İSS3, 686) (< Ar. 'ayb) "suç, ayıp", *şuyttan* (İSS1, 171) (< Ar. şeytān) "şeytan", *şem'ye* (ÇTS: 646) (< Ru. sem'ya) "aile", *teley* (İSS1, 188) (< Ar. tāli') "şans".

2.2.2.2.22. /z/

/z/ sesi tonlu, sürekli-sızıcı bir diş - diş eti sesidir. Çuvaş Türkçesi kökenli sözcüklerde görülmez, alıntı sözcüklerde sözcüğün başında, ortasında ve sonunda görülebilir. Kruger (1961: 84) bu sesi ödünç ünsüzler başlığı altında tanımlamıştır.

Alıntı Kelimelerde: zavod (İSS1, 488) "fabrika", zebra (ÇTS: 191) (< İt. zebra), gazon (ÇTS: 153) (< Ru. gazon) "çimen", magazin (İSS3, 581) (< Fr. magazine) "mağaza", muzıka (ÇV, 20) (< Gr. mousa) "müzik", arzıbuz (İSS1, 235) (Far. ħarbūz) "karpuz".

2.2.2.2.23. /ts/

/ts/ sesi tonsuz, sürekli-sızıcı bir diş-diş eti sesidir. Çuvaş Türkçesi kökenli kelimelerde görülmeyp Rusça alıntılarda görülür.

Alıntı Kelimelerde: revolyutsi (İSS1, 86) (< Ru. revolyutsia) "devrim", militsi (İSS1, 82) (< Ru. militsi) "polis", dvorets (ÇTS: 161) (< Ru. dvorets) "saray", bol'nitsa (ÇTS: 108) (< Ru. bol'nitsa) hastane.

2.2.2.2.24. /şç/

/şç/ sesi tonsuz, sürekli-sızıcı bir diş eti-ön damak sesidir. Çuvaş Türkçesi kökenli kelimelerde görülmeyp Rusça alıntılarda görülür.

Alıntı Kelimelerde: şçit (ÇTS: 949) (< Ru. şçit) "kalkan", meşçen (İKŞ, 27) (< Ru. meşçen) "küçük brujuva", naborşçik (İSS2, 226) (< Ru. naborşçik) "dizgici", obşçestvo (İSS1, 292) (< Ru. obşçestvo) "toplum".

2.2.3. Ünsüz Uyumu

Ünsüz uyumu bir alan içerisinde, genellikle tek bir fonolojik sözcükte yalnızca belirli bir ünsüz grubunun yer alabilmesi olayıdır (Trask, 1996: 88). Türkçede bu durum ünsüzlerin tonluluk ve tonsuzluk yönünden uyum göstermesidir, Türk lehçelerinin içerisinde ünsüz uyumu en yoğun biçimde Kırgız Türkçesinde işler (Buran, 2015: 333-334). Korkmaz (2019: 243) ise uyumu, sözcüklerin ek alması sırasında ya da bir bir ardına gelen hecelerde tonlu ünsüz seslerden ve ünlü seslerden sonra tonlu ünsüzlerin, tonsuz ünsüz seslerden sonraysa yine tonsuzların gelmesi sistemine dayanan uyum olarak tanımlamıştır.

2.2.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde Ünsüz Uyumu

İdil Bulgar Türkçesi ardılı olan Çuvaş Türkçesinin aksine ses dizgesi içerisinde tonlu ünsüzler de barındırmaktadır. Bu da ses tabanında ve ekleşmede çeşitliliğe imkân verir. Ancak sözcük tabanlarında uyuma aykırı olarak tonlu ve tonsuz ünsüzlerin bulunması ünsüz uyumunun ya olmadığını ya da çok zayıf olduğunu gösterir: weçim "üçüncü" (VBK: 101), wotur "otuz" (VBK: 202), ciyeçi "yedi" (VBK: 86-87), küwen "gün" (190, 199), şıv "su" (VBK: 160, 200), sev- "sevmek" (VBK, 190-191), işne "içinde" (VBK: 160, 199), tanruwi (VBK: 66) "ettiği, yaptığı", hırhüm "cariye" (VBK: 62-63), tohır "dokuz" (VBK: 182-183), hân "kan" (VBK: 154-155, tohır "dokuz" (VBK: 182-183), ay[u]h "ay" (VBK: 195), küwen "gün" (VBK: 190-191), altı "altı" (VBK: 58, 195).

Sözcük tabanında yalnız tonlu ünsüzlerin yan yana bulunduğu yapılar da söz konusudur: yāl (VBK: 190) "köy, şehir", biyelim "beşinci" (VBK: 162-163), aw[ı]l "oğul" (VBK: 195), c[i]r[e]m "yirmi" (VBK: 76-77), wel- "ölmek" (VBK: 202), wānım "onuncu" (VBK: 56, 201), mūn "büyük" (VBK: 190-191), elüw "eli" (VBK: 190, 198), belüw "mezar taşı" (VBK: 190, 196).

Sözcük tabanında tonsuz ünsüzlerin bir arada bulunduğu yapılar İdil Bulgar Türkçesinden kalan kitabelerde nadirdir: ekiş "ikinci" (190, 198), tōhçı⁷⁶ "tavukçu" (VBK: 170, 201). Yukarıda verilen örneklerden anlaşılacağı üzere sözcük tabanında uyum sabit değildir, bu da dizgesel bir uyumdan bahsetmeyi zorlaştırır.

İdil Bulgar Türkçesinde ekleşme sırasında uyumun olmadığını gösteren biçimler mevcuttur: *ahirinte* "sonunda" (DSWI: 53) (*ahir*+*i*+*n*+*te*), *welti* "öldü" (VBK: 160-161) (*wel*-*ti*), *tantur* "eylesin" (VBK: 56) (*tan*-*tur*), *balti* "oldu" (VBK: 92) (*bal*-*ti*). İdil Bulgar Türkçesinde kelime tabanında ve ekleşmede dizgesel bir ünsüz uyumundan bahsetmek oldukça güçtür.

2.2.3.2. Çuvaş Türkçesinde Ünsüz Uyumu

Çuvaş Türkçesi, alıntı kelimelerde görülen tonlu ünsüzler bir tarafta tutulacak olursa ses dizgesi içinde sınırlı sayıda tonlu ünsüz (l, m, n, r, v, y) barındırmaktadır. Tonlu ünsüzlerden /l, m, n, r, y/ seslerinin tonsuz karşılığı bulunmamaktadır (bk. Ergin, 2013: 46), /v/ sesinin tonsuz karşılığı olan /f/ sesi ise Türkçe kaynaklı sözcüklerin ses dizgesinde yer almaz. Çuvaş Türkçesinde tonsuz seslerin de tonlu karşılıkları ses dizgesinde yoktur.

Çuvaş Türkçesinin ses dizgesi içinde yer alan tonlu ünsüzler sözcük tabanında tonsuz ünsüzler ile bir arada bulunabilir: *kışın* (İSS2, 6) "küçük", *kirlı* (İSS2, 26) "kır", *kımıl* (KTŞ, 5) "gümüş", *kıper* (KTŞ, 22) "köprü", *kireşü* (KTŞ, 59) "tartışma", *şır* (İSS1, 15) "yer", *şemşe* (İSS1, 15) "yumuşak", *şımırta* (İSS1, 16) "yumurta", *şını* (İSS1, 18) "yeni", *şamrık* (İSS1, 21) "genç", *alık* (TKM, 10) "kapı", *pulı* (TKM, 8) "balık", *kirlı* (TKM, 8) "kayalla", *şılın* (İSS1, 119) "geriye doğru, arkaya", *şılın* (KV, 299) "yılan", *kımıl* (UL, 9) "gümüş", *malın* (İSS1, 7) "önceden". *çılhe* (KTŞ, 4) "dil", *çır* (ÇTS: 899) "diz", *çırne* (ÇTS: 901) "tırnak", *çire* (KV, 191) "yürek", *çuhın* (İSS2, 477) "fakir".

Çuvaş Türkçesinde sadece tonlu ünsüzlerin bir arada bulunduğu sözcük tabanları görmek mümkündür: *numay* (ÇV, 128) "çok", *yalan* (İSS1, 105) "her zaman", *mınle* (İSS2, 206) "nasıl", *yal* (ÇTS: 983) "köy", *mın* (ÇTS: 395) "büyük". Ancak bu örneklerin Çuvaş Türkçesinde yeteri derecede olmamasından dolayı dil dizgesinde bir uyumdan bahsedilemez.

Çuvaş Türkçesinde sadece tonsuz ünsüzlerin sözcük tabanında bulunduğu örneklerde ünsüz uyumu mevcuttur: *kaş* (İSS2, 25) "gece", *tiha* (İY, 62) "tay", *kuş* (İSS1, 35) "göz", *puş* (İSS3, 142) "baş". Bu örnekler de Çuvaş Türkçesinde oldukça sınırlı sayıdadır ve sözcük tabanında uyumunun olduğunu gösterecek düzeyde değildir.

Çuvaş Türkçesinde ekler tonlu ya da tonsuz yapıda bulunabilirler, bulunma hâli eki (+*tA*, +*rA*, +*çe*) ve görülen geçmiş zaman kipi ekinde (-*tı*, -*tı*, -*rı*, -*rı*, -*çı*) de görüleceği gibi aynı ekin altbiçim birimleri hem tonlu hem de tonsuz yapıda olabilir. Ancak ekleşme sırasında tonlu ünlü ile biten sözcük tabanları tonsuz yapı, tonsuz ile bitenler ise tonlu yapı almaktadırlar: -*tı*, -*tı* biçimleri /l, n, r/ ünsüzlerinden sonra; -*rı*, -*rı* biçimleri ise ünlülerden ve /l, n, r/ haricindeki ünsüzlerden sonra gelir (Ersoy, 2017: 328), bulunma hâli ekinde ise /l, n/ ünsüzlerinden sonra ekin hem r'li hem de t'li biçimleri kullanılabilir, fakat Durmuş (2009: 90) bu durumun birincil değil, ikincil olduğunu söyler.

Krueger (1965: 76-81) /l, m, n, r, y, v/ ünsüzlerinden sonra gelen ya da ünlüler arasında bulunan bazı ünsüzlerin telaffuzda tonlulaştığını söylemiştir. Bu durumunun ekler için de söz konusu olduğunu (bk. Ersoy, 2017: 119) belirtmek gerekir, fakat bu da birincil bir durum olmayacaktır. Ercilasun, Göktürkçede /l, n, r/ ünsüzlerinden sonra (*bar*- fiili dışında) görülen geçmiş zaman ek ünsüzünün /t'li olup, diğer durumlarda /d'li olması durumunun Çuvaş Türkçesinde devam ettiğini

⁷⁶ Burada her ne kadar uyum varmış gibi görünse de +çI ekinin geçtiği temirçi (DSWI: 164) örneğinde uyum görülmez.

söyler (Ercilasun vd., 2019: 30). Bu biçimlerde de görüldüğü gibi ünsüz uyumu Çuvaş Türkçesinde oldukça zayıftır.

2.2.4. İdil Bulgar Türkçesinden Çuvaş Türkçesine Ünsüz Değişimleri

2.2.4.1. Tonsuzlaşma

Tonlu ünsüzlerin ses yolunu daraltarak çıkarılan eşleri olan tonsuz ünsüzlere dönüşmeleri tonsuzlaşma olarak bilinir (Karaağaç, 2018: 627). Çuvaş Türkçesinde tonsuzlaşma düzenli olarak tespit edilen bir ses olayıdır. İdil Bulgar Türkçesinde tonlu olarak tespit edilen Türkçe kökenli sözcüklerin ve alıntıların Çuvaş Türkçesinde tonsuzlaştığı görülmüştür.

2.2.4.1.1. b > p

ET. baş "baş" (DTS: 86) ~ İBT. baç "baş" (VBK: 166 - 167) > Çuv. puş "baş, tepe, yukarı" (ÇTS: 529).

ET. bol- "olmak" (DTS: 111) ~ İBT. bal- "olmak" (VBK: 174 - 175) > Çuv. pul "olmak, durmak" (ÇTS: 519).

ET. bar- "gitmek" (DTS: 83) ~ İBT. bar- "varmak, gitmek" (VBK: 196, DSWI: 163) > pır- "gitmek" (ÇTS: 539).

ET. beş "beş" (DTS: 96) ~ İBT. bel(ıç) "beş(inci)" (VBK: 177) > Çuv. pilık ~ pillık "beş" (ÇTS: 493).

ET. bir "bir" (DTS: 101) ~ İBT. b[i]r(im) "bir(inci)" (VBK: 114-115) > Çuv. pır "bir" (ÇTS: 483).

EKT. berekāt "bereket" (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2019: 28) ~ İBT. berekātlu "bereketli" (VBK: 190 -191) > Çuv. pereketlı "bereketli, bol, kazançlı; başarılı" (ÇTS: 479).

2.2.4.1.2. d > t

EKT. dünye "dünya" (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2019: 67) ~ İBT. dünyē (< Ar. dunyā) "dünya" (VBK: 190, 197) > Çuv. tınçe "dünya" (ÇTS: 726).

2.2.4.1.3. y > ç

EKT. dünye "dünya" (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2019: 67) ~ İBT. dünyē (< Ar. dunyā) "dünya" (VBK: 190, 197) > Çuv. tınçe "dünya" (ÇTS: 726).

2.2.4.1.4. c > ş

İdil Bulgar Türkçesinde sözcük başındaki /c/ sesleri Çuvaş Türkçesinde tonsuzlaşıp, sızıcılaşarak /ş/ sesine dönüşmüştür.

Ana-Türkçe * yāş (?) (Tekin, 1995: 175; Róna-Tas ve Berta, 2011: 1093) > ET. yıl "yıl" (Şirin, 2020: 301) ~ İBT. cāl "yıl" (VBK: 64) > Çuv. şul "yıl" (ÇTS: 663).

TBT. çitem' "yedinci" (Tekin, 1987: 25) > İBT. ciyetiş "yedinci" (VBK: 139) > Çuv. şičçimış (KV: 183) "yedinci".

AT. *yüz "yüz" (Tekin, 1995: 186) > DLT. yüz "yüz" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2019: 38) ~ İBT. cūr "yüz" (VBK: 190-191) > Çuv. şır "yüz" (ÇTS: 651).

ET. yegirmi/yigirmi "yirmi" (Şirin, 2020: 426) > İBT. ciy[e]rim "yirmi" (VBK: 190-191) ~ c[i]y[e]r[i]m "yirmi" (VBK: 191-192) "yirmi" ~ c[i]r[e]m "yirmi" (VBK: 76-77) > Çuv. şırım "yirmi" (ÇTS: 658).

2.2.4.2. Sızıcılaşma

Sızıcılaşma, patlayıcı bir ünsüzün sızıcı bir ünsüze dönüştüğü herhangi bir fonolojik süreç, bir çeşit yumuşama (Trask, 1996: 332) olarak tanımlanır. Tonsuzlaşma kısmında verilen c > ş değişiminden başka İdil Bulgar Türkçesinden Çuvaş Türkçesine şu değişimler de gözlenmiştir.

2.2.4.2.1. ç > ş

İdil Bulgar Türkçesinde sözcük başındaki, ortasındaki ve sonundaki /ç/ sesleri sızıcılaşarak /ş/ sesine dönmüştür.

ET. köç- "göçmek" (Şirin, 2020: 512) ~ İBT. k[ö]welç- "göçmek" (VBK: 98-99, 199) ~ köweç- "göçmek" (VBK: 190-191) > *köeç > kuş- "göçmek" (ÇTS: 343).

ET. üç "üç" (Şirin, 2020: 423) ~ TBT. wečem' "üçüncü" (Tekin, 1987: 24) > İBT. weç(im) "üçü(ncü)" (VBK: 176) > Çuv. viş "üç" (ÇTS: 141).

ET. baş "baş" (Şirin, 2020: 314) ~ İBT. baç "baş" (VBK: 166 - 167) > Çuv. puş "baş, tepe, yukarı" (ÇTS: 529).

ET. kiçig "küçük" (DTS: 306) ~ İBT. kiçī "küçük" (VBK: 154-155) > Çuv. kişin "küçük, genç" (ÇTS: 303).

İBT. temirçi "demirci" (DSWI: 164) > Çuv. timirşi "demirci" (ÇTS: 739).

2.2.4.2.2. k > h

ET. tokuz "dokuz" (Şirin, 2020: 425) ~ İBT. t[o]kur "dokuz" (VBK: 86-87) ~ tohur/ tohır "dokuz" (VBK: 56 - 57, 182) > Çuv. tihir "dokuz" (ÇTS: 712).

2.2.4.3. Akıcılaşma

Akıcılaşma, patlamalı ve sürtünmeli ünsüzlerin sürtünmesiz veya akıcı ünsüzlere dönüşmesi olarak tanımlanır (Karaağaç, 2018: 79).

2.2.4.3.1. ħ > y

ET. kan "kan" (Şirin, 2020: 316) ~ İBT. ħān "kan" (VBK: 154-155) > Çuv. yun "kan" (ÇTS: 972).

2.2.4.4. Ünsüz Düşmesi

Bir sözcüğün ya da fonolojik bir biçimin içinde yer alan bir bölümün kaybolması olayına düşme denir (Trask, 1996: 105).

İç Ses Düşmesi

Bir sözcüğün ortasında yer alan bir bölümün düşmesine iç ses düşmesi denir, bu terim genellikle ünlü düşmesini tanımlamak için kullanılmakla beraber bazı zamanlar ünsüz düşmesini de kapsar (Trask, 1996: 347).

2.2.4.4.1. w > ɤ

ET. köç- "göçmek" (Şirin, 2020: 512) ~ İBT. k[ö]welç- "göçmek" (VBK: 98-99, 199) ~ köweç- "göçmek" (VBK: 190-191) > kuş- "göçmek" (ÇTS: 343).

AT. *kūn "gün, güneş" (Tekin, 1995: 185) > ET. kūn "gün" (Şirin, 2020: 304) ~ İBT. küwen "gün" (VBK: 190-191) > Çuv. kun (ÇTS: 336).

2.2.4.4.2. y > ɤ

ET. beş/biş "beş" (Şirin, 2020: 424) ~ İBT. biyel(im) "beş(inci)" (VBK: 162-163) ~ bel "beş" (VBK: 177) > Çuv. pilik ~ pillik "beş" (ÇTS: 493).

ET. yegirmi/yigirmi "yirmi" (Şirin, 2020: 426) > İBT. ciyerme "yirmi" (VBK: 130-131) ~ ciy[e]rim (VBK: 190) ~ c[i]y[e]r[i]m (VBK: 191) "yirmi" (191, 193) ~ c[i]r[e]m "yirmi" (VBK: 76-77) > Çuv. şirım "yirmi" (ÇTS: 658).

Son Ses Düşmesi

Bir sözcüğün sonunda yer alan bir veya daha çok bölümün düşmesi ya da yitimine son ses düşmesi denir (Trask, 1996: 29).

2.2.4.4.3. w > ɤ

ET. bellüg ~ billüg "tanınan" (DTS: 94, 100) ~ İBT. belüw "mezar taşı" (VBK: 190, 196) > Çuv. palli "işaret, belirti" (ÇTS: 453).

ET. elig "bilek, el" (DTS: 170) ~ İBT. elüw "el" (VBK: 190-191) > Çuv. alı "el" (ÇTS: 39).

2.2.4.4.4. n > ɤ

İBT. tan- "etmek" (VBK: 56 – 57) > Çuv. tu- "yapmak, etmek, kılmak" (ÇTS: 749).

2.2.4.5. Ön Damaksıllaşma (Palatalleşme-İncelme)

Ön damaksıl olmayan bir parçanın-birimin ön damak ya da diş eti- ön damak parçasına-birimine dönmesine ön damaksıllaşma ya da palatalleşme denir ([t] > [c] ya da [k] > [tʃ]) (Trask: (Trask, 2000: 243). Palatalleşme dillerde oldukça yaygın olarak görülen bir durumdur, özellikle bir yapı ön ünlüden ya da yarı ünlüden önce gelmesi (daha az olarak ise sonra geldiğinde) gibi bazı belirli durumlarda oldukça doğaldır (Trask, 2000: 243).

Çuvaş Türkçesinde görülen t > ç yönündeki palatalleşme biçimine Moğolcada da rastlanır. Ramstedt'in Altayca olarak tasarladığı tal "taş" sözcüğü Moğolcada palatalleşerek *çilağun* biçimini almıştır (Ligeti, 1938: 193-194). Türk lehçeleri içerisinde ise benzer bir durum Yeni Uygur

Türkçesinde görülmektedir. İnceltici bir ses olan /ş/'nin etkisi ile Yeni Uygur Türkçesindeki sözcük başı /t/'lerin /ç/'ye dönüştüğü görülür (Buran ve Alkaya, 2014a: 105): *tiş*⁷⁷ "diş" > *çiş*.

2.2.4.5.1. t > ç

ET. yeti/yiti "yedi" (Şirin, 2020: 425) ~ İBT. ceti "yedi" (VBK: 168-169) ~ ciyeti "yedi" (VBK: 190-191) > şiçi ~ şiççi "yedi" (ÇTS: 661).

İBT. (e)ti "idi" (VBK: 190-191) ~ e(çi) "idi" (VBK: 160, 198) > (s)çi⁷⁸ "tonsuz ünsüzlerden sonra", (s)ççi "ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra" (Ersoy, 2017: 161).

2.2.4.6. Art Damaksıllaşma (Kalınlaşma)

"Arka damağa ait olmayan bir sesin arka damak sesi durumuna gelişi, ünsüzlerde görülen bir olaydır" (Karaağaç, 2018: 516).

2.2.4.6.1. k > k̄

AT. *kūn "gün, güneş" (Tekin, 1995: 185) > ET. kūn "gün" (Şirin, 2020: 304) ~ İBT. küwen "gün" (VBK: 190-191) > Çuv. kun (ÇTS: 336).

ET. sākiz "sekiz" (Şirin, 2020: 425) ~ İBT. sekir "sekiz" (VBK: 190-191) > Çuv. sakir ~ sakkir "sekiz" (ÇTS: 558-559).

ET. köç- "göçmek" (Şirin, 2020: 512) ~ İBT. k[ö]welç- "göçmek" (VBK: 98-99, 199) ~ köweç- "göçmek" (VBK: 190-191) > kuş- "göçmek" (ÇTS: 343).

İBT. kü "bu" (VBK: 182, 199) > ku "bu, şu" (ÇTS: 332).

2.2.4.7. Akıcılaşma

"Akıcılaşma, b, g, k gibi patlayıcı ünsüzlerden biri ile h gırtlak ünsüzünün r, l, m, n, y gibi bol sesli akıcı ünsüzlerden birine dönüşmesi" (Korkmaz, 2019: 69) olayıdır.

2.2.4.7.1. h > l

ET. okı- "çağırarak" (Şirin, 2020: 517) > İBT. v[a]h[ı] - "okumak" (DSWI: 69, 164) > Çuv. Vula- "okumak" (ÇTS: 146).

⁷⁷ Çuvaş Türkçesinde bu sözcük *şil* (bk. ÇTS: 923), Moğolcada ise *şüd(en)* ~ *sidü(n)* (bk. Lessing, 2003: 1083) biçimindedir.

⁷⁸ İsimlerde görülen geçmiş zaman eki.

3. ŞEKİL BİLGİSİ

3.1. Basit Sözcük

Türetilmemiş olan ve birleşik yapıda olmayan, daha küçük parçalara bölünemeyen, kök hâlinde bulunan sözcüklere basit sözcük denir (Karaağaç, 2018: 183). *Kök* terimini Trask (2000: 290) bir sözcük biçimbiriminin en küçük biçimi olarak açıklamıştır. Türkçe gibi eklemeli dil yapısına sahip olan dillerde kök yapısı kolaylıkla tespit edilirken bu köklerin daha ilkel biçimleri ile ilgi olarak bir takım değişik görüşler söz konusudur.

Baskakov (2006: 189-192) Türkçe yapılı köklerin tek heceli ve üç sesli olmasının karakteristik bir özellik olduğunu söyler, hece yapılarının ise genellikle KVK (ünsüz-ünlü-ünsüz) biçiminden oluştuğunu ekler. M. Eskeyeva (2007) Türk lehçelerinde kökün yapısı ilgili olarak tek hecelilik (Vambery, Radloff, Kotviç, Clauson, vb. tarafından desteklenmiştir) ve iki hecelilik (Menges, Dmitriev, Bang, Valdimirtsov tarafından desteklenmiştir) yönünde iki temel görüşün olduğunu belirtir (Akt. Sırtı, 2019: 127).

3.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Basit Sözcük

İdil Bulgar Türkçesinde Türkçenin tarihî dönemlerinden beri tanıklanabilen biçimleri temel alındığında basit yapılar şu biçimdedirler: wotur "otuz" (VBK: 168, 202), : yāl (VBK: 190) "köy, şehir", küwen "gün" (VBK: 190, 199), şıv "su" (VBK: 160, 200), İBT. sekir "sekiz" (VBK: 190-191), İBT. ceti "yedi" (VBK: 168-169), wel- "ölmek" (VBK: 202), İBT. bar- "varmak, gitmek" (VBK: 196, DSWI: 163), şıv "su" (VBK: 160, 200), sev- "sevmek" (VBK, 190-191), elüw "el" (VBK: 190, 198), altı "altı" (VBK: 58).

3.1.2. Çuvaş Türkçesinde Basit Sözcük

Türk lehçelerinin bir parçası olan Çuvaş Türkçesi, diğer Türk lehçerinde olduğu gibi ekle sözcük türetmenin yaygın olduğu bir dildir. Tanıklanmamış köklere gitmeksizin, tarihî olarak tanıklanan yapılar esas alındığında kök biçimindeki basit yapılar Çuvaş Türkçesinde şu biçimdedirler: tiha (İY, 62) "tay", pihir (ÇV, 110) "bakır", tihir (İSS1, 21) "dokuz", şir (İSS1, 15), pır (İSS3, 141) "bir", vıy (İSS1, 7) "güç", şirim (İSS2, 212) "yirmi", puş (İSS3, 142) "baş", kun (İSS2, 70) "gün", tu (YM, 125) "dağ", şıv (İSS1, 28) "su", kas- "kesmek" (ÇTS: 264).

3.2. Türetilmiş Sözcük

Türetme görevindeki bağımlı biçimbirimlerle türetilmiş sözcüklerdir, isim ve fiil köklerinden yapım ekleriyle türetilmiş bu sözcükler, kökü oluşturan biçimlerle alakalı bir şeyin ismi olarak doğarlar (Karaağaç, 2018: 808). İdil Bulgar Türkçesinde ve Çuvaş Türkçesinde eklerle türetme diğer Türk lehçeleri ve Altay dilleri gibi oldukça yaygın bir durumdur.

3.3. Yapım Ekleri

Sözcüklerin köklerine ya da gövdelerine eklenilerek yeni sözcüklerin türetilmesini sağlayan eklere yapım ekleri denir (Korkmaz, 2019: 250).

3.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde Yapım Ekleri

İdil Bulgar Türkçesi sahip olduğu sınırlı sayıdaki tanıklanmış söz varlığında yine sınırlı sayıda yapım eki barındırır.

3.3.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri

3.3.1.1.1. +çI

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde oldukça sık kullanılan bir yapım ekidir. Bu yapım eki genel olarak sabit, alışılmış ve ustalaştığı faaliyetleri ile tanımlanan insanları gösterir, bir kişinin mesleğine işaret etmenin dışında yer yer kişilerin huylarına ve ruh hallerine de işaret eden isimler türetir (Erdal, 1991: 110-113). Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 96) bu ekin faaliyeti yapan kişi anlamının birincil olarak görünmediğini, sıfat eki olup bir şeye karşı istek ve yönelim bildirdiğini ifade etmiştir.

Eski Türkçede +çI (bk. Erdal, 1991: 110-118) biçiminde olan ek, yukarıda belirtilen işlevlerde kullanılır. Eski Batı Türkçesinde ise bu ek yine +çI yapsındadır ve meslek adları türetiminde kullanıldığı tasavvur edilmiştir (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1127). Ek, Moğolcada ise +çi(n) biçiminde olup Türk lehçelerindeki gibi meslek adı türetiminde kullanılır (Choi, 2019: 225). İdil Bulgar Türkçesinde iki örnekte geçen bu ek meslek adı türetmiştir: *temirçi* "demirci" (DSWI: 164) (< temir "demir"+çi); *tōhçı* "tavukçu" (VBK: 170, 201) (< tōh "tavuk"+çı). Çuvaş Türkçesinde +şı, +şı biçimindedir.

3.3.1.1.2. +lu

+lu eki İdil Bulgar Türkçesinde görülen yapım eklerinden bir tanesidir. Ek eklendiği isimlerden vasıf bildiren yeni isimler türetmiştir. Eski Batı Türkçesinde bu ek +IXγ¹ (+IIg, +IUg) biçiminde yeniden yapılandırılmıştır (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1128). Eski Türkçede ise ek +IIg biçimindeydi ve yuvarlak ünlülü şekilleri mevcuttu (bk. Tekin, 2016: 82).

Kıpçak Türkesi unsurları ile Bulgar Türkçesi unsurlarının iç içe görüldüğü Çistopol Kitabesinde ek +līg biçiminde tanıklanır (bk. VBK: 192). Karamanlıoğlu (2019: 31) Kitabü'l-idrâk'ta +lug biçimine rastlanmasına rağmen Kıpçak Türkçesinde geçen örneklerde +lu, +lı biçimindeki şekillerin çoğunlukta olduğunu söyler. Karahanlı Türkçesinde ek +IIg, +IUg (Hacıeminoğlu, 2003: 15); Eski Türkiye Türkçesinde ek +lu (Gülsevin, 2017: 125); Çağatay Türkçesinde ise +IIg, +IUg (Eckmann, 2013: 48) biçimindedir.

İdil Bulgar Türkçesinde /g/ ve /ğ/ selerinin /w/ ve /y/ seslerine dönüşüp erirdiği bilinmektedir (bk. Erdal, 1993: 118). Bu nedenle ekin gelişimi şu şekilde olmalıdır: *+IIg > *+IUw > +IU > +(l)lī, (l)lī (Çuv.).

İdil Bulgar Türkçesindeki biçimleri: *hayrātlu* "hayırlı" (VBK: 190-191), *berekātlu* "berekatli" (VBK: 190-191).

3.3.1.1.3. +(I)m

İdil Bulgar Türkçesinde sıra sayıları türeten bir ektir. Bu ek ünsüzle biten sayılara eklenir (Róna-Tas, 1976: 174). Ekin kökeni hakkında değişik görüşler mevcuttur. Benzing (1954: 389-390) İdil Bulgar Türkçesinde görülen bu ekin en yakın biçiminin Türkmen Türkçesinde +(i)minçi (altıminçi, başıminçi) yapısında ve özel ad olarak görülen "*Bāšim*"'tminde görüldüğünü yazar, ancak hem İdil Bulgar Türkçesindeki yapının hem de Türkmen Türkçesindekinin İran dillerinden

kaynaklandığı konusunda görüş bildirir. Üstelik Türk lehçelerinde seslik olarak varyantlaşan beş sayısının da İran kökenli olduğunu ekler. Ancak Róna-Tas (1999: 10) Benzing'in bu görüşüne karşı çıkar.

Doerfer ise +Im ekini Genel Türkçedeki +(x)nç, +(x)nti yapısının ilk parçası ile ilişkilendirir (Doerfer 1967'den Akt. Erdal, 1993: 105-106). Doerfer (1967) m₁ sesinin bütün Türk lehçelerinde devam ettiğini ancak, m₁ sesinden başka var olan m₂ sesinin Çuvaş Türkçesinde korunduğunu diğer Türk lehçelerinde ise n'ye döndüğünü ifade eder (Akt. Róna-Tas, 1999: 9-10).

Aşmarin, Benzing (1954), Yusupov (1960), Hakimzyanov (1974) gibi araştırmacılar +im ekinin İdil Bulgar yazıtlarındaki durumunu ağızsalsal bir değişiklik olarak görür (Akt. Erdal, 1993: 106). Ancak aynı yazıtta hem +ş hem de +Im ekinin bulunması bu savı çürütür (Róna-Tas 1976: 173). Levitskaya –miş ekinde bulunan –m unsurunun sayılardan topluluk adı türeten +m ekinden kaynaklandığını belirtir (Serebrennikov ve Gadjieva, 2018: 120; Levitskaya, 1976: 49). Türkmencede üçem, dördem; Türkiye Türkçesi ağızlarımda birem birem, birim birim; Azerbaycan Türkçesinde üçem üçem, üçem, dördem; Tatar Türkçesinde bişem biçiminde bulunur (Levitskaya, 1976: 48).

Róna-Tas (1999: 13) +(I)m ekinin gelişimini şu şekilde göstermiştir:

+(X)m+i+nş → Volga Bulghar *+minş > +miş >> Chuv +miş > +mëş

C+(X)m (> Chuvash +m) → V+ş

Róna-Tas ve Berta (2011: 1165) Eski Batı Türkçesinde bu eki *(i)minş biçiminde yeniden yapılandırmışlardır. Tuna Bulgar Türkçesinde bu ek "+im, +im, +om, +öm" biçimideydi (Tekin, 1987: 20). Ek Çuvaş Türkçesinde de bulunur: *tıvatım* "dördüncü" (bk. ÇTS: 698) (< tıvat+im).

Róna-Tas (1999: 6) Çuvaş Türkçesindeki -ş sesinin Eski Türkçedeki –nç ses grubu ile örtüştüğünü gösterir. Çuvaş Türkçesindeki +miş eki bu durumda Ortak Türkçede *minç yapısına denk düşer ve Halaçça ile bazı Oğuz lehçelerinde +minji (<*minç+i) yapısı bulunmaktadır (Róna-Tas, 1999: 11). Róna-Tas'ın (1999: 13) –nç yerine –nş'yi birincil kabul etmesi çelişkili görünür. İdil Bulgar Türkçesinin yazıtlarında sıra sayıları türeten +ş'nin yanında bir de +ç biçimi (*b[e]lçi* "beşinci" (VBK: 177, 196)) (< bel+(i)ç+i) vardır. Ağızsalsal bir unsur olarak kabul edilebilecek bu durum İdil Bulgar Türkçesinde henüz tam olarak oturmamış ç>ş değişimini gösterir. Yine Róna-Tas'ın (1976: 177, 1999: 10) önerdiği *minç yapısı Türk lehçelerindeki ekin ön biçimi için daha uygun görünmektedir.

+Im eki İdil Bulgar Türkçesinde şu yapılarla görülür: *biyelim* "beşinci" (VBK: 162-163) (< biyel+im), *b[i]r[i]m* "birinci" (VBK: 114, 196) (< bir+im), *wānim* "onuncu" (VBK: 56, 201) (< wān+im), *t[ö]vetim* "dördüncü" (VBK: 170) (< töwet+im), *weçim* "üçüncü" (VBK: 101) (< weç+im).

3.3.1.1.4. +ş, +ç

İdil Bulgar Türkçesinde sıra sayıları türeten diğer bir ek +ş, +ç ekleridir ve bu iki ek aynı ekin değişikleridir (bk. Tekin, 1988: 40). Róna-Tas (1976: 174) +ş biçiminin İdil Bulgar Türkçesinde ünlülerden sonra kullanıldığını ifade etmiştir.

Ekin kökeni hakkında değişik görüşler mevcuttur. Róna-Tas (1999: 10, 13) yukarıda, +Im ekinin açıklandığı bölümde gösterildiği gibi +(I)m ve +ş eklerinin +miş ekinin parçaları olduğunu ifade eder. Tekin (1988: 40) Çuvaş Türkçesindeki +miş ekinin ek yığılması sonucunda oluştuğunu yazar: "+miş < *-m-inç". Galkin (1964), Kovedjajeva (1976) ve Adamoviç'e (1996) göre +miş ekindeki +ş Çermişçe'den alıntıdır; Aşmarin (1898), Andreev (1957), Benzing (1954) ve

Levitskaya'ya (1976) göre ise buradaki biçim üçüncü şahıs iyelik ekinden başkası değildir (Akt. Róna-Tas, 1999: 7). Ancak Róna-Tas (1999: 6) Eski Türkçe *-nç* ses grubunun Çuvaşçada *-ş* sesine denk düştüğünü gösterir. Róna-Tas'ın (1999: 9) da ifade ettiği gibi bu durum Eski Türkçede bulunan ve sıra sayısı türeten *+nç* (bk. Von Gabain, 2000: 74) ekinin Çuvaş Türkçesinde, *+mîş* yapısında bulunan *+ş* ile denkliğini belirtir.

İdil Bulgar Türkçesinde *+ş* eki şu yapılarda bulunur: ekiş "ikinci" (VBK: 190-191) (<eki+ş) altı[ı]ş "altıncı" (VBK: 176) (< altı+ş), c[i]yermiş "yirminci" (VBK: 128-129) (< ciyermi+ş), c[i]yet[i]ş "yedinci" (VBK: 139) (< ciyeti+ş) .

İdil Bulgar Türkçesinden kalan verilerde *+Im* ekinin aksine *+ş*, *+ç* eki'nin üçüncü şahıs iyelik eki ile kullanımı mevcuttur: , b[e]liçi "beşinci" (VBK: 177, 196) (< bel+ç+i), altışı "altıncı" (VBK: 160-161) (< altı+ş+i), c[i]yermiş "yirminci" (VBK: 72-73) (ciyermi+ş+i).

3.3.1.1.5. *+nç*

İdil Bulgar Türkçesinde sıra sayıları türeten diğer bir ek ise *+nç* ekidir. Yukarıdaki bölümlerde de ifade edildiği gibi Róna-Tas (1999: 6, 9) Eski Türkçedeki *-nç* ses grubunun Çuvaş Türkçesinde *-ş*'ye denk olduğunu ifade etmiştir, bu durumda Eski Türkçedeki sıra sayıları türeten *+nç* ekinin Çuvaş Türkçesinde *+mîş* yapısında bulunan *+ş* ile denkliğini belirtmiştir. İdil Bulgar Türkçesinde *+ş* biçiminde bulunan bu ekin *+nç* biçimi beklenemez. Bu nedenle *+nç* eki Ortak Türkçe'den bir alıntı olmalıdır. Bu alıntının İdil Bulgar topraklarına yerleşip bugünkü Kazan Tatar Türkçesinin ve onun ağızlarının temelini oluşturan Kıpçakların dilinden kaynaklanması oldukça mümkün görünmektedir. Eski Kıpçak Türkçesinde ekin *+(I)nç(+i)* biçiminde olduğu da bilinmektedir (bk. Karamanlıoğlu, 2019: 101).

İdil Bulgar Türkçesinde *+nç* eki şu yapılarda bulunur: *belinc* "beşinci" (VBK: 145) (<bel+inc), *b[i]r[i]nc* "birinci" (VBK: 114, 115).

+nç ekinin iyelik 3. Şahıs iyelik eki ile beraber kullanımı da vardır: *bel[i]nci* "beşinci" (VBK: 74-75) (<bel+inç+i).

3.3.2. Çuvaş Türkçesinde Yapım Ekleri

3.3.2.1. İsimden İsim Yapan Ekler

3.3.2.1.1. *+A*

+A eki, Çuvaş Türkçesinde küçültme eki olarak işlev görmektedir (Yılmaz, 2002: 115). Benzing, bu ekin gelişimini **+ak°* (Ortak Türkçede *+Ak*) *> +a* biçiminde göstermiştir, Yılmaz ise Benzing'in bu gösterimini Çuvaş Türkçesinde söz sonunda bulunan /k/ ve /k/ seslerinin büyük ölçüde erimesinden dolayı doğru bulmuştur (Benzing, 1959: 716; Yılmaz, 2002: 115). Levitskaya (1976: 141) da ekin *+ak*, *+ek* ekine yakın olduğunu ifade etmiş ve Ortak Türkçe ile bu ekten türemiş kelimeleri karşılaştırmış, bir koşutluk göstermiştir: Çuv. püre "böbrek" ~ Türkmen Türkçesi böwrek "böbrek" ~ Kumuk Türkçesi büyürek "böbrek" ~ Hakas Türkçesi pügürek "böbrek".

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: şüşe "saçak" (<şüş "saç teli, kıl" +e), kantıra (< kantir+a) "ip", miya (< mîy "boyun" +a) "boyun bandı, kolye" (bk. Benzing, 1959: 716).

3.3.2.1.2. +Ak, +k

Ek, küçültme işlevinde kullanılır ve ismin anlamına küçüklük katar, bu küçüklük daha çok kaliteyi niteleyen anlamdadır (Levitskaya, 1976: 141). Ortak Türkçedeki +Ak ekiyle benzerdir, ancak Çuvaş Türkçesinde bu ekin karşılığının +A olduğu ifade edilmiştir. Yılmaz (2002: 116) ekin Ortak Türkçeden bir kopya olabileceğini ifade eder, Benzing (1959: 716) ise **+ak¹* yapısını ekin kökeni olarak verir. Bununla beraber Eski Türkçede tanıklanan /k/ ve /k̥/ sesleri İdil Bulgar Türkçesinde ve Çuvaş Türkçesinde hatırı sayılır ölçüde /h/ ve /h/ seslerine dönüşmüştür. Bu ekte de aynı durumun görülmemesi ve +A ekinin yanında bulunması ekin başka bir Türk lehçesinden ödünçlenme olabileceğine ya da farklı ağız tabakalarından geldiğine işaret eder.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: yüksek "ekşimsi" (<yüş "ekşi"+ek), şıvak "sulu" (<şıv "su" +ak), pîtrek "kıvırcık" (<pître "kıvırcık" +ek), pılak "bal" (<pıl "bal" +ak) (Levitskaya, 1976: 141).

3.3.2.1.3. +Al.

Çuvaş Türkçesinde yön bildiren isimlere gelerek yine aynı anlama gelen isimler türetir ve damak uyumuna uyar (Ersoy, 2017: 69). Choi (2019: 231) eki küçültme eki olarak kabul edip gelişimini şu şekilde göstermiştir: *"*+l > l, +al, +el"*. Aynı zamanda Choi (2019) bu eki Korecedeki küçültme eki olan +l ile ilişkilendirmiştir. Çuvaş Türkçesinde yön gösterme eki olan +Ala ile hem işlevsel hem de biçimsel olarak benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik +Ala ekinin +Al eki ve yönelme hâli ekinin (+A) birleşmesinden oluştuğunu gösterir.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: ay+al (İSS3, 476) "aşağı", hış+al (İY, 39) "arka", şi+yel (İSS3, 74) "üst", tıp+el (İSS3, 507) "ön", mal (<um+al) "ön" (Ersoy, 2017: 69).

3.3.2.1.4. +(A)m

Çuvaş Türkçesinde işlek olmayan, damak uyumuna uyan bir ektir (Ersoy, 2017: 96). Levitskaya (1976: 133) araştırmacıların bu eki az sayıda kelimelede ayırt ettiklerini söyler.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: türe+m (ÇV, 38) "tepe" (< tür+em Ersoy, 2017: 69), tüpe+m (KV, 219) "tepe", vıta+m (İSS3, 632) "orta".

3.3.2.1.5. +An

Yılmaz (2002: 116) bu ekin Çuvaş Türkçesinde işlek olmadığını, ancak birkaç sözcükte bulunduğunu ifade etmiştir. Ek, yapısı itibarı ile birkaç eki andırmaktadır, bunlar Eski Türkçede toplu çokluk eki olan +An, Farsça çokluk eki olan +An ve Çuvaş Türkçesinde fiillerden sıfat türeten -An ekidir. Bunlardan sonuncusu fillere geldiği için bu ek ile irtibatının kurulması pek mümkün görünmemektedir, Farsça çokluk eki olan +An'a karşılık Türkçede +An yapısının bulunması da Farsça ek ile bu eki ilişkilendirmeyi geçersiz kılar.

Eski Türkçede de çok sık görülmeyen +An eki, ancak birkaç örnekte tanıklanır. Erdal (1991: 91) bu ekin topluluk gösteren bir ek olduğunu, Eski Türkçede işlek olmadığını yazar ve +lAr eki ile kullanımının yaygın olduğunu gösterir. Çağdaş Türk lehçelerinde ise bu ekli yapılar çokluk anlamını yitirmişlerdir (*oğlan* ve *eren* gibi). Çuvaş Türkçesindeki +An eki de böyle bir yolla oluşmuş olabilir, daha sonraysa sözcüklerde örnekseme yoluyla yer edinmiş olması mümkündür.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: puş+an "güçsüz" (ÇTS: 534; Yılmaz, 2002: 116), pır+an "obur" (ÇTS: 539; Yılmaz, 2002: 116).

3.3.2.1.6. +As

Bu ek bazı araştırmacılar tarafından fiilden sıfat türeten –As eki ile karıştırılmıştır, üretken olmayan bu ek isimlerden sıfat görevli yapılar türetir (Levitskaya, 1976: 135). Levitskaya (1976: 135) ve Yılmaz (2002: 117) ekin Fin-Ugor dillerinde de görüldüğünü ve benzer işlevlerde kullanıldığını ifade eder.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: şilles "öfke" (< şilī+es "öfke"), türekes "inatçı" (<türek-es), kīntamas "beceriksiz" (< kīntam "beceriksiz" +as) (Levitskaya, 1976: 135).

3.3.2.1.7. +Aş

Çuvaş Türkçesinde işlek olmayan bir ektir (Ersoy, 2017: 69), Yılmaz (2002, 117) ekin "+ış, +ış; +şıl, +şıl; +ş" ekiyle karşılaştırılabileceğini belirtir. +ış, +ış; +şıl, +şıl; +ş eki işlevsel olarak Ortak Türkçedeki +Ilk, Çuvaş Türkçesindeki +līh, +līh ekine benzer (Ersoy, 2017: 71). +Aş ekinin işlevi bunlardan farklı görünmektedir.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: tul+aş (Aİ, 211) "dış", mal+aş (KV, 172) "gelecek".

3.3.2.1.8. +çAn

Eylemi sık sık gerçekleştireni gösteren bir ek olup Tatar Türkçesinden ödünçlenmiştir (Ceylan, 2002: 117). Bu ek Tatar edebi dilinde bir şeye düşkünlük, bağıllık işleviyle kullanılır (Alkaya, 2008: 212). Tatar Türkçesinin yanında yine Kıpçak lehçeleri olan Kazak Türkçesi (ş'li olarak) ve Kırgız Türkçesi (bk. Öner, 2013: 50), Nogay Türkçesi (ş'li olarak) (bk. Ergönenç 2019: 77), Karakalpak Türkçesi (ş'li olarak) (bk. Uyğur, 2018: 94); Karluk lehçeleri olan Özbek Türkçesi (bk. Coşkun, 2017: 55) ve Yeni Uygur Türkçesi (bk. Yazıcı Ersoy, 2012: 368) gibi çağdaş Türk lehçelerinde de görülür.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: iş+çen (İSS1, 142) "çalışkan", vırş+çan (vırşı) "kavgacı" (ÇTS: 125, 126), şikıl+çan "sarmaşık" (şikil "düzgün") (ÇTS: 923).

3.3.2.1.9. +er, +şAr

Asıl sayılardan üleştirme sıfatları; bölme, dağıtma isimleri türetir, +er şekli yalnızca *pır* "Bir" ile kullanılır (Ersoy, 2017: 70). +şAr ekinin, *beşer* yapısının hecelerine yanlış bir biçimde bölünmesiyle oluştuğu yönünde kabul gören bir görüş vardır (Serebrennikov ve Gadjieva, 2018: 121). W. Bang +Ar ekini -gAru ekiyle ilişkilendirmiştir (Akt. Serebrennikov ve Gadjieva, 2018: 121; Georg, 1990: 146). Ancak Bang'in bu görüşüne Georg (1990: 146, 147) karşı çıkar, Georg'a göre bu ek Ortak Türkçede çokluk eki +lAr'ın yapısında da bulunan +Ar çokluk ekinin bir biçimidir.

George (1990: 147- 148) ekin Çuvaş Türkçesinde hem ünlülerden hem de ünsüzlerden sonra -şar / -şer biçimi ile kullanılmasının ekin bu lehçede yorumlanmasını güçleştirdiğini ifade eder ve Çuvaş Türkçesindeki /ş/'nin Ortak Türkçedeki /ş/ ile denk düşmediğini, bunun da bu yapının ön dilden miras alınamayacağı anlamına geldiğini ekler. George (1990: 148) bu durumda, Çuvaş Türkçesine bu biçimin komşu bir Ortak Türk lehçesinden, muhtemelen Tatar Türkçesinden alınmış yabancı bir unsur olarak görülmesi gerektiğini, ancak *pırer* (Çuvaş Türkçesi) "bিরer" yapısının Bulgar Türkçesinde bu yapının bulunduğu kanıt olabileceğini söyler.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: pır+er (İSS1, 295) "bিরer", tihır+şar (AP, 31), vıtır+şar (AP, 43) "otuzar , vunşıç+şer (AP, 40) "on yedişer".

3.3.2.1.10. +ih, +ih̃, +h ~ +ik, +ik̃, +k

Eklendiği sözcüklere küçültme anlamı katan bu ek Çuvaş Türkçesinde küçültme anlamını yitirmiş birkaç sözcükte görülür (Levitskaya, 1976: 143). Levitskaya (1976: 143) ekin +Ak eki ile köken olarak yakın olduğunu ifade etmiştir. Ekin değişkelerine bakıldığında k'li ve h'li yapılar eş süremlilik olarak birlikte görülür. Bu durum yine farklı ağız yapılarının ortak dile girmesine işaret eder.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: tilĩh "yetim" (< tīl⁷⁹+ih) (AP, 6), hīlīh "tel, at kılı" (< hīl+ih̃) (ÇTS: 842), tīl+ik̃⁸⁰ "düş" (ÇTS: 722).

3.3.2.1.11. +ış, +ış̃

Nitel anlam içeren isimlere gelerek onlar ile bağlantılı soyut isimler oluşturan bir ektir, Aşmarin (1898) bu eki üçüncü tekil kişi iyelik ekine dayandırmıştır (Levitskaya, 1976: 130-131). Benzing (1959, 717) de bu durumu kabul edip "+iṣ̃i > +iṣ, +iṣ̃" gelişimini göstermiştir. Çuvaş Türkçesindeki şu kullanım onları teyit eder niteliktedir: "*Çirkü şüllīṣ sıvlīṣra / Ṣitmil-ṣiḥ hut pītrīnṣen*", (AP, 9), "*Kilise yüksekliğinde havaya yetmiş yedi kez dönünce...*". Bu ek işlev olarak +līh, +līh̃ ekine benzer (Ersoy, 2017: 71).

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: Şül+ış̃ (şüllīṣ) "yükseklik" (Ap, 9), kukīr+ış̃ "eğrilik", tarīn+ış̃ "derinlik" (Levitskaya, 1976: 131).

3.3.2.1.12. +kī, +kī̃

Levitskaya (1976: 145) bu ekin +kA ekiyle aynı kökenden geldiğini ifade etmiştir. İşlev olarak da bu eke benzer.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: çerçen+kī̃ "kırılğan" (ÇTS: 895), līp+kī̃ "sakin" (ÇTS: 362).

3.3.2.1.13. +(l)IA

Çuvaş Türkçesinde dil ve tarz adları türeten bir ektir. +la eki Ortak Türkçede eşitlik eki olan +çA ekine denk düşmektedir. İşlevsel olarak birbiri ile tam olarak örtüşen bu eklerin köken olarak da örtüşmesi gerekmektedir.

Çuvaş Türkçesindeki /l/ sesi Ortak Türkçedeki /ş/ sesine denk düşer. Yılmaz (2002: 139) Ortak Türkçede bulunan -ş- ses biriminin tek kaynaktan (l²) gelişmediğini, bundan başka *ç ünsüzü ile *lc, *lç ünsüz grublarının da bu sese kaynaklık ettiğini söyler. Türkçedeki /ş/ sesi Moğolcada /lc/ ve /lç/ ses gruplarına denktir: "Türkçe *eṣgek* ~ Moğolca *elcigen*; Türkçe *aṣuk* "aşık kemiği" ~ Moğolca *alçu* "ayak kemiğinin bir kenarı" (Tekin, 1969: 53).

Tekin (2013a: 199-201) Ortak Türkçedeki /ş/ sesinin Moğolcada /ç/, Çuvaş Türkçesindeyse /ṣ̃/ biçiminde denkliğinin olduğunu belirtir ve Çuvaş Türkçesindeki *puṣ̃* sözcüğünün İdil Bulgar Türkçesindeki *baç* yapısına benzer bir yapıya gidebileceğini söylemenin yanlış olmayacağını ekler. Tekin, *Baç* "baş" yapısının da daha eski **balç* yapısına gideceğini Ortak Türkçedeki *baş* sözcüğünün de bu yapıdan geliştiğini söyler (2013a: 199-201). Nitekim Róna-Tas ve Berta (2011: 1105) Eski Batı Türkçesinde *baş* anlamına gelen sözcüğü "*balç*" biçiminde yeniden yapılandırmışlardır. Eski Batı Türkçesinden Çuvaş Türkçesine bu sesin gelişimi *baş* anlamına gelen sözcükte incelenebilir:

⁷⁹ Türkiye Türkçesindeki *dul* kelimesi ile alakalı olmalıdır.

⁸⁰ Sözcük Türkiye Türkçesindeki *dilek* kelimesi ile karşılaştırılabilir.

EBT. *balç "baş" (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1105) > İBT. baç "baş" (VBK: 166 - 167) > Çuv. puş "baş, tepe, yukarı" (ÇTS: 529).

Ortak Türkçede de bazı yerlerde Çuvaşçadaki /l/ sesine denk düşen /l/ sesinin bulunduğu görülür: "ET. *kıl-* "kılmak" ~ ET. *kış-* "kılmak", Ortak Türkçe *üküş* "çok" ~ DLT. *ükli-* "arttırmak" (Tekin, 1969: 76-77). Róna-Tas'ın (1970: 216) da ifade ettiği gibi her iki yapılı örnekler hem Çuvaş Türkçesinde hem de Ortak Türkçede bulunabilir, yani Ortak Türkçe ile Çuvaşça arasında bu yönden kesin bir zıtlık yoktur. Bu zıtlığın olmaması gibi Ortak Türkçedeki /ş/ sesinin, *lç ses grubundaki -l- sesinin düşmesinin ardından /ç/⁸¹ sesinden geliştiğini düşünmek etmek yanlış olmayacaktır. Çuvaş Türkçesinde ise /ç/ düşüp /l/ korunmuş olmalıdır.

Çuvaş Türkçesi ile Ortak Türkçede bulunan bu iki ekin arasında görülen koşutluk ekin ön biçiminin -lçA- olabileceğini düşündürür. Çuvaş Türkçesinin öncülü olan lehçe /ç/ sesini, Ortak Türkçede ise /l/ sesi düşürmüştür. +çA ekinde /ç/ sesinin korunmasında (Orak Türkçede /ş/ olmayışı) ise son sesteki a ünlüsünün etkisi söz konusu olmuş olabilir. Bu nedenle +çA ~ +lA denkliği hem işlevsel hem de biçimsel olarak oldukça mümkündür.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: Vırış+la (AÇ, 71) "Rusça", Çıvaş+la (AÇ, 71) "Çuvaşça", yikıt+le (AP, 26) "yiğitçe".

3.3.2.1.14. +lAk

Ortak Türkçedeki +lAk eki ile aynı işlevde kullanılır, bir şeyin bolca bulunduğu yer anlamına gelen yer veya durumu gösteren adlar türetir (Yılmaz, 2002: 120). Banguoğlu (2011: 186), Korkmaz (2014: 131), Eker (2017: 272) gibi araştırmacılar ekin isimden fiil türeten +lA- eki ile fiilden sıfat türeten -k eklerinin birleşmesinden oluştuğunu söyler. Kononov (1968) bu ekte birkaç eş sesli gösterenin çakıştığını söyler: 1. Benzetme ve küçülme bildiren +lAk (Özbek Türkçesinde), 2. Çoğul bir kolektif çokluk anlamı bildiren ve +lIk'a koşut olan +lAk (DLT: *Kuşlak*) ile 3. olarak +La- ve -k ekinin birleşiminden oluşmuş olan +lAk (otlak) (Akt. Levitskaya, 1976: 145-146). Levitskaya (1976: 146) bu eklerden ikincisinin Çuvaş Türkçesindekiyle örtüştüğünü söyler. Ancak bu üç ekin de aynı ekin zamanla farklı işlevlere sahip olmuş varyantları olduğu açıktır.

Erdal (1991: 109) ikinci kısımda örnek olarak verilen *kuşlak* sözcüğünü de ekin örneklerinin içinde sayıp bunlara ek olarak Kutadgu Bilig'de ve DLT'de geçen *üdleg*⁸² sözcüğünde ekin yer bildirme anlamının dışında kullanıldığını da yazar. Eski Türkçede +lAg biçiminde tanıklanan ek (bk. Erdal, 1991: 108-109) Eski Türkiye Türkçesinde, Eski Kıpçak Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde +lAk biçimindedir (bk. Gülsevin, 2017: 126; Karamanlıoğlu, 2019: 40; Eckmann, 2013: 48).

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: siv(ı)+lek "soğuk, serinlik" (ÇTS: 591), pış(ı)+lak "çiğ, pişmemiş" (ÇTS: 476).

3.3.2.1.15. +(l)l̃, +(l)l̃̃

Çuvaş Türkçesinde vasıf ve sahiplik bildiren isimler türeten bir ektir. Ek, İdil Bulgar Türkçesinde +lu biçiminde tanıklanır⁸³.

⁸¹ Ancak bunun bazı durumlarda, bu biçimde gerçekleştiğini düşünüyoruz. Türkçedeki bütün /ç/ ve /ş/ sesleri elbetteki /lç/ ses grubuna bağlanamaz.

⁸² Bk. ödle "zaman, felek" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 784).

⁸³ Ekin kökeni için 3.3.1.1.2. bölüme bakınız.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: Şırş(İ)+lİ (P, 49) “kokmuş” puş+lİ (AP, 49) “başlı”, vİylİ (AP, 57) “güçlü”, yun+lİ (AP, 68) “kanlı”, çap+lİ (AP, 16) “şanlı” teyleylİ (AP, 5) “talihli”, İrlİ (AP, 10) “türlü”.

3.3.2.1.16. +lİh, +lİh, +lİk

İşlek bir ek olup eklendiği sözcükten yer, alet, topluluk ve soyut adlar türeten bir ektir (Ersoy, 2017: 73). Türkçenin bütün kollarında işlek olarak bulunan bu ek Eski Batı Türkçesinde “+IX²” (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1128) olarak yeniden yapılandırılmıştır. Eski Türkçede +Ilk, +IUk (Erdal, 1991: 121-130), Karahanlı Türkçesinde +Ilk, +IUk (Hacıeminoğlu, 2003: 14-15), Harezmi Türkçesinde +Ilk, +IUk (Hacıeminoğlu, 1997: 42), Eski Kıpçak Türkçesinde +Ilk, +IUk (Karamanlıoğlu, 2019: 29), Eski Türkiye Türkçesinde +Ilk, +IUk (Gülsevin, 2017: 127) ve Çağatay Türkçesinde +Ilk, +IUk (Eckmann, 2013: 49) biçimindeydi. Görüldüğü üzere ek Ortak Türkçenin eski dönemlerinden beri hem işlevsel olarak hem de biçimsel olarak değişmeden gelmiştir. Moğolcada bu eke koşut olan +lİg, +lİg eki mevcuttur ve bir şeyin çokluğunu belirten isimler türetir (Poppe, 2019: 65). Ancak bu ekin eklendiği isimlerden anlaşılacağı üzere Türkçe alıntı olduğu açıkça görülmektedir: “*cimislig* “yemişlik”, *temürlig* “metal (demir cinsi)”, *bayalig* “baylık” (Poppe, 2019: 65).

İdil Bulgar Türkçesinde tespit edilemeyen bu ekin *+Ilh, *+IUh biçiminde olması oldukça muhtemel görünmektedir. Çünkü Eski Türkçede tanıklanan /k/ sesinin İdil Bulgar Türkçesinde /h/ biçiminde bulunduğu bilinmektedir (bk. Erdal, 1993: 115).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: Hurlİh (AP, 32) “acı-kahır”, ır(İ)lİh (AP, 32) u(t)lİh (AP, 51) “çayır”, İmİrlİh (AP, 75) “ömürlük”, şurlİh (AP, 65), “bataklık, şİmİrt+lİh (AP, 9) “kirazlık”, çeçeklİh (AP, 28) “çiçeklik”, teyleylİh (AP, 35) “talihlilik”.

3.3.2.1.17. +sA

Çuvaş Türkçesinde birkaç örnekte görülen bu+sA eki eşya isimleri yapar (bk. Yılmaz, 2002: 122). Levitskaya (1976: 138) bu ekin +şA ve +çA ekleri ile aynı olmasa da köken itibari ile yakın olabileceğini ifade eder, ayrıca ekin tarihî lehçelerde görülmediğini, Karaim Türkçesi ve Tatar Türkçesinde birkaç örnekte belirtildiğini, ancak çağdaş Türk lehçelerinde görüldüğünü ekler. Levitskaya (1976: 138-139) diğer Türk lehçelerinden şu örnekleri verir: Nogay Türkçesi *moy+sa* “boyunduruk”, Tatar Türkçesi *muyın+sa* “gerdanlık”, Kumuk Türkçesi *boyun+sa* “boyunduruk”. Bunların yanında Çağatay Türkçesinde görülen +sA (*ölüg+se* “ceset”) eki de (bk. Eckmann, 2013: 50) bunlarla bağlantılı görülmektedir.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: al(İ)+sa “kalın ve parmaksız eldiven” (ÇTS: 41), mİy+sa “gerdanlık” (ÇTS: 393).

3.3.2.1.18. +şAh, +çAh

Ek işlev ve biçim olarak +çAn ekine oldukça benzer, Levitskaya (1976: 140) Çuvaş Türkçesinde bu eki barındıran sözcüklerin Tatar Türkçesinde +çAk’lı ve +çAn’lı yapılarını barındıranlarla denk düştüğünü göstermiştir: Çuv. *hİravşah* “korkak”, Tatar Türkçesi *kurkuçan* “korkakça”; Çuv. *kİmİlşah* “nazik”, Tatar Türkçesi *künİlçek* “mutlu, nazik”. Alkaya (2008: 212) ekin Sibiryâ Tatar Türkçesinde işlevleri arasında “*karakter özelliği belirten sıfatlar türetmesini*” de vermiştir. Yılmaz (2002: 123) bu ekin /ç/ sesi barındırmasından dolayı ödünçlenme olduğunu yazar.

Bu ekin Tatar Türkçesinde görülmesi ve benzer yapılarda bulunması ödünçlenmenin Tatar Türkçesinden olduğunu gösterir.

Eski Türkçede ekin +çAk biçimi görülmektedir (bk. Erdal, 1991: 46-47), Eski Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde de +çAk biçimindedir (Karamanlıoğlu, 2019: 23-24; Eckmann, 2013:46). Erdal (1991: 46) Orta Farsça ve Soğudaça +ıçAk yapısından ödünçlenme olabileceğine dikkat çekmiştir, Gabain (2000: 144) ekin küçültme eki ve kuvvetlendirme edatından oluştuğunu ifade etmiştir, nitekim Korkmaz (1959: 323) da +çAk vb. benzeri eklerin bir kısmının +ça+ok yapısından oluştuğunu belirtmiş, ancak başka şekillerle ilgili olabileceğini de söylemiştir.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: vıyĩ+şah "eğlenceli", İs+çah "yaratıcı"⁸⁴ (Levitskaya, 1976: 140).

3.3.2.1.19. +kA

Sıfat görevindeki isimlerden yine isim türeten bir ektir ve +kĩ, +kĩ eki ile genetik olarak ilişkilidir (Levitskaya, 1976: 145). /k/ ünsüzünün yer yer ikizleştiği görülür (Yılmaz, 2002: 119).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: ırhan+kka "zayıf" (ÇTS: 955), imşer+kke "zayıf" (ÇTS: 201).

3.3.2.1.20. +hA, +kA

İşlek olmayan +hA, +kA eki, eklendiği isimlerde anlam değişimi yapmaz (Ersoy, 2017: 70). Yılmaz (2002: 117) ekin küçültme işlevinde olduğunu söylemiştir. Levitskaya (1976: 143) ise ekin artık küçültme anlamını kaybettiğini ifade etmiş ve ekin +k+A şeklinde iki ekin birleşimi olduğunu göstermiştir. Ortak Türkçede küçültme işlevinde kullanılan +kA eki ile (bk. Serebrennikov ve Gadjeva, 2018: 97) benzerlik gösterir. Benzing (1959: 717) ise ekin *+kak⁰ ekinden geliştiğini belirtmiştir: tiha "tay" < (tāy+kak⁰).

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: tiha (AP, 38) "tay", çıl+he (AP, 559) "dil", şıl+he (AP, 38) "yele", şavra+ka "yuvarlak" (Ersoy, 2017: 71).

3.3.2.1.21. +hi (+çi, +ni, +ri, +ti)

Çuvaş Türkçesinde bu ek +çi, +hi, +ri, +ni, +ti biçimlerinde bulunup damak uyumuna uymaz. Ekin bu varyantlara sahip olmasının nedeniyse onun bulunma hâli eki ile birleşmesi (+çi, +ri, +ti) ve ilgi hâli ekinden sonra ilerleyici benzeşme yoluyla +hi (k) > +ni değişimine uğramasıdır. Burada ekin herhangi bir değişime uğramamış hâli + hi (< +ki) biçimidir. Ek Eski Türkçede + kI ve + gI (Tekin, 2016: 81) biçimlerinde bulunmaktadır.

Eski Türkçede ek kalınlık uyumuna uyacak alt biçim birimler bulundurmaktadır. Korkmaz (2014: 280) bu ekin Türkiye Türkçesinde uyuma girmemesini Farsçadan alıntılanan "ki" edatına bağlamaktadır, ancak Çuvaş Türkçesi için bu söz konusu değildir. Korkmaz'ın iddia ettiği bu görüşten farklı bir durum söz konusu olmalıdır.

Ergin (2013: 162) +ki ekinin isim kök ve gövdelerine doğrudan geldiği gibi bulunma ve ilgi hâli eki almış çekimli biçimlere de gelebildiğini belirtmiş, bu durumun edatlara ait bir özellik olduğu ve ekin uyumlara girmemesinin de onun edat kökenli olması ihtimalini kuvvetlendirdiğini söylemiştir. Ancak bu durum Eski Türkçe döneminden önce olmalıdır. Çünkü bu ve ardılı dönemlerde bu biçimin ekleştiği ve yer yer uyumlara tabi olduğu görülür (bk. Tekin, 2016: 81;

⁸⁴ Üretken, tasarlayan anlamında.

Hacıeminoğlu, 2003: 32; Karamanlıoğlu, 2019: 76; Gülsevin, 2017: 126; Eckman, 2013: 47). Bu durumu Ergin (2013: 162) de vurgulamıştır.

Ekin Çuvaş Türkçesinde biçimleri:

Doğrudan isme gelen biçim (+hi): Hayhi (İSS1, 233) “burdaki, sözü geçen”, şulhi (İSS1, 156) “yıllık”, avalhi (İSS3, 25) “evvelki”, tahşanhi (İSS1, 142) “eskilerden”, kaşhi (İSS1, 146) “geceki”.

Bulunma hâli eki ile birleştiği biçimler (+çi, +ri, +hi): Bu durumda şöyle bir durumdan söz edilebilir: rA +hi > +ri, ...tA +hi > ti, çe +hi > çi, /h/ sesi düşmüş ve /a/ ile /i/ sesleri birleşip /i/ biçimini almıştır: İşimri (TYH, 192) “içimdeki”, kürşiri (İY, 145) “komşudaki”, sıvlišri (TYH, 126) “havadaki”, şurtri (TYH, 74) “evdeki”, taştı (AP, 22) “uzaklardaki”, şinçi (İSS3, 23) “üstündeki”, çirinçi (İSS3, 36) “yüreğindeki”.

İlgi hâli ekindeki n’ye benzeştiği biçim (ni): ...in +hi > +ni. pirinni (AÇ, 137) (<piri + ĩn + ni) “bizimki”, ittiseni (İSS3, 584) (<itti+sen+ni) “diğerlerinin”.

3.3.2.1.22. +mAs

İsimlere (genellikle sıfat görevinde bulunanlar) gelerek onlara çokluk-abartı anlamı katar, anlamı büyüten bir ektir (Levitskaya, 1976: 146). Bu ekin Ortak Türkçede bir karşılığı bulunmaz (Yılmaz, 2002: 121). Levitskaya (1976: 146) ekin isimden isim yapan +m eki ile yine aynı işlevdeki +(A)s ekinin birleşmesinden oluştuğunu söylemekte, +mAs ve +(A)s eklerinin işlevsel benzerliklerini buna kanıt olarak ileri sürmektedir.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: şilhe+mes “yeleli”, lutra+mas “kısa boylu”, ola+mas “çizgili” (Levitskaya, 1976: 146).

3.3.2.1.23. +mîş

Oldukça işlek olan ve sıra sayıları türeten bir ektir, tek biçimdedir ve damak uyumuna uymaz (Ersoy: 2017: 75). Ekin kökeni hakkında değişik görüşler mevcuttur⁸⁵. Róna-Tas (1999: 6, 13) ekin ünlü uyumuna uymamasından dolayı çok eski olmayacağını söylemiş, ekin Çuvaş Türkçesindeki gelişim biçimini (*(X)m+i+n+ş > +minş > +mîş >> Çuv. +mîş) göstermiştir⁸⁶. Tekin (1988: 40) +mîş ekinin ek yığılması sonucunda meydana geldiğini belirtmiştir.

+mîş ekinin yapısında bulunan ş’nin kökeni ile ilgili değişik görüşler vardır. Galkin (1964), Kovedjajeva (1976) ve Adamoviç’e (1996) göre +mîş ekindeki +ş Çermişçe’den alıntıdır, Aşmarin (1898), Andreev (1957), Benzing (1954) ve Levitskaya’ya (1976) göre ise buradaki biçim üçüncü şahıs iyelik ekinden başkası değildir (Akt. Róna-Tas, 1999: 7). Ancak Róna-Tas (1999: 6) Eski Türkçe -nç ses grubunun Çuvaşçada -ş sesine denk düştüğünü gösterir.

+mîş yapısı gibi yapılar Róna-Tas’ın (1999: 10) gösterdiği gibi yalnızca Çuvaş Türkçesinde görülmez. Halaç Türkçesinde +minci (akkiminci “ikinci”, altaminci “altıncı”) (Róna-Tas, 1999: 10; Doerfer, 1988: 115), Azerbaycan Türkçesinde +mıncı ve +minci (ikiminci, üçüncü) (Róna-Tas, 1999: 10; Caferoğlu ve Doerfer, 1959: 300), Türkmen Türkçesinde de +(i)mıncı, +(i)mıncı (Róna-Tas, 1999: 10; Bazin, 1959: 313) biçimlerinde görünür.

/n/ yerine /m/ kullanılan yapılar haricinde Çağatay Türkçesinde +lançı, +lençi yapıları bulunur (Róna-Tas, 1999: 10; Eckmann 2013: 88). Bunun da ek birleşmesiyle oluştuğu açıktır: +(a)la+nçı

⁸⁵ Daha detaylı bilgi için 3.3.1.1.3. ve 3.3.1.1.4. bölümlere bakınız.

⁸⁶ Bk. 3.3.1.1.3. +(l)m

(altı+la+nçı). Türkçenin çeşitli dönemlerinde, farklı kollarında görüldüğü gibi bu ek yakın işlevlerdeki başka eklerle birleşmeye yatkındır. Róna-Tas'ın (1999: 6) belirttiği Çuv. -ş ~ Otak Türkçe -nç denkliği göz önüne alınırsa bu ek tıpkı Oğuz Grubu⁸⁷ Türk lehçelerindeki biçimi gösterir. Çuvaş Türkçesi ve Oğuz lehçelerinin başka yönlerden olduğu gibi bu yönden de benzerlik göstermesi oldukça dikkat çekicidir. Ekin kökeniyle ilgili olarak Tekin (1988: 40) ek birleşmesi tespitiyle haklı görünmektedir.

Doerfer (1971: 337) *vişş+ım+işī* "(onların) üçüncü(sü)" örneğinin yapısında Çuvaş Türkçesinde çok seyrek bir kullanıma sahip olan üçüncü kişi iyelik eki olan *+şī* ekinin bulunduğunu ifade eder. Bu durumda, Doerfer'in ekin İdil Bulgar Türkçesinde tanıklanan *+Im* eki ile üçüncü kişi iyelik ekinin birleşmesinden oluştuğu görüşünde olduğu anlaşıyor.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: İkki+mış (AP, 18) "İkinci", pillik+mış (AP, 20) "beşinci", sakkir+mış (AP, 21) "sekizinci", vişşī+mış (AP, 19) "üçüncü".

3.3.2.1.24. +(ī)m, +(ī)m

Sınırlı sayıda örnekte görülen, sıra sayıları türeten bir ektir⁸⁸. Ek İdil Bulgar Türkçesinde işlek olarak yer almış, ancak Çuvaş Türkçesinde bu işlekliliğini kaybetmiştir.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: tivat+īm "dördüncü" (ÇTS: 698).

3.3.2.1.25. +rAh, +tArAh

Sıfat ve zarflara eklenerek kıyaslama yapıp anlamı kuvvetlendirir (Ersoy, 2017: 75). Ancak Levitskaya (1976: 147) ekin işlevinin bundan daha geniş olduğunu; isimlere, isimlerin çekimli biçimlerine, zarflara, edatlara, zarf-fiillere eklenebildiğini belirtmiş; bir işaretin, eylemin oluşum derecesinin göstergesi olabileceğini eklemiştir. Ünlülerden ve /r/ ünsüzü dışındaki ünlüler ile biten yapılardan sonra +rah, +reh biçiminde, /r/ ünsüzünden sonra +tarah, +tereh biçiminde gelir; /l/, /n/ ünsüzlerinden sonra +tarah, +tereh biçimi de gelebilir (Yılmaz, 2002: 48-49).

Ekin kökeni hakkında değişik görüşler mevcuttur. Deny (2012: 298), ekin eski bir üstünlük eki olduğunu söyler ve eski dönemlerden beri *+irek*, *+ırak* biçiminde olmasından dolayı ekin *ırak*'tan "uzak" gelmiş olabileceğini ifade eder. Deny'den başka Bang (1918, 1919), Menges (1947) ve Räsänen (1949) de bu ekin *ırak* kelimesinden türediği görüşündedir (Akt. Eckmann, 1953: 51). Ancak Eckmann (1953: 51-52) ekin, *ırak* sözcüğüyle ilişkisinin olmadığını, eski bir biçim olan *+ırak*'daki /i/ sesinin de bir türeme olduğunu söyler. Ramstedt (1912) bu ekin *+ra-* isimden fiil yapım eki ile *+g* ekinden oluşmuş bir isimden kaynaklanabileceğini ifade etmiştir (Akt. Choi, 2019: 233). Arıkoğlu (2004) ekin Hakas Türkçesindeki biçimi olan *+arah* yapısını ele alarak bunun bir edattan eklediğini ifade eder ve söz konusu edatın *ara+ok* yapısına dayanabileceğini belirtir (Akt. Alkaya, 2008: 220).

Ek Eski Türkçede *+rAk* (Erdal, 1991: 62), Harezmi Türkçesinde *+rAk* (Hacıeminoğlu, 1997: 43), Eski Türkiye Türkçesinde *+rAk* (Gülsevin, 2017: 129), Çağatay Türkçesinde *+rAk* (Argunşah, 2017: 126), *+rağ* (Eckmann, 2013: 84) biçimindedir. Bu biçime ek olarak Eckmann (1953: 49-50) Eski Türkiye Türkçesinde *"+ırak, +irek, +urak, +ürek"* ve bazı Çağdaş lehçelerdeyse *+ırak*

⁸⁷ Halaç Türkçesini burada farklı bir yerde tutmamak gerekmektedir. Halaç Türkçesi arkaik özellikler gösteren, Ana Oğuzcadan çok erken devirlerde ayrılıp izole olmuş bir Oğuz Türkçesidir. Diğer Oğuz lehçeleri ile durumu Eski Uygur Türkçesinin mirasçıları olan Yeni Uygur Türkçesi ve Sarı Uygur Türkçesininkine benzemekte, hatta bunlardan daha yakın özellikler göstermektedir.

⁸⁸ Detaylı bilgi için 3.3.1.1.3. bölüme bakınız.

biçimlerinin de olduğunu söyler. Ek, İdil Bulgar Türkçesinde tespit edilememiştir, ancak *+rAḥ biçiminde yeniden yapılandırılabilir.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: Hivirt+rah (AP, 15) "hızlıca" hıruş+rah (AP, 66) "dehşet", layih+rah "iyice, en iyi şekilde" (AP, 40), vatirah (İSS1, 18) "daha yaşlı", vıysır+tarah (İSS1, 42) "daha güçsüz".

3.3.2.1.26. +sAr

Eklendiği adın, türettiği sözcükte çok sayıda bulunduğunu gösterir (Ersoy, 2017: 75). Bu ek, Çuvaş Türkçesinin dışında Karluk lehçelerinde de bulunur. Özbek Türkçesinde +zâr (bk. Yıldırım, 2012: 49), Yeni Uygur Türkçesinde +zar (bk. Yazıcı Ersoy, 2012: 371) biçiminde, Çuvaş Türkçesindeki işlevinde kullanılır. Bu ek Farsçadan alıntıdır, Farsçada ekin +zâr ve +sâr biçimleri mevcuttur, bir şeyin içinde çok olduğu yer adları türetir (Yousef, 2018: 149).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: hurin+sar "kayınlık" (ÇTS: 862).

3.3.2.1.27. +sır, +sır

Ortak Türkçedeki +sIz yapına denk düşen bu ek, bir nesnenin eksikliğini belirtir, isimlerden sıfat ile zarf türeten bir ektir (Ersoy, 2017: 75-76). Ek, Türkçenin tarihî dönemlerinden beri oldukça işlek bir biçimde kullanılmıştır. Eski Türkçe döneminde ek +sIz ve +sUz (Tekin, 2016: 82) biçiminde görülür.

Levitskaya (1976: 129) ve Ersoy'un (2017: 75) da işaret ettiği gibi +sır, +sır eki Eski Türkçede isimden fiil türeten +sIrA- eki (bk. Tekin, 2016: 86) ile bir benzerlik taşımaktadır. Levitskaya (1976: 129) eki parçalara ayırırken (+sı-ra) biçiminde ayırmıştır, ancak ekin (+sır+a-) biçiminde parçalarına ayrılması daha doğru görülmektedir, ekin sonundaki /r/ ünsüzü kendisinden sonra gelen /a/ ünlüsünün koruyucu etkisi ile Ortak Türkçede /z/'ye dönüşmemiştir. Ekin Çağdaş Türk lehçelerinde de görünümü mevcuttur: Kırgız Türkçesinde +sIrA-, +sUrA-, Kazak Türkçesinde +sIrA-, Tatar Türkçesinde +sıra-, +sire- (Buran ve Alkaya, 2014b: 56, 125, 191) vb. Bu durum ekin ilk biçiminin +sIr'lı olabileceğine işaret etmektedir.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: Puşsır-mınsır (AP, 49) "başsız-şeysiz" çitım+sır (AP, 65) "sabırsız", man+sır (AP, 11) "bensiz", işsır (AP, 17) "işsiz".

3.3.2.1.28. +şka

Ek, isimlerden küçüklük anlamı içeren yeni isimler türetir, ancak bu her zaman algılanmayabilir (Levitskaya, 1976: 149). Çuvaş Türkçesinde yine bu eke çok benzeyen –skA (bk. Levitskaya, 1976: 149) eki de vardır. Bu ekler hem işlev olarak hem de yapı olarak birbirlerine benzerler, bu benzerlik kökenlerinin de aynı olduğunu gösterir. Yılmaz (2002: 124) "(*+aşka, +eşke>) +aşka, +eşke" biçiminin "+aç, +eç ve +ka, +ke" gibi iki farklı ekin birleşmesiyle oluştuğunu ifade eder.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: şemşe+şke "zayıf, güçsüz" (ÇTS: 646), tına+şka "düve" (ÇTS: 771), kukra+şka "kıvrım" (ÇTS: 334), time+ske "küçük tepe" (Levitskaya, 1976: 149).

3.3.2.1.29. +şkaI

Ersoy (2017: 76) bu ekin işlek olmayan, benzerlik gibi ifadeler türeten bir ek olduğunu ifade etmiştir.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: una+şkal "ona benzer" (ÇTS: 782), vışkal "benzeyen" (ÇTS: 152), kuna+şkal "böyle, bunun gibi" (ÇTS: 336).

3.3.2.1.30. +ş

Levitskaya (1976: 150) bu ekin isimlere küçültme anlamı katan bir ek olduğunu, daha çok akrabalık bildiren isimlere eklendiğini ve kendisinden sonra çoğunlukla birinci, ikinci şahıs iyelik eklerinin bazen de üçüncü şahıs iyelik ekinin geldiğini belirtmiştir.

Levitskaya (1976: 150) Ortak Türkçedeki /ç/ sesinin Çuvaş Türkçesinde /ş/ sesine denk düştüğünü belirterek Ortak Türkçedeki /ç/'li küçültme ekleri ile Çuvaş Türkçesindeki bu ek arasındaki bağa dikkat çekmiştir. Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 98) Eski Türkçede doğrudan /ç/ yapıları küçültme bildiren sözlere şu örnekleri vermiştir: "ata+ç+ım" "babacığım", "ög+üç+üm" "anacığım".

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: tıvan+ş+ım "canım, akrabacığım", piççe+ş+ım "ağabeyciğim" (Levitskaya, 1976: 150). Bazı örnekelerde de iyelik eklerinden sonra gelip tekrar iyelik eki aldığı görülür: *tus+ım+ş+ım* "arkadaşım" (Levitskaya, 1976: 150).

3.3.2.1.31. +şı, +şĭ

Çuvaş Türkçesinde Ortak Türkçede olduğu gibi oldukça işlek bir ektir, meslek adları ve huy, tabiat bildiren isimler türetir⁸⁹.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: asam+şı (702) "büyücü" timir+şı (846) "demirci", sĭvĭ+şı (İY, 92) "şair", sunar+şı "avcı" (İY, 5).

3.3.2.1.32. +tAş

Eşitlik ve ortaklık bildiren bir ektir (Ersoy, 2017: 78). Yılmaz (2002: 124) Türk lehçelerinin çoğunda görülen bu ekin, fonetik yapısından dolayı Çuvaş Türkçesinde ödünçlenme olacağını söylemiş, Levitskaya (1976: 140) bu ödünçlenmenin Kıpçak lehçelerinden girmiş olabileceği yönünde görüş bildirmiştir. Çuvaş Türkçesinde, Tatar Türkçesinden ödünçlenme olduğu açık bir şekilde görülen *yultaş* "arkadaş, yoldaş" (ÇTS: 971) gibi sözcüklerin yapısında da bu ek görülmektedir. Bu nedenle ödünçlenmenin ekin +dAş, +tAş biçimini bulunduran Tatar Türkçesi (bk. Öner, 2013: 48) yönüyle olması oldukça kuvvetli görülmektedir.

Eski Türkçe döneminde +dAş biçiminde tanıklanan (bk. Erdal, 1991: 119) ekin kökeni hakkında da değişik görüşler vardır. Kélékian ve Kúnos'a göre ek Farsça kökenlidir⁹⁰, Radloff'a göre adaş (at "ad" + eş "eş, yoldaş") sözcüğünden genelleştirilmiştir, Ostroumov da ekin bulunma hâli ekinde (+da, +de) topluluk ve arkadaşlık bildiren +ş ekinde oluştuğunu söyler, Németh de buna yakın bir görüşte olup bulunma hâli eki ve eş "eş, yoldaş" sözcüğünden oluştuğu yönünde görüş bildirir (Németh 1923'den Akt. Doerfer, 1967: 193). Baskakov'a (1952) göre ise ek +IA- isimden fiil yapım eki ile -ş ekinde oluşmuştur, Menges (1957) ise +taş'ın bağımsız bir kelime olduğunu düşünür, ekin her zaman uyuma girmemesini de bunun göstergelerinden sayar (Akt. Doerfer, 1967: 194). Doerfer (1967: 194) de Menges'in görüşünü haklı olarak görür. Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 97) ekin bulunma hâli eki -ta/-te ve eski toplu çokluk ekinin yansıması -ş'den oluştuğunu ifade etmişlerdir.

⁸⁹ Ek ile ilgili detaylı bilgi için 3.3.1.1.1. bölüme bakınız.

⁹⁰ Tam tersi söz konusu olmalıdır, Doerfer (1967: 193-194) de bunun Farsçada Türkçeden bir ödünçlenme olduğu görüşündedir.

Çuvaş Türkçesinde ekin kullanım biçimleri: hurin+taş "akraba" (ÇTS: 862), şır+teş "hemşehri" (ÇTS: 653), kilin+teş "gelinler" (ÇTS: 307).

3.3.2.1.33. +(t)Ay

Genellikle uyuma girmeyen ek, küçültme görevindedir (Yılmaz, 2002: 125). Ek Ortak Türkçede yaygın olarak Kıpçak lehçeleri (bk. Öner, 2013: 47,) ve Özbek Türkçesinde (+tây) görülüp (bk. Öztürk, 2016: 22), damak uyumuna genellikle girmez. Öner (2013: 47) damak uyumuna girmeyen bu ekin geç dönemlerde ekleşmiş olabileceğini belirtip ekin kökeninin *tay* "atın yavrusu" sözcüğüne bağlanabileceğini söyler. Ancak Öner'in belirttiği bu açıklamanın aksine başka bir açıklama yapmak mümkündür.

Bu eke benzer bir yapı Tatar Türkçesinde +kAy biçiminde (bk. Buran ve Alkaya, 2014b: 55) bulunur, ekin yine Tatar Türkçesi ile Özbek Türkçesi gibi Türk lehçelerinde +Ay'lı biçimi mevcuttur (bk. Serebrennikov ve Gadjeva 2018: 98). Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 99) ekin yapısında +Ay ekinin olabileceğine işaret ederler. +Ay ekinin küçültme işlevinde bir ek olup işlevsel olarak +tAy ile örtüşmesi ve biçimsel olarak da +tAy'ın ses yapısının içinde bulunması bunu açık bir şekilde göstermektedir. Kanaatimizce +tAy eki, *atay* (ata+(a)y) sözcüğünün yanlış hece bölünmesi ile (+şAr gibi) oluşmuş ve yaygınlık kazanmıştır. Oluşum zamanının çok eski olmaması ve Ortak Türkçede yaygın olarak görülmesi ekin Çuvaş Türkçesinde bir ödünçlenme olduğunu gösterir.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: şimil+(t)ay "hafif meşrep" (ÇTS:641), Ivan+tey "İvancık" (Yılmaz, 2002: 125).

3.3.2.2. İsimden Fiil Yapan Ekler

3.3.2.2.1. +A-

İsimlere gelerek onlardan yapma ve olma bildiren yeni fiiller türeten bir ektir (Ersoy, 2017: 87). Türk dil ve lehçelerinde oldukça yaygın olan bu ek Eski Türkçe döneminde en yaygın ikinci ekti (Erdal, 1991: 428). Eski Batı Türkçesinde de +A biçiminde bulunan bu ekin oldukça işlek olduğu anlaşılmaktadır (bk. Róna-Tas ve Berta, 2011: 1133).

Ekin kökeni hakkında bazı görüşler mevcuttur. Ramstedt (1912) –a ekini *-ga ekinin bir ardılı olarak görmekte, Baskakov (1952) ise –a ekinin –la ekine gittiği görüşündedir, bunlara karşılık Serebrennikov (1974) şimdiki zaman eki ile bu eki eşit olarak ele almıştır (Akt. Şçerbak, 2019: 155-156). Kıpçak grubu Türk lehçelerinde ve diğer Türk lehçelerinde de bu ekin –ga 'lı biçimlerini görmek mümkündür (Şçerbak, 2019: 156).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: şul+a- "yalamak" (ÇTS: 663), sın+a (AP, 35) "denemek", vıç+e- "kızmak" (ÇTS: 137).

3.3.2.2.2. +(A)l-, +(İ)l-, +(İ)l-

İsimlerden geçişsiz fiiller türeten bir ektir (Yılmaz, 2002: 125). Levitskaya (1976: 178) bu ekin +Ar- ekiyle kıyaslanabileceğini söylemiştir. Bazı araştırmacılar bu eki *ol-* "olmak" ve *al-* "almak" fiilleri ile karşılaştırmıştır (Levitskaya, 1976: 179). Şçerbak (2019: 165) Kazam-Bek (1846) tarafından ekin kökeninin *ol-* ~ *bol-* yardımcı fiiline bağlanmasını ikna edici olarak bulmaktadır. Buna karşılık Banguoğlu (2011: 206) ve Korkmaz (2014: 173) bu ekin +A- eki ile -l- çatı ekinin

kaynaşmasından oluştuğunu belirtmiştir. Moğolcada isimden fiiler türeten -l- ile benzerlik gösterir: "suğu+l- "çıkarmak" (suğu: dış)" (Poppe, 2019: 94).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: şur(ĩ)+al- (AP, 37) "ağarmak" şut(ĩ)+al (AP, 60) "aydınlanmak, vatĩ+l-(AP, 6) "yaşlanmak", sıv+al "sağalmak, düzelmek" (ÇTS: 623).

3.3.2.2.3. +(A)n-, +ĩn-, +ĩn-

İsimlerden fiil türeten bir ektir. Yılmaz (2002: 127) bu ekin Türkiye Türkçesinde olduğundan daha yaygın bir kullanıma sahip olduğunu ifade etmiştir. Banguoğlu (2011: 207) ve Korkmaz (2014: 174) bu ekin +A- eki ile -n- dönüşlülük ekinin birleşmesinden oluştuğunu belirtmiştir.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: Pur+ĩn- (AP, 22) "yaşamak", yĩp+en- (AP, 40) "ıslanmak", puş+ĩn- "başlamak" (ÇTS: 529).

3.3.2.2.4. +(A)t-

İsimden fiil türeten bir ektir. Ek ile ilgili olarak Banguoğlu (2011: 209) ve Korkmaz (2014: 174) +A- ekiyle fiilerden ettirgen fiiler türeten -t- ekinin birleşmesinden oluştuğunu söyler. Şçerbak (2019: 166) ise bu ekin kökeninin et- fiiline bağlanmasını, bu eki taşıyan gövdelerin biçim bilgisel dış görünüşünün ve anlamlarının güçlendirdiğini ifade etmiştir.

Ek, Çuvaş Türkçesinde ve Oğuz Grubu Türk lehçelerinde benzer olup diğer Türk lehçelerinden farklılık göstermektedir. Eski Türkçede bu eke +d-, +ad-, +ed- ekleri oldukça benzemektedir, ancak Gabain (2000: 48) bu eki ettirgenlik eki -t- ile isimden fiil türeten +a- ekinin birleşmesinden oluşan +at- eki ile karıştırmamak gerektiğini ifade eder. Moğolcada da bu eke hem biçim hem de işlev olarak bezeyen +d- eki bulunmaktadır: "sula+d- "zayıflamak" (sula: zayıf)" (Poppe, 2019: 92).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: puş+at- "boşaltmak" (ÇTS: 534), mĩka+t "aptal etmek" (ÇTS: 393), sıv(ĩ)+at- "iyi etmek" (ÇTS: 623), şĩn(ĩ)+et- "yenilemek" (ÇTS: 650).

3.3.2.2.5. +(A)r-

İsimlerden geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir. Banguoğlu (2011: 208) bu ekin e- fiiline ettirgenlik yapan -ir ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu, Korkmaz (2014: 174) ise +A- ve -r- eklerinin birleşmesinden meydana geldiğini söylemiştir. Şçerbak (2019: 165) da Banguoğlu'na koşut olarak -Ar- eki ile er- "olmak" fiili arasındaki bağlantıya dikkat çekilmesinin etimolojik bir açıklama için güçlü bir dayanak oluşturacağını belirtir. Clauson (2017: 134) ise geçişsiz fiiler türeten -(V)r ekinin -ad-, -ed- eki ile bağlantılı olabileceğine değinmiştir.

Ergin (2013: 182) Eski Türkçede -Ar- eki ile birlikte -gAr- ekinin olduğunu, bu ekteki -g- ünsüzünün Oğuz grubu Türk lehçelerinde düşerek -Ar- biçimini aldığını ve bunun sonucunda Eski Türkçede de -Ar- biçiminde bulunan ek ile karıştığını söyler. Oğuz grubu lehçelerinde olduğu gibi İdil Bulgar Türkçesi ve Çuvaş Türkçesinde /g/ sesinin eklerde eridiği görülür, burada da Oğuz grubundaki Türk lehçeleri gibi bir karışma olmuş olması gerekir. Nitekim Yılmaz (2002: 126) ekin Türkiye Türkçesindeki gibi iki farklı koldan (-Ar ve -gAr'dan) geliştiğini yazmıştır. Ek Eski Batı Türkçesinde de mevcut olup +Ar- biçiminde tasavvur edilmiştir (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1133).

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: puş+ar- "başlatmak" (ÇTS: 529), kĩvak+ar- (AP, 6) "göğermek", huyhĩ+r- "kahırlanmak" (ÇTS: 854).

3.3.2.2.6. +(i)rha-, +(i)rhe-, +(i)rka-, +(i)rke-

Bu ek, isimlere gelerek onlardan fiiler türetir. Şçerbak (2019: 167) ekin kalıntılar grubuna ait olduğunu, ancak etimolojik tahlil yoluyla eklendiği kök ya da gövdelerden ayrılabilceğini yazar. Banguoğlu (2011: 213) ise ekin eskiden beri sık bir kullanıma sahip olmadığını ve *-imse-* ekiyle koşut olduğunu söyler. Korkmaz (2014: 179) da ekin yapısı itibari ile birleşik görünümde olduğunu belirtir. Eski Türkçede ekin *-rka* ve *-rke* biçimleri mevcuttur (bk. Gabain, 2000: 50).

Erdal (1991: 458, 463) Eski Türkçede bu ek ile türetilen fiillerin duygu ve his bildirdiklerini ve genellikle geçişli olduklarını söyler ve bazı yerlerde fiillerle (*tuy-urka-* "kavramak, fark etmek", *kıs-ırkan*⁹¹ vb.) kullanıldığını ekler. Bu eki *-rkA-* biçiminde Moğolcada da görmek mümkündür, bu dilde bir şeye bolca sahip olmak ile ilgili fiiler türetir (Poppe, 2019: 93).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: *as+ırha-* "fark etmek" (ÇTS: 68), *vıy+ırha-n-* "öfkelenmek" (ÇTS: 120), *vıç+ırke-n-* "sinirlenmek" (ÇTS: 137).

3.3.2.2.7. +kır-, +kır-, +hır-, +hır-

Genellikle yansıma isimlere gelerek onlardan fiiller türeten bir erktir (Ersoy, 2017: 89). Ekin kökeni hakkında değişik görüşler mevcuttur. Ramstedt (1912) Türkçe ve Moğolcada bulunan *-gira*, *-kira* ekinin *-gi/-ki-* ve *-ra-* eklerinin birleşiminden oluştuğunu söyler, ekin yapısında bulunan *-ra-*'yı Moğolca orta fiillerin diğer adıyla nôtür fiillerin *-ra-*'sı ile ilişkilendirir, *-gi-* yapısını Moğolca *ge-* "söylemek" fiiline, *-ki-* yapısını ise *ki-* "yapmak" fiiline bağlamıştır, Bang (1919) ise bu ekin *-gUr-* ettirgenlik ekinden geliştiğini söyler, bunların yanında Sevortyan (1962) bu ekin fiilden isim yapım eki *-kı* ve *-* isimden fiil yapım eki *+r'*den oluştuğu görüşündedir, Şçerbak (1971) ise ses taklidi olan bu fiillerin *ur-* "vurmak" fiili ile oluştuğunu belirtir (Akt. Tekin, 2013a: 132-134). Banguoğlu (2011: 213) bu ekin isimden fiil yapım eki olan *-ir-* ekinin *-k* ile biten iki heceli isimlere gelmesinden oluştuğunu söyler.

Tekin (2013a: 135-136) söz konusu ekin kökenini Moğolcada ses taklidi sözcüklerin yapısında bulunduğu *ki-* "yapmak, üretmek" fiiline dayandırıp Ön Altaycada olmasa bile Ön Türkçe-Moğolcada *-rA-* ekinin bu yapıya katıldığını söyler. Tekin (2013a: 136) Moğolcada çok değişmeyen *-KIrA-* biçiminin Türkçede son hece ünlüsünün düşmesiyle *-KIr-*, ilk hece ünlüsünün düşmesiyle de *-KrA-* biçiminde iki şekilde geliştiğini belirtir. Tekin'in belirttiği *ki-* "yapmak" fiilinin Ana-Altaycada **ki ~ *k'i* "yapmak, kılmak" biçiminde olabileceği belirtilmiş ve bu fiil Moğolcadaki işbu fiilin devamı olduğu gibi Türkçedeki *kıl-* "kılmak" fiiliyle de irtibatlandırılmıştır (Starostin, Dybo ve Mudrak, 2003: 675).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: *çaş+kır-* (AP, 47) "tıslamak", *ı+kır-* "anırmak" (ÇTS: 177), *kış+kır-* "bağırarak" (ÇTS: 290), *ma+kır-* "melemek" (ÇTS: 382).

3.3.2.2.8. +IA-

İşlek bir ek olan *-IA*, olma ve yapma bildiren fiiler türetir (Ersoy, 2017: 89). Clauson (2017: 133) bu ekin 11. yüzyılda ve daha önceki dönemlerden beri geçişli fiiler türetmek için kullanıldığını yazar. Eski Türkçede ve Eski Batı Türkçesinde (*+IA-*) biçimindeydi (bk. Erdal, 1991: 429; Róna-Tas ve Berta, 2011: 1133).

⁹¹ Kısırkan- fiili DLT'de geçmektedir ve "malını muhafazada sıkı davranmak, harcamadan kaçınmak" anlamına gelir (bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 714).

Deny (1950) +IA ekinin +rA eki ile olan benzerliğine dikkat çekmiş ve bu iki ekin yapısında isimden fiil türeten +A ekinin bulunduğunu söylemiştir, ona göre bu ekler +A ekinin geldiği /l/ ve /r/ ile biten isimlerde ünlü düşmesi sonucunda yeniden yapılandırılmış ve +IA-, +rA- biçiminde ayrılmıştır (Akt. Şçerbak, 2019: 158-159). Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 204) da bu ekin -l ve -a eklerinin birleşmesi olduğunu söyler. Ek, aynı biçimde Moğolcada da görülmektedir (bk. Poppe, 2019: 92).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: İş+le- (AP, 5) “çalışmak”, hına+la- (AP, 25) “konuk etmek” şuhış+la- (AP, 10) “düşünmek”, puş+la- (AP, 49) “başlamak”, hisep+le- (AP, 7) “saymak-kayda değer almak”.

3.3.2.2.9. +lAn-

Dönüşlü ve belirsiz fiiller türeten bu ek (Ersoy, 2017: 90) +lA- eki ve fiilden dönüşlü fiiller türeten -n- ekinin birleşmesinden oluşmuştur (Korkmaz, 2014: 178). +lA-n- biçimindeki ek birleşimi Eski Türkçede de görülmekteydi (bk. Erdal, 1991: 454). Eski Batı Türkçesinde +lA- ve -n- eklerinin varlığı bilinmektedir (bk. Róna-Tas ve Berta, 2011: 1133-1134), bu eklerin birleşmiş biçimlerinin de bulunabileceği oldukça mümkündür.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: Hur+lan- (AP, 34) “kederlenmek”, tumlan- (AP, 16) “giyinmek”, şamrık+lan- (AP, 29) “gençleşmek”, avlan- (AP, 32) “evlenmek”, ut+lan- (AP, 68) “atlanmak”, ĩmĩt+len- (AP, 48) “ümitlenmek”, hatĩr+len- (AP, 52) “hazırlanmak”.

3.3.2.2.10. +lAt-

İsimlere gelerek onlardan oldurma ve yaptırma bildiren fiiller türeten (Ersoy, 2017: 91) bu ek +lA- eki ile fiilden ettirgen fiiller türeten -t- ekinin birleşiminden oluşmuştur. Eski Türkçede +lAt- birleşimi ender değildir (Erdal, 1991: 454). Eski Batı Türkçesinde +lA- ve -t- eklerinin varlığı bilinmektedir (bk. Róna-Tas ve Berta, 2011: 1133-1134), bu eklerin birleşiminin de bulunabileceği yine mümkün görünmektedir.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: Kĩş+lat- (AP, 47) “gürültü yapmak”, sĩmah+lat- (AP, 27) “söylet, vĩlt+let- (AP, 41) “görünüp kaybolmak”.

3.3.2.2.11. +lAş-

Bu ek isimlere gelerek karşılıklı bir biçimde ve kendiliğinden olma belirten fiiller türetir (Ersoy, 2017: 91). +lA- eki ve fiilden dönüşlülük veya işteşlik bildiren fiiller türeten -ş- ekinin birleşmesinden oluşmuştur (Korkmaz, 2014: 178). Eski Türkçede de +lAş- yapısı tanıklanmıştır⁹².

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: May+laş-(tar)- (AP, 49) “ayarlamak, düzen vermek” pĩrleş- (AP, 76) “birleşmek”, tav+laş- (AP, 55) “tartışmak”.

3.3.2.2.12. +şĩn-, +şĩn-

Çuvaş Türkçesinde işlek olmayan eklerden biridir, Aşmarin (1898) bu ekin Tatar Türkçesindeki +sin-/+sĩn- ekine yakın olduğunu belirtmiştir (Akt. Levitskaya, 1976: 167-168). Yılmaz (2002: 128) da ekin Tatar Türkçesinden ödünçlenme olduğunu söyler. Ek, Tatar Türkçesinde

⁹² “Kelip bir ikintişte (söz) savın **sözleşü** purnaki inçe (tip) tidi” “Geldiler birbirleri ile sohbet ederken Purnaka şöyle dedi” (Ş. Tekin, 2019: 50).

+sIn biçiminde olup ihtiyaç belirten fiiler türetir (bk. Alkaya, 2008: 225; Alkaya ve Kirillova, 2018: 341). Ekin +sı- eki ve -n- ekinin birleşiminden oluştuğu görülmektedir (bk. Alkaya, 2008: 225).

Eski Türkçede +sI- biçimindeki ekin -n- ile birleşik şekli mevcuttur (bk. Gabain, 2000: 50). Clauson (2017: 134) +sI- ekinin benzerlik ifade eden fiiller türettiğini ve -(X)msIn biçiminde ek birleşimi ile kullanımının olduğunu söyler: "ärk+sin-" "hakimiyeti kontrole almak", "atakımsın-" "ünlü biri gibi davramak" (Gabain, 2000: 50, 59).

Ortak Türkçedeki /s/’li yapıların Çuvaş Türkçesinde, İdil Bulgar Türkçesinde ve onların öncüllerinde /ş/’li biçimde olduğu görülmüştür, bu ek de Ortak Türkçede /s/’li, Çuvaş Türkçesinde /ş/’li biçimdedir. Ekin Tatar Türkçesinden ödünçlenme olmasına dair herhangi bir iz görülmemektedir, aksine yukarıda verilen ses denkliği ekin Çuvaş Türkçesinde de yerli olarak bulunabileceğine işaret eder.

Deny (2012: 458-459) +sA- ve +sI- eklerini bir ekin değişkeleri olarak ele almıştır. Şçerbak (2019: 169) ise +sI(n) ekinin istek belirten +sa- eki ile hem köken hem de işlevsel olarak aynı olmadıkları yönündeki görüşleri doğru kabul eder.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: pır+şın- "kenetlenmek" (ÇTS: 489), tıp(ı)+şın- "kurumak".

3.3.2.2.13. +tA-

İsimlere gelerek onlardan yapma ve olma bildiren fiiler türeten bir ektir (Ersoy, 2017: 92). Eski Türkçede ekin +tA ve +dA biçimleri mevcuttur (Erdal, 1991: 455-458). Clauson (2017: 133) bu ekin, +IA- ekinin bir değişkisi olduğunu söyler. Moğolcada Türkçedeki kullanımına çok bezeyen +dA- eki ve +tA- ve +tU ekleri bulunur (bk. Poppe, 2019: 94).

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: tap+ta- "çiğnemek" (ÇTS: 690), mıkıl+ta- "çıkartmak, incitmek" (ÇTS: 393), yıkıl+te- "zehirlemek" (ÇTS: 226).

3.3.2.2.14. +tAt-

Çuvaş Türkçesinde yansıma fiilerde bulunan bir ektir (Yılmaz, 2002: 128). +tA- ve -t- eklerinin birleşiminden oluşmuş bir ek görünümündedir.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: Yışıl+tat- (AP, 75) "kaynaşmak, uğraşmak", harıl+tat- (Ap, 9) "horlamak", şipıl+tet- "hışırdamak" (Ersoy, 2017: 92).

3.3.2.3. Fiilden İsim Türeten Yapım Ekleri

3.3.2.3.1. -A

Bu ek fiil kök ve gövdelerinden isimler türetir. Ek Eski Batı Türkçesinde -A biçiminde tasavvur edilmiştir (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1130), Eski Türkçede ise eke -A, -I, -U biçimlerinde rastalanır (Gabain, 2000: 51). Gabain (2000: 51) bu ekin eskiden zarf-fiil ekinin aynısı olabileceğini söyler, nitekim Clauson (2017: 129) bu eklerin tamamının fiilimsi ekleri olduğunu belirtir. Çuvaş Türkçesinde de durum aynıdır, tıpkı Eski Türkçede olduğu gibi bu ek hem kalıcı isim türetiminde hem de zarf-fiil eki olarak işlev görür (bk. Gabain, 2000: 85; Ersoy, 2017: 392-393).

Korkmaz (2014: 143) Türkiye Türkçesinde +A zarf-fiil ekinden ek kalıplaşması yolu ile adların oluştuğunu söyler: "çev(i)r-e" "çevre", Korkmaz’ın verdiği bu örneğin koşutu Çuvaş

Türkçesinde de bulunur: *şav(ı)r-a* (AP, 79) "çevre". Bu durumda zarf-fiil ekinin kalıplaşması sonucunda kalıcı isimler oluşturduğu durum Çuvaş Türkçesinde de söz konusudur.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: yuh-a "sıvı", pıx-a "bekçi", vıt-e "ahır" (Levitskaya, 1976: 152).

3.3.2.3.2. -AkAn

Ersoy (2017: 78) ekin sıfat-fiil eki olduğunu ve kalıcı isimler de türettiğini söylemiştir. Ek fonetik olarak Çuvaş Türkçesinin yapısına uymamaktadır. Ekin yapısında bulunan -gAn, -kAn İdil Bulgar Türkçesinde -An biçimindedir: *sev-en* "seven" (bk. VBK: 190), aynı zamanda İdil Bulgar Türkçesi ve ardılı olan Çuvaş Türkçesi de tıpkı Oğuz lehçeleri gibi ek başındaki ve sözcük sonundaki /g/ sesini eritir: EBT. "*belüg*" (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1154) > İBT. "*belüw*" "mezar taşı" (VBK: 190, 196). Bu ek Ortak Türkçeden, büyük olasılıkla da Tatar Türkçesinden bir ödünçlenmedir.

Karamanlıoğlu (2019: 35) Eski Kıpçak Türkçesi eserlerinden EH⁹³'da ve TZ⁹⁴'de abartı anlamı veren fiilimsi eki olarak tanımlandığını belirtip abartı anlamını verenin -A- eki, sıfat-fiil ekinin ise -gAn olaması gerektiğini söyler. Sibiryâ Tatar Türkçesinde bu ek -ağan, -eğin biçimindedir (Alkaya, 2008: 226), Halaç Türkçesinde ise -AkAn, -AgAn biçiminde görülür: *külegen* "gülen" (Doerfer, 1988: 140)⁹⁵.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: Tır-akan (AP, 54) "duran", parıntar-akan (AP, 54) "itaat ettiren", şıl-akan- (AP, 72) "kurtaran", par-akan (AP, 26) "veren", şın-eken (AP, 60) "yenen".

3.3.2.3.3. -An

Çuvaş Türkçesinde az işlek olan -An eki (Ersoy, 2017: 79) aynı zamanda sıfat-fiil eki olarak da görev yapar. Ortak Türkçenin aksine Oğuz grubu Türk lehçelerindeki gibi İdil Bulgar Türkçesinde ve Çuvaş Türkçesinde de ekin başındaki -g/-ğ sesleri düşmüştür. İdil Bulgar Türkçesinde -en/-an biçiminde tanımlanmıştır: *sew-en* "seven", *tan-an* "yapan" (VBK: 190-191).

Eski Türkçede bu ek -gAn (*esnägän* "esneyen") biçiminde (Erdal, 1991: 382), Eski Türkiye Türkçesinde ise -(y)An biçimindedir (Gülsevin, 2017: 135). Halaç Türkçesinde ise çoğunlukla -An biçimindedir (Doerfer, 1988: 139).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: pultar-an (AP, 19) "yapan" tultar-an (AP, 18) "dolduran", tus-an (AP, 41) "toz".

3.3.2.3.4. -As

Gelecek zaman sıfat-fiil eki olan bu ekin kalıcı isimler yaptığı da görülür (Ersoy, 2017: 79). Durmuş (2009: 382) Çuvaş Türkçesindeki bu ekin koşut biçimlerinin Türkiye Türkçesinde -AcAk ve -AsI ekleri olduğunu söyler. Banguoğlu (2011: 237) Türkiye Türkçesindeki -AsI ekinin sıfat-fiil eki olan -A ekinin üstüne üçüncü tekil şahıs iyelik eki +sI'nın gelmesi ile oluştuğunu ifade eder. Aşmarin (1898) de Çuvaş Türkçesindeki ekin -A eki ile üçüncü üçüncü şahıs iyelik eki +sI ekinin birleşmesinden oluştuğunu söyler, Andreyev (1961) ise Aşmarin'in bu görüşüne karşı çıkarak ekin

⁹³ Kitabü'l-İdrâk.

⁹⁴ Et-Tuhfetü'l-zekiyye.

⁹⁵ Yine Halaç Türkçesinde -An yapısının yaygınlığı göz önüne alınınca bu yapıların ödünçlenme olması oldukça mümkün görünür.

Ortak Türkçedeki -mAs yapısının içinde bulunan -s'ye yakın olduğunu belirtir (Akt. Levitskaya, 1976: 86).

Levitskaya (1976: 90) birçok araştırmacının bu ekin karışık bir yapıya sahip olduğunu kabul ettiğini belirtir; Aşmarin, Kazambek, Bang gibi araştırmacıların fiilden isim türeten -A eki ile üçüncü şahıs iyelik ekinin -sI birleşiminden oluştuğunu kabul ettiğini söyler (Levitskaya, 1976: 90). Korkmaz (2014: 148) ise ekin -gA+sIg biçiminden oluştuğunu göstermiştir. -AsI eki Karahanlı Türkçesinde (bk. Hacıeminoğlu, 2003: 171), Eski Kıpçak Türkçesinde (bk. Karamanlıoğlu, 2019: 34) ve Eski Türkiye Türkçesinde (bk. Gülsevin, 2017: 134) de tanıklanmıştır.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: kil-es "sonraki, gelecekteki" (ÇTS: 307), pul-as "gelecek, olanaklı" (ÇTS: 520), şit-es "gelecek" (ÇTS: 660).

3.3.2.3.5. -çik, -çik

Ersoy (2017: 79) bu ekin genellikle isim ve sıfat türettiğini söyler. Yılmaz (2002: 131) ise ekin Tatar Türkçesinden ödünçlenme olduğunu belirtip foksiyon olarak -çAn- ekine benzediğini ifade eder. Ek, Tatar Türkçesinde ve diğer Kıpçak lehçelerinde de -çAk biçimindedir (bk. Alkaya, 2008: 227; Öner, 2013: 86-87).

Ek, tarihî Türk lehçelerinden Eski Türkiye Türkçesinde bir örnekle rastlanır: *em-çek* (Gülsevin, 2017: 145). Eski Kıpçak Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde de ek -çAk biçimindedir (bk. Karamanlıoğlu, 2019:36; Eckmann, 2013: 50-51).

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: Şan+çik (AP, 28) "umut", yuntar-çik "dik kafalı" (ÇTS, 973), yuhin-çik "harap, yıkık" (ÇTS: 979).

3.3.2.3.6. -i, -i

Fiillerden bir eşya, süreç, özellik ve sonuç anlamı içeren isimler türetir (Levitskaya, 1976: 153). Yılmaz (2002: 131-132) Çuvaş Türkçesinde bu ekin iki kaynaktan geliştiğini belirtir: "-Ig, >-i, -i" ve "-gI > -i, -i". Banguoğlu (2011: 244) bu ekin Türkiye Türkçesindeki koşutu (-I) için Eski Türkçedeki sıfat-fiil eki -ig ekinden geliştiğini söyler, Korkmaz (2014: 153) da Banguoğlu ile aynı görüştedir. Gabain (2000: 51) Eski Türkçedeki bu biçimin Moğolcada da olduğunu söyler. Moğolcada ek -ğ /-g biçimindedir: "*biçi-g*" "mektup" (biçi- "yazmak") (Poppe: 2019: 68).

Eski Batı Türkçesinde ek -(X)g biçiminde tasavvur edilmiştir: EBT "**bitig > Macarca betü "mektup"*" (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1130). İdil Bulgar Türkçesinde Tekin (1988: 106) tarafından "*biğig*" "mezar taşı" olarak okunan sözcüğün yapısında da bu ek görülür: "*biti-g*". Ancak İdil Bulgar Türkçesinde /g/ sesinin /w/ye dönüştüğü görülür, bu sözcükte korunması sözcüğün Tatar Türkçesinin öncülü olan Kıpçak Türkçesinden ödünçlenme olabileceğine işaret eder. Bu fonetik kural esasında İdil Bulgar Türkçesinde ek *-Iw, -Uw ya da -I, -U biçiminde olmalıdır.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: vil-i "ölü" (ÇTS: 139), şut-i "ışık" (ÇTS: 670), yux-i "akış" (ÇTS: 978).

3.3.2.3.7. -ik, -ik, -Ak

Çuvaş Türkçesinde fiillere gelerek onlardan isim ve sıfatlar türetir (Levitskaya, 1976: 154). Yılmaz (2002: 129) Ortak Türkçede görülen -(A)k/-(I)k ekinin bu eke koşut olduğunu belirtip Çuvaş Türkçesinde /k, k/ ünsüzlerinin yitimiyle ekin sıfır morfem şeklinde bulunabileceğini de ekler: ET. "*tanu-k*" "tanık" (DTS: 532) ~ Çuv. "*tini*" "tanık" (ÇTS: 771).

Bu yapının dışında -k > -h'li biçimleri de mevcuttur: *şiv̄x* "yakın" (Levitsakya, 1976: 155). Ekin Çuvaş Türkçesinde üç biçimde görülmesi eski bir lehçe tabaklaşmasına ve /k/'li yapıların da Tatar Türkçesinden geçmiş olabileceğine bir işaret eder.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: *şit-ik* (AP, 74) "yarık", *sav-ik* "sevinçli" (ÇTS: 555), *kas-ik* "kesik" (ÇTS: 265).

3.3.2.3.8. -(i)m-, -(i)m

Ek, fiille alakalı olarak nesnelerin isimlerini türetir (Ersoy, 2017: 81). Yılmaz (2002: 132) Çuvaş Türkçesinde bulunan bu ekin iki kaynaktan geliştiğini belirtmiştir, ona göre bu eklerden biri Ortak Türkçede ve Çuvaşçada bulunan -m eki diğeri ise, yalnızca Ortak Türkçede bulunan ve Çuvaşçaya -m olarak geçen -n ekidir. Yılmaz (2002: 132) Çuvaş Türkçesindeki -n> -m değişiminin etkisi ile bu durumun gerçekleştiğini söyler. Levitsakya (1976: 158) ikinci kaynaktan gelişen eki ayrı olarak ele almıştır.

Ek, Róna-Tas ve Berta (2011: 1132) tarafından Eski Batı Türkçesinde -(X)m biçiminde tasavvur edilmiştir: EBT. "*sā-m*" > Mac. "*szám*" "şarkı" (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1132).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: *Pīt-īm* (AP, 27) "bütün", *tumla-m* (AP, 73) "damla", *pül-īm* (AP, 17) "oda, bölüm", *vil-īm* (AP, 29) "ölüm".

3.3.2.3.9. -(i)ş-, -(i)ş; -(i)ş-, -(i)ş

Çuvaş Türkçesinde fiillerden isim türeten işlek bir ektir (Ersoy, 2017: 82). Bu ek de iki kaynağın söz konusu olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki olan -(i)ş, -(i)ş eki Ortak Türkçeden -(X)ş ödünçlenmiştir (Yılmaz, 2002: 133). -(i)ş-, -(i)ş eki ise Ortak Türkçedeki -(I)ş ekinin bir koşutudur. Ancak Levitskaya (1976: 163) Çuvaş Türkçesindeki bu ekin Ortak Türkçede /n/ ile biten fillere gelen -ç- ekine karşılık düştüğünü söyler. Yılmaz (2002: 133) da bu ekin daha eski bir -ç'den (-lc, -lç bileşiminden) geliştiğini ifade eder. Genel olarak bakıldığında zaman hem Ortak Türkçedeki hem de Çuvaş Türkçesindeki iki yapının da ortak bir -ç'den geliştiğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

Banguoğlu (2011: 257) Türkiye Türkçesindeki -inç (-in-ç) ekini açıklarken sözcüğün kazandığı anlam itibari bu ekin (-ç), -iş ekinden geldiğini belirtir ve şu örneği verir: *kıl-in-iş* > *kıl-in-ç*. Clauson (2017: 130) da bunun dönüşlü fiillerle birlikte tanımlanmayan -(I)ş ekinde göçüşme olmasının sonucu olduğunu söyler. Görüldüğü gibi Ortak Türkçedeki dönüşlü fiillerle kullanılan -ç ve -(I)ş eklerinin aynı yapılar olduğu belirtilmiştir. Ancak Çuvaş Türkçesinde bu yapının -ş'li olması yalnızca Çuvaş Türkçesi için değil Ortak Türkçe için de bir -ç köküne işaret eder. Bu nedenle Banguoğlu'nun (2011: 257) -ç'nin -(I)ş'dan geliştiği yorumunun uygun olmayacağı, tam tersinin yani -(I)ş'ın -(I)ç'li bir yapıdan geliştiğini kabul etmenin daha doğru olacağı açıktır.

-(I)ñç'lı yapıdaysa iki durum olası görülür: Ek vokalinin düşmesi ve /n/ sesinin etkisi ile birincil yapı korunmuştur (Inç < (I)n(I)ç) ya da ek doğrudan -ç biçimideydi, yardımcı ses almadan /n/ sesi ile biten yapılara doğrudan eklenen ek yapısını korumuştur. Kanaatimizce -nç yapısında /ç/ /n/ sesinin etkisi ile korunmuştur. Çuvaş Türkçesinde, vokalli ek dönüşlü fiillerde de görünür. Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 103) bu eki -mİş ekinin bileşini olarak ortaya çıkmasının dikkat çektiğini belirtir.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: *şiln-iş* (AP, 64) "kurtuluş", *pur(i)n-iş* "yaşam", *pıl-iş* (AP, 28) "tanıdık", *hut-iş* (AP, 63) "karışık, karma", *tuh-iş* "sonuç, doğu" (ÇTS: 764).

3.3.2.3.10. -kĩ, -kĩ

Bu ekin yardımıyla araç ve hareketin sonucu anlamındaki isimler türetilir (Levitskaya, 1976: 155). Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 103-104) bazı Türköloların Eski Türkçede gereklilik ve olanak bildiren kesin gelecek zamanlı sıfat-fiillerin var olduğunu bildirdiğini söyler: "*turgu yer*" "durulacak yer" (Serebrennikov ve Gadjeva, 2018: 104; DTS, 654). Róna-Tas ve Berta (2011: 1131) Eski Batı Türkçesinde ekin -gI, -gU biçiminde olduğunu ifade eder: "**as-ka, *bıç-ka*". Çağdaş Türk lehçelerindeki bu eki Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 103-104) Eski Türkçedeki -kI ekiyle ilişkilendirmiştir.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: tıt-kĩ "kenet", çış-kĩ "yumruk", tap-kĩ "tekme" (Levitskaya, 1976: 155).

3.3.2.3.11. -kĩç, -kĩç, -kĩş, -kĩş

Bu ek, eklendiği fiillerden alet - eşya adları türetir (Ersoy, 2017: 83). Yılmaz (2002: 134) ve -kĩç, -kĩç biçiminin ekin sonunda bulunan -ç sesinden dolayı Tatar Türkçesinden ödünçlenme olduğunu söyler. Levitskaya (1976: 157) da ekin Eski Çuvaş Türkçesinde mevcut olduğunu -kĩç, -kĩç biçiminin ise Kıpçak lehçelerinden ödünçlenme olabileceğini yönünde görüş bildirir. Eski Türkçede bu eke koşut olarak -gAç ve -kAç ekleri görülür: "*kıs-kaç*" "kerpeten" (bk. Gabain, 2000: 52). Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 104) ekin yapısında bulunan -ç'nin açıklanmasının zor olabileceğini söyler ve -aç ekinin analojisi ile açıklanabileceğini ekler.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: Pus-kĩç (AP, 40) "üzengi", lar-kĩç(ı) (AP, 15) "oturak, taht", tıt-kĩş "kenet" (Levitskaya, 1976: 157).

3.3.2.3.12. -kĩn, -kĩn

Bu ek, eklendiği isimlerden hareketin (sürecin) gerçekleştiricisi anlamına gelen isimler, az olarak da süreç anlamına gelen isimler türetir (Levitskaya, 1976: 156). Eski Türkçede eke aynı işlevde, -gIn, -kIn biçiminde rastlanır: "*tüz-gin*" "*mülteci*" (bk. Gabain, 2000: 52). Levitskaya (1976: 156) bu ek ile -gAn eki arasında genetik bir ilişkinin bulunduğunu belirtir. Róna-Tas ve Berta (2011: 1131) tarafından Eski Batı Türkçesinde ekin -gAn⁹⁶ biçiminde olduğu gösterilmiştir: "**kor-gan*" .

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: Tıt-kĩn (AP, 28) "tutkun", hır-kĩn "cimri", "vış-kĩn" "aç" (Levitskaya, 1976: 156).

3.3.2.3.13. -mA

Ortak Türkçedeki gibi eklendiği sözcüklerden fiil isimleri ve kalıcı isimler türeten bir ektir (Yılmaz, 2002: 134). Ersoy (2017: 84) ekin asıl işlevinin iş isimleri türetmek olduğunu söyler. Levitskaya (1976: 159) genetik olarak bu ekim -m ekine yakın olacağını belirtip Ramstedt'in (1957) eki "-m+a > ma" biçiminde çözümlediğini belirtir.

Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 100) ise ekin ilk biçiminin -pA olduğunu söylemiş, daha sonra ise bu biçimin /b/ 'li yapıya döndüğünü eklemiştir. Eski Türkçede ek seyrek olup sıfat olarak daha fazladır (Gabain, 2000: 53). Moğolcada bu eke benzer ve yakın işlevli -mA eki vardır: "*bayi-ma*" "*bir şeyin bulunabilceği yer*" (Poppe, 2019: 72).

⁹⁶ Bu ek daha çok sıfat-fiil eki olan -gAn ile ilgili durmaktadır.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: şil-ma (AP, 57) "kurtarma", kur-ma (AP, 24) "görme", itkîn-ma (AP, 33) "zıplama", vişme (AP, 35) "ölçme", şî-me (AP, 35) "yeme".

3.3.2.3.14. -mAk, -mAh

Fiillerden araç, bir hareketin sonucu, karakter belirten isim ve sıfat görevinde sözcükler türetir (Levitskaya, 1976: 160). Yılmaz (2002: 135) -mAk biçiminin Ortak Türkçeden ödünçlenme olduğunu söyler. İdil Bulgar Türkçesinden beri Ortak Türkçedeki sözcük sonunda yer alan /k/ sesinin /h/'laşması Yılmaz'ı (2002: 135) teyit eder. Serebrennikov ve Gadjieva (2018: 101) -mAk ekinin farklı kökenli iki eş sesli ek olabileceğine işaret eder ve ekin kökünün "-bak" ve daha eski "-*pak" olabileceğini söyler. Eski Türkçede ek -mAk biçiminde olup soyut adlar ile başka adlar türetir (Gabain, 2000: 53). Eski batı Türkçesinde ek -mAg ("kas-mag"⁹⁷) biçiminde gösterilmiştir (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1132). Moğolca da ise ekin -mAg biçimi bulunur: "kağur-mag" "hile" ("kağur-" "aldatmak") (Poppe, 2019: 72). İdil Bulgar Türkçesinde ek *-mAğ biçiminde olmalıydı.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: urt-mah "samanı çatıda ya da samanlıkta bastıran uzun değnek" (ÇTS: 788), "çik-mek" "sütün", us-mak "sarkık" (Levitskaya, 1976: 160).

3.3.2.3.15. -mAn

-mAn eki fiillerden isim türetir. Çuvaş Türkçesinde seyrek olan bir ektir (Ersoy, 2017: 85). Clauson (2017: 132) ekin işlevinin belirli olmadığını söyler. Eski Türkçede ek -mAn ("sök-men" "düşmanların şavaşı şeridini bozan kimse") biçimindeydi (Erdal, 1991: 387). Eski Batı Türkçesinde de ek -mAn olarak gösterilmiştir (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1132): "ägir-män".

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: sıh-man "kaftan" (sıh- "sokmak") (ÇTS: 579).

3.3.2.3.16. -mır

Çuvaş Türkçesinde işlek bir biçimde kullanılmayan ek (Ersoy, 2017: 85) eklendiği fiillerden isimler türetir. Yılmaz (2002: 135) ekin Çuvaş Türkçesinde -mar biçiminin de olduğunu belirtmiştir. Ek, Eski Türkçede -mır, -mUr biçiminde tanıklanmıştır (Erdal, 1991: 389-390): "yag-mur" "yağmur". Eski Batı Türkçesinde ise ek -mUr (*cu-mur) biçiminde gösterilmiştir (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1132). Moğolcada isimden fiil yapım eki olan -mAr biçimsel olarak bu ekle benzerlik gösterir (bk. Poppe, 2019: 73).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: şu-mır (AP, 53) "yağmur", pus-mır (AP, 78) "baskı".

3.3.2.3.17. -mış, -mış

Ortak Türkçede hem zaman eki olarak hem de sıfat-fiil eki olarak görülen bu ek (bk. Korkmaz, 2014: 344, 540) Ortak Türkçede ve Çuvaş Türkçesinde kalıcı adlar da türetmiştir. Yılmaz (2002: 135) ekin Tatar ve Başkurt Türkçelerinden ödünçlenme olduğunu belirtir. Eski Türkçede ek -mış biçiminde olup Eski Uygur Türkçesi devrinde n ağzında -mAş'lı biçimi de mevcuttu (Gabain, 2000: 53).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: tuhat-mış (AP, 65) "büyücü", tultar-mış "Çuvaş sucuğu", pıt-mış "son" (Levitskaya, 1976: 161).

⁹⁷ Her ne kadar ek Çuvaş Türkçesindeki -mA ile ilişkili gösterilse de fonetik yapısı -mAk ile bağlantılı durmaktadır.

3.3.2.3.18. -U, -v

Çuvaş Türkçesinde fiillere eklenerek fiil isimleri ve kalıcı isimler türetir (Yılmaz, 2002: 135). Ünsüzler ile biten fiillere ekin -U, ünlüler ile biten fiillereyse -v şekli eklenir (Ersoy, 2017: 85). Yılmaz (2002: 135) bu ekin Tatar Türkçesinden ödünçlenme olduğunu söyler. Eski Türkçede ek -g, -ğ biçimindeydi (bk. Gabain, 2000: 51). Eski Türkçedeki ekin Çuvaş Türkçesinde -ĩ, -ĩ biçiminde olduğuna 3.3.2.3.6. bölümde değinilmiştir. Bu nedenle -U, -v eki Yılmaz'ın (2002: 135) belittiği gibi ödünç olmalıdır. Karamanlıoğlu (2019: 36) Kıpçak Türkçesinde, Eski Türkçedeki -g, -ğ eklerinin bazılarının düştüğünü bazılarının ise /v/ sesine dönüştüğünü ifade etmiştir. Ancak Róna-Tas ve Berta, (2011: 1130) Çuvaş Türkçesinde bulunan -U eki için şu gelişimi göstermiştir: "EBT. -(O)g (> Çuv. -U), ET. -(O)k".

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: Muhta-v (AP, 72) "övgü", kīt-ü (AP, 24) "sürü", yurat-u "aşk" (Levitskaya, 1976: 162).

3.3.2.4. Fiilden Fiil Türeten Yapım Ekleri

3.3.2.4.1. -AIA-

-AIA- eki Çuvaş Türkçesinde fiillere gelerek sıklık çatısı oluşturan bir ektir (Yılmaz, 2002: 136). Banguoğlu (1956: 115-119) bu ekli yapıları tekerrür, tekrar fiilleri olarak değerlendirmiştir, ekin kökenin ise fiilden fiil türeten "-ekle-" yapısından geliştiğini söyler (Banguoğlu, 2011: 277). Hacıeminoğlu (2016: 126) ekin ya zarf-fiil eki olan -a ve isimden fiil türeten -IA- ekinin aynı sözcüğe gelip yeniden kurulması ("*öt-e-le*" *filinden*) ile ya da +a-g+la- biçiminde kurulup -g ekinin düşmesi ile oluştuğunu ifade eder ("*ot+a-g+la-*" *filinden*). Korkmaz (2014: 182) bu iki görüşü değerlendirir ve ekin fiilden isim türeten -g eki ile +IA- ekinin birleşmesinden oluştuğunu ve -g ünsüzünün düşmesiyle de ekin bağlayıcı ünlüsünün +IA- ekiyle birleştiğini belirtir.

Şçerbak (2019: 145-147) "*Şüreç Yoğunluğunu Bildiren Şekiller*" başlığı altında değerlendirdiği ekler arasında "-kıla~-ğıla, -kala~-ğala~-hala, -pala~-bala~-mala, -ala, -(a)kla, -la-" yapıları görülür, bu yapılarda, ortak olarak hepsinin içerisinde +IA- eki bulunmaktadır, diğer ekler ise fiillerden isim türeten eklerdir. -AIA yapısında da farklı bir durum söz konusu olmamalıdır. Nitekim Şçerbak (2019: 146) ekin -ğala yapısından türemiş olabileceğine işaret etmiştir. Ekin Eski Türkçede -GA olarak görülen fiilden isim türeten ek ile (bk. Clauson, 2017: 129) +IA- ekinden türemiş olduğu açıktır.

Ek, Eski Kıpçak Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde -AIA- biçiminde görülür (Hacıeminoğlu, 2016: 105, 116). -ele yapısı tespit edilen Eski Türkiye Türkçesinde (bk. Gülsevin, 2017: 156) -ala- biçiminin de olması oldukça mümkündür.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: hīv-ala- (AP, 25) "kovalamak", sap-ala- "serpiştirmek" (ÇTS: 564), hıp-ala- "yoklamak, duymak" (ÇTS: 871), ilt-ele- "duymak" (ÇTS: 198).

3.3.2.4.2. -Ar-

-Ar- eki, Çuvaş Türkçesinde yaptırma ve öldürme bildiren fiiller türetir (Ersoy, 2017: 93), Yılmaz (2002: 137) ekin ettirgenlik eki olduğunu söyleyip ünsüz ile biten tek heceli kelimelere geldiğini belirtmiştir. Banguoğlu (2011: 278) bu eki -ir- (-Ur, -Ir, -r) ekinden türeyen fiillerin eski bir biçimi olarak görür. Ek, bazı araştırmacılarca -(U)r- eki ile ayrı olarak değerlendirilmiş, işteş sayılmıştır (bk. Korkmaz, 2014: 182, 186; Hacıeminoğlu, 2016: 38, 49). Bazı araştırmacılar da bu

ekleri ortak olarak değerlendirmiştir (bk. Gabain, 2000: 60; Clauson, 2017: 135; Şçerbak, 2019: 129; Terbish, 2019: 104-106).

Tarihî ve Çağdaş Türkçede ettrigenlik eklerini inceleyen Terbish (2019: 103) bu eklerin "-t/-d-, -g-, -r-, -z-" unsurlarından oluştuğunu söyler, "-g-" hariç diğerlerinin tek başına bu işlevi gördüklerini ekler. Eski Türkçe döneminde -(U)r-, -(I)r- biçimleri yaygın iken -Ar- biçimine nadiren rastlanır (Terbish, 2019: 104). Bu ikilik yine -r'li bir yapıda bulunan geniş zaman ekinde de görülür. Ek ünlüsünün farklı olması bu eklerin farklı olduğu anlamına gelmeyeceği gibi burada asıl görevi üstlenen yapı -r-dir. Eski Batı Türkçesinde de izlerine rastlanan ek, Róna-Tas ve Berta (2011: 1134) tarafından -(X)r biçiminde tasavvur edilmiştir: EBT. *"*tög-ür-" > Ma. "tör" "kırmak, parçalamak"* (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1134).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: put-ar- (AP, 49) "batırmak" pīt-er- (AP, 29) "bitirmek", ūīt-er- "yitirmek" (ÇTS: 654).

3.3.2.4.3. -kAlA-

Çuvaş Türkçesinde sıklık çatısı kuran bu ek Tatar Türkçesinden ödünçlenmedir (Yılmaz, 2002: 136). İşlev olarak -AlA- ekine benzer. Daha çok Tatar Türkçesinde *-kele-*, *-gele-* (bk. Alkaya, 2008: 237), Karay Türkçesinde *-kele-* (bk. Çulha, 2019: 148) biçimlerinde görülür. -kAlA- eki -AlA- biçiminin ilk formu olabileceği gibi sonradan oluşmuş bir yapı da olabilir, çünkü Eski Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesi gibi tarihî Türk lehçelerinde -AlA- yapısı mevcuttur (bk. Hacıeminoğlu, 2016: 105, 115).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: sik-kele- (AP, 26) "hoplamak", pīr-kala- (AP, 56) "çevirmek, döndürmek", pīh-kala- (AP, 61) (bakmak), pīr-kele- (AP, 71) "buruşturmak".

3.3.2.4.4. -kA-

Çuvaş Türkçesinde güçlendirme fonksiyonuyla kullanılan bir ektir ve çok yaygın değildir (Yılmaz, 2002: 141). Kanaatimizce ek fiilden isim türeten -īk, -īk⁹⁸ eki ile isimden fiil türeten +A- ekinin kalıplaşmasından meydana gelmiştir.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: kuštīr-ka- "kurumak" (ÇTS: 346), yīš-ka- "sızlamak" (ÇTS: 225).

3.3.2.4.5. -kīn-, -kīñ-

İşlek olmayan bir ektir ve -kA- ekiyle benzer bir fonksiyona sahiptir (Yılmaz, 2002: 141). **Çuvaş Türkçesinde kullanımın biçimleri:** ut-kīn- "çok hızlı hareket etmek" (ÇTS: 793), īvīt-kīn- "atılmak, fırlamak" (ÇTS: 951).

3.3.2.4.6. -(ī)h-, -(ī)h-

Yılmaz (2002: 138) bu ekin sıklık çatısı eki olduğunu söylemiştir. Róna-Tas ve Berta (2011: 1134) tarafından Eski Batı Türkçesinde ekin -(X)k- biçiminde olduğu ifade edilmiştir: EBT. *"*jūl-k-u+čī" > Mac. "gyilkos" "katil"* (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1134). Ek, Eski Türkçede (Karahanlı

⁹⁸ Yīš- "tüy değiştirmek, yumuşamak, gevşemek, hastalanmak" (ÇTS: 225) sözcüğünün, yīšīk " hasta, zayıf" (bk. Skovortsov, 1982: 125) anlamına gelen türevi vardır. Bu nedenle ekin -k+A- biçiminden oluştuğu açıktır. Ek ünlüsü ise -A+ ekinin gelmesi ile beraber orta hece ünlüsü olup düşmüştür.

Türkçesi dahil), Harezmi Türkçesinde, Kıpçak Türkçesinde, Eski Türkiye Türkçesinde, Çağatay Türkçesinde -(X)k- biçiminde bulunur (bk. Hacıeminoğlu, 2016: 41, 61, 95, 107, 118; Gülsevin, 2017: 156). İdil Bulgar Türkçesinde ekin *(X)h- biçiminde olması mümkün görünmektedir.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: vıç(e)-ih- "kızmak" (ÇTS: 137), vıış-ih- "çok acıkmak" (ÇTS: 151), ĭn-ih- "yanmak" (ÇTS: 180).

3.3.2.4.7. -il-, -il-

Eklendiği fiillere edilgenlik ve bilinmezlik anlamı katan bir ektir (Ersoy, 2017: 93). Yılmaz (2002: 138) bu ekin edingenlik ile dönüşlülük işlevinin karıştığını söyler. Kökeni ve asıl işlevi hakkında farklı görüşler vardır. Ek, Türkçenin tarihî dönemlerinden beri oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir.

Ramstedt (1957) edilgenlik yapısının Türkçede yeni olduğunu, -l- ekinin ilk başlarda sadece fiil türetiminde görevli olan bir yapım eki olduğunu ifade etmiştir, Sevortyan (1962) da Ramstedt (1957) gibi düşünüp -l- ekinin ilk olarak tekrar ve yoğunluk bildirdiğini söyler (Akt. Terbish, 2019: 173). Şçerbak (2019: 120) edilgen çatı biçimlerinin tarihî köklere sahip olduğunu belirtir ve Bang'in (1916) -l-, -il-, -ul- eklerini (b)ol- fiiline dayandırmasını inanılacak bir durum olarak görür. Serebrennikov (1976) ise bu eki isim ve sıfatlardan geçişsiz fiil türeten -l- ekine bağlamıştır (Akt. Terbish, 2019: 173).

Türkçenin bütün dönemlerinde oldukça yaygın olan bu ek, tarihî ve çağdaş dönemlerin hepsinde dönüşlülük ve edilgenlik işlevlerini sürdürmüştür (Hacıeminoğlu, 2016: 42). Eski Türkçe döneminde ek -(X)l- (bk. Gabain, 2000: 59), Eski Batı Türkçesinde de -(X)l- (*cig-il-) biçimindedir (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1134).

Moğolcada -l- biçimde görülen ek, bu ek ile benzerlik gösterir; ancak edilgen değil, ettirgen fiiller türetir ve yalnızca "*Moğolların Gizli Tarihi*"nde gözlenmiştir (Terbish, 2019: 117): "*uğu-l-*" "içirmek" (Poppe, 2019: 88).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: Sar-ıl- (AP, 10) "yayılmak", uş-ıl- (AP, 76) "açılmak", sir-ıl- (AP, 6) "giderilmek".

3.3.2.4.8. -n-, -in-, -in-

Bu ek, eklendiği fiillere dönüşlülük, bilinmezlik ve edilgenlik anlamları katar (Ersoy, 2017: 94). Róna-Tas ve Berta (2011: 1134) tarafından Eski Batı Türkçesinde ekin -(X)n biçiminde olduğu gösterilmiştir: EBT. "**busa-n-*" > Mac. "*bosszant*" "kızmış" (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1134).

Eski Türkçe döneminde, Harezmi Türkçesinde, Kıpçak Türkçesinde ve Eski Türkiye Türkçesi ile Çağatay Türkçelerinde de -(x)n biçimindeydi (bk. Gabain, 2000: 59; Hacıeminoğlu, 1997: 142; Karamanlıoğlu, 2019: 51-52; Gülsevin, 2017: 154; Eckmann, 2013: 60). Hacıeminoğlu (2016: 43) bu ekin, Türkçenin bütün tarihî - çağdaş kollarında aynı işlevde olduğunu söyler.

Böhtling (1851) -(X)n- ekini üçüncü kişi zamirine dayandırmaktadır, Kononov (1956) ise eki "ol" zamininin iyelik biçimiyle "an" ilişkilendirir (Akt. Şçerbak, 2019: 124).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: Av-ın (AP, 34) "eğilmek", sav-ın- (AP, 9) "sevinmek", kur-ın- (AP, 64) "görünmek".

3.3.2.4.9. -ş-, -ş-, -ış-, -ış-, -ış-, -ış-

Bu ek, oluş ile ortaklaşma bildiren fiiller türetir (Ersoy, 2017: 94). Yılmaz (2002: 139) ekin /ş/li biçiminin Ortak Türkçeden ödünçlenme olduğunu belirtmiştir. Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerinden beri ek ortaklık bildiren fiil anlamı ile birlikte yardımlaşma bildiren fiiller de türetir (Banguoğlu, 2011: 288). Ek, Eski Türkçede, Harezmi Türkçesinde, Kıpçak Türkçesinde, Eski Anadolu Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde de -(X)ş- biçimindeydi (bk. Gabain, 2000: 60; Hacıeminoğlu, 1997: 142-143; Karamanlioğlu, 2019: 53; Gülsevin, 2017: 154-155; Eckmann, 2013: 61).

Bang (1916) bu ekin kökeninin *"*eş-" "takip etmek, izlemek"* fiiline dayanacağını söylemiş, Serebrennikov (1974) ise bu eki *"-ştir", "-daş"* ve Tuva Türkçesindeki *"-şki"* yapısındaki parçalarla karşılaştırmıştır (Akt. Şçerbak, 2019: 126). Şçerbak (2019: 126), Serenrennikov (1974) tarafından işteşlik çatı ekinin başlangıçta fiilin tekararlığı anlamında gösterilmesine karşı çıkar ve Bang'ın (1916) görüşünü tercih ettiğini bildirir.

Çuvaş Türkçesindeki kullanım biçimleri: şap-ış- (AP, 55) "vuruşmak", hir-ış- (AP, 11) (kavga etmek, karşı durmak), tap-ış- (AP,) "tekmelemek", tük-ış- "tos vurmak" (ÇTS: 722).

3.3.2.4.10. -şin-, -şin-

Eklendiği fiillerden geçişsiz fiiller türeten bir ektir (Yılmaz, 2002: 141). **Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri:** şir-şin- "ıslanmak" (ÇTS: 930).

3.3.2.4.11. -(A)t-, -(İ)t-, -(İ)t-

Ek, yaptırma ile oldurma anlamında fiiller türetir (Ersoy, 2017: 95). /l/ ile /r/ ünsüzleri ile biten fiillere ünlüsüz bir şekilde eklenir (Yılmaz, 2002: 137). Kotwicz (1953) bu ekin kökenini *"te-" "de-"* fiiline dayandırmıştır (Şçerbak, 2019: 132). Bununla beraber Kotwicz (1962) Moğolcada da ettirgenlik ekinin *"ge-" "demek"* fiilinden türediğini söyler (Akt. Terbish, 2019: 101). Terbish (2019: 101-102) de bu görüştedir.

Ek, Róna-Tas ve Berta (2011: 1134) tarafından Eski Batı Türkçesinde -(X)t- biçiminde tespit edilmiştir: EBT. *"*car-at"> Ma. "gyárt" "üretmek"* (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1134). Eski Türkçede, Harezmi Türkçesinde, Kıpçak Türkçesinde, Eski Türkiye Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde de ek aynı işlevinde kullanılmıştır (bk. Gabain, 2000: 60; Hacıeminoğlu, 1997: 140-141; Karamanlioğlu, 2019: 53-54; Gülsevin, 2017: 152; Eckmann, 2013: 61).

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: hıra-t- (AP, 16) "korkutmak", lar-t- (AP, 16) "oturtmak, koymak", tip-ıt- "kurutmak" (ÇTS: 740).

3.3.2.4.12. -tAr-

Ek, oldurma ile yaptırma anlamında fiiller türetir ve -r ile biten fiillere geldiğinde ekin -t- ünsüzü ikizleşir (Ersoy, 2017: 95). Banguoğlu (2011: 275) Çuvaş Türkçesindeki -tAr- eki ile bağlantılı olduğu görülen -dAr- eki için -DIr- ekinin değişik bir biçimi olduğunu söyler ve bu ekin *"-(I)t-Ar-"* eklerinin birleşmesinden oluşmuş olabileceğini belirtir. -tIr- eki için yapılan etimolojik açıklamalar da bu yöndedir: *-(I)t-(I)r* (bk. Erdal, 1991, 799; Banguoğlu, 2011: 275; Korkmaz, 2014: 183; Hacıeminoğlu, 2016: 128). Şçerbak'ın (2019: 129) da -tIr- ve -tAr- eklerini birer varyant olarak ele aldığı görülmektedir.

Róna-Tas ve Berta (2011: 1135) Eski Batı Türkçesinde ekin biçimini -tUr- ("*cirt-tür" > Mac. "gyötör" "eziyet") olarak göstermiş ve Çuvaş Türkçesinde bunun devamını -tAr- olarak vermiştir. Eski Türkçeden günümüze Ortak Türkçede bazı kelimelerde görülür (Banguoğlu, 2011: 275). Çuvaş Türkçesindeki biçimleri Ortak Türkçedeki -tIr-'lı yapılarla denk düşer.

Çuvaş Türkçesinde kullanım biçimleri: Şi-ter- (AP, 10) "yedirmek", pıl-ter- (AP, 10) "bidirmek", tul-tar- (AP, 70) "doldurmak".

3.4. İsim

3.4.1. İsimlerde Çokluk

3.4.1.1. Ortak Türkçede Çokluk

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde takip edilebilen, varlığın niceliğini gösteren kategorilerden birisi çokluktur. Orhun Yazıtlarından beri takip edilebilen çokluk, bu dönemde münferit bir ekten ziyade kökenleri bilinmeyen, daha çok topluluk bildiren eklerce sağlanır (Ş. Tekin, 1992: 87). T. Tekin (2016: 98-97) bu eklerin "+lAr, +gUn, +An, +(X)t, +s" olduğunu belirtmiştir. Ancak Gabain (2000: 62) bu kategoride, T. Tekin'in çokluk ekleri arasında verdiği +s'yi almamıştır. Erdal (2004: 158) ise +s ekinin yalnızca Şine Usu Yazıtı'nda geçen "ışvara+s"⁹⁹ yapısında bulunduğunu ve ekin kelime ile beraber Sanskritçeden ödünç olduğunu söyler.

Erdal (1991: 91) Eski Türkçede +An ekinin kolayca tanımlanabilen, ancak işlevliğini yitirmiş eski bir topluluk eki olduğunu belirtmiş, +(X)t'nin de eklendiği kelime ile ödünçlenmiş bir yapı olduğunu ifade etmiştir. Sinor (1952: 212-213) ise +(X)t ekinin alıntı olmayıp Türkçe bir ek olduğunu vurgulamıştır. +lAr yapısı ise bugün -z- grubu Çağdaş Türk lehçelerinde sahip olduğu işlevsel yapısını henüz kazanmış değildir, sınırlı bir kullanıma sahipti (Erdal, 1991: 90; Tekin, 2016: 98). Tekin (2016: 96) bu ekin Orhun Türkçesinde sık bir biçimde geçmeyen kişi adlarına, akrabalık adlarına ve "bäg"kelimesine eklendiğini söylemiş, Erdal (1991: 90) ekin aslında bir topluluk eki olduğunu Bulgar-Çuvaş konuşurlarının Ortak Türkçe çizgisinden ayrıldıktan sonra çokluk eki işlevi kazandığını dile getirmiştir.

Özellikle Orhun Türkçesinde dizgesel olarak görülmeyen çokluk belirtisi bu kategorinin yeniliğini gösterir. Bu durumu, Serebrennikov ve Gadjieva (2018: 87) teklik ile çokluk kavramlarının Eski Türklerin bilincinde var olduğu, ancak bunun dilde yer almadığı biçiminde ifade etmişlerdir.

Sistemsal olarak +lAr ekinin bağımsız bir çokluk eki olarak kullanımı Eski Uygur Türkçesi döneminde saptanır (bk. Ş. Tekin, 1992: 87). Eraslan (2012: 126) Eski Uygur Türkçesinde +lAr ekini "*Belirli Çokluk*" başlığı altında ele almıştır. Ancak Eski Uygur Türkçesinde +An, +gUn, +t ekleri daha çok eklendiği sözcük ile kalıplaşmış bir biçimde görülmeye devam etmiştir (bk. Eraslan, 2012: 129-130). Karahanlı, Harezmi, Kıpçak Türkçeleri ile Eski Türkiye ve Çağatay Türkçelerinde +lAr eki artık oturmuş bir çokluk eki hâlinindedir (bk. Hacıeminoğlu, 2003: 31-32; Hacıeminoğlu, 1997: 57; 2002: 60; Güner, 2020: 191-192; Timurtaş, 2019: 64).

Çağdaş Ortak-Türk lehçelerinde çokluk, birkaç istisna dışında tarihî Türk lehçelerinde sistemli bir işlev kazanan +lAr eki ve onun türevleri ile sağlanmaktadır (bk. Doerfer, 1988: 69; Alkaya, 2008: 239-240, Kasapoğlu Çengel, 2020: 156-157; Öztürk, 2020:56; Yalçın, 2018: 211- 212; Çulha, 2019:

⁹⁹ Erdal (2004: 158) kelimeyi /v/'li okusa da "ışbaras" biçiminde de okunabilir (𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤) "bir kavim adı" (bk. Orkun, 2019: 174-175).

85; Özkan, 2019: 189-190; Coşkun, 2017: 82; Uyğur, 2018: 136; Erenoğlu Ataizi, 2017: 77; Ilgın, 2015: 82; Ergönenç, 2019: 103; Yıldırım, 2020: 175; Kirişcioğlu, 1999: 72-73).

3.4.1.2. Bulgar Grubu Türk Lehçelerinde Çokluk

Bulgar ve Çuvaş Türkçeleri Ortak Türkçe içerisinde sınıflandırılan tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinden çokluk eki yönünden ayrılır. Ortak Türkçede gözlenen +IAr ekinin aksine bu grupta çokluk işaretleyicisi +sem ekidir.

Ek Hakkındaki Etimolojik Görüşler

Ortak Türkçedeki çokluk ekiyle farklılık gösteren +sem ekinin kökeni hakkında birçok görüş ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden ilki Schott'a aittir. Schott (1841) +sem ekini Türkçe, Moğolca, Tunguzcada ortak olarak bulunan "*kamug, kamu*" kelimeleri ile örtüştürmektedir (Akt. Durmuş, 2009: 45; Levitskaya, 1976: 10; Schott, 1841: 15-16).

Petrubany (1883) +sem ekinin Eski Çuvaşçadaki "*sam*" "*sayı*" sözcüğünden geldiğini düşünür (Akt. Adamoviç, 1983: 21). Ancak Adamoviç (1983: 21) bunun semantik ve fonetik olarak mümkün olmadığını belirtir.

Ekin kökeni ile ilgili olarak Ramstedt kendinden sonra geleceklerce de desteklenecek olan görüşünü ileri sürer. Ramstedt (1952: 58) isimlerin hal ekleri ile çekiminde son ünsüzün söz konusu olması hâlinde /n/ye işaret etmesini (-*san*, -*sen*, -*sañ*, -*señ*) dikkat çekici olarak bulur ve ünlünün orijinalde /a/ değil /e/ olduğunu belirtir. Bu durumda Ramstedt Çuvaşça -*sen* yapısının çeşitli Türk lehçelerinde "herkes" anlamında kullanılan eski bir "*sayın*" yapısına gittiğini söyler ve "*kün sayın*" "her gün", "*kişi sayın, kişi sayı*" "herkes" örneklerini verir.

Räsänen (1957: 55) "-*zem* < *sayın*" "hesaplamak, saymak", "herkes" şeklinde bir açıklama verip Ramstedt'in (1952: 58) görüşüne katıldığını belirtir. Munkaçi (1884) ve Patruban' (1881-1883) -sem ekini Türkçede sayı anlamına gelen *sān* ile ilişkilendirmişlerdir (Akt. Levitskaya, 1976: 10). Aşmarin (1898: 150-151) çokluk eki olan -sem'in önceleri "miktar" "sayı" anlamına gelen bağımsız bir isim olabileceğini söyler ve Tatarcadaki *san*- "say" biçimini gösterir. Yegerov (1954) da aynı fikirdedir (Akt. Levitskaya, 1976: 10).

Benzing (1954: 722) ekin türemesinin belirsiz olduğunu söylemiş ve eki Çuvaş Türkçesinde Rusçadan ödünçlenme olan "*şut* (< *sçeyat*)" tarafından yeri alınan ve eski bir **sām*'dan gelişen *sum* "sayı" ile ilişkilendirmiştir. Buna ek olarak Benzing (1954) "**ogul sām-a*, *ogul sām-in*" "oğullarının sayısı" > **uvıl-sama*, **uvıl-sene* "oğullarının hepsi" yapılarını göstererek Aşağı Çuvaş ağzındaki (Anatri) "+*sem ekinin* < **samī*, **sāmi*" yapısından ya da üçüncü kişi iyelik eki almadan doğrudan **sām* ekinden gelebileceğini söyler.

Pritsak (1957) "-*sem* < -*sen* < -*sa-in*" biçiminde ekin gelişimini göstermiş ve *-*sa* ile *-*in* yapılarının çokluk işaretleyicileri olduğunu belirtmiş, Andreyev (1969) de çokluk ekini *sam* sözcüğü ile ilişkilendirenlerle aynı görüşte olup (Mac. "*szám*" ile karşılaştırmalı olarak (Eski Bulgar Türkçesinden) < *sān* "sayı, " büyük sayı") *san* yapısını birincil biçim olarak değerlendirmiştir (Akt. Levitskaya, 1976: 11).

Sinor (1952) "*On Some Ural-Altaic Plural Suffixes*" adlı makalesinde Ural ve Altay dillerindeki çokluk yapılarını incelemiş ve bunlar hakkındaki görüşlerini bildirmiştir. Sinor makalesinde öncelikle basit yapıları incelemiş ardından da birleşik yapıları ele almıştır. Türk lehçelerindeki -IAr ve -sem yapılarını da birleşik yapılar içinde değerlendirmiştir. Sinor (1952, 224-225) Ortak Türkçedeki -/n/lerin Çuvaş Türkçesinde /m/ sesine denk düştüğünü söylemiş, *karın-*

hurım, san "sayı"- sum "sayı" örneklerinden hareketle bu ses denkliğini göstererek Çuvaş Türkçesindeki -sam ekinin -san¹⁰⁰ biçimine dayanacağını belirtmiştir. -san yapısının ise daha önce basit yapılarda ele aldığı -s ve -n çokluk eklerinin birleşimi olması gerektiğini ifade etmiştir.

Poppe (1952: 65) Türkçede yaşayan tek çokluk ekinin -lAr, Çuvaş Türkçesinde de -sem olduğunu söylemiş ve "**sayun > +sem*" gelişimini Ramstedt'e atıfta bulunarak göstermiş, böylece Ramstedt ile aynı fikirde olduğunu belirtmiştir.

Grönbech (2011: 61-62) +Ar ekinin bütün Türk lehçelerinde görülmesine karşın Çuvaş Türkçesinde görülmediğini söyler, ancak sentaks ve kullanım bakımından diğer Türk lehçelerinden farklı olmadığını da ekler. Grönbech +lAr ekinin Çuvaş Türkçesine ya hiç yerleşmediğini ya da yeni ek tarafından yerinin alındığını, neticede bu ekin hiçbir izinin kalmadığını ifade eder. Grönbech (2011: 62) Çuvaş Türkçesinde bulunan +sem ekinin Viryal ağızı dışındaki ağızlarda damak uyumuna uymamasını ekin kökeninin çok eskilere gitmediğini bir kanıt olarak saymıştır.

Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 87-89) Türk lehçelerinde toplu çokluğun izlerinin görüldüğünü, ancak zamanla kullanılmadıklarını, iz (belirti) olarak bulunduklarını ifade eder ve -s belirtisini ele alırken bu belirtinin Çuvaş Türkçesindeki -sar¹⁰¹ eki ile çokluk eki -sem'in yapısında bulunduğunu söyler.

Adamoviç (1983: 22) +sem ekinin iyelik eklerinden sonra gelmesini, ekin daha sonraları ortaya çıkmasına bağlar. Sadece dizimsel olarak değil, +sem'in fonetik tarih ilişkilerinin de daha yeni bir kökene işaret ettiğini söyler. Birincil /*ä/ ve /*e/ seslerinin /a/ ve /i/ seslerine dönüşmesinden sonra neredeyse yerli bir /e/ sesinin Çuvaş Türkçesinde kalmadığını iddia eder. Ona göre /e/ sesini barındıran kelimeler ödünç kelimelerdir. Bu durumu göz önüne alarak çokluk eki +sem'in de yabancı bir unsur olacağını düşünür. Çuvaş Türkçesinin coğrafi olarak komşuları olan Fin-Ugor dillerinin doğal olarak verici diller olacağını da söz konusu eder.

Adamoviç (1983: 22-23) +sem ekinin anlamının Ortak Türkçedeki +lAr ile değil Fin-Ugor dillerindeki çokluk yapılarıyla uyduğunu söyler. Ona göre Türkçe çokluk eki +lAr basit nesnelerin çokluğunu belirtirken, Çuvaş Türkçesindeki +sem hem basit nesnelerin hem de heterojen nesnelerin çokluğunu¹⁰² gösterdiğini öne sürer ve bu durumun Fin-Ugor dilleriyle örtüştüğünü belirtir. Adamoviç (1983: 25) bütün bu temelleri kurduktan sonra Çuvaş Türkçesindeki çokluk ekini ve Çeremişçedeki +şamıç çokluk ekini Mordvince *sembe* ve *semä* "tümü, hepsi" kelimelerine dayandırır.

Adamoviç'in (1983) Çuvaş Türkçesindeki çokluk ekinin kökeni ile ilgili ortaya koyduğu görüş ve bunu desteklemek için ileri sürdüğü savlar birçok yönden eleştirilmeye ve çürütülmeye açıktır. İlk olarak Çuvaş Türkçesinde alıntı olmayan kelimelerde ve eklerde /e/ sesine rastlamak mümkündür. Bu ses *per-* "atmak, fırlatmak" (bk. ÇTS: 478), *te-* "demek" (bk. ÇTS: 713) gibi fiillerde, +*le-* isimden fiil yapım ekinde, bulunma hâli ve ayrılma hâli ekleri gibi birçok yerli yapıda görülebilir.

Adamoviç'in (1983: 22-23) ileri sürdüğü diğer bir sav olan +lAr ekinin Ortak Türkçede heterojen nesnelerin çokluğunu belirtmemesi de az çok Türkoloji eğitimi almış biri tarafından çürütülebilecek bir savdır. Hemen hemen bütün Ortak Türk lehçelerinde +lAr eki Adamoviç'in deyimi ile "heterojen çokluk" bildirme işlevinde de kullanılır. Kırgız Türkçesinde "*ecemder keldi*" "ablamlar geldi" (bk. Kasapoğlu Çengel, 2020: 158), Sibirya Tatar Türkçesinde "*inemner üskende*

¹⁰⁰ Sayı anlamında olan san'la karıştırılmamalı.

¹⁰¹ Kanaatimizce +sar (+zar) eki İran dillerinden alıntı bir ektir.

¹⁰² Adamoviç'in heterojen nesnelerin çokluğundan kastı toplu çokluktur. Adamoviç (1983: 23) bu durum için *attesem* "babamlar", *Yakkusem* "Yakku ve ailesi" gibi örnekler vermiştir.

kidī miken "annemler gençliğinde giydi mi acaba" (Alkaya, 2008: 243), Türkmen Türkçesinde "inimler" "kardeşimgil" (Yıldırım, 2020: 175), Azerbaycan Türkçesinde "Abbasovlar" (Yalçın, 2018: 214) gibi örneklerde ve daha birçoğunda¹⁰³ çokluk eki +lAr'ın heterojen çokluk bildirme işlevinde kullanıldığı görülür.

Serebrennikov'un *semā* sözcüğünün etimolojisini açıkladığı Adamoviç'in (1983: 25) çalışmasından anlaşılmaktadır. Etimolojisini yaptığı kelimeyi Çuvaş Türkçesindeki +sem eki ile ilişkilendirmemesi de dikkate değerdir.

Değinilmesi gereken diğer bir husus ise Türkçeden Çeremişçeye geçen alıntılardaki ilk ses /s/ /ş/'ye değişmektedir: Tatar Türkçesi "siz-" "sezmek" > Çeremişçe "şiz-" "hissetmek", Çuv. "sür-" "süzmek" > Çeremişçe "şür-" "filtrelemek" (Róna-Tas, 1988: 773). +sem ekinin Çeremişçedeki +şamıç yapısına kaynaklık etmesi bu bakımdan da mümkün görünüyor.

3.4.1.3. İdil Bulgar Türkçesinde Çokluk

İdil Bulgar Türkçesinde çokluk eki +sem biçiminde tanıklanmıştır. +sem¹⁰⁴ eki Uspaniye Kitabesi'nde (1308) iki yerde geçmektedir (bk. VBK: 190-191; DSWI: 32): *'ulāmāsemne seven mescidsemne 'imāret tñanan ālimleri seven, mescitleri inşaa eden*" (VBK: 190-191).

Eki, Hakimzyanov (1986: 174), Tekin (1988: 190), Erdal (1993: 88) gibi araştırmacılar ön ünlülü bir biçimde okumuşlardır. Erdal (1993: 88-89) ekin *'ulāma* kelimesinden sonra *sad* ile değil *sin* ile yazıldığını ve bunun bir ünlüyü gösterdiğini belirtir; ancak "*barsa*" (*varıp*) ve yine Uspaniye Kitabesi'nde geçen "*suwar*" sözcüklerinin *sad* ile değil *sin* ile yazılmasından dolayı bunun bir kanıt oluşturmadığını ekler. Ekin Çuvaş Türkçesindeki durumunu ve ekin etimolojisini (Adamoviç'in görüşünü benimsemiştir) göz önüne alarak +sem yapısını mümkün görür. Durmuş (2009: 45) da Tekin (1988) ve Erdal'ın (1993) +sem'li okuma biçimine katıldığını belirtir ve 3. kişi zamirinin fonetik biçiminin ("*vīl+sem > vīsem") buna kanıt olduğunu ekler. Bu durumda ek Çuvaş Türkçesinin yazı dilinde ve Anatri ağızında da olduğu gibi damak uyumuna uymamaktadır. Bu da Viryal ağızdaki +sam biçiminin ikincil olduğunu, ekin uyuma tabi olmasıyla kazınalan bir durum olduğunu gösterir.

+sem çokluk eki *'ulāmasemne* (ulama+sem+(n)e) ve *mescidsemne* (mescid+sem+(n)e) yapılarında belirtme hâli eki ile birlikte kullanılmıştır (bk. VBK: 191). Tekin (1988: 191) Çuvaş Türkçesinde yönelme-belirtme hâli ekiyle kullanılan çokluk ekinin +sen(e) biçimini almasının buradaki +semne yapısından kaynaklandığını belirtmiştir. Kanaatimizce sadece yönelme-belirtme hâli eki ile kullanıldığında değil; diğer hal ekleri ile de kullanıldığında +sen biçimini almasında zamir n'sinin etkisi söz konusudur. İdil Bulgar Türkçesindeki kullanım biçimi bunu teyit eder. Bu nedenle çokluk ekinin hal ve ilgi eki ile kullanımında aldığı +sen yapısının değil, +sem yapısının birincil olduğu açıktır.

Sinor'un (1952: 224-155) da belirttiği Ortak Türkçe ve Çuvaş Türkçesi arasındaki *n-m* ses denkleğinin ileri sürülmesi ile ekin -*sen ya da -*san biçimine dayandırılması mümkün olabilir; fakat bunun için Çuvaş Türkçesindeki -sen biçimi kanıt olarak gösterilemez. Bu dönemi tanıksayan dil verileri bulunmayana kadar da bu bir tasavvurdan öteye geçmez. *n > m* değişimi, eğer tam tersi bir

¹⁰³ Bu konu detaylı olarak Alkaya'nın (2008b) "Türkiye Türkçesinde ve Türk Lehçelerinde İyelik Ekinden Sonra Kullanılan +lAr Çokluk Eki Üzerine" adlı makalesinde ele alınmıştır.

¹⁰⁴ Erdal'ın (1993: 88) da teyit ettiği gibi İdil Bulgar Türkçesi ile yazılmış Uspaniye Kitabesi (1308) ve Harezmi Türkçesiyle ve İdil Bulgar Türkçesi ile karışık dilli yazılmış Çistopol Kitabesi (1311) neredeyse kelime kelime olarak örtüşmektedir. Hakimzyanov (1986: 176) G. F. Süleymanova'nın da Çistopol kitabesinin İdil Bulgar Kitabelerine benzediğini söylediğini aktarır. Uspaniye Kitabesindeki *mescidsemne* ve *'ulamasemne* (VBK: 190) sözcükleri *'ālimlarka, zahidlarka* ve *māscidlārni* (Hakimzyanov, 1986: 176) sözcükleri ile örtüşür.

durum söz konusu değilse ($m > n$), Eski Batı Türkçesinden daha önceki bir dönemde gerçekleşmiş olmalıdır, nitekim Róna-Tas ve Berta (2011: 762) Eski Batı Türkçesinde, Ortak Türkçede *san* "sayı" yapısında bulunan kelimeyi, Macarcadaki *szam* "sayı" yapısından hareketle **sam* biçiminde yeniden yapılandırmış ve "*sām* < **sam* ← *EBT*. **sām* < **sān* | *ET*. *sān* 'sayı'" biçimindeki gelişimi göstermişlerdir.

Erdal (1993: 88) çokluk ekinin İdil Bulgar Türkçesinde +sem biçiminde olmasını Çuvaş Türkçesinin bu tarihî Türk lehçesiyle yakından bağlantısının kanıtı olarak görür.

Tekin (1988: 37) İdil Bulgar kitabelerinde *hīrhūm* "cariye" kelimesinin yapısında bulunan "hūm" parçacığının eski bir topluluk eki olduğunu söyler. Bu eki, Eski Türkçede topluluk adları türeten +gUn eki ile ilişkilendirmiştir.

Sözcük bugün Çuvaş Türkçesinde *hīrhīm*¹⁰⁵ biçiminde olup "hizmetçi, cariye" (bk. ÇTS: 383) anlamındadır. Eski Türkçede kırkın "köle, cariye" (bk. DTS: 446) biçiminde olan sözcüğün yapısında Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 89) toplu çokluğun -n belirtisi olduğunu söyler.

3.4.1.4. Çuvaş Türkçesinde Çokluk

Çuvaş Türkçesinde çokluk, İdil Bulgar Türkçesinde de tanıklanan +sem eki ile yapılmaktadır. Yazı dili ve Anatri ağızında damak uyuma girmeyip tek şekilli olan ekin Viryal Ağızında +sam biçimi de mevcuttur (bk. Yılmaz, 2002: 3). Ekin uyuma girmedığı İdil Bulgar Türkçesinde de gözlenmiştir.

Yalın Hâlde Kullanımı:

İmīr + **sem** (48) "ömürler", şul + **sem** (56) "yıllar", ıvīl + **sem** (57) "oğullar", şırşı + **sem** (87) "taneler", sīmah + **sem** (133) "kelimeler" şeklindedir.

İyelik Ekleri ile Kullanımı

Çuvaş Türkçesinde çokluk eki, isimlere iyelik eklerinden sonra gelir. Bu durumun benzerlerini genel bir kullanım olmamasına rağmen diğer tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde de görmek mümkündür. Eski Türkçe'nin Uygur döneminden kalma metinlerde +lAr çokluk ekinin 2. çoğul kişi iyelik ekinden sonra geldiği görülür (+*(X)η(X)zlAr*): "*üsküñüzlärtä*"¹⁰⁶ "huzurunuzda", "*ogl+an+ıñız+lar+nı*" "çocuklarınızı", "*buyanıñızlar küçinte*" "sevabınız gücüyle" (Erdal, 2004: 165; Eraslan, 2012: 128). Durmuş (2009: 42) bu yapının sahiplerin çokluğunu belirtmek için kullanıldığı söyler.

Çağatay Türkçesinde akrabalık bildiren isimlerde, saygı bildirmek için, çokluk eki iyelik ekinden sonra gelebilir "*ağa+m+lar*" (Eckmann, 2013: 66). Kırgız Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi, Mişer Tatar Türkçesi, Sibirya Tatar Türkçesi ve Başkurt Türkçeleri gibi Türk lehçelerinde topluluk oluşturma işlevinde +lAr eki iyelik ekinden sonra gelebilir (bk. Alkaya, 2008b: 355-356; Alkaya, 2008: 244-246; Mahmutova, 1978: 108; Kasapoğlu Çengel, 2020: 157; Kaşgarlı, 1992: 75; Kamāl, 1957: 312; Alishina, 1994: 33; Yıldırım, 2020: 175; Uraksın ve İşbayev, 1986: 175;). Alkaya (2008b: 359) Sibirya Tatar Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi ve Başkurt

¹⁰⁵ Çuvaş Türkçesindeki *hīrhīm* sözcüğü yapısında barındırdığı *hīr* "kız" kelimesinin aksine art ünlülüdür. Bu durum *hīrhūm* kelimesindeki /ū/ sesinin etkisinden kaynaklanıyor görünmektedir. Zamanla /ī/ sesini kendine benzetmiştir.

¹⁰⁶ Clauson (1972: 246) *üsk* sözcüğünün *alt* gibi bir sözcük olduğunu, yalnızca iyelik ekleri ile kullanımının görüldüğünü ve aldığı iyelik ekine göre "huzurunda", "huzurumda" gibi anlamlara geldiğini belirtip sözcüğün kullanımı ile ilgili Eski Uygur Türkçesinden, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinden örnekler verir.

Türkçesinde bulunan +alar yapısından hareketle iyelik ekinde sonra gelen +lAr ekinin *onlar/alar* zamirinden eklediğini söylemiştir.

+lAr ekinin haricinde Türkiye Türkçesinde (ana+sı+gil, hala+m+gil) ve Halaç Türkçesinde ("amu+m+gil+kā"¹⁰⁷ "amcamın ailesine, amcamgile", "giz+ım+yil+kā"¹⁰⁸ "kızımın ailesine, kızımigile") kullanımı görülen ve topluluk adları türeten +gil¹⁰⁹ eki de tıpkı +sem gibi iyelik eklerinden sonra gelir (Korkmaz, 2014: 129; Doerfer, 1988: 68).

1. Tekil Kişi İyelik Eki ile Kullanımı:

Şınnımsem (AP, 28) (< şın + ім + sem) "insanlarım", tıvanımsem (AP, 203) "kardeşlerim", tusımsem (İSS1, 203) "arkadaşlarım".

2. Tekil Kişi İyelik Eki ile Kullanımı:

Tıvanusem (AP, 68) "akrabaların", sımahusem (İSS1, 158) "sözlerin", isusem (İSS1, 338) "akılların", çunusem (İSS1, 371) "ruhların", hırüseme (İSS3, 13) "kızların".

3. Tekil Kişi İyelik Eki ile Kullanımı:

Unın kuşışem (AP, 11) "onun gözleri", yınerin puskıçisem (AP, 40) "eğrin üzengileri", hıyın tusışem (AP, 72) "kendi dostları", yultaşısempe (AP, 62) "yoldaşları ile".

1. Çoğul Kişi İyelik Eki ile Kullanımı:

İnkemirsem (İSS1, 293) "yengelerimiz", tusımırsem (Aİ, 12) "dostlarımız", asapımırsem (Aİ, 259) "azaplarımız".

2. Çoğul Kişi İyelik Eki ile Kullanımı:

Ayıpırsem (AP, 60) "suçlarınız", sımahırsem (Aİ, 219) "sözleriniz", tıvanırsemşin (Aİ, 18) "akrabalarınız için".

3. Çoğul Kişi İyelik Eki ile Kullanımı:

Vışen yihışem (AP, 13) "onların sülaleleri", vışen hayar klass tışmanışempe (İSS1, 5) "onların acımasız düşmanları ile".

Hal Ekleri ile Kullanımı:

Çokluk eki ilgi, yönelme-belirtme, bulunma ve ayrılma hal ekleri ile kullanılınca +sen biçimini alır. +sem ekinin +sen biçimini alması, İdil Bulgar Türkçesi ile yazılan Uspaniye Kitabesi'ndeki (1308) "'ulamāsemne"' "alimleri" ve "mescidsemne" "mescitleri" (VBK: 190-191) örneklerinden anlaşıldığı üzere yönelme-belirtme hâli için +sen biçimi zamir n'sinin etkisinden kaynaklanmaktadır: semne > sene. Tekin (1988: 191) ve Erdal (1993: 95) da bu durumu ifade etmiştir.

Erdal (1993: 95) yönelme-belirtme ekinin 'ulamāsemne ve mescidsemne örneklerinde bir ünlüden ya da iyelik ekinde sonra gelmemesine rağmen zamir n'si almasını irdemiştir ve +sem

¹⁰⁷Doerfer, G. ve Tezcan, S. (1994). Folklore-Texte der Chaladsch. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. s. 329.

¹⁰⁸Doerfer, G. ve Tezcan, S. (1994). Folklore-Texte der Chaladsch. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. s. 85.

¹⁰⁹Doerfer (1988: 68) Halaç Türkçesinde bulunan +gil ekinin Oğuz Türkçesinden ödünçlenme olabileceği şeklinde bir görüş bildirmiştir. Halaç Türkçesinde "gizımyilkā" (bk. Doerfer: 1988: 68; Doerfer ve Tezcan, 1994: 85) örneğinden anlaşıldığı kadarı ile ekin +yil biçimi de vardır.

ekinin, bir izafiyet yapısıyla tabanına bağlı isim olduğunu, ekin içinde bulunan iyelik ekinin ise düştüğünü ifade etmiştir. Nasıl bir izafiyet ile tabanına bağlandığı net olmasa da bizce de ek bağımsız bir yapının ve iyelik ekinin kalıplaşmasından meydana gelmiştir. Bu sadece İdil Bulgar kitabelerindeki işbu iki örnekle değil, Çuvaş Türkçesinde çokluk ekinden sonra ayrılma ve bulunma hâli eklerinin üçüncü kişi iyelik eklerinden sonra geldileri gibi +çe ve +çen biçiminde gelmesi ile de anlaşılmaktadır. Ayrıca bu durum +sençe ve +sençen yapıları için de bir açıklama getirir. Böylece bulunma ve ayrılma halleri ile kullanımda da +sem yapısının +sen'e dönüşmesinin ardında zamir n'sinin olduğu anlaşılmaktadır: *+sem(i)nte > sençe; *+sem(i)nten > +sençen. Bu durumun diğer bir izi ise İdil-Fin dillerinde görülmektedir.

Bereczki (1988: 341) İdil-Fin dillerindeki -şamıç, -şămıç, -saç, -şâç çokluk ekini açıklarken bu eklerin genel kabule göre Çuvaş Türkçesindeki +sam yapısından kaynaklı olduğunu belirtir. Ç'nin ise zamirsel bir t'den ya da çokluk eki t'den geliştiğini söyler. Bizce -şamıç, -şămıç yapısındaki ĩ ve ĩ birimleri ise üçüncü kişi iyelik ekinden başkası değildir. İdil Bulgar Türkçesinde üçüncü kişi iyelik eki düşmeden bu yapı İdil-Fin dillerince ödünçlenmiş olmalıdır. Ekin asıl biçiminde iyelik ekinin olduğu bu nedenlerden ötürü anlaşılmaktadır.

İlgi hâli ile beraber kullanıldığında +sem ekinin +sen biçimini alması ilgi hâli ekinin ünsüzünün (+n, +ın, +in) etkisinden kaynaklanmalıdır. Ekin hal ekleri ile birlikte kullanımında aldığı +sen biçiminden hareketle +sen yapısını birincil olarak görmek bu nedenlerden ötürü doğru olmayacaktır.

İlgi Hâli ile Kullanımı:

Vışen yihîsem (AP, 13) "onların sülaleleri", vışen yaçîsem (İSS1, 15) "onların adları", vışen umînçe (İSS1, 52) "onların önünde".

Belirtme Hâli ile Kullanımı:

Vışene (AP, 11) "onları", şımahsene (AP, 29) "sözleri", çirisene (AP, 46) "yürekerini", puşîrsene (AP, 49) "başlarınızı".

Yönelme Hâli ile Kullanımı:

Şinsene (AP, 10) "insanlara", şaksene (AP, 17) "onlara", timîrşsene (AP, 41) "demircilere", vışene (AP, 13) "onlara".

Bulunma Hâli ile Kullanımı:

Şaksençe (AP, 62) "buralarda", yalsençe (İSS1, 5) "köylerde", pürtsençe (İSS1, 6) "evlerde", şulsençe (İSS1, 8) "yıllarda", kuşîsençe "gözlerinde", pasarsençe (İSS1, 50) "pazarlarda".

Ayrılma Hâli ile Kullanımı:

Pişîşisençen (AP, 50) "uyuluklarından", kuşîsençen (AP, 56) "gözlerinden", şîlsençen (AP, 68) "dişlerinden", şulîsençen (İSS1, 8) "yıllarından", sînarsençen (İSS1, 7) "yüzlerden".

Vasıta Hâli ile Kullanımı:

Yultaşîsempe (AP, 62) "yoldaşlarıyla", vîsempe (AP, 28) "onlarla", vîrmansempe (AP, 41) "ormanlarla", kuşîsempe (AP, 54) "gözleriyle".

Sebep Hâli ile Kullanımı:

İvîlsemşîn (AP, 7) "oğullarım için", açamsemşîn (İSS1, 166) "çocuklarım için", hîrsemşîn (İSS1, 202) "kızlar için", hresçensemşîn (İSS1, 312) "köylüler için".

+sem ekinin dışında Ramstedt (1952: 59), kanıtlamamakla beraber, Çuvaş Türkçesinin bir zamanlar *""böläk> -*wläk"* yapısını çoğulluk işaretleyicisi olarak kullandığının kesin olarak varsıyalabileceğini söyler. Ayrıca bu yapının Çeremişçede hayla *""-wlak, -wläk (-wla, -wlä)"* yapısının kullanıldığını belirtir. Ramstedt bunu Türkçedeki *""bölüg", "böleg"* kelimeleri ile bağdaştırmıştır.

Bereczki (1988: 341), Ramstedt'in (1952: 59) Çuvaş Türkçesi kökenli olduğunu iddia ettiği *""-wlä"* yapısının kökenin belirsiz olduğunu, ancak hem dağ hem de ova Çeremişçesinde görüldüğü için Eski Çeremişçe kökenli olabileceğini söyler. Ekin ünlü uyumuna uymamasını bağımsız bir kelimeden ekleşmesine yorar.

3.4.2. İsimlerde İyelik

3.4.2.1. İdil Bulgar Türkçesinde İyelik

İdil Bulgar Türkçesi ile yazılan kitabelerde yalnızca üçüncü kişi iyelik eki tanıklanmıştır. Üçüncü kişi iyelik eki İdil Bulgar yazıtlarda tek şekilli olarak +i biçiminde geçmektedir, ancak +i ekinin dışında İdil Bulgar Yazıtlarında bir de *""ılgıcısı"* "seyisi" (VBK: 64) kelimesinde +si eki tanıklanmıştır (bk. Tekin, 1988: 37). Ancak Erdal (1993: 17) *""ılgıcı"* kelimesini Oğuz Türkçesinden bir alıntı kabul etmektedir, ayrıca kitabede *""bu"* zamiri ve +si ekinin geçmesini *""ılgıcı"* kelimesinin geçtiği cümlelerin İdil Bulgar Türkçesi olamayacağına kanıt sayar.

Tekin (1988: 37, 199) *""ılgıcı"* kelimesini İdil Bulgar Kitabeleri'nin söz varlığında vermiş, +si ekini de iyelik kategorisinde İdil Bulgar Türkçesi özelliği olarak ele almıştır. Ancak Erdal (1993: 17) *""ılgıcısı"* ve *""bu"* yapılarını İdil Bulgar Türkçesi saymaması ile ilgili görüşünde haklı görünmektedir.

Üçüncü kişi iyelik ekini Róna-Tas (bk. 1976: 159), Tekin (1988: 37), Erdal (1993: 89) +i diye okumuş ve ele almışlardır, Hakimzyanov (bk. 1986: 174) ise +ı'lı olarak okumuştur. Róna-Tas ve Tekin ekin neden +i okunması gerektiği hakkında bir açıklama yapmazken Erdal ekin fonetik yapısını detaylı bir şekilde değerlendirmiştir.

Erdal (1993: 89) Eski Türkçede ve Çuvaş Türkçesinde üçüncü kişi iyelik ekinin art damaklı bir biçiminin olmadığını ve bu durumun İdil Bulgar Türkçesi içinde geçerli olması gerektiğini söyler. Ancak Erdal (1993: 89-90) *""ayhı"* yapısının, *""hîr kız"* kelimesinin yazıldığı gibi *""he"* ile değil *""hırh"* "kırk" kelimenin yazımında olduğu gibi *""hı"* ile yazılmasını, üçüncü şahıs iyelik ekinin +ı altbiçim biriminin olabileceğinin tek nedeni olarak görülebileceğini söyler. Ancak yazar buradaki *""ayhı"* "ay" biçiminde ele aldığı kelimenin ikinci hecesinin +hI'dan bir gerileme olduğunu, kelimenin son ünlüsünün de böylece iyelik eki ile karıştırıldığını ifade eder. Fakat burada ek kelime tabanına dahil olmadığından dolayı yazımı etkilememelidir. *""Hîr"* "kız" ve *""hırh"* "kırk" kelimeleri vb. kelime tabanlarıdır. Bu nedenle art sıradan ünlüler yazılırken *""hı"* harfinin, aksi durumda da *""he"* harfinin tercih edilmesi kelimeye sonradan ve geçici olarak eklenen çekimlik eklerin etkileyeceği bir durum olmamalıdır. Erdal (2004: 162) daha sonra Çuvaş Türkçesindeki üçüncü kişi iyelik ekinin ön ünlülü bir yapıda olmasının ikincil durum olabileceğini söyleyerek daha önce söylediği görüş ile ters düşer.

Tekin (2013a: 117-118) Orhun Türkçesinde üçüncü kişi iyelik eklerinin damak uyumuna girmediklerini, ön ünlülü yapıda olduklarını belirtir ve eklerin uzun ünlülü bir yapıda olabileceğine dair

bazı kanıtlar sıralar. Bu kanıtların içerisinde Çuvaş Türkçesinde 3. kişi iyelik ekinin ön ünlülü olmasını ve uyuma girmemesini de sayar. Çuvaş Türkçesinde ekin uyuma tabi olmamasınıysa ekin uzun ünlülü olmasına bağlar.

Tekin'in (2013a: 117) de belirttiği gibi bu durumu daha önce Grönbech (2011: 78) dile getirmiştir. Grönbech, üçüncü kişi iyelik ekinin Orhun Türkçesinde $+(s)ĩ$ yapısında olduğunu, bu ekin yazılırken hem ek ünsüzü /s/'nin hem de onu takip eden +n'nin art damaklı tabanlarda dahi ön damaklı ünsüzleri gösteren harfler ile yazıldığını söyler ve bu durumun ünlü uzunluğu sayesinde korunduğunu belirtir. Ayrıca Grönbech (2011: 78) Räsänen'in de aynı görüşü savunduğunu söyler.

Gabain (2000: 70-71) +si ve +i iyelik eklerinin art ünlülü biçimlerinin varlığı konusunda tereddütlü durmuştur. Orkun (2019: 24-25), Ergin (2012: 4), Ercilasun (2016: 499-500) "agısı" (ᠠᠭᠢᠰᠢ) "ipeklisi, ipekli kumaşı" sözcüğündeki ince /s/ ünsüzünü karşılayan harf (l) ile yazılmış +si (+ᠰᠢ) ekini +sı biçiminde göstermişlerdir. Bu durumda +sI ekinin damak uyumuna girdiğini kabul ettikleri anlaşılmaktadır.

Tekin "Orhon Yazıtları"¹¹⁰ adlı çalışmasında sözcüğü "agısı" (2020: 20) biçiminde, "Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk"¹¹¹ adlı çalışmasındaysa "ağısı" (2018: 34) biçiminde okumuş ve kendisiyle çelişkiye düşmüştür. Sözcüğün yazımı incelendiğinde "agısı" biçiminde okunması gerekmektedir, bu nedenle +si ekinin ön ünlülü olduğu yazımdan anlaşılmaktadır, +i eki için de benzer çıkarımı yapmak mümkündür.

Art ünlülü bir kelime tabanına sahip "kutay" "ipek" (BK K11; bk. Tekin, 2020: 48) sözcüğüne üçüncü kişi iyelik eki ve onunla birlikte belirtme hâli eki +n gelmiştir. Kutay sözcüğüne iyelik ekinden sonra eklenen +n eki ince /n/ ünsüzünü gösteren n² (ᠨ) harfi ile yazılmıştır. Bu durumda kendisinden önceki üçüncü kişi iyelik ekinin ön sıradan olması gerekmektedir. Erdal'ın (1993: 89) da kabul ettiği gibi ekin Çuvaş Türkçesinde ön ünlülü olarak bulunmasından ve yukarıda izah edilen hususlardan dolayı İdil Bulgar Türkçesinde de bu biçimde kabul edilmesi yanlış olmayacaktır.

Ekin kökeni ile ilgili olarak değişik görüşler mevcuttur. Ramstedt (1952) +sI ekinin yapısında bulunan +s'nin aslında Moğolcada da bulunan çokluk eki olduğunu ve bunun teklik ile çokluğun karıştırılmasından meydana geldiğini savunmuştur (*karai "onun karası", karasi "onun ya da onların karaları") (Akt. Tekin, 2013a: 121). Bu görüşü Pritsak (1957) (Akt. Doerfer, 1976: 42; Tekin, 2013a: 121) ve Tekin (2013a: 121) de desteklemiştir.

Doerfer (1976: 42) üçüncü şahıs iyelik ekinin ilk olarak yalnızca +sI olduğunu, ancak daha sonra +I'nın ortaya çıktığını söyler: "köz+si > közi" "gözü", "kes+si > kesi" "parçası". Menges (1968: 114) +sI ekinin +I ekinin bir varyantı olmadığını, bunun tamamen farklı bir ek olduğunu söyler ve +s'nin bir yardımcı ses olmayıp bu işlevde yalnızca +y'nin bazen de +g ile +v'nin bulunduğunu ekler. Menges aslında ekin yapısında bulunan /s/ ünsüzünün bir zamirin (muhtemelen eski bir işaret zamiri) ilk sesi olabileceğini ve bunun üçüncü kişi iyelik ekinin yerine geçtiğini, Ural dillerinde ise zamir olarak yaşadığını (Fince *hen* < **sen* "o") söyler.

Erdal (1993: 91) da +sI ve +I eklerinin aynı kökten gelişmediğini, aslında farklı biçimbirimler olduğunu ve ikincil olarak değişik biçimlenme olduklarını söyler. Bu değişik biçimlenmenin ise İdil Bulgar Türkçesinde gelişmediğini ve iki ekin farklı işlevlerde olduğunu belirtir, her iki ekin de bağımsız birer zamir olabileceğini ekler.

¹¹⁰ Kitabın ilk baskısı 1988 yılında yapılmıştır.

¹¹¹ Kitabın ilk baskısı 1995 yılında yapılmıştır.

İdil Bulgar Türkçesinde kullanım örnekleri: awlı "oğlu" (VBK: 80), 'ayalı "karısı" (VBK: 164-165), cumādī-l-ūla ayhı "cemaziyelevvel ayı" (VBK, 190-191), belüwi "mezar taşı" (VBK: 190-191), hīri "kızı" (VBK: 78), , wafāti (VBK: 78) "ölümü".

3.4.2.2. Çuvaş Türkçesinde İyelik

I. Tekil Kişi İyelik:

İsimlere *+m*, *+ım*, *+ım* ekleri gelerek oluşturulur ve ismin belirttiği varlığın sahibinin, sözcenin sahibi ile aynı kişi olduğunu gösterir. Bu ek, Ortak Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerinde bulunan 1. tekil kişi iyelik eki ile aynı kökene sahip, onunla koşutluk gösteren bir ektir. Bu nedenle ekin İdil Bulgar Türkçesinde de buna benzer biçimde olması beklenir; ancak İdil Bulgar Türklerinden kalan mezar taşlarında, mezar taşlarının muhtevası gereği, bu ekin kullanımı tanıklanmamıştır.

1. tekil kişi iyelik eki, son sesleri /a/ ve /e/ olan kelimelere *+m* biçiminde gelir: Çire**m** (AP, 32) "yüreğim", at**m**-ann**m** (AP, 32) "babam-annem", laş**m** (AP, 33) "atım".

1. tekil şahıs iyelik eki ünsüz bir ses ile biten kelimelere *+ım*, *+ım* şeklinde gelir: Starik**ım** (AP, 6) "kocacığım", tus**ım** (İSS2, 364) "dostum", hır**ım** (AP, 22) "kızıma", kin**ım** (AP, 67) "gelinim".

1. tekil kişi iyelik eki son sesleri /ı/ ve /i/ olan iki heceli kelimelere eklendiğinde fonemlerden önce tek ünsüz varsa bu ünsüz ikizleşir: sass**ım** (AP, 23) (< sası +m) "sesim", şill**ım** (AP, 62) (< şilı+m) "öfkem".

1. tekil kişi iyelik eki, son sesleri /ı/ ve /i/ olan iki heceli kelimelere eklendiğinde bu seslerden önce art-arda iki ünlü bulunması durumunda herhangi bir ses olayı olmadan doğrudan eklenir: Huyh**ım**-suyh**ım** (AP, 22) "kederim, kaygım".

1. tekil kişi iyelik eki, son sesleri /u/ ve /ü/ olan kelimelere eklendiğinde bu sesler -ıv-, -üv- ses gruplarına dönüşür: pıv**ım** (KTŞ, 28) (<pü+ım) "vücudum", yurativ**ım** (KV, 23) (yuratu+ım) "sevdam".

1. tekil kişi iyelik eki, son sesi /i/ olan kelimelere eklendiğinde araya /y/ kaynaştırma ünsüzü gelir: savni**ım** (İY, 9) (<savni+y+ım) "sevdiğim".

1. tekil kişi iyelik eki, *şın* "insan" kelimesine eklendiğinde /n/ ünsüzü ikizleşir: şinn**ım** (İY, 9) "halkım".

1. tekil kişi iyelik eki, son sesi /o/ olan kelimelere eklendiğinde araya /v/ ünsüzü gelir: pal'tov**ım** (Sergeyev vd., 2012: 268) (pal'to+v+ım) "paltomuz".

II. Tekil Kişi İyelik:

2. tekil şahıs iyelik, sözcenin muhatabı olan, konuşucunun karşısındaki kişiye yani dinleyiciye ait olan nesne veya varlıkları işaretler, sahiplik bildirir. Çuvaş Türkçesinde 2. tekil kişi iyelik ekleri *+u* ve *+ü* ekleridir. 2. tekil şahıs iyelik eki Çuvaş Türkçesinin diğer Çağdaş Türk lehçelerinden ayrılan özelliğidir; ancak bu ekin tarihî izlerine Eski Türkçede rastlanılır. Yazıtlarda +(X)η ekinin yanında var olan +(X)g 2. tekil kişi iyelik ekinin (bk. Gabain, 2000: 70) Çuvaş Türkçesindeki biçimidir (bk. Levitskaya, 1976: 14; Serebrennikov ve Gadjeva, 2018: 91; Yılmaz, 2002: 23; Durmuş, 2009: 150).

2. tekil kişi iyelik eki ünsüzle biten bir kelimeye doğrudan eklenir: arı**mu** (YM, 94) "karın", hır**ü** (İSS3, 527) "kızın", ıraskal**u** (İSS3, 529) "mutluluğun", yımı**ku** (İSS3, 581) "kız kardeşin", pülüm**ü** (İSS3, 511) "odan".

2. tekil kişi iyelik eki /a/, /e/ ünlüleriyle biten bir kelimeye geldiğinde bu ünlüler ünlüleri düşer: hılhu (YM, 92) (< hılha+u) "kulağın", annü (İSS3, 371) (< anne+ü) "annen", çılhü (İSS1, 510) "dilin".

2. tekil kişi iyelik eki /i/, /ı/ ile biten bir sözcüğe eklendiğinde bu sesler düşer ve ikinci tekil kişi iyelik eki eklenir; bu ünlülerden önce bir ünsüz varsa bu ünsüz ikizleşir: sassu (İSS2, 207) (< sasi+u) "sesin", allu (KTŞ, 51) (< alı+u) "elin", san yuratnı kaççu (İSS3, 159) (< kaççı+u) "senin sevdiğin delikanlın". /i/, /ı/ seslerinden önce ardışık iki ünsüz varsa herhangi bir ünsüz olayı olmaz: huyhu (İSS3, 546) (< huyhı+u) "kaygın".

2. tekil kişi iyelik eki /i/ sesi ile biten bir kelimeye geldiğinde ise araya /y/ kaynaştırma sesi girer: çırkuşşıyü (AÇ, 55) "dizlerin", san yuratnı Narspiyü (Aİ, 238) "senin sevdiğin Narspi'n".

2. tekil kişi iyelik eki /u/, /ü/ ünsüzleri ile biten bir sözcüğe eklendiğinde bu ünsüzler /iv/, /iv/ ses grubuna dönüşürler: pıvü (İSS3, 293) (< pü+ü) "vücudun", şırıvu (Aİ, 30) (< şıru+u) "mektubun".

2. tekil kişi iyelik eki, son sesi /o/ olan kelimelere eklendiğinde araya /v/ ünsüzü gelir: pal'tovu (Sergeyev vd., 2012: 268) (pal'to+v+u) "paltomuz".

III. Tekil Kişi İyelik:

3. tekil şahıs iyelik, bir varlığın ya da nesnenin sözceleyen ve kodu çözendenden başka üçüncü bir kişiye ait olduğunu gösteren bir gramer birimidir. Çuvaş Türkçesinde 3. tekil kişi iyelik +i ve +ı ekleri ile yapılır. Art damaklı türevleri bulunmayan ek, damak uyumuna uymaz.

3. tekil kişi iyelik eki, son sesleri /a/ ve /e/ olan kelimelere +i biçiminde gelir ve bu sesler düşer: Uri (İSS1, 27) (< ura+i) "ayağı", laşı (İSS1, 27) (< laşa+i) "atı", pürni (İSS3, 253) (< pürne+i) "parmağı", hürı (İSS1, 388) (< hüre+i) "kuyruğu", çılhi (İSS1, 425) (< çılhe+i) "dili".

3. tekil kişi iyelik eki, son sesleri /i/ ve /ı/ olan kelimelere +i biçiminde gelir ve bu sesler düşer. İki heceli kelimelerde /i/, /ı/ seslerinden önce tek ünsüz olduğu durumlarda bu ekin eklenmesiyle ünsüz ikizleşir: sassı (İSS1, 427) (< sasi+i) "sesi", turri (İSS3, 58) (< turı+i) "tanrısı", alli (İSS1, 60) (< alı+i) "eli". /i/ ve /ı/ seslerinden önce ardışık iki ünsüz bulunması durumundaysa herhangi bir ünsüz olayı olmaz: huyhi (İSS3, 261) (< huyhı+i) "kaygısı".

3. tekil kişi iyelik eki, ünsüz ile biten bir kelimeye genellikle +ı biçiminde eklenir: tuy halıhı (AP, 26) (< halıh +ı) "toy halkı", arımı (AP, 51) (< arım+ı) "karısı, puşışem (AP, 53) (< puş+ı+sem) "başları".

3. tekil kişi iyelik eki /d/, /d'/, /t/, /t'/ seslerinden sonra geldiğinde bu sesler /ç/ sesine dönerek palatalleşir: Çuv. vinograçı (AP, 64) (< vinograd+ı), vıhıçı (İSS2, 43) "vakti". 3. tekil kişi iyelik eki kaynaklı palatelleşmenin izlerine İdil Bulgar Türkçesinde de rastlanılır: İBT. Ziyāreçi "ziyareti" (VBK: 101) (< ziyāret+i) "mezar" (VBK: 98),

3. tekil şahıs iyelik eki, /u/ ve /ü/ seslerinden sonra gelince bu sesler -iv-, -iv -ses grubuna döner: pılıvı (İSS3, 145) (< pılı+ı) "bilgisi", şırıvı (İSS1, 6) (< şıru+ı) "mektubu", kitivı (İSS2, 552) (kitü+ı) "sürüsü".

3. tekil şahıs iyelik eki, /i/ sesi ile biten bir kelimeye eklendiğinde araya kaynaştırma sesi /y/ girer: çırkuşşıyı (İSS2, 527) "dizi", hulpuşşıyı (İSS2, 90) "omuzu", Atıl şıyı (İSS3, 652) "İdil'in üstü".

3. tekil kişi iyelik eki, son sesi /o/ olan kelimelere eklendiğinde /o/ sesi düşer: pal'tı (Sergeyev vd., 2012: 268) (< pal'to+i) "paltosu".

Yer yer üçüncü kişi iyelik ekinin düştüğü biçimlere de rastlanır: laşın alıkne (AP, 74) (< alık+i+ne) "barakanın kapısına", hıy pülımne (AP, 17) (< pülım+i+ne) "kendi odasına".

Çuvaş Türkçesinde üçüncü kişi iyelik eki isimle kalıplaşıp asıl işlevini kaybedince isim yeniden iyelik ekini alabilir: ussiyĭ (AP, 5) (< usĭ+i+y+ĭ) "faydası".

Çuvaş Türkçesinde bazı akrabalık adlarından sonra 3. tekil kişi iyelik eki +ĭşĭ, +ĭşĭ biçiminde gelmektedir (bk. Durmuş, 2009: 155; Güzel, 2012: 223). Ortak Türkçedeki /s/ sesinin İdil Bulgar Türkçesi ile Çuvaş Türkçesinde /ş/ sesi ile örtüştüğü /ş/ sesinin tanıklandığı bölümde ifade edilmiştir. Bu denklik 3. tekil kişi iyelik ekinde de görülmektedir: Ortak Türkçe +si ~ Çuvaş Türkçesi +ĭşĭ. Amĭşĭ (İSS2, 15) "annesini", aşıĭ (İSS2, 10) "babası", appĭşĭ (İSS2, 55) (appa+ĭşĭ) "ablası", piççişĭ (İSS3, 29) (<piççe+ĭşĭ) "ağabeyi", kukkişĭ (AÇ, 23) (<kukka+ĭşĭ) "dayısı", kukkamĭşĭ (İSS2, 340) "ninesi".

Aşmarin (1898: 136) Çuvaş Türkçesinin yakın akrabalıkları belirten adlarda çeşitli özellikler gösterdiğini, bu durumlardan birinin 3. kişi iyelik ekinde de görüldüğünü belirtip bazı durumlarda (akrabalık adlarında) +ş ekinin (+şĭ, +ĭşĭ, +ĭşĭ) +i ekinin yerini aldığını ekler.

Benzing (1959: 727) +ĭşĭ olarak ele aldığı ekin akrabalık adlarından başka sayılarla ve bazı zamirlerle kullanıldığını ifade etmiştir. Benzing'in (1959: 727) bu durumlar için verdiği örneklerden "numayĭşĭ" "çoğu" ve "vişĭşĭşĭ" "onların üçü" geçerli görülmektedir.

I. Çoğul Kişi İyelik

1. çoğul şahıs iyelik, sözce içerisindeki bir varlığın, nesnenin sözceleyeninde de dahil olduğu bir gruba aidiyet bildiren gramer kategorisidir. Çuvaş Türkçesinde 1. çoğul şahıs iyelik, kelimenin içinde bulunduğu damak uyumlarına göre kelime eğer ünlüyle bitiyorsa +mĭr, +mĭr; ünsüzle bitiyorsa +ĭmĭr, +ĭmĭr eklerinin isme eklenmesiyle sağlanır. Bu ek diğer Türk lehçeleri ile koşutluk gösterir, fakat diğer lehçelerde bu ekin -z'li yapıları mevcut iken ek, Çuvaş Türkçesinde -r'li biçimdedir. Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 92) da +mĭr, +mĭr ekinin Ortak Türkçedeki karşılığı ile aynı kökenden geliştiğini söylemiştir.

1. çoğul kişi iyelik eki, son sesleri /a/ ve /e/ olan kelimelere mĭr, +mĭr biçiminde gelir: ačamĭr (KV, 220), attemĭr (İSS2, 22) "babamız".

1. çoğul şahıs iyelik eki ünsüz bir ses ile biten kelimelere +ĭmĭr, +ĭmĭr şeklinde gelir: ħirĭmĭr (İSS1, 369) "kızımız", ĭşĭmĭr (KV, 7) "işimiz", sĭmahĭmĭr (UL, 458) "sözümüz", kul'turĭmĭr (Aİ, 11) "kültürümüz", řĭřĭvĭmĭr (İSS1, 8) "vatanımız".

1. çoğul kişi iyelik eki son sesleri /i/ ve /ĭ/ olan iki heceli kelimelere eklendiğinde fonemlerden önce tek ünsüz varsa bu ünsüz ikizleşir: turrĭmĭr (İSS2, 141) (<turĭ+mĭr) "tanrımız", allĭmĭra (KV, 112) (<alĭ+mĭr+a) "elimizi".

1. çoğul kişi iyelik eki, son sesleri /u/ ve /ü/ olan kelimelere eklendiğinde bu sesler -ĭv-, -ĭv- ses gruplarına dönüşür: řĭrĭvĭmĭr (Sergeyev vd., 2012: 268) (<řĭru+mĭr) "mektubumuz", kĭrĭvĭmĭr (Sergeyev vd., 2012: 268) (<kĭrĭ+mĭr) "damadımız".

1. çoğul kişi iyelik eki, son sesi /i/ olan kelimelere eklendiğinde araya /y/ kaynaştırma ünsüzü gelir: savniĭm (İY, 9) (<savni+y+ĭm) "sevdiğim".

1. çoğul kişi iyelik eki, son sesi /o/ olan kelimelere eklendiğinde araya /v/ ünsüzü gelir: pal'tovĭmĭr (Sergeyev vd., 2012: 268) (pa'to+ĭmĭr) "paltomuz".

II. Çoğul Kişi İyelik

2. çoğul şahıs iyelik, sözce içerisindeki bir varlığın, nesnenin, sözcenin muhatabı olan alıcılara ait olduğunu gösteren gramer kategorisidir. Çuvaş Türkçesinde +ĭr ve +ĭr eklerinin damak uyumlarına göre isme eklenmesiyle sağlanır.

Ek, diğer Türk lehçelerinden farklılık gösterse de Eski Türkçedeki + (X)g(X)z yapısıyla aynı kökten gelişmiştir (Durmuş 2009: 164). Tatar Türkçesindeki +gIz (bk. Öner, 2013: 110), Altay Türkçesindeki +gAr, +AAr (bk. Güner Dilek, 2012: 1306) 2. çoğul kişi iyelik ekleri de yine +g'li yapıdadır. Tatar Türkçesindeki +g'li yapıyı Bulgar kalıntısı ya da etkisi olarak saymak mümkün görünmektedir.

2. çoğul şahıs iyelik eki, /a/ ve /e/ sesleri ile biten bir kelimeye eklendiğinde sondaki bu sesler düşer: laşır (İSS3, 149) (<laşa+ır) "atınız", açırsem (AÇ, 192) (<aça+ır+sem) "çocuklarınız".

2. çoğul şahıs iyelik eki, /i/ ve /ı/ sesleri ile biten bir kelimeye geldiğinde bu sesler düşer, eğer bu seslerden önce tek ünsüz varsa bu ünsüz ikizleşir: allırsempe (İSS2, 397) (<alī+ır+sem+pe) "ellerinizle", vıyyır-kullıra (AP, 24) (<vıyī+ır – kulī+ır+a) "oyununuz-gülmenizi".

2. çoğul şahıs iyelik eki ünsüz ile biten kelimelere bu ek doğrudan eklenir: çunırsem (İSS2, 397) (<çun+ır+sem) "canlarınız", sıvlıhırşın (İSS2, 531) (<sıvlıh+ır+şın) "sağlığınız için", ıvılır (İSS2, 21) "oğlunuz".

2. çoğul şahıs iyelik eki /i/ ile biten isimlere eklenince araya yardımcı ses /y/ gelir: püsiyır (KTŞ, 25) (pü-si-y+ır) "boyunuz-posunuz".

2. çoğul şahıs iyelik eki, /u/ ve /ü/ seslerinden sonra gelince bu sesler -iv, -iv ses grubuna dönerler: şırivır (<şiru + ır) (Sergeyev vd., 2012: 268) "mektubunuz", kırivır (Sergeyev vd., 2012: 268) (<kirü+ır) "damadınız".

2. çoğul şahıs iyelik eki /o/ sesi ile biten kelimelere eklenince araya bir /v/ sesi girer: Pal'tovır (Sergeyev vd., 2012: 268) (< pal'to+ır) "paltonuz".

III. Çoğul Kişi İyelik

3. çoğul şahıs iyelik, sözce içerisindeki bir varlığın, nesnenin sözceleyen ve alıcıdan başka üçüncü bir gruba ait olduğunu gösterir. Çuvaş Türkçesinde 3. çoğul kişi iyelik, 3. tekil kişi iyelikteki gibi +i, +ı ekleriyle, bazı durumlardaysa +ışi, +ışi ekleriyle yapılır. Ekin, teklik ya da çokluk ifade ettiğiyse metnin bağlamından çıkarılır. Bu ekin kelimeye geliş biçimleri üçüncü tekil kişi iyelik ekindeki gibidir.

Vışen yihsem (AP, 13) (<yih+ı+sem) "onların sülalesi", vışen piççişi (AP, 46) (< piççe+ışi) "onların ağabeyi", vışen purnışi (AP, 62) (< purnış+ı) "onların hayatı", vışen patşı (AP, 73) (< patşa+i) "onların padişahı".

3.4.3. İsimlerde Hal

3.4.3.1. Yalın Hal

Ergin yalın hâli "Bu hal ismin, karşıladığı nesne ve kendisine tabi olan isim dışında hiç bir münasebet ifade etmeyen hâlidir...isimlerin başka unsura bağlı olmayan normal teklik, çokluk ve iyelik şekilleri yalın halleridir." (2013: 227) biçiminde tanımlamıştır.

3.4.3.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Yalın Hal

İdil Bulgar Türkçesi yadigârları olan mezar taşlarında, yalın hâlde birçok ad görmek mümkündür: elüwi "eli", berekätlu "bereketli", mün "büyük", küwen "gün" (VBK: 190-191); belüwi "mezar taşı" (VBK: 148).

3.4.3.1.2. Çuvaş Türkçesinde Yalın Hal

Çuvaş Türkçesinde de adlar yalın hâlde bulunabilir: "*İki şurî piliş çeçeksem şine lara-lara malalla vişse kayriş*." (AÇ, 51) "İki beyaz kelebek çiçeklerin üstüne kona-kona ileriye uçup gittiler."

3.4.3.2. İlgi Hâli

Birçok dilde bulunan ve temel işlevi adın bir niteliğini işaretlemek olan biçimbilimsel durum. En yaygın nitelik türü iyelik, bu nedenle evrensel literatürde iyelik işaretleyicisi olarak da adlandırılır (Bussmann, 2006: 461).

3.4.3.2.1. İdil Bulgar Türkçesinde İlgi Hâli

İdil Bulgar Türkçesi ile yazılan mezar taşlarında ilgi hâli genellikle eksiz bir biçimde kurulmuştur (bk. Tekin, 1988: 37).

"*bşmān hīri ħarmas belüwi kü*" "Osman kızı Harma(ın) mezar taşıdır." (VBK: 78).

"*camādī-l-ula ayhi cīrim ekiş küwen eti*" "Cemaziyelevvel ayı(nın) yirmi ikinci gün(ü) idi." (VBK: 190-191).

"*atraç awli yūnus belüwi*" "Atraç(ın) oğlu Yunus(un) mezar taşı." (VBK: 126).

"*ilyās awli ismā'īl awli muḥamad belüwi kü*" "İlyas(ın) oğlu İsmail(in) oğlu Muhammed(in) mezar taşıdır." (VBK: 160).

İlgi durumunun İdil Bulgar mezar taşlarında eksiz bir biçimde kurulması mezar taşlarının yapısından ve kalıp kullanım şekillerinden kaynaklanmaktadır. Ancak Çuvaş Türkçesinde de eksiz kullanımların mevcut olması (*man arīma* (İSS1, 11) "benim karıma", *san laşuna* (İSS1, 44) "senin atını") eksiz biçimin dilin diğer kullanım alanlarında da olduğunu gösterir.

İlgi durumunun ek ile kurulduğu biçimler Tekin (1988: 38) tarafından iki örnekte tespit edilmiştir: "*ya'kutın b[e]l[ü]wi k[ü]*" "Yakut'un mezar taşıdır." (VBK: 79), "*aḥmed ağan ilğıcısı*" "Ahmed ağa'nın seyisi" (VBK: 64-65). Ancak Erdal (1993: 92-93) bu biçimlere şüpheyile yaklaşmaktadır.

Erdal'a (1993: 23) göre Tekin (1988: 79) tarafından *ya'kut[ı]n* biçiminde okunan sözcük, *te* ve *nun* harflerinin üstündeki noktaların hem -nt hem de -tn biçiminde okunabilecek konumda olmasından dolayı *ya'kunt* biçiminde de okunabilir ve başka bir kitabede *te* ile değil de *tı* ile yazılan *ya'kunt* (bk. DSWI: 33; Hakimzyanov, 1987: 152) biçiminin olmasını da buna delil sayar.

Róna-Tas ve Fodor (1973: 72) ise *ya'kut[ı]n* sözcüğünü eksiz olarak *ya'kūt* biçiminde vermiştir. Kanaatimizce sözcüğün okunuşu *ya'kunt* biçiminde de olabilir; fakat *ya'kut[ı]n* biçiminde okunmasında da bir beis görülmemektedir. Bu nedenle buradaki *+(ı)n* eki ilgi hâli eki olarak kabul edilebilir.

İkinci bir iyelik biçimi olan "*aḥmed ağan ilğıcısı*" "Ahmed ağa'nın seyisi" (VBK: 64-65) yapısına ise Erdal (1993: 92-93), ünlülerden sonra *+n* biçiminde gelen iyelik Çuvaş Türkçesinde de görülmesine rağmen, cümle içerisinde "*ilğıcısı*" ve "*bu*" gibi Ortak Türkçe özelliği gösteren sözcüklerin olmasından dolayı şüpheli bir tutum sergiler. İlgi hâli ekinin bu biçiminin bir benzerine tarihî Türk lehçelerinin hiçbirinde rastlanmamaktadır. İdil Bulgar Türkçesinin yoğun etskinde kaldığı Harezmi-Altınordu Türkçesinde de görülmemesi ve Çuvaş Türkçesinde *+n* biçiminin ünlü ile biten sözcüklere doğrudan eklenmesi (bk. Ersoy, 2017: 111) ekin İdil Bulgar Türkçesine ait olduğuna işaret eder. Bunlara ek olarak ekin geçtiği yazıttaki diğer unsurlar (cür "yüz", cirem "yirmi" vb.) kesin bir biçimde İdil Bulgar Türkçesi özelliği gösterir.

3.4.3.2.2. Çuvaş Türkçesinde İlgi Hâli

Çuvaş Türkçesinde ilgi hâli +n, +ın ve +in ekleri ile kurulmaktadır. Ekin yapısı incelendiğinde İdil Bulgar Türkçesindeki +(i)n ve +n ekleri ile örtüştüğü görülür. Ek, isimlere aşağıdaki biçimlerde eklenmektedir:

Son sesleri /a/ ve /e/ olan kelimelere ilgi hâli ekinin +n şekli gelir: *annen viñçi* (AÇ, 251) "annenin vakti", *laşan kayri urine* (Ul, 121) "atın arka bacağını". Durmuş (2009: 51) seyrek olarak eski metinlerde, /a/ ve /e/ ünlüleri ile biten kelimelere, ekin +nın, +nın biçiminin eklendiğinin tespit edildiğini söylemiştir¹¹².

Son sesleri /u/ ve /ü/ olan kelimelere ilgi hâli ekinin +ın ve +in şekilleri eklenir, eklendiğinde /u/, /ü/ sesleri -iv-, -iv- ses grublarına dönüşürler: *Çirkivñ* (< *çirkü+ın*) *uşı alikñçen* (AÇ, 79) "Kilesenin açık kapısından", *şırivñ* (< *şıru+ın*) *vişñ* (Aİ, 263) "mektubun sonu".

Son sesleri /ı/ ve /i/ olan kelimelere ilgi hâli ekinin +ın ve +in biçimleri eklenir, Durmuş (2009: 55) ek gelince /ı/ ve /i/ seselerinden önce tek ünsüz olduğu durumlarda ünsüzün ikizleştiğini ve bu ünlülerin düştüğünü söyler¹¹³. Sergeyev vd. (2012: 295) bu durumu "*tupp-ın*"¹¹⁴ "topun", "*şüpp-ın*"¹¹⁵ "çöpün" örneklerinde göstermişlerdir.

Sergeyev vd. (2012: 298) 2. tekil şahıs ve 3. tekil-çoğul şahıs iyelik ekinin +n biçiminde eklendiğini göstermişlerdir: *tus-u-n* "dostunun", *teley-ü-n* "şansının", *teley-i-n* "şansının", *laş-i-n* "atının".

Son sesi /i/ olan kelimelere ilgi hâli ekinin +n biçimi eklenir: *Virman şışin* (< *şışı+n*) *puññi* (ÇVÇ, 90) "Orman faresinin yaşamı".

Son sesi ünsüz olan kelimelere ilgi hâli ekinin +ın ve +in biçimleri gelir, *şulñ varriñçe* (KV, 26) "yolunun ortasında", *kilñ saray hışñçe* (İSS2, 386) "evin ahrının arkasında". *İnsan* anlamına gelen *şın* sözcüğüne ilgi hâli eki geldiğinde sözcüğün son sesi olan /n/ ikizleşir: *şak şınnñ* (< *şın+ın*) *arımñ* (İSS3, 557) "o adamın karısı".

"*Çin simahñ suyi şuk*." (İSS2, 256) "Gerçek sözün yalanı yok." (Yılmaz, 2011: 102).

İdil Bulgar Türkçesinde olduğu gibi Çuvaş Türkçesinde de ilgi hâli ekleri olmadan kurulan isim tamlamalarına rastlamak mümkündür:

"*Şav samantrah pürt alikñ uşılñsa hupıñni iltññi*." (İSS1, 37) "Bu zamanda evin kapısının açılıp kapandığı duyuldu".

Uşılçñ man sassım." (AP, 23) "Açıldı benim sesim".

3.4.3.3. Yönelme-Belirtme Hâli

Yönelme hâli, cümle ile sözcük öbeklerinde eylemdeki hareketin yöneldiği ismin içinde bulunduğu haldir (Korkmaz, 2019: 253). Belirtme hâliyse bir ismin, geçişli fiile bağlanıp fiilden etkilenen nesne durumunu edindiği haldir (Karaağaç, 2018: 857).

Ortak Türkçede belirtme hâli eki ve yönelme hâli eki birbirlerinden bağımsız olarak gelişmiş ve farklı eklerle karşılanmıştır. Eski Türkçenin Orhun Türkçesi devresinde belirtme hâli eki +(X)g, +(I)n ve +nI ekleri ile yapılmaktaydı, yönelme hâli ekiyse +kA, +ηA ve +A idi (Tekin, 2016: 102-105); Eski Uygur Türkçesi döneminde belirtme hâli ekleri ve yönelme hâli eki Orhun Türkçesinden farksızdır (bk. Eraslan, 2012: 134-143; Erdal, 2004: 170-173).

¹¹² Taranan metinlerde bu kullanım tespit edilememiştir.

¹¹³ Bu durum yalnızca iki heceli kelimeler için geçerlidir.

¹¹⁴ *tupı+ın*

¹¹⁵ *şüpı+ın*

Karahanlı Türkçesinde belirtme hâli ekleri olarak +(I)g, +(I)n, +nI görülürken bulunma hâli eki +kA, +gA, +A biçimindedir (Hacıeminoğlu, 2003: 29-30). Harezmi-Altınordu Türkçesinde belirtme hâli +(I) ve +nI biçimindeyken yönelme hâli ekiyse +kA, +gA ve +A (Ata, 2002: 61-62) biçimlerini devam ettirmiştir. Eski Kıpçak Türkçesinde belirtme hâli eki +nI, +nU, +n, +I biçiminde, yönelme hâli eki +gA, +kA, +A yapılarındadır (Güner, 2020: 198, 201). Eski Türkiye Türkçesinde +I ve +nI ekleri belirtme hâli için kullanılırken yönelme hâli eki için birkaç istisna dışında +(y)A eki kullanılmıştır (Gülsevin, 2017: 40-48).

Ortak Türkçenin bütün tarihî lehçelerinde birbirinden ayrı olarak gelişim çizgisine sahip olan yönelme ve belirtme halleri, Bulgar grubundaki Türk lehçeleri için farklı bir durum teşkil eder. Türk dilinin Bulgar kolunda tanımlanabilen hem tarihî hem de çağdaş lehçelerde bu iki kategori için +A eki kullanılır.

Grönbech (2011: 127) Çuvaş Türkçesinde belirtme hâlinin artık bağımsız bir biçim birim olarak bulunmadığını, işlevlerini ise yönelme hâli ekinin üstlendiğini söyler ve yönelme hâlinin ilk olarak "*vurmak, bakmak*" gibi yönelme hâli ile kullanıma uygun olan fiillerle kullanıldığını yani "*onu vurdu*" yerine "*ona vurdu*" biçiminin tercih edildiğini ve zamanla bu kullanımın yaygınlaştığını da ifadelerine ekler.

Benzing (1959: 724) belirtme hâli ekinin Çuvaş Türkçesinde, +A biçiminde olmasının iki biçimde açıklanabileceğini söyler: 1. İran dillerinde de olduğu gibi ismin belirli hâli yönelme hâlinde geliştirilmiştir ya da 2. "+A eki +*ig (= Osm. *ı*, *ĩ*>*a*)" ekinden gelişmiştir.

Róna-Tas (1976: 171) +g, +I, +nI gibi geniş değişkelere sahip olan belirtme hâlinde sadece +g ekisinin bulunma hâli ekiyle birleşebileceğini ifade etmiş ve bunu "*tana+g*" "buzağı" > "*tına*" örneğiyle göstermiştir. Yine, Róna-Tas (1976) İdil Bulgar yazıtlarında geçen belirtme hâli ekinin farkında olmadan, yazıtlardaki ses gelişmelerini göz önüne alarak İdil Bulgar Türkçesi döneminde yönelme ve belirtme hâli ekinin çoktan birbiriyle birleştiğini söyler.

Levitskaya (1976: 19) Eski Türk yazıtlarında var olan +(X)g belirtme hâlinin mevcut olmasından yola çıkarak, bu ekin Çuvaş Türkçesinde fonetik değişimler geçirerek +İ ve +İ eklerine dönüştüğünü belirtir; buna ek olarak /i/ ve /ĩ/ seslerinin böyle önemli bir ek için iyi bir işaretleyici olmadığını da söyler. Levitskaya "*hĩrĩ*" yapısını örnek vererek bunun hem üçüncü kişi iyelik bildirecek biçimde "*kızı*" hem de belirtili nesne yapacak şekilde "*kızı*" anlamlarına geldiğini, bu ek karışıklığından dolayı ekin +A biçimine döndüğünü söyler. Levitska'nın burada göz ardı ettiği şey ek karmaşıklığının önlenmesi için +A formuna giren belirtme hâli ekinin yönelme hâli eki ile başka bir ek karmaşıklığı yarattığıdır.

Erdal (1993: 197), Róna-Tas (1976) ve Benzing'in (1959) görüşlerini değerlendirerek bunun tesadüfî bir birleşmenin sonucu olmadığını, ancak iki durumun görevlerinin işlevsel olarak nötr hâle gelmesi ile ilgili olduğunu söylemiştir. Ayrıca Erdal, İdil Bulgar Türkçesinde bağımsız bir belirtme eki olsaydı, yazıtlardaki fonetik değişimler esasında (*ellig > ellü "elli") ekin ünlüsünün +U olması gerektiğini de ekler. Erdal (1993: 197), ünlülerden sonra belirtme hâli ekinin (Eski Türkçede bu pozisyonda ilk seste bir ünlü yoktur) kaybolması gerektiğini, bu durumun da belirtme hâli ekinin yönelme hâli ekiyle çakışmasında ileri bir dürtü sağlayabileceğini söyler.

3.4.3.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde Yönelme-Belirtme Hâli

İdil Bulgar Türkçesinde yönelme ve belirtme halleri için +A eki kullanılmıştır. Bu ekin hangi görevde kullanıldığını metnin bağlamından hareketle anlaşılmaktadır.

Pritsak (1959; Akt. Róna-Tas, 1976: 168), Róna-Tas (1976: 168), Tekin (1988: 38) ve Erdal'ın (1993: 94-96) da belirttiği gibi İdil Bulgar yazıtlarında +A eki tarih belirtme işlevinde, Eski Türkçedekine benzer bir işlevde kullanılmıştır. Tekin (1988: 38) bu sebepten dolayı eki "*Varma-bulunma hâli*" başlığı altında ele alır. Erdal (1993: 94) yazıtların söz varlığında yönelme-bulunma ekinin çoğunlukla zaman dilimini ve zamanı (*yılında, tarihinde* vb. için) gösterme işlevinde kullanıldığını söylemiştir. Bu kullanım biçimlerinde ekin Eski Türkçede olduğu gibi bulunma hâlini de işaretlediği görülür.

"*wafāt[i] balṭuwi tārīḥ ciyeti cūr c(i)yermiş cāla eti*" (VBK: 128) "vefat etmesi tarihte yedi yüz yirminci yılda idi."

"*tārīḥa c[i]yeti cūr altışı cāl dā-l-ka'da ayḥ[i] iṣn[e] eçi*" "Tarihte yedi yüz altıncı yıl, zilkade ayı içinde idi." (VBK: 160-161).

"*sefer ayuḥi bacne eti*" "Sefer ayının başında idi" (VBK: 166-167).

"*wafat balṭ[u]wi (tā)rīḥ c[i]yet[i] cūr (wā)n altışı cāl muḥaram ayḥ[i] iṣn[e]*" (VBK: 10) "vefat ettiği tarih yedi yüz on altıncı yıl muḥarrem ayının içinde /ayındadır."

Yönelme hâli ekinin tarih belirtme işlevinde kullanılmasına Eski Türkçede de rastlanmaktadır:

"*ol yılka türḡ[i]ṣ t[a]pa [a]ltun yıṣ[i]ḡ [a][ṣ]a [e]rt[i]ṣ.*" "*O yılda Türḡiṣlere doğru Altay dağlarını ve İrtiṣ ırmağını geçerek yürüdüm*" (BK, D27; Tekin, 2020: 60-61).

İdil Bulgar Türkçesinin çağdaş temsilcisi olan Çuvaş Türkçesinde ise tarih belirtme görevini artık bulunma hâli ekinin üstlendiği görülür:

"*Pirrimiş payı 1956 şulta, ikkimiş 1970 şulta viriṣla şavıṣa tuḡnı.*" (Çuv, 26) "Birinci kısmı 1956 yılında, ikincisi 1970 yılında Rusça basıldı".

"*Vıl 1915 şulta puṣ uyihra vilni.*" (Aİ, 19) "O 1915 yılında, birinci ayda öldü."

Yönelme-belirtme hâli eki isimlere doğrudan +A biçiminde eklenebildiği gibi, zamir *n*'si alarak eklendiği örnekler de mevcuttur. Tekin (1988: 38) ve Erdal (1993: 95) haklı olarak +nA biçimindeki yapılar da zamir *n*'sinin diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi üçüncü tekil şahıs iyelik ekinin sonra geldiğini, fakat üçüncü tekil şahıs iyelik ekinin düştüğünü söylerler. Çuvaş Türkçesinde de 3. şahıs iyelik ekinin sonra yönelme-belirtme hâli eki geldikten sonra iyelik eki düşer, yönelme-bulunma hâli eki zamir *n*'si ile birlikte gelir (Durmuş, 2009: 78): Çuḡin ṣın *hırne* (< *hır+ı+n+e*) imsanma kirlı mar (İSS1, 254) "Fakir insanın kızını kıskanmamalı."

Ekin yönelme hâli görevinde kullanımları şu biçimlerde görülmektedir:

"*[dünyē]r[ē]n k[ō]w[e]l[ç]s[e] ahirete baṭuwi h[i]cretren altı cūr toḡur wānım cāl ṣābān ayḥi b[e]l[i]nci küwen eti*" "Dünyadan göçüp ahirete varması hicretten (sonra) altı yüz doksanıncı yıl şaban ayının beşinci günü idi." (VBK: 56; DSWI: 38).

"*çerimsen ṣıvne barsa welti*" "Çerimsen suyuna düşüp öldü." (YWE: 104-105; VBK: 160-161; DSWI: 42)

Ekin belirtme hâli görevinde kullanımları şu biçimlerde görülür: '*ulamāsemne* sewen *mescidsemne* 'imāret tanan ekil ḡayrātlu... "bilginleri seven, mescitleri imar eden, çok hayır sahibi..." (VBK: 190-191).

Belirtme hâli ile ilgili ilginç bir durum teşkil eden Çistopol Kitabesi'nin incelenmesi oldukça önemli görünmektedir. Yazıtta hem İdil Bulgar hem de Harezmi-Kıpçak özelliklerinin görüldüğü daha önce araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir (bk. Hakimzyanov, 1986: 176; Erdal, 1993: 88). Her iki Türk lehçesinin özelliklerinin görüldüğü bu kitabede belirtme hâli eki +*ni*'nin yanında İdil Bulgar Türkçesinin etkisiyle +*ka* eki de belirtme hâli eki işlevinde kullanılmıştır. Bunun yanında,

kitabede iki Türk lehçesinin unsurları hem işlevsel olarak hem de yapısal olarak karışık biçimde görülür.

"*âlimlar~~ka~~ târbiyât k[ı]lkan z[a]hitlar~~ka~~ sewgân mäsçitläрни* 'im[ä]rat k[ı]lkan...." "*Bilginleri eğiten, zahidleri seven, mescitleri inşa eden...*" (VBK: 192-193).

+*ka* eki Ortak Türkçeye ait bir unsur olsa da bu yazıtta kazandığı işlev İdil Bulgar Türkçesine aittir. Bu ve benzeri durumlar İdil Bulgar Türkçesinin Harezmi - Kıpçak Türkçelerinin etkileri ile Ortak Türkçe özellikler kazanmaya başlamasının ve İdil Bulgar Türklerinin dil değişiminin ve belki de iki dilliklerinin bir göstergesidir.

3.4.3.3.2. Çuvaş Türkçesinde Yönelme-Belirtme Hâli

Çuvaş Türkçesinde yönelme-belirtme hâli İdil Bulgar Türkçesinde olduğu gibi +A eki ile kurulur. Bu ek isimlere şu şekillerde gelmektedir:

Yönelme-belirtme hâli eki, son sesi /a/, /e/ olan kelimelere eklendiğinde araya /n/ sesi girer: *şine* (AP, 43) "üstüne", *hınana* (AP, 25) "misafiri", *tınçene* (AP, 32) "dünyayı", *tavrana* (AP, 33) "çevreyi".

"*Leş tınçene kuşma hatırlenetip.*" (İSS1, 272) "Diğer dünyaya göçmeye hazırlanıyorum."

"*Anne manın urana pıhrı, şavırkaları, ura sippine hutlatsa ilçi, vara sitirkaları.*" (AÇ, 13) "Anne, benim ayağıma baktı, çevirdi, ayak bileğimi büktü, sonra ovdu."

Yönelme-belirtme hâli eki, son sesi /u/ ve /ü/ olan kelimelere eklendiğinde bu sesler -iv-, -üv- ses gruplarına dönüşür: *kırıve* (AP, 25) (< kırü+e) "damada".

"*Paçışkı, kırıve pıtarıni inči ultı kun...*" (AÇ, 168) "Papazın, damadı saklaması şimdi altı gündür..."

Timır tıva (<tu+a) *sınçırpa / Tamıkalla antarnı...?*" (UL, 276) "Demir dağı zincirle uçuruma indirilmesi..."

Yönelme-belirtme hâli eki, /ı/ ve /i/ sesleri ile biten kelimelere eklendiğinde kelime iki heceliyse ve bu ünlülerden önce tek bir ünsüz varsa, /ı/ ve /i/ sesleri düşer, ünsüz ikizleşir: *vatta* (AP, 37) (< vatı + a) "ihtiyara", *laşşa* (AP, 40) (< laşı + a) "barakaya".

"*Mınşın, Sehmet hırı hışşın kaysa teleyne yutta paçı-şı?*" (İSS3, 347) "Niçin Sehmet'in kızı sonra gidip şansını köpeğe verdi?"

"*Murav'yev, hıyne hıy alla* (<alı+a) *ilse, malalla tata tınışlırah kalari.*" (İSS2, 50) "Muravyev kendi kendini ele alıp, daha sakın konuştu."

Yönelme-belirtme hâli eki, son sesi /i/ olan kelimelere eklendiğinde araya /y/ sesi girer: *şışı-y-e* (Sergeyev vd. 2012: 296) "fareye".

Yönelme-belirtme hâli eki, ünsüz ile biten isimlere doğrudan eklenir: *Tihır tılıh ıvıla* (AP, 6) "dokuz yetim oğlu", *hulana* (AP, 23) "şehir", *ulıha* (AP, 35) "çayırı", *şıva* (AP, 43) "suya".

Yönelme-belirtme hâli eki, *insan* anlamındaki *şın* kelimesine eklendiğinde kelimenin sonundaki /n/ sesi ikizleşir: *şınna* (AP, 16) (< şın + a) "kişiyi".

"*Çipereh kile tavrının!*" (İSS2, 16) "Hızlıca eve dönün!"

"*Aslı urama kırsen Bogdanov, tramvay şınçen ansa, yuvelir patne kiçi.*" (İSS1, 416) "Büyük caddeye girince Bogdanov, tramvaydan inip, kuyumcuya gitti."

Belirtme-yönelme hâlinden önce gelen ikinci tekil kişi ve üçüncü tekil-çoğul kişi iyelik ekleri düşebilir.

"*Apla tesen, mınşın kuşna* (<kuş+u+na) *manran pıtaratın?*" (İSS1, 184) "Öyleyse niçin gözünü benden kaçırdın?"

Şırşer şın san sımahna (<*sımah+u+na*) *kiteşşĩ.*"(İSS2, 471) "Yüzlerce insan senin sözünü bekliyor."

halih, pılhansa, kil-şurtne (< *şurt+ĩ+ne*) *vut tivertri.*"(İSS2, 528) *Halk öfkelenip evini-yurdunu ateşe verdi.*"

Üçüncü kişi iyelik eki almış isimlerde iyelik ekinin düşmesi durumundan başka ekin korunduğu örneklerle de rastlanılır: *Turrine* (AP, 6) (< *turĩ+i+n+e*) "tanrısına", *yurrine* (AP, 9) (< *yurĩ+i n+e*) "şarkısını", *uhhine* (AP, 30) (< *uhĩ+ i+n+e*) "okunu".

Yönelme-belirtme hâli eki +mA isim-fiil ekiyle yapılmış hareket adalarına eklenince +mA ekinin ünlüsü ile kaynaşır (bk. Durmuş, 2009: 74): *hĩpartma* vıl şuhĩşlat' (AP, 53) (1124) (< *hĩpart-ma + a*) "Kaldırmayı o düşünür".

Leş tĩnçene kuşma (<*kuş+ma+a*) *hatĩrlenetiĩp.*"(İSS1, 272) "Diğer dünyaya göçmeye hazırlanıyorum."

3.4.3.4. Bulunma Hâli

Fiil cümlelerinde, fiilin belirttiği yapma ya da olmanın yerini, isim cümlelerindeyse bildirilen nesnenin yerini gösteren isim çekimidir (Karaağaç, 2018: 215).

Orhun Türkçesinde ve bulunma hâli +A ve +dA, +tA ekleri ile kurulmaktaydı, +dA ve +tA ekleri aynı zamanda ayrılma hâli işlevinde de kullanılmıştır (bk Tekin, 2016: 104-108), Eski Uygur Türkçesinde bulunma hâli için +dA, +tA ekleri kullanılır, bu ekler ayrılma hâlini kurma işlevinde de kullanılırdı (bk. Eraslan, 2012: 147), Karahanlı Türkçesinde bulunma hâli eki +dA ve +tA ekleriyle kurulur bu ekler aynı zamanda ayrılma hâlini işaretleyebilir (bk. Hacıeminoğlu, 2003: 30). Eski Kıpçak Türkçesinde bulunma hâli +dA, +tA ekiyle işaretlenir (bk. Güner, 2020: 199-200). Eski Türkiye Türkçesinde bulunma hâli eki +dA ekidir (bk. Gülsevin, 2017: 56). Timurtaş (2012: 72) Eski Türkiye Türkçesinde, bir yerde bu ekin ayrılma hâli işlevinde kullanıldığını söylemiştir.

3.4.3.4.1. İdil Bulgar Türkçesinde Bulunma Hâli

İdil Bulgar Türkçesinde bulunma hâli Ortak Türkçede olduğu gibi +tA eki ile karşılanmıştır. Tekin (1988) her ne kadar çalışmasında bu eke yer vermemiş olsa da Erdal (1993: 93-94) İdil Bulgar yazıtlarında geçen bu ekin iki kullanım örneğini göstermiştir:

Wafāti baltuwi tārĩh ciyeti cĩr ellũ cālta ramazan ayxi eti"(DSWI: 40) "Vefat ettiği tarih yedi yüz elli yılında, Ramazan ayı idi."

"rabi'ul ewwel ayhi 'ahirinte wafāti balti"(DSWI: 42) "Rebiülevvel ayının sonunda vefat etti."

İkinci kullanım biçiminde görüldüğü gibi bulunma hâli ekinden önce 3. tekil kişi iyelik eki yer aldığından dolayı iki ekin arasında *zamir n*'si eklenmiştir.

Türk lehçelerindeki tarihî gelişimi göz önüne alındığında bulunma hâli ekinin yer yer ayrılma hâlini de karşıladığı görülür (bk. Tekin, 2016: 106-108; Eraslan, 2012: 145-148; Hacıeminoğlu, 2003: 30). Mevcut kullanım şekilleri ele alındığında İdil Bulgar Türkçesinde ekin bu işlevi karşılamadığı anlaşılmaktadır.

Bulunma hâli ekinin İdil Bulgar yazıtlarında sınırlı kullanımı ekin diğer biçimlerinin tespitine imkân vermemektedir; ancak yazıtlarda ayrılma hâli ekinin +rAn biçimini barındırması (bk. Tekin, 1988: 38; Erdal, 1993: 94) bulunma hâli ekinin +rA'lı biçiminin de olacağına işaret eder. Ek olarak, Erdal (1993: 93) yazıtlarda yer almasa da /r, l, n/ ünsüzleri dışındaki seslerden sonra +rA biçiminin kullanıldığını varsayabileceğini söyler.

3.4.3.4.2. Çuvaş Türkçesinde Bulunma Hâli

Çuvaş Türkçesinde bulunma durumu diğer Türk lehlerindeki yapılarla koştur bir durum göstermektedir. Ancak bir takım ses farklılıkları mevcuttur. Bu ek +tA, +rA, +çe biçimlerinde bulunur. Genellikle kalınlık ve incelik uyumlarına uyan (+çe ekinde bir istisna söz konusudur) bu ek kelimeye şu şekillerde eklenir:

Bulunma hâli eki, /r/ sesi ile biten kelimelere +tA biçiminde eklenmektedir:

"*Emırte pēr iltniččĭ / Ali-Pattĭr tenine*," (AP, 48) "Ömrümde ilk defa duydum / Ali Batur dediğini."

"*Pur şırte te tĭrĭsmarlĭh huşalannine asĭrhat*.'" (İSS1, 9) "Bütün yerlerde adaletsizliğin hüküm sürdüğünü fark eder."

"*Koridorta tĭlĭnmelle yapala tuhsa tĭčĭ*.'" (İSS1, 410) "koridorda şaşılacak bir şey ortaya çıktı".

Bulunma hâli eki, /l/ ve /n/ sesleri ile biten kelimelere +tA ya da +rA şeklinde eklenebilir. İdil Bulgar Türkçesinde de /l/ ve /n/ ünsüzlerinde sonra ekin +tA biçiminde eklendiği görülmüştür (bk. Erdal, 1993: 93-94).

"*Yalta hut pĭleken tata Mihha şeş*.'" (İSS1, 193) "Köyde okuma-yazma bilen Mihha'dır yalnızca."

"*Pirĭn unta nim ĭř te şuk*.'" (İSS1, 173) "Bizim onda bir işimiz yok."

"*Esir nim pulman-iltmen pek kilte laratĭr*.'" (İSS1, 453) "Siz hiçbir şey olmamış gibi evde oturuyorsunuz."

"*Man halĭh asĭ, řunĭ, ĭřĭ kurnat' şak lĭpkĭ simvolra*.'" (YM, 64) "Benim halkımın hafızası, ruhu, işi görünür bu sessiz sembolde."

"*Yĭviřsem purte sĭtkenre*.'" (İSS1, 61) "Ağaçların hepsi özünde."

"*Barja itla tarĭnra larnipe kayaymarĭmĭr*.'" (İSS1, 232) "Duba olduça derine oturduğundan dönemedik".

3. kişi iyelik ekinden sonra bulunma hâli eki ç'li biçimde kullanılır, bir palatalleşme örneği olan bu durumun İdil Bulgar Türkçesinde henüz oluşmaya başladığı, kitabelerde görülen "eti" "idi" (VBK: 190-191) ~ "eçĭ" "idĭ" (VBK: 160-161); "ciyeçĭ" "yedi" (VBK: 86-87) ~ "c[e]ti" "yedĭ" (VBK: 142) örneklerinden hareketle varsayılabilir. Fakat İdil Bulgar yazıtlarında geçen "*ahir+i+n+te*" (DSWI: 42) örneği t > ç değişiminin bulunma hâli ekine sirayet etmesinin yazıtların dilinden çok kısa bir süre sonra gerçekleştiğinin ya da henüz oturmadığının bir işaretidir.

"*Atĭl hĭrrinçe, viş ramĭllĭ hĭma şurakan zavod ĭřlet*.'" (İSS2, 131) "İdil kenarında üç çerçeveli samur fabrikası işler."

Bulunma hâli eki çokluk ekinden sonra kelimeye +çe biçiminde eklenmektedir. Bu durum, çokluk ekinin ele alındığı bölümde de belirtildiği gibi, bir zamanlar ekin, yapısında üçüncü kişi iyelik ekini barındırmasından kaynaklanır.

"*Vĭrmansençe upa, pĭři, hir sĭsni tĭtnĭ*.'" (ÇV, 33) "ormanlarda ayı, geyik, yaban domuzu tutmuş."

Ek ünsüzü /ç/ olan bulunma hâli eki Türk l ehçeleri içerisinde Çuvaş Türkçesinden başka Halaç Türkçesinde de bulunur, Halaç Türkçesinde +çA biçiminde olan ekin başka bir biçimi yoktur (bk. Doerfer, 1988: 88).

Doerfer (1988: 88) Halaç Türkçesindeki bulunma hâli ekini, eşitlik eki ile ilişkilendirmiştir. Bunun için Eski Uygur Türkçesi ile yazılan "*Prens Kalyanam Kara ve Papamkara Hikâyesi*"nden verdiği "*kĭn belçĭ boğuzça suvda yorıp...*" "*suda bellerine ve boğazlarına kadar...*" (Hamilton, 2020: 48) yapıları ile Tarama sözlüğünde geçen "*geçen yolca yoldaş olub gittiler*" (TS VI, 4652) ve Tarama

Sözlüğü'nde +cA ekinin işlevleri arasında verilen bulunma işlevlerini (bk. TS VII, 59) ele alarak eşitlik eki ile bulunma hâli ekini ilişkilendirir. Ancak Eski Uygur Türkçesi örneğindeki +çA eki sınırlama işlevinde kullanılmış, diğer örnekte ise "*yol boyunca*" anlamı katmıştır.

Bulunma hâli eki, yukarıda belirtilen durumlar dışında +rAn biçimiyle kelimelere eklenir: "*Apla tesen, tñçere tñřslñ şuk?*" (İSS1, 350) "Öyleyse dünyada adalet yok mu?".

"*şırla yivşşışem şap-řurř çeçekre.*" (İSS1, 590) "Yemiş ağaçları bembeyaz çiçekte.". "*şır-řıvrā vřřř pını sisñmest te kunta.*" (İSS3, 590) "Ülkede savaş olduğu hissedilmiyor burada".

3.4.3.5. Ayrılma Hâli

Sözcük öbeklerinde ve cümlede eylemin belirttiği kılışın ve oluşun kendisinden uzaklaştığını bildirmek ya da göstermek amacıyla kullanılan isim hâlidir (Korkmaz, 2019: 105).

Orhun Türkçesi döneminde ayrılma hâli daha çok + tA eki ile sağlanmakta idi, +tAn ekiyse birkaç yer belirtecinde görülür: "*taşdın + tan*" "*dışarıdan*", "*Oğuzdun + tan*" "*Oğuzların tarafından*" (Tekin, 2016: 107). Eski Uygur Türkçesi döneminde ayrılma hâli eki, +dA ile +tA ekleriyle birlikte +dIn, +tIn; n ağzında +dAn, +tAn biçimindeydi (bk. Gabain, 2000: 64; Eraslan, 2012: 148). Karahanlı Türkçesinde +dA, +tA, +dIn, +tIn, +dUn ekleri ayrılma hâli için kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2003: 30).

Harezm Türkçesinde ayrılma hâli +dIn +tIn, +dAn, +dA ekleri ile karşılanmıştır (Hacıeminoğlu, 1997: 64; Ata, 2002: 63). Eski Kıpçak Türkçesinde ayrılma hâli ekleri +dAn, +dIn biçimlerindeydi (Güner, 2020: 200). Eski Türkiye Türkçesinde ayrılma hâli çoğunlukla +dAn ekiyle karşılanmakla beraber, seyrek olarak +dIn ve +dA biçimleri de bu durum için kullanılmış eklerdir (Buran, 1996: 202; Gülsevin, 2017: 62-67).

Ekin kökeni ile ilgili olarak birçok görüş ortaya atılmıştır. Bang (1980) +dIn, +tIn ekinin *adın* "başka" (<ad+ı+n) sözcüğünden kaynaklanmış olabileceğini söyler, Ramstedt +dIn, +tIn ekinin yapısında +tı (Tunguzca +dI) vasıta ekiyle +n vasıta durum ekinin bulunduğunu belirtir (Akt. Eraslan, 2012: 149).

Gabain (1950) +dIn, +tIn ekinin yer bildiren bir ek olan +t ile vasıta hâli ekinin (+ın) birleşiminden meydana gelmiş olabileceğini söyler, Benzing (1942) ayrılma hâli ekinin yapısında +dA ekiyle zamir *n*'sinin olduğunu savunur (Akt. Eraslan, 2012: 149).

Poppe (1925) Çuvaş Türkçesindeki +dAn, +rAn çıkma durumu ekinin +dA bulunma hâli ekiyle +n vasıta hâli ekinin birleşmesiyle meydana geldiğini yazar ve +dIn biçiminin ünlü daralması sonucu oluştuğunu söyler, Räsänen (1957) de aynı görüştedir (Akt. Eraslan, 2012: 150).

Kononov (1980) ekin yapısının dA+n, tA+n, dI+n, tI+n şeklinde olduğunu, +n'nin "*mağan*" "bana", "*sağan*" "sana" zamirlerinin yapısında da bulunan, yönelme hâli ekinin oluşturan bir yapı olduğunu söyler (Akt. Eraslan, 2012: 150).

Eraslan (2012: 150) +dAn, +tAn ekinin yer bildiren isimden isim türeten +dIn, +dUn eki ve +dA, +tA bulunma hâli ekininin birbirleriyle kaynaşmasından oluştuğunu söyler.

Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 82) +tAn ayrılma hâli ekinin yapısında yönelme işlevi bulunan +n ekinin olduğunu söylerler.

3.4.3.5.1. İdil Bulgar Türkçesinde Ayrılma Hâli

İdil Bulgar kitabelerinde ayrılma hâli eki +rAn biçimindedir, ancak Tekin (1988: 38) ve Erdal (1993: 94) +rAn değişkesinden başka ekin /r, l, n/ ünsüzlerinden sonra gelen +tAn¹¹⁶ değişkesinin de olduğunu söylemişlerdir. Ekin bugün Çuvaş Türkçesindeki durumu göz önüne alındığında Tekin ve Erdal bu tespitlerinde haklı görünmektedirler. Bunlara ek olarak Erdal (1993: 94) +rAn ekinin +dAn biçiminden geliştiğini de belirtmiştir.

Ǿhirate baṭuwi hicretren altı-cūr toḥur wānum cāl ša'bān ayḥi b[e]l[i]nci küwen eti "Ahirete varması hicretten (sonra) altı yüz doksanuncu yıl Şaban ayının beşinci günü idi." (VBK: 56-57).

dünyeren köweçrūwi tārīḥa ciyeti cūr sekir cāl cumādī-l-ūla ayḥi ciy[e]rim ekiş küwen eti "Dünyadan göçmesi tarihte yedi yüz sekizinci yıl, cemaziyelevvel ayı, yirmi ikinci gün idi." (VBK: 190-191).

3.4.3.5.2. Çuvaş Türkçesinde Ayrılma Hâli

Çuvaş Türkçesinde ayrılma hâli eki +ran, +ren, +tan, +ten ve +çen biçimlerinde bulunur. Diğer Türk lehçeleri ile genel itibari koşutluk gösteren bu ek biçimi kalınlık incelik uyumlarına uyar (+çen ekinde ise bir istisna söz konusudur).

/r/ sesi ile biten kelimelere ayrılma hâli ekinin + t'li şekli eklenir:

"Hīrīḥ pītli¹¹⁷ kartuza / Tasa pīhīrtan tavīr," (AP, 40) "Kırk pudlu kartuza / Saf bakırdan yapın".

/l/ ve /n/ sesleri ile biten kelimelere ayrılma hâli ekinin t'li ya da r'li biçimleri eklenebilir:

"Hayhi tīhīr tīvanran / Çi kīšīnni - šuk pulat'." (AP, 24) "Bu dokuz kardeşten / En küçüğü yok olur."

"Ma huskatrīn? Ep iytatīp! / Mana kanlī vīrīntan?" (AP, 67) "Niçin kaldırdın? Soruyorum! / Beni rahat yerimden?"

"Hīrīḥ pītli yīvene / Tasa kīmīlren tīvīr," (AP, 40) "Kırk pudlu dizgini / Saf gümüşten yapın,"

"Hayhi tīhīr ıvīlran / Pīr ıvīl' te utayman," (AP, 5) "Bu dokuz oğuldan / Bir tanesi de yürüyememiş."

Bulunma hâli eki 3.şahıs iyelik ekinin sonra kelimeye +çen biçiminde eklenir, ancak bu kurala aykırı olarak, taranan metinlerde *kīlīren* (AP, 6) (< *kil* + *ī* + *ren*) "evinden" şeklinde bir kullanım da tespit edilmiştir.

"Ut hūrinçen (< hūre+i+n+çen) tutsanah / Pīr siknī te, pīr tuhnī." (AP, 57) "Atın kuyruğundan tutunca / Hoplayıp çıkmış."

"Ku hīre vīl ilse kilnī / Vīrī patša tuyīnçen," (< *tuy* + *ī* + *n* + *çen*) (AP, 76) "Bu kızı o alıvermiş / Hırsız padişahın toyundan."

Bazı durumlarda iyelik eki düşmüşse de kelimeye iz bırakmış ve anlamını korumuştur, bu durumlarda da bulunma hâli eki +çen biçiminde kelimeye eklenir: *"Ali-Pattīr šinçen"* (AP, 10) "Ali Batur hakkında", *"şul šinçen"* (AP, 53) "yol üstünden". Çokluk ekinin yapısında bulunan üçüncü kişi iyelik ekinin düştüğü daha önceki bölümlerde ifade edilmiştir. Bu sebepten ötürü çokluk ekinin sonra ek, kelimeye +çen biçiminde eklenir: *"Kuşisençen"* (AP, 56) "gözlerinden", *"şilsençen"* (AP, 68) "dişlerinden".

¹¹⁶ Yazıtlarda böyle bir biçim mevcut olmamakla beraber, ilgili araştırmacılar varsayımda bulunmuşlardır.

¹¹⁷ Pīr: "Yaklaşık olarak on altı kilogramlık ağırlık ölçüsü" (ÇTS: 471).

Yukarıdaki durumlar haricinde, bulunma hâli eki kelimeye +rAn biçimiyle eklenir: *Şav yıtta vıl hüreren / yarsa ilnı virlişeh*, (AP, 9) "Bu köpeği o kuyruktan tutu vermiş güçlüce."

"*Kurati vıl inşetren, / Temişe şır řuhrımrān.*" (AP, 58) "Görür o uzaktan, / Birkaç yüz çağrımdan."

"*Kımiş řurtrān tuhat' te / Vişteret iltın şurta.*" (AP, 62) "Gümüş evden çıkar ve / Uçup gider altın eve."

"*Vuāhrān çılhe şine / Sirpınet hırü hılhem.*" (Ap, 74) "Ocaktan dil üstüne / Saçılır sıcak kıvılcım."

İdil Bulgar Türkçesi ve Çuvaş Türkçesinde bulunma hâli ekinin +rAn ve +tAn biçiminde, Ortak Türkçe ile koşut yapıda olması ek ve ekin bu biçiminin eskiliğini göstermektedir. Orhun yazıtlarında birkaç örnekte (bk. Tekin, 2016: 106), Uygur yazmalarında ise sadece *n ağzında* görülen (bk. Eraslan, 2012: 148) +dAn ekinin değişkesi, Ortak Türkçeyle çok uzun bir zaman önce birbirinden ayrılan Bulgar grubu Türk lehçelerinde görölmektedir. Bu durum ekin, Orhun yazıtlarının yazıldığı tarihten çok daha önce var olduğuna, fakat yazıtların dilinin dayandığı Türkçede çok yaygın olmadığına işaret eder. Nitekim yine Ortak Türkçeye uzak olan Saha Türkçesinde de ek, +(t)tAn (bk. Kirişcioğlu, 1999: 76) biçimindedir, Oğuz Türkçesi ile ilişkili olan, ancak eskicil unsurları koruyan Halaç Türkçesinde +dAn eki +dA eki kadar işlevsel olmasa da bulunmaktadır (bk. Doerfer, 1988: 90). Ekin, zamanla +dA ekinin yerini alarak işlevsel bir genişlemeye gittiği söylenebilir.

3.4.3.6. Sebep Hâli

Fiilin ya da bir durumun gerçekteşme ya da gerçekteşmeme sebebini belirten bir haldir. Korkmaz bu durumunun ekini "*Eski Türkçedeki uçın/ için edatının eklendiği kelimeyle birleşip yer yer ön sesini kaybedip +çun, +çün biçiminde ekleşmesi ile ortaya çıkmış bir ad durum eki*" (2019: 206) olarak tanımlamıştır.

Hacıeminoğlu (2015: 98) ve Li (2004: 519), Korkmaz'ın (2019: 206) sebep hâlinin kaynağı olarak gösterdiği *uçın/ için* edatının kökeni için farklı açıklamaların yapıldığını, bunların arasında ekin, "*uç*" sözcüğü ile *-n* vasıta durum ekinin birleşiminden oluştuğu görüşünün geniş çaplı olarak kabul edildiğini söylemişlerdir.

Orhun, Uygur, Karahanlı, Harezmi Türkçelerinde bu edat *üçün*; Kıpçak Türkçesinde *üçün*, *uçun*; Eski Türkiye Türkçesinde *-çun*, *-çün*, *içün*, Çağatay Türkçesinde *üçün* biçimindedir (bk. Li, 2004: 519-521; Hacıeminoğlu, 2015: 99-102).

3.4.3.6.1. İdil Bulgar Türkçesinde Sebep Hâli

İdil Bulgar Türkçesinden kalan yazıtların söz varlığının içerisinde bu duruma rastlanılmamıştır.

3.4.3.6.2. Çuvaş Türkçesinde Sebep Hâli

Sebep hâli, Çuvaş Türkçesinde isimlere +şın ve +şın (ünlü uyumlarına bağlı olarak) eklerinin gelmesi ile oluşturulur. Eski Türkçede de bir son takı olan *üçün* "*için, nedeniyle, olduğundan, uğruna*" (Tekin, 2016: 141) edatına denk bir yapıdan türemiştir. Diğer çağdaş Türk lehçelerinde de benzer kullanımlar görmek mümkündür.

Sebep hâli eki kimi lehçelerde ek, kimilerinde edat, kimilerindeyse bir ara form biçiminde görölmektedir. Ancak Çuvaş Türkçesinde bu yapı ad durumu hâline gelmiştir. Yılmaz (2002: 17)

ekin *üçün* edatından geliştiğini Ortak Türkçedeki /ç/ sesine denk Çuvaş Türkçesindeki /ş/ sesinin bulunduğu iki yapıdan biri olduğunu söylemiştir.

"*Teley şukşın hurlansa / Karçık yini tatılsa*:"(AP, 6) "Talih olmadığı için kahrılanıp / Kadın ağlamış:".

"*Epi sire huşatıp, / Mañşın urih şuk şınsem*," (AP, 23) "Ben size buyuruyorum, / Benim için başka insanlar yok."

"*Puşne şiyip ep unne / Ham upışkam puşışın; / Tatapah un imirne ham tivansen yunişın...*" (AP, 61) "Başını yiyeceği onun / Kocanın başı için, / Ömrünü de akrabaların kanı için."

"*Şavınşın ikkişne te tirmene hupni*."(İSS3, 667) "Bunun için ikisini de hapse kapatmış."

"*Upışkişın, hırışemşın, minukışemşın vil kiştah mınaşlançı te*."(İSS3, 362) "Kocası için, kızları için, torunları için azıcık gururlandı."

3.4.3.7. Yön Gösterme Hâli

Söz gruplarında ve cümlelerde fiilin belli bir yönde gerçekleştirildiğini belirtmek için isim yön gösterme hâlinde çekimlenir (Karaağaç, 2018: 871). Eski Türkçe'de bu durum için +gArU eki kullanılmaktaydı (Erdal, 2004: 177).

Karahanlı Türkçesinde yön gösterme hâli +gArU, +KArU, +ArU, +rA, +rU ekleriyle kurulmaktaydı (Hacıeminoğlu, 2003: 31). Harezmi Türkçesinde, Karahanlı Türkçesinde görülen bu eklerin yanında +gAr biçimi de bulunmaktaydı (bk. Hacıeminoğlu, 1997: 66). Kıpçak Türkçesinde +GARı, +KARı, +GARU, +kARU, +ARı, +ARU, +harı, +haru şekilleri görülür (Güner, 2020: 204). Eski Türkiye Türkçesinde bu hal için -rA ve -ArU ekleri kullanılmıştır (Timurtaş, 2019:73).

3.4.3.7.1. İdil Bulgar Türkçesinde Yön Gösterme Hâli

İdil Bulgar Türkçesinden kalan yazıtların söz varlığı içerisinde yön gösterme hâline rastlanılmamıştır.

3.4.3.7.2. Çuvaş Türkçesinde Yön Gösterme Hâli

Çuvaş Türkçesinde yön gösterme hâli +Alla ekinin kelimeye eklenmesi ile kurulmaktadır. Levitskaya (1976: 26) ekin birleşik bir yapıya sahip olduğunu, yapsında +A ve +nA yönelme durum eki ve +lla yön gösterme ekinin bulunduğunu söyler.

Levitskaya (1976: 26) Aşmarin (1898) ve Benzing'in (1942) de eki karmaşık bir durum eki olarak değerlendirdiğini söyler. Yön gösterme hâli, son sesi ünlü olan kelimelere ve iyelik eki almış isimlere eklendiğinde araya /n/ sesi girer (Ersoy, 2017: 143).

"*Uška sikkipe kille çupri*."(İSS1, 34) "Uşka atlamasıyla eve doğru koştu."

"*Vırman hırrinelle* (< hıri+i+n+elle) utri."(İSS1, 47) "Orman kenarına doğru gitti."

"*Ştapan, çilpirne kiştah karıntarsa, malalla utri*."(İSS1, 27) "Ştapan dizginini hafifçe çekip, ileriye gitti."

"*İmennıpek, puşmak puşi şinelle pihri*."(İSS1, 36) "Utanmış gibi, ayakkabının başı yukarı doğru baktı."

İyelik ekinin düştüğü yapılarda, yer yer zamir n'sinin mevcudiyetini sürdürdüğü görülür: "*Aliri pakur ne ambar umnelle* (< um+i+n+elle) ivıtsa yaçı." (İSS1, 35) "Elindeki valizi ambarın önüne atı verdi."

3.4.3.8. Sınırlama Hâli

Söz gruplarıyla cümlelerde fiilin sınırını ya da fiilin gerçekleşmesinin kısıtlı olduğunu belirtmek için sınırın ismi olan kelime, sınırlama hâlinde çekimlenir (Karaağaç, 2018: 701).

Eski Türkçeden beri Türkçede takip edilebilen sınırlama biçimleri Türkçe'nin çağdaş lehçelerinde ve bu lehçelerin ağızlarında çeşitli biçimlerde yer almaktadır.

3.4.3.8.1. İdil Bulgar Türkçesinde Sınırlama Hâli

İdil Bulgar Türkçesinden kalan yazıtların söz varlığı içerisinde sınırlama hâline rastlanılmamıştır.

3.4.3.8.2. Çuvaş Türkçesinde Sınırlama Hâli

Çuvaş Türkçesinde isimler, zamansal açıdan sınırlandırma bildirmek için sınırlanma hâlinde çekimlenirler. Bu durumun sağlanması için isimlere +çen, +ççen ekleri eklenir. Ünsüz ile biten kelimelerden sonra ekin +çen ve +ççen biçimleri gelirken, ünlü ile biten kelimelerden sonra +ççen biçimi gelir (bk. Güzel, 2012: 203).

"*Mînle hal'ççen asîrhaman-ha epî ina?*" (İSS1, 148) "Nasıl şimdiye kadar hatırlamadım ben onu?".

"*Ivîlne iranççen te hîvariççi.*" (İSS2, 153) "Oğlunu yarına kadar bırakacak.". "*Hâliççen kurman şîn.*" (İSS3, 676) "Şimdiye kadar görülmemiş insan.".

Sınırlama hâli ekinin aynı zamanda zarf-fiil biçiminin de olduğunu vurgulamak gerekir. Bu ek, fiile gelen +i ekiyle birleşip +iççen biçimini alır.

Korkmaz (2019: 212) Eski Türkçede ve Orta Türkçede +gAçA ekinin bulunduğunu ve bunun oldukça canlı olduğunu belirtir. *Ettuhfet-üz- Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*'de Arapçada bulunan "kadar" edatına koşut olarak Türkçede "ca" ve "şaklı" yapıları gösterilmiş, *şaklı*'nın miktar anlamına geldiği belirtilmiştir (Yıldırım, 2009: 186; Atalay, 1945: 57). "*Yer ismi belgesi, fiile üstün ile hareketlendirildikten sonra cak, cek getirilmesidir.*" ifadesi de aynı eserde bulunur (Yıldırım, 2009: 186; Atalay, 1945: 126).

Uygur Türkçesinde +gIçA, +kIçA (Öztürk, 2020: 60); Özbek Türkçesinde +gäçä, +käçä, +kaçä (Coşkun, 2017: 87), Tatar Türkçesinde +gAçA, Başkurt Türkçesinde +ğAsA, Kırgız Türkçesinde +gAçA, Kırım Tatar Türkçesinde +gAce (Alkaya, 2007: 273-277) ekleri sınırlama işlevindedir.

Azerbaycan Türkçesinde, Çuvaş Türkçesindeki sınırlama hâli ekine işlevsel ve biçimsel olarak benzeyen +çen eki kullanılmaktadır (bk. Yalçın, 2018: 239). Yalçın bu ekin Azerbaycan Türkçesinde "çak" edatı ile ilişkili olduğunu bildirirken yönelme hâli eki ile beraber kullanıldığını ifade eder (Yalçın, 2018: 239).

Türkiye Türkçesi ağızlarında da sınırlama hâli Çuvaş Türkçesinden pek farklı değildir. Yönelme hâli ekinin ardından gelen ve sınırlama işlevinde kullanılan +cAn, +çAn eki (+AcAn, +AçAn) (Yıldırım, 2009: 194) Çuvaş Türkçesindeki +çen ekiyle yakından benzerlik gösterir. Türkmen Türkçesinde de *çen* edatına rastlanılır, bunun yanında Güney Oğuz Türkçesinde¹¹⁸ de "+çan, +çân, +çän, +cän, +cen, +cin" ekleri mevcuttur (Li, 2004: 205-206). Nitekim Li (2004: 205-

¹¹⁸ Li (2004) Afganistan ve İran'ın güneyindeki Oğuz lehçeleri için Güney Oğuzcası terimini kullanmıştır.

206) Çuvaş Türkçesindeki +çen, +ççen ekini çen başlığı altında ele alarak Oğuz grubu Türk lehçelerindeki biçimler ile Çuvaş Türkçesindeki biçimin ilişkisini göstermiştir.

Yine "-e kadar" anlamına gelen Kırgız Türkçesindeki çeyin, Kazak ve Karakalpak Türkçelerindeki şeyin, Başkurt Türkçesindeki seyën (Alkaya, 2007: 290-291), Türkmen Türkçesindeki çeyin, Özbek Türkçesindeki +çäyin (Li, 2004: 207-208), Türkiye Türkçesinin Urfa ağzında görülen çeyin (çın, çin, teyin) kadar" (Özçelik, 1997: 118) gibi ek ve edatlar da Çuvaş Türkçesindeki +çen, +ççen ekine oldukça benzeyen biçimlerdir.

Birbirleriyle yakından ilişkili olduğunu düşündüğümüz +çA, +çen, +çeyin gibi ekler ve onların edat biçimlerinin kökenleri ile ilgili birçok görüş bulunmaktadır. Kononov (2001) +çA ekini "çağ" a bağlar ve bunun zaman belirten bir kelime olduğunu söyler (Akt. Hünlerli, 2016: 154). Deny (2012: 573-575) +CA ekinin "zaman, devir, miktar, zaman miktarı" anlamlarındaki çağ kelimesinden geliştiğini söyler ve bu kelimeyi de saymaca *çaŋ yapısına dayandırır.

Korkmaz (1959: 277-293), Deny'nin (2012) +çA ile ilgili yaptığı etimolojik açıklamayı kabul etmemekle beraber, +çA ekinin işlevleri arasında eşitlik ve sınırlama işlevlerini sayarak bunları birbirleri ile ilişkilendirmiştir. Ayrıca Korkmaz (1959: 337) +çan ekinin +ça eki ile vasıta eki +n'nin birleşmesinden; +çak ekinin ise yine +ça ekiyle ok kuvvetlendirme edatının birleşmesinden oluştuğunu ifade etmiştir.

Kotwicz (1953), Türkçe +çA, Moğolca çıkma hâli eki +aça ve Mançucadaki +çi eklerini /a/ ünlüsü düşen çağ kelimesinden daha eski olan çağa "kök, köke" yapısına dayandırır (Akt. Korkmaz, 1959: 277). Eckmann (2013: 82-83) eşitlik eki olan +çA ekinin işlevleri arasında sınırlayıcı işlevden de bahseder.

Buran (1996: 171) +çA ekinin kadar ile aynı işleve sahip olduğunu belirtip ekle durumuna gelmiş edat olduğunu söyler. Aynı eserinde, Buran (1996: 283) eşitlik ekinin işlevleri arasında ekin kadar edatı fonksiyonunda kullanıldığını da yer verir; ancak kadar işlevindeki +çA ekinin edat olarak kabul edilebileceğini yineler.

Li (2004: 205) çen yapısını Karakalpak Türkçesinde bulunan şen "yakın mesafe" kelimesi ile ilişkilendirmiştir. Kazak Türkçesinde "şen" kelimesi "1. Bir şeyin etrafı, civarı, çevresi, dolayı. 2. Belirli bir zaman, süre, vakit." (Koç, Bayniyazov ve Başkaran, 2019: 671) anlamlarında bulunur. Alkaya (2018: 370) ise Kreşin Tatar Türkçesi adlı kitabında eşitlik hâlinin işlevleri altında görelilik ve sınırlama işlevini sayar.

Kanaatimizce sınırlama hâli eki edat kökenlidir. Eşitlik ekinin Çuvaş Türkçesinde +la, sınırlandırma ekinin ise -çen olduğu göze alındığında bu ekin eşitlik ekine bağlanması doğru olmayacağı gibi, çağ kelimesinin Çuvaş Türkçesinde çuh biçiminde olduğu da göz ardı edilmemelidir.

3.4.3.9. Vasıta Hâli

İsmin belirttiğini nesne veya varlığın araç işlevinde kullanıldığını ya da fiildeki kılış ve oluşturma birliktelik belirttiğini göstermek için kullanılan hâle vasıta hâli denir (Korkmaz, 2019: 245).

Orhun ve Eski Uygur Türkçelerinde vasıta hâli +(X)n eki ile kurulurdu (Tekin, 2016: 110; Eraslan, 2012: 154). Bu ekle birlikte Eski Türkçede birle, bile (< birle) ve bilen edatları (Hacıeminoğlu, 2015: 18-22) da bu durum için kullanılmıştır.

Vasıta hâli, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde +n ve +lA ekleri ile kurulmuştur (Hacıeminoğlu, 2003: 31; Hacıeminoğlu, 1997: 65). Bu eklerin yanında bile, birle, birlen gibi edatlar da (Hacıeminoğlu, 2015: 18-27) kullanılmıştır.

Eski Kıpçak, Eski Türkiye ve Çağatay Türkçelerinde +n, +la, +layIn gibi ekler (Güner, 2020: 203; Gülsevin, 2017: 77-78; Eckmann, 2013: 83) ve "*bile, bilen, birle, birlen*" gibi edatlar (Hacıeminoğlu, 2015: 19-27) vasıta hâli için kullanılmıştır. Eski Batı Türkçesinde vasıta hâli eki +(X)n biçiminde yeniden yapılandırılmıştır (Róna-Tas ve Berta, 2011: 1126).

3.4.3.9.1. İdil Bulgar Türkçesinde Vasıta Hâli

İdil Bulgar Türkçesinde vasıta hâli eki +le biçiminde, yalnızca bir örnekte görülmektedir. "*hayr küwen erle sa'at wafati balçı*" (DSWI: 42) "Hayırlı günde, sabah saatlerinde vefat etti". Erdal (1993: 97-98) her ne kadar bu eki vasıta hâli eki olarak ele alamasa da eki "*Kasus*" "ismin halleri" kısmında ele almış ve *erle* yapısını Eski Türkçede görülen *tünle* "geceleyin" ve Çuvaş Türkçesindeki *şırle* "geceleyin" yapılarındaki ek ile ilişkilendirir ve *er* kelimesinin *erken* anlamında olduğunu belirtir.

3.4.3.9.2. Çuvaş Türkçesinde Vasıta Hâli

Çuvaş Türkçesinde ise isme "+pa, +pe, +pala, +pele, +palan, +pelen" (ünlü uyumlarına bağlı olarak) ekinin getirilmesi ile isimler vasıta hâlinde çekimlenirler (bk. Levitskaya, 1976: 22). Bu ekin kökeni konusunda da bir takım görüşler ileri sürülmüştür.

Matveyev (1919) vasıta hâli ekini *birle* edatıyla ilişkilendirmiş, Hiveteri (1928) ekin varsayımsal bir **perlen* yapısından türediğini ifade etmiştir (Akt. Ersoy, 2017: 133). Kotwicz (1962) +pala ekinin +pa ve +la eklerinin birleşiminden oluştuğunu düşünmüş, Serebrennikov (1964) da +pala yapısının Eski Türkçe vasıta işaretleyicisi *pa ile birliktelik eki +la'dan oluştuğuna inanmıştır (Akt. Levitskaya, 1976: 22).

Pavlov (1965) +pa, +pala ve +palan eklerini Moğolca vasıta hâli eki +bar, +ber ve *şırle* "geceleyin" ve *ukşalla* "parayla" gibi yapılarda korunan +la ekiyle ilişkilendirmiş, +palan yapısındaki +n'nin de vasıta hâli eki olduğunu söylemiştir (Akt. Levitskaya, 1976: 22). Levitskaya (1976: 22-23) vasıta hâli ekini *birle, birlen* edatları ile ilişkilendirmiştir.

Yılmaz (2002: 15) vasıta hâli ekinin Eski Türkçedeki *birle* ve *birlen* edatlarından geldiğini ifade eder. Durmuş (2009: 118-119) vasıta hâli ekini "*birle*" edatıyla ilişkilendiren görüşlere Çuvaş Türkçesinde *pırle* "ile" edatının olmasından dolayı bir noktada tereddütlü durmaktadır. Kanaatimizce diğer Türk lehçeleri ile benzerlik gösteren bu yapının onlardan farklı bir köke de sahip olacağı uzak bir ihtimaldir.

Çuvaş Türkçesinde vasıta hâlinin kullanım biçimleri:

"*Yal pek pışik karappa, / Temñ çuhlı saltakpa / Vırşı hatiršem hursa / Çımsa tuhat' tinise*" (AP, 29-30) "Köy kadar büyük gemiyle, çok sayıda askerle savaş cephaneleri koyup girivermiş denize."

"*Irı hıvel şuttipe / Şunnı sıvlım pırçişem.*" (AP, 8) "Güzel güneş ışığıyla / Parlamış çiy taneleri."

"*Aliye pur vıypala / Şaprı hıyın hüripe.*" (AP, 56) "Ali'ye var gücüyle / Vurdu kuyruğuyla."

"*Mın çul kuşşul' yuhman-şi, / Karçıkpala starikın?*" (AP, 6) "Ne kadar taş gözyaşı akıtmamışlar ki / Yaşlı kadınla kocası".

"*Şiçşır şitmıl tışpele / Şunnı sıvlım şırşişem-*" (AP, 8) "Yedi yüz yetmiş renkle erimiş çiy taneleri."

"*Kaşhine kluba kisretnĩ řiltĩr kuřlĩ hĩrpelen.*" (YM, 76) "Gece kulübü sallanmış yıldız gözlü kızla."

"*Pĩhĩr urhamahpalan, ten, huskalnĩ vĩrintan?*" (KV, 206) "Bakır argımak ile, belki, hareket etmiş yerinden?"

Yılmaz (2002: 16) +(X)n vasıta hâli ekinin Çuvaş Türkçesinde bir takım kalıplaşmış ifadelerde görüldüğünü söyler. Her ne kadar kalıplaşmış ifadelerde denilse de Çuvaş Türkçesinde bu ek ile birçok yapıya rastlamak mümkündür:

"*Kunĩn-řĩřĩn tenĩ pek, / Pĩrre te larsa kanman.*" (AP, 6) "Geceyle gündüz olduğu gibi, / Bir gün de oturup dinlenmemiş."

"*İmĩr şanmi şeşkesem / İlemlĩn larççĩr tesen,*" (AP, 35) "İnanılmayacak derecede çiçekler / Güzellikle dursun desen,"

"*Teley řĩlkuřĩ tapsa / Vĩylĩn palkasa tuhsan,*" (AP, 32) "Talih pınarı aksa / Şiddetle fokurdayıp çıksa,"

"*Ulma çĩpar urhamah / Hitĩ saslĩn kişeni.*" (AP, 46) "Alaca renkli argımak / Yüksek sesle kişnemiş."

"*řĩlen hutĩn çaşkĩrsa / Ali patne řĩvharat,*" (AP, 56) "Yılan şiddetle tıslayıp / Ali'nin yanına yaklaşıp,"

"*Vĩl ta, vĩrtĩn pĩtansa / Aran tarsa hĩtilat.*" (AP, 12) "O da güçlkle saklanıp / Kaçıp kurtulur."

Diğer bir vasıta hâli eki ise yine kalıp yapılar da görülen +IA ekidir. Bu ek İdil Bulgar Türkçesinden kalan kitabelerde de bulunur: "*Yala vişem řĩrle tavrĩnçĩř.*" (İSS1, 96) "Köye onlar geceleyin döndüler."

"*Pirĩn asattesem aslařřĩsem ĩna Puřkĩrtsençen ukşalla ilnĩ.*" (Aİ, 104) "Bizim atalarımızın ataları onu Başkurtlardan parayla aldı."

3.4.4. İsimlerde Soru

3.4.4.1. İdil Bulgar Türkçesinde İsimlerde Soru

İdil Bulgar Türkçesinden kalan yazıtların söz varlığı içerisinde isimlerin soru biçimleri bulunmamaktadır.

3.4.4.2. Çuvaş Türkçesinde İsimlerde Soru

Çuvaş Türkçesinde (incelenen metinlerde tespir edilen) soru ekleri +i, +şi, +im ve +çim'dir. Bu eklerin damak uyumuna uymaması onların edat kökenli olduğunu gösterir. +şi eki diğer Türk lehçelerinde görülen *çi* enklitiğı ile yakından benzerlik göstermektedir.

"*Usal mar-řĩ ku yitĩ?*" (AP, 10) "Kötü değil mi bu köpek?". "*Ali pattĩr esi-i?*" (AP, 11) "Ali Batur sen misin?"

"*Sas-çĩv pur-i mĩn hĩřra?*" (AP, 30) "Kuş sesi var mı arkada?". "*Namĩs mar-i kalaşma?*" (AP, 49) "Ayıp değil mi konuşma?"

"*Itarma şuk sad-řĩ ku?*" (AP, 64) "Muhteşem bahçe mi bu?". "*Eřĩ untan naçar-im?*" (İSS2, 559) "Sen ondan kötü müsün?"

"*Ye eřĩ şeş saltak-im?*" (İSS2, 573) "Yoksa siz tek asker misiniz?". "*Çunsĩr-řĩm un pek řĩnsem?*" (TYH, 84) "Ruhsuz mu onun gibi insanlar?"

3.4.5. İsimlerde Bildirme

3.4.5.1. Geniş Zaman

3.4.5.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Geniş Zaman

İdil Bulgar Türkçesinde isim cümlelerinin *kü* "GT. *bu*, Çuv. *ku*" işaret zamiriyle bittiği görülür (bk. Tekin, 1988: 48; Erdal, 1993: 99). Tekin bu durumdan hareketle mezar kitabesinin kime ait olduğunu belirten cümlelerin *kü* işaret zamiriyle kurulduğunu söyler (1988: 48). Erdal (1993: 99-100) da buna benzer bir fikirde olup Harezmi Türkçesiyle¹¹⁹ yazılan mezar taşlarında *bu* işaret zamininin kullanıldığını gösterir. Kanaatimizce buradaki *kü* işaret zamiri görevinde kullanılmış olup isim cümlelerinin geniş zamanı Çuvaş Türkçesinde olduğu gibi eksiz bir biçimde kurulur.

"*ulamāsemne seven mescidesemne 'imaret tanan ekil hayrātlu elüwi berekātlu mün suwār yālī 'ali h[o]wāce awli atrac howāce awli abū-beker howāce awli alıp howāce belüwi kü*" "Alimleri seven, mescitler imaret eden, çok hayratlı, eli bereketli, Büyük Suvar köyünden Ali Hoca oğlu Atraç Hoca oğlu Ebubekir Hoca oğlu Alıp Hoca'nın mezar taşıdır bu." (VBK: 190-191).

"*ŷ[u]wārī awli işhak awli yūsuf (hāci) b[e]ll[ü]wi kü*" "Yuvarı oğlu İshak oğlu Yusuf'un (Hacı) mezar taşıdır bu." (VBK: 174-175).

"*uṣmān ecke hīri husayn 'ayālī marihūm çeker elti ziyāret[i] k[ü]*" Osman Eçke kızı Hüseyin'in hanımı merhum Çeker Elti'nin ziyaretidir bu." (VBK: 164-165).

"*alt[i]n bu hır[i] sūs alm[a] b[i]lt[i]g[i]*" "Altın Bu kızı Süs Alma'nın mezar taşıdır." (VBK: 106-107).

3.4.5.1.2. Çuvaş Türkçesinde Geniş Zaman

Çuvaş Türkçesinde, İdil Bulgar Türkçesinde olduğu gibi isim cümleleri herhangi bir ek almadan ya da *pul-* "olmak" yardımcı fiili ile kurulmaktadır.

"*Ep çinah ta kışñni...*" (AP, 22) "Ben gerçekten de küçüğüm". "*Ançah vıl ta taştisker!*" (AP, 55) "Ancak o uzaklardadır."

"*Ku tñçere vıl pırre, / Pır Ali-pattır kına.*" (AP, 66) "Bu dünyada o bir tanedir, / Bir Ali Baturdur."

"*Kam ta kam şak çukmara / İnşe-inşe vıtāt, / Şavı pirin huşıra / Aslı piççişi pulat.*" (AP, 44) "Kim ki bu sopayı / En uzağa fırlatır, / O bizim aramızda / Büyük ağabeyidir."

"*Vara Mihha patinçi eteme tıtsa tuhma ta siltav pulat.*" (İSS1, 94) "Sonra Mihha'nın yanındaki adamı tutup çıkarmaya sebep olur."

Bu zamanın olumsuz biçimi *mar* yapısı ile yapılır. Diğer Türk lehçelerinde görülen *emes* "değil" yapısından farklıdır. Bu yapılar cevher fiili olan *er-* filinin üstüne gelen geniş zamanın olumsuzluk eki ile oluşmuştur. Ancak Çuvaş Türkçesinde *i-* (< *er-*) fiili düşmüştür:

"*Sivı hıl te kirlı mar, / Hura kır te kirlı mar.*" (AP, 78) "Soğuk hava da gerekli değil, kara kış da gerekli değil."

"*Şır hılıpı sanın mar!*" (AP, 68) "Yerin kulpu senin değildir."

¹¹⁹ Erdal (1993: 99-100) Genel Türkçeye yazılmış bu kitabeleri Harezmi Türkçesi altında değerlendirmekte, Tekin (1988: 48) ise bu kitabelerin dilini Tatarca olarak adlandırmıştır.

3.4.5.2. Belirli Geçmiş Zaman

3.4.5.2.1. İdil Bulgar Türkçesinde Belirli Geçmiş Zaman

İdil Bulgar Türkçesinde isim cümleleri, e- (< er-) ek fiilinin belirli geçmiş zaman işaretleyicileri +ti ve +çi eklerini alarak bu zamanda çekimlenir. İdil Bulgar kitabelerinde tespit edilen yapılar 3. tekil şahıs ile çekimlidir.

ǰūnyeren kōweçrūwi tārīha ciyeti cūr sekir cāl cumādī-l-ūla ayhī ciy[e]rim ekiş kūwen eti" (VBK: 190-191) "Dünyadan göçmesi tarihte yedi yüz sekizinci yıl, cemaziyelevvel ayı, yirmi ikinci gün idi."

"tārīha c[i]yet[i] cūr [ciyer]m[i]ş cāl et[i]" "Tarihte yedi yüz yirminci yıl idi." (VBK: 186).

ǰārīh[a] c[i]yeç[i] cūr h[i]r[i]h t[o]h[u]r cāl ayh[i] rabi'ul... ayh[i] ... k[ü]wen ayh[i] hān k[ü]wen eç[i] k[i]çī ern[e] k[ü]w[e]n eç[i]" "Tarihte yedi yüz kırk dokuzuncu yıl, Rebiül... ayının günü, ayı kan günü idi küçük Cuma (perşembe) günü idi." (VBK: 154-155).

"tārīha c[i]yeti cūr altışı cāl zā-l-ka'da ayh[i] işn[e] eçi" "Tarihte yedi yüz altıncı yıl, Zilkade ayının içinde idi." (VBK: 160-161).

Tekin (1988: 49) İdil Bulgar yazıtlarındaki bazı yapılarda *eti/eçi* yapılarının kullanılmadığını belirtmiştir:

"wafāti b[a]ǰlūwi tārīh ciyeti cūr wān t[o]h[u]r cāl işne" "Vefat ettiği tarih yedi yüz on dokuz yılı içinde idi." (VBK: 119).

3.4.5.2.2. Çuvaş Türkçesinde Belirli Geçmiş Zaman

Çuvaş Türkçesinde, isimlerin geçmiş zaman çekimi -(ç)çī eki ile yapılmaktadır.+çī biçimi tonsuz ünsüzlerden, +ççī biçimiye tonlu ünsüzler ve ünlülerden sonra gelir (bk. Ersoy, 2017: 161). Şahıs ekleri çekimde yer almaz. İdil Bulgar Türkçesinde görülen "e-" ek fiili Çuvaş Türkçesinde düşmüş, yalnızca zaman eki kalmıştır.

"Layihçi vīl pitī, īslīççi." (TYH, 154) "İyidi o çok, akıllıydı.". *"Irmī-kanmī īşçenççi vīl."* (İY, 155) "Usanmaksızın çalışkandı o."

"Vīl hurlanma pīlmen savīnīşlī hīrççi." (İKŞ, 76) "O kahr bilmeyen, neşeli bir kızdı."

İsimlerde belirli geçmiş zamanın olumsuzu *marççi* yapısıyla oluşturulmaktadır. Olumlu çekimde olduğu gibi olumsuz çekimde de şahıs ekleri yer almaz.

"Man pirki şuhışlama kirlī marççi." (İSS3, 39) "Benim hakkımda düşünmek gerekli değildi.". *"Şuk aşşi marççi vīl."* (KTŞ, 71) "Yok, babası değildi o."

3.4.5.3. Belirsiz (Duyulan) Geçmiş Zaman

3.4.5.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde Belirsiz (Duyulan) Geçmiş Zaman

İdil Bulgar Türkçesinden kalan yazıtların yapısında görülen geçmiş zamanla çekimlenmiş isim cümleleri bulunmamaktadır.

3.4.5.3.2. Çuvaş Türkçesinde Belirsiz (Duyulan) Geçmiş Zaman

Çuvaş Türkçesinde, isimlerde öğrenilen geçmiş zaman kipindeki bildirme *pulnĭ, tet, ikken, teŝŝĭ, teyeŝŝĭ, imiş*¹²⁰ şekillerinin gelmesi ile yapılmaktadır.

Pulnĭ yapısı *pul-* "olmak" fiili ile *-nĭ* geçmiş zaman birleşmesiyle oluşmuştur; *tet* yapısı *te-* "demek" fiiline geniş zaman kipinin üçüncü tekil şahıs biçimi *-t* ekinin eklenmesiyle oluşmuştur, *teŝŝĭ* yapısı da *tet* yapısına benzer, *te-* fiiline geniş zaman kipinin üçüncü çoğul şahıs eki *-ŝŝĭ*'nin eklenmesiyle oluşmuştur (Durmuş, 2009: 181-183).

Róna-Tas ve Berta (2011: 1111) Eski Batı Türkçesinde **är-* "olmak" **erti* > İdil Bulgar Türkçesinde *eti* ve *eçi* değişimlerini göstermiş ve bu ek fiil yapısının Çuvaş Türkçesinde *ikken* ve *imiş* yapılarında korunduğunu belirtmiştir. Buna karşın Durmuş (2009: 180-182) *ikken* ve *imiş* yapılarının Çuvaş Türkçesine Tatar Türkçesi yoluyla girdiğini söyler ve *-gAn* sıfat-fiil ekinin Tatar Türkçesinde geçmiş zamanda kullanıldığını ancak Çuvaş Türkçesindeki türevinin ise geniş zamanı işaret eden sıfat-fiiller türettiğini belirtir. *Ī-* ek fiili bu iki örnek dışındaki yapılarda görülmez. Kanaatimizce Durmuş (2019: 180-182) bu görüşünde haklıdır.

"*Tata vilnisem mĭn çuhli pulnĭ.*" (İSS1, 120) "Hem de ölenler çok sayıdaymış".

"*Unŝĭn ayakri şul çikki Karmĭŝ pasari pulnĭ.*" (İSS1,374) "Onun için uzaktaki yol kenarı Karmış pazarıymış".

"*Īrhi ĭs kaŝhinçen layĭhrah, teŝŝĭ.*" (İSS1, 344) "Sabah vakitlerindeki zihin akşamkinden iyiymiş".

"*Pĭr ĭs avan, iki ĭs tata avanrah teŝŝĭ.*" (İSS1, 68) "Bir akıl iyi, iki akıl daha iyiymiş".

"*Kaş pire pĭtereymenŝĭn kulyanakensem te pur tet.*" (İSS3, 487) "Gece bizi bitiremedikleri için pişman olanlar varmış".

"*Ali-Pattĭr yatliŝker, /Pur teyeŝŝĭ çĭn pattĭr,*" (AP, 55) "Ali Batur adında / Varmış büyük bahadır".

"*Ançaŝ yumĭŝ pĭhnipe ŝakna ta pĭlme may pur ikken.*" (İSS1, 245) "Ancak kamın bakmasıyla bunu da bilmek mümkünmüş".

"*Lere nikam ta şuk ikken.*" (İSS1, 276) "Burada hiçkimse de yokmuş". "*San ŝarunta pur imiş yumĭŝ.*" (KTş, 39) "Senin ordunda varmış kam".

İsim cümlelerinde belirsiz geçmiş zamanın olumsuzu genellikle *mar* yapısının ek fiilden önce gelmesiyle kurulur.

"*Esĭr ŝĭn mar ikken.*" (İSS2, 498) "Siz insan değilmisiniz". "*Kĭteruk pirĭn kile yurĭhli ħĭr mar imiş.*" (İSS1, 255) "Kĭteruk bizim eve yarar bir kız değilmış".

3.4.5.4. Şart

3.4.5.4.1. İdil Bulgar Türkçesinde Şart

İdil Bulgar Türkçesi ile yazılan yazıtlarda şartlı çekimde bir isim cümlesi tespit edilmemiştir.

¹²⁰ Metinlerde bu biçimler tespit edilmiştir. Bunlardan başka kullanımlar da olabilir.

3.4.5.4.2. Çuvaş Türkçesinde Şart

Çuvaş Türkçesinde, isim cümlelerinde şart kipleri pul- yardımcı fiili ile kurulur. *Pul-* "olmak" fiiline şart kipinin eki –*san* eklenir. İsim cümlelerinin şartlı çekimlerinin olumsuzu *pulmasan* yapısı ile kurulur.

"*Kirli pulsan, hıy kiltir*," (AP, 11) "Gerekli ise kendisi gelsin". "*Apla pulsan, an şilen*," (AP, 33) "Öyle ise sinirlenme."

"*Hal' vıl pir polk pulsan ta / Yilt arkatsa piteret*." (AP, 14) "Şimdi o bir alay olsa da / Tümünden ortadan kaldırır."

"*Sirñ urhamah şil-şunatlı pulmasan, kamñ urhamahı şil-şunatlı pulma pulat*." (İSS1, 303) "Sizin argımağınız yel kanatlı olmasa, kimin argımağı yel kanatlı olabilir?"

3.5. Fiil

3.5.1.Şahıs Ekleri

Korkmaz, şahıs eklerini "*Fiil çekiminde şahıs belirten ek*." (2019: 219) olarak tanımlamıştır.

3.5.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Şahıs Ekleri

İdil Bulgar Türkçesiyle yazılan yazıtlarda fiiller 3. tekil şahıs ile çekimlenmiştir ve bu şahıs için herhangi bir ek kullanılmamaktadır¹²¹.

"*k[e]m k[ö]rs[e] w[a]x[i]r fātiha s[u]r[e]t[i]*" (DSWI, 42) "kim görse Fatıha suresi okur..."

"*çerimsen şıvne barsa welti*" "Çerimsen suyuna düşüp öldü." (YWE: 104-105; VBK: 160-161; DSWI: 42).

3.5.1.2. Çuvaş Türkçesinde Şahıs Ekleri

3.5.1.2.1. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Tablo 10. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	-m	-mır, -mır̃
2.	-n	-r
3.	-	-ş

İyelik kökenli şahıs ekleri belirli (görülen) geçmiş zaman ve şart çekiminde kullanılır.

¹²¹ Emir kipinin eki şahıs eklerinin içinde değerlendirilmemiştir.

3.5.1.2.2. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Tablo 11. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	- <i>ip</i> , - <i>īp</i> , - <i>p</i>	- <i>pīr</i> , - <i>pīr</i> , - <i>r</i>
2.	- <i>in</i> , - <i>īn</i> , - <i>n</i>	- <i>īr</i> , - <i>īr</i> , - <i>r</i>
3.	-	- <i>śī</i> , - <i>śī</i>

Zamir kökenli şahıs ekleri geniş / şimdiki zaman, gelecek zaman çekimlerinde kullanılır.

Kipler

Zamanın değil biçimin söz konusu olduğu; kök ya da gövde hâlinde bulunan fiilin belirttiği kılış ve oluşun; kendisinden söz edilen ya da dinleyen kişilerce ne tarzda, ne biçimde yansıtıldığını, nasıl gerçekleştirildiğini gösteren gramer yapısıdır (Korkmaz, 2019: 178).

3.5.2. Basit Kipli Çekim

Ek-fiil almayarak sadece esas fiillerle kurulan ve yapısında tek kip barındıran çekimli fiillerdir, basit kipler *haber kipleri* ve *tasarlama kipleri* şeklinde ikiye ayrılırlar (Korkmaz, 2019: 87).

Haber Kipleri

Fiillerin olumlu ya da olumsuz biçimdeki kuruluşunu; duyulan geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman, gelecek zaman, şimdiki zaman, geniş zaman gibi belirli bir zaman kavramında veren kiplere haber kipi denir (Korkmaz, 2019: 92).

3.5.2.1. Duyulan Geçmiş Zaman

Duyulan geçmiş zaman, geçmişte olmuş ve bitmiş kesin bir zaman olup gerçekleşen yapma ve olmanın konuşur tarafından daha sonra öğrenildiğini, bunun konuşurun bilgisi dahilinde gerçekleşmediğini bildirir (Karaağaç, 2018: 422).

Orhun Türkçesinde duyulan geçmiş zaman -mİş ve -dUk ekleriyle; Eski Uygur Türkçesinde -mİş ve -yUk ekleriyle, Karahanlı Türkçesinde -mİş ekiyle; Harezmi Türkçesinde -mİş, -p-dur, -p (turur) yapılarıyla; Kıpçak Türkçesinde -mİş, -p, -ptUr/-ptIr, -p turur ve -gAn yapılarıyla; Çağatay Türkçesinde -mİş, -p(-Dİr, -DUr), -p(turur), -GAn (turur), -GAn (-dur) yapılarıyla; Eski Türkiye Türkçesinde -mİş, Up(-dUr), -Up (durur) yapılarıyla işaretlenmiştir (Bulak, 2017: 56-93).

3.5.2.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Duyulan Geçmiş Zaman

İdil Bulgar Türkçesinden kalan yazıtlarda duyulan geçmiş zamanı karşılayan bir yapı bulunmamaktadır.

3.5.2.1.2. Çuvaş Türkçesinde Duyulan Geçmiş Zaman

Duyulan geçmiş zaman *-nĭ*, *-nĭ* ekleriyle belirtilir. Bu ekler damak uyumuna göre kelimeye eklenir. Duyulan geçmiş zaman eki şahıs eki almaz, bu ekle çekimlenmiş cümlelerde öznenin faili cümlenin öznesi ile belirtilir. Ekin olumsuz şekli *-man*'dır.

Ekin kökeni ile ilgili olarak çeşitli görüşler mevcuttur. Zolotnisky (1877) ve Aşmarin (1898) *-nĭ*, *-nĭ* ekinin *-gAn* eki ile ilgili olduğu yönünde görüş bildirir: "**bolgan > *bolan > *bolnĭ*" (Akt. Şçerbak, 2019: 105; Levitskaya, 1976: 73). Samayloviç de tasnifinde *-nĭ* ekini *-gAn* ekinden gelişmiş bir biçimde gösterir (bk. Tekin, 2013b: 324). Buna karşın Benzing (1959) Çuvaş Türkçesinde bulunan *-nĭ* ekinin Ortak Türkçede bir karşılığının olmadığını söyler, Ramstedt (1957) *-nĭ*, *-nĭ* yapısında *-n* ile biten bir fiilimsi görür, ayrıca Çuvaş Türkçesindeki "*pulnĭ*" "olmuş" yapısının "**bolun*"dan geldiğini, bunun da Ortak Türkçede "*bolgan*" biçiminde olduğunu söylemiştir (Akt. Levitskaya, 1976: 73).

Çuvaş Türkçesindeki *-nĭ*, *-nĭ* eki Ortak Türkçedeki *-gAn* eki ile ilişkili olamaz, çünkü Ortak Türkçede *-gAn* olarak bulunan ek, tıpkı Oğuz Türk lehçelerinde olduğu gibi Çuvaş Türkçesinde *-An* biçimindedir.

Duyulan geçmiş zaman ekinin, *-mĭš*¹²² ile ilişkili olması daha muhtemel görülmektedir. **-mĭl* biçiminde bulunan yapıdaki *-l* sesi düşmüş ve *m > n* değişimi gözlenerek *-nĭ* biçimi oluşmuş olabilir ya da ek *-nĭl* biçimindeyken *-l* sesi düşerek *-nĭ* biçimine dönmüştür.

Tablo 12. Çuvaş Türkçesinde Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Epĭ) Vılya-nĭ "oynamışım"	(Epĭr) Vılya-nĭ "oynamışız"
2.	(Esĭ) Vılya-nĭ "oynamışsın"	(Esĭr) Vılya-nĭ "oynamışsınız"
3.	(Vĭl) Vılya-nĭ "oynamış"	(Vĭsem) Vılya-nĭ "oynamışlar"

1. Tekil Şahıs Çekimi

"Epĭ vĭsem şine puş tüpinçen kĭna pĭhnĭ." (İSS1, 49) "Ben onların üstüne yalnızca baş üstünden bakmışım."

2. Tekil Şahıs Çekimi

"İştan kilnĭ esĭ?" (İSS1, 556) "Nereden gelmişsin sen?"

3. Tekil Şahıs Çekimi

"şavna kura hurlannĭ / Alin vatĭ amĭŝĭ." (AP, 8) "Bunu görüp kahırlanmış / Ali'nin yaşlı annesi.

"Ali tuhnĭ ireke / Yem te yeŝĭl pahçana." (AP, 8) "Ali çıkmış erkenden yem yeşil bahçeye."

¹²² Çuvaş Türkçesinde birleşik zamanlarda görülen *-mĭš* ekinin Tatar Türkçesinden bir ödünçlenme olduğuna daha önceki bölümde değinilmiştir.

1. Çoğul Şahıs Çekimi

"Epir, çınah ta, pır-pırne kurnı." (İSS1, 111) "Biz, birbirimizi gerçekten görmüşüz".

2. Çoğul Şahıs Çekimi

"Esir şırte vırtakan eteme şihma vırenni." (İSS1, 122) "Siz, yerde yatan adamı bağlamayı öğrenmişsiniz."

3. Çoğul Şahıs Çekimi

"Vırı-hurahsen hutne kime kilni vısem." (İSS1, 123) "Hırsızların-haydutların arasına girmeye gelmişler onlar."

Olumsuz Yapı

Tablo 13. Çuvaş Türkçesinde Duyulan Geçmiş Zamanın Olumsuz Çekimi

Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1. (Epı) Vılya-man " oynamamışım "	(Epır) Vılya-man " oynamamışız "
2. (Esı) Vılya-man " oynamışsın "	(Esır) Vılya-man " oynamamışsınız "
3. (Vıl) Vılya-man " oynamamış "	(Vısem) Vılya-man " oynamamışlar "

"Nikama ep parınman." (AP, 15) "Hiçkimseye ben boyun eğmemişim."

"Sap-sar hitre hırıme / Şiç şul huşşı ep kurman." (AP, 22) "Sap-sarı güzel kızımı / Yedi yıldan fazladır ben görmemişim."

Esı vıtır şul utman.. (AP, 67) "Sen otuz yıl yürüyememişsin." "Şak işe ep şeh tuman..." (AP, 32) "Bu işi ben tek yapmamışım..."

Tışmanpa ep tus pulma / Şuralman şut tınçene." (AP, 49) "Düşmanla dost olmak için / Doğmamışım bu dünyaya."

"Şak sımahsene Ali / Nihışan asran yaman." (AP, 79) "Bu sözleri Ali / Hiçbir zaman unutmamış."

"Ançah inkek sirılmen- / Tihır ıvıl siplenmen." (AP, 6) "Ancak lanet yok olmamış / Dokuz oğul iyileşmemiş."

3.5.2.2. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen (belirli, kesin) geçmiş zaman, kesin bir biçimde gerçekleşen bir zamanı ve konuşurun bilgisince gerçekleşen eylemi bildiren geçmiş zaman kipidir (Karaağaç, 2018: 421).

Orhun Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki *-D* ekidir, bu ek iyelik ekleri ile birlikte kullanılmıştır ve günümüz biçimindeki *(-DI)* ek ünlüsü yardımcı ünlü olarak kabul edilmiştir (Tekin, 2016: 166, Bulak, 2017: 102). Eski Uygur Türkçesinde ve Karahanlı Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki Orhun Türkçesinden farksız bir şekilde *-DI*, *-DU* biçimdedir; Harezmi Türkçesinde de bu biçimini koruyan geçmiş zaman ekinin 1. çoğul çekiminde *-mIz* yerine *-K* şahıs eki görülür; Kıpçak, Çağatay Türkçelerinde *-DI*, *-DU* biçiminde olan ek, Eski Türkiye Türkçesinde *-dI*, *-dU* şeklindedir (Bulak, 2017: 107-144).

Ekin kökenine dair birçok görüş vardır. Böhtlink (1851), Melioransky (1900), Brockelmann (1919), Deny (1921), Bang (1923), Potseluyevskiy (1946), Dmitriyev (1948), Bakakov (1951), Menges (1958), Serebrennikov (1963) bu biçimi sıfatlaşmış ya da adlaşmış isimlere dayandırır (Akt. Şçerbak 2019: 89-90).

Potseluyevskiy, Deny, Brockelmann, Dmitriyev ve Sevortyan bu biçimin *-it*, *-it* ekinden geliştiğini varsayarlar (Akt. Serebrennikov ve Gadjeva, 2018: 154-155). Görülen geçmiş zamanda fiil çekiminde kullanılan şahıs eklerinin iyelik ekleriyle aynı olmasının bu görüşü desteklediğini söyleyen Ercilasun'un da bu görüşte olduğu anlaşılmaktadır (bk. Ercilasun, 2019: 29). Bu görüşün dışında Radloff (1897) *-dı* ekini *tur-* fiili ile, Kazem-Bek (1846) *i-* (*idim*, *idin*) yardımcı fiileri ile, Malov (1951) *-tı* zarf-fiil ekiyle, Kononov (1951) 3. şahıs iyelik ekiyle bağdaştırmıştır (AK.T. Şçerbak, 2019: 90).

Yukarıdaki görüşlere ek olarak Bişiyev (1971) *-dı* eki ile Evenkicedeki *-çā* eki arasında benzerlik olduğunu düşünmüş ve Sunik bu iki şeklin eski **-tay* biçiminden geldiğini söylemiştir (Akt. Şçerbak, 2019: 90). Kanaatimizce de *-DI*, *-DU* eki *-(I)t* yapıları isimden fiil yapım ekinden gelişmiştir. Ercilasun'un (2019: 29) da dediği gibi ekin aldığı şahıs eklerinin iyelik ekleriyle aynı olması bu görüşü kuvvetlendirir. Yine üçüncü şahıs ekinin bu çekimde yer almıyormuş gibi görünmesi de bir yanılga oluşturmaktadır. Çuvaş Türkçesinde 3. kişi iyelik eki *+i* biçimindedir. Görülen geçmiş zaman ekinin 3. şahıslarda *-i*'li bir biçimde damak uyumuna uymaksızın tek şekilli olması, diğer şahıslarda ise damak uyumuna uyacak biçimde hem ince hem kalın sıradan biçimlerinin bulunması bunu kanıtlar niteliktedir.

3.5.2.2.1. İdil Bulgar Türkçesinde Görülen Geçmiş Zaman

İdil Bulgar Türkçesinde görülen geçmiş zaman, Ortak Türkçede de görülen *-ti* (*baltı* (VBK: 92-93)) eki ile karşılanmıştır. Üçüncü şahıs ile kullanılan görülen geçmiş zaman eki, bu şahsı belirtmek için şahıs eki almamıştır.

Erdal (1993: 67) yazıtlarda geçmiş zaman ile kullanılan fiillerin yuvarlak ünlülü yapıda olmamasından dolayı ekin yuvarlak ünlülerden sonra hangi biçimde olacağının bilinemeyeceğini söyler ve *wel-* "ölmek", *bal-* "olmak" ve *e(r)-* fiilleri ile kullanımı görülen geçmiş zaman ekinin *tı* (𐱅𐰇𐰼) ile değil *te* (𐱅𐰇𐰽) ile yazıldığını, bundan dolayı ekin ünlüsünün Eski Türkçede de olduğu gibi ince sıradan olması gerektiğini söyler.

Görülen geçmiş zaman eki, *-t* biçiminde kabul edilecek olunursa *-i* eki 3. tekil şahıs eki olarak kabul edilebilir. İyelik kökenli olan bu şahıs ekinin ince sıradan olması oldukça mümkün görünmektedir. Çuvaş Türkçesinde, 3. şahıs çekiminde ekin ince sıradan biçiminin tek olması, İdil Bulgar Türkçesinde de ince sıradan olabileceğine başka bir dayanaktır.

"*tār[iḥa] c[i]yeti cūr ellü wec[i]m cāl şaval [ayḥi] w[a]n b[i]yel[i]m k[ü]wen w[a]fāti b[a]lt[i]*" "Tarihte yedi yüz elli üçüncü yıl, Şevval ayı(nın) on beşinci gün(ü) vefat etti." (DSWI: 42; VBK: 92-93).

"*çerimsen şıvne barsa welti*" "Çerimsen suyuna düşüp öldü." (YWE: 104-105; VBK: 160-161; DSWI: 42)

Çuvaş Türkçesinde üçüncü şahıslar ile kullanıldığında *-çi* biçimine dönen görülen geçmiş zaman ekinin ilk kullanım biçimlerine İdil Bulgar Türkçesinde rastlanır. Doğrudan fiil cümlelerinde tespit edilmese de isim cümlesinde *eçi* "idi" (VBK: 160) yapısında görülür. Ek fiil ile kullanımı görülen *-çi* ekinin fiil çekiminde de kullanılmış olması oldukça mümkündür. (VBK: 160-161).

3.5.2.2.2. Çuvaş Türkçesinde Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman kipinin ekleri /l, n, r/ ünsüzleri ile biten fiillerden sonra *-tĩ, -tĩ;* /l, n, r/ ünsüzleri ile biten fiillerin 3. şahıslarla çekiminde *-çĩ* ; bu durumlar dışında *-rĩ, -rĩ* ekleridir. Görülen geçmiş zaman çekimi diğer tarihî ve Çağdaş Türk lehçeleriyle benzerlik gösterir. Ekin olumsuz biçimi *-mA* olumsuzluk ekinin fiile eklenmesiyle oluşturulur.

Tablo 14. Çuvaş Türkçesinde Görülen Geçmiş Zaman Çekimi

Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1. Vılya-rĩ-m "oynadım"	Vılya-rĩ-mĩr "oynadık"
2. Vılya-rĩ-n "oynadın"	Vılya-rĩ-r "oynadınız"
3. Vılya-rĩ "oynadı"	Vılya-rĩş "oynadılar"

1. Tekil Şahıs Çekimi

"*Vunşıç şula şitiççen / Üstertĩm ep vıl hĩre,*" (AP, 28) "On yedi yaşına değene kadar büyüttüm ben o kızı."

"*Numay tert kıtartrĩm ĩna.*" (İSS3, 9) "Birçok dert gösterdim ona". "*Epi ĩna Kĩçiyere ĩsatrĩm.*" (İSS3, 71) "Ben onu Kĩçiyer'e gönderdim."

2. Tekil Şahıs Çekimi

"*İştan kilse kıtĩn es, Nikam kilmi şĩrşıva?*" (AP, 43) "Nerden gelip girdin sen / Kimsenin uğramadığı bu ülkeye?"

"*Esĩ vĩtĩr şul utman... / Ma huskatrĩn?*" (AP, 67) "Sen otuz yıl yürüyememişsin / Nasıl hareket ettirdin?"

3. Tekil Şahıs Çekimi

"*Hĩy vĩyne vıl kıtartrĩ.*" (AP, 13) "Kendi gücünü o gösterdi.". "*Sana tem-tem kalarĩ,*" (AP, 13) "Sana neler neler söyledi."

"*Mihha asar-piser vĩşterse pinnine maltan Tatyana kurçĩ.*" (İSS1, 22) "Mihha'nın nasıl dizginlenmez bir şekilde fırlayıp gittiğini ilk önce Tatyana gördü."

1. Çoğul Şahıs Çekimi

"*Epir taştan, inşetren / Şul şüreme tuhrĩmĩr,*" (AP, 24) "Biz dışarılardan, uzaktan / Yol yürümeye çıktık."

"*Tuy kurma şut tĩtrĩmĩr...*" (AP, 24) "Düğün görmeyi düşündük.". "*Mĩn kurtĩmĩr, mĩn kurtĩmĩr epir.*" (İSS1, 101) "Neler gördük, neler gördük biz."

"*İvan piççupa kalaşsa larnine iltrĩmĩr.*" (AÇ, 124) "İvan amcanla konuşup oturduğunu işittik."

2. Çoğul Şahıs Çekimi

"*Gospodin vakkat mĩn yurlanine iltrĩr.*" (İSS3, 405) "Gospodin'in avukatının ne şarkı söylediğini duyduunuz."

"*Pĩrle apatlanma kiltĩr.*" (İSS3, 534) "Beraber yemek yemeye geldiniz."

3. Çoğul Şahıs Çekimi

"İk-viş kuntan timişsem / Çiñçiř pirin pattıra." (AP, 41) "İki üç günde demirciler / Çağırdılar bizim baturu."

"Poetsem hiysen sıvvisene çin-çin artistsem pek çun havalıpe vulariş. (İKŞ, 93) "Şairler kendi şiirlerini gerçek sanatçılar gibi can havliyle okudular."

Olumsuz Yapı

Tablo 15. Çuvaş Türkçesinde Görülen Geçmiş Zamanın Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vılya-ma-rı-m "oynamadım"	Vılya-ma-rı-mır "oynamadık"
2.	Vılya-ma-rı-n "oynamadın"	Vılya-ma-rır "oynamadınız"
3.	Vılya-ma-rı "oynamadı"	Vılya-ma-rış "oynamadılar"

"Şavınpah ina nim tıtma ta huşmarım, ıytmarım ta. (TYH, 106) "Bununla birlikte ona bir şey tutmasını buyurmadım, istemedim."

"Sahal şeş mar, nimeh te kalamarın ha eş. (İSS1, 232) "Az tek değil, hiçbir şey de söylemedin ha sen."

"Ali'ye iştan şiteyi, / Yulaymari te kursa." (AP, 68) "Ali'ye nerden yetişeceğini / Kalamadı görüp."

"Ançah epir viyya tuhmarımır." (İY, 11) "Ançak oyuna çıkmadık." "Epir kilişmerimır. (İSS2, 242) "Biz anlaşmadık."

"Nu, ayıplı şın işta, ma ilse kilmerır." (İSS2, 357) "Haydi, suçlu adam nerede, niçin alıp gelmediniz."

"Şupaşkara pırsan ta kıtarımarış. (İSS3, 239) "Şupaşkara gidince de göstermediler."

3.5.2.3. Geniş Zaman

Geçmişi, şimdiyi ve geleceği içine alan, fiilin belirttiği kılış ve oluşun her zaman yapılıp yapılmaya devam edeceğini gösteren zamana geniş zaman denir (Korkmaz, 2019: 140-141).

Orhun Türkçesinde, Eski Uygur Türkçesinde ve Karahanlı Türkçesinde -r, -Ir, -Ar, Ur biçimlerinde olan geniş zaman eki Harezmi Türkçesinde -r, -Ar, -Ur biçimlerinde; Kıpçak Türkçesinde -r, Ir, -Ar, -Ur; Çağatay Türkçesinde ve Eski Türkiye Türkçesinde -r, -Ar, -Ur biçimlerindedir (Bulak, 2017: 179-213).

3.5.2.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde Geniş Zaman

İdil Bulgar Türkçesiyle yazılan mezar taşlarında geniş zaman eki -ır biçimindedir ve bir yerde tam olarak tespit edilmiştir (bk. Erdal, 1993: 69-70).

"k[e]m k[ö]rs[e] w[a]x[ı]r fātiħa s[u]r[e]t[i]" (DSWI, 42) "kim görse Fatıha suresi okur..."

Her ne kadar Erdal (1993: 70) sewer (sew-er) "sever" biçimini de ele alsaydı, kendisinin de dediği gibi kelime belirsizdir. Geniş zaman ekinin olumsuz biçimine İdil Bulgar yazıtlarında rastlanmamıştır.

3.5.2.3.2. Çuvaş Türkçesinde Geniş Zaman

Çuvaş Türkçesinde -At, -Aş (3. çoğul şahısların çekiminde) ekleri kullanılarak fiil geniş zamanda çekimlenir. Ek *tur-* fiilinden ekleşmiştir, şimdiki zamanı ve geniş zamanı birlikte karşılar (Ersoy, 2017: 339-340). Johanson (1976a: 114-118; 1976b: 58) ekin kökenini *tır-* "durmak" fiiline bağlar ve ekin gelişimini şu şekilde gösterir: "-At¹+*şahıs eki* < *-A *tiri*[r]+*şahıs eki*". Ayrıca Johanson (1976b: 58) -A yapısının zarf-fiil eki olduğunu ifade eder. Yine Johanson (1976a: 117) Türkiye Türkçesindeki şimdiki zaman işaretleyicisi -yor ve -Çuvaş Türkçesindeki geniş zaman arasındaki yapısal benzerliği şu şekilde gösterir: "*-t¹-: -a-t¹r¹ = -ır-: *-a-yorır".

İdil Bulgar Türkçesi ile Çuvaş Türkçesi geniş zaman eki noktasında ayrılmaktadırlar. İdil Bulgar Türkçesi Ortak Türkçeden taraf görünürken Çuvaş Türkçesi farklı bir izlenim vermektedir. Biz bu konuda, tarihî dönemlerde Çuvaş Türkçesinde de -(A)r ekinin bulunduğu kanaatindeyiz; nitekim Johanson (1976a: 117) -At ekinin yapısında, bir zamanlar -r ekinin bulunduğunu belirtmiştir. -At yapısı ise şimdiki zaman görevinde olmalıydı. At- ekinin *tır-* fiilinden ekleşmesi (bk: Johanson, 1976a: 117) hesaba katılırsa bu oldukça sağlam bir sav olacaktır. Çünkü birçok çağdaş Türk lehçesinde şimdiki zaman yapısı *tur-*, *yor-*, *yat-* vb. (bk. Johanson, 1976a: 114) fiillerin yardımıyla kurulur.

Geniş-şimdiki zaman ekinin olumsuz biçimi *-mast*'dır. Olumsuzluk ekinin diğer Türk lehçeleri ile koşutluk gösterdiği dikkat çekmektedir. Geniş zaman olumsuzluk ekinin ödünç olabileceği Menges (1968) tarafından ilk olarak öne sürülmüştür (Johanson, 1976'dan Akt. Erdal, 1993: 69). Erdal (1993: 69) da ekin Harezmi Türkçesinden ödünçlendiğini söyler. Genel Türkçedeki *-mAz* ekinin, Çuvaş Türkçesinde *mar* "değil" biçiminde de bulunduğu göz ardı edilmemelidir, Erdal (1993: 69) geniş zamanın asıl olumsuzluk ekinin bu yapıda korunduğunu belirtmiştir. Johanson (1976a: 143) *mar* yapısını bu biçimde analiz etmiştir: **ärmär > ämär > ämar¹²³ > mar*".

Tablo 16. Çuvaş Türkçesinde Geniş Zaman Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vılya-t-ıp "oynarım"	Vılya-t-pır "oynarız"
2.	Vılya-t-ın "oynarsın"	Vılya-t-ır "oynarsınız"
3.	Vılya-t' "oynar"	Vılya-ş-şı "oynarlar"

1. Tekil Şahıs Çekimi

"*Epı sire huşatıp*," (AP, 23) "Ben size emrediyorum.". "*Ep vişşır şul vırtatıp*," (AP, 67) "Ben üç yüz yıldır yatarım.".

2. Tekil Şahıs Çekimi

"*Epı mın işpe kilnine piletin-i?*" (İSS1, 275) "Benim ne için geldiğimi biliyor musun?".

¹²³ *imar*

3. Tekil Şahıs Çekimi

"*Vıl patşana yevitlet*:"¹²⁴ (AP, 12) "O padişaha bildirir:". "*İmırlıhe kuş hupat*." (AP, 7) "Hayata gözlerini yumar."

"*Kaş pulat' te ir pulat' / Vihit irtnişem irtet*." (AP, 7) "Gece olur, gündüz olur / Vakit geçtikçe geçer."

"*Patşana vıl mişkillat*." (AP, 12) "Padişaha o hakaret eder.". "*Vişşimiş hastarlın / Karap tıvat*"¹²⁵, samantra (AP, 23) "Üçüncüsü marifetle / Gemi yapar zamanında."

1. Çoğul Şahıs Çekimi

"*Parsa iletpir*." (İSS2, 163) "Verip alırsız".

2. Çoğul Şahıs Çekimi

"*Man yata iştan piletir?*" (İSS3, 6) "Benin adımlarını nereden biliyor?"

3. Çoğul Şahıs Çekimi

"*Şiteşşi pir hulana*,-" (AP, 23) "Yetişirler bir şehre,-". "*Purte mana pileşşi*," (AP, 44) "Hepsi de beni bilirler,".

Olumsuz Yapı

Tablo 17. Çuvaş Türkçesinde Geniş Zamanın Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vılya-mast-ıp "oynamam"	Vılya-mast-pir "oynamayız"
2.	Vılya-mast-ın "oynamazsın"	Vılya-mast-ır "oynamazsınız"
3.	Vılya-mast' "oynamaz"	Vılya-maş-şı "oynamazlar"

"*Çun ilmesir kaşarmastip*." (AP, 67) "Can almadan affetmeyeceğim.". "*Minle pilmestın?*" (İSS2, 81) "Nasıl bilmezsin?"

"*Şilen çıtsa tiraymast*," (AP, 54) "Yılan dayanıp duramaz.". "*Ançah patşan vişene / Nim işşir usras kilmest*." (AP, 17) "Ancak padişah onlara işsiz bakmak istemez."

"*Epir sana iriksirlese pamastpir*." (İSS2, 287) "Biz sana baskı yapmayız.". "*Esir nihşan ta man simahsene itlemestir*." (İSS2, 417) "Siz ne zamandır benim sözlerimi dinlemiyorsunuz."

Üçüncü çoğul şahısın olumsuz *-maşşı* 'dir. Son hecesi düşmüş bir biçimde *-maş* yapısında da bulunabilir.

"*Tarşusem temeh ıytmaşşı*." (İSS3, 561) "Hizmetçiler bir şey istemiyorlar.". "*Sakir şamrık şillim pur, / Sakkirış te utaymaş*." (AP, 11) "Sekiz genç erkek kardeşim var, / Sekizi de yürüyemez."

¹²⁴ Bu ve benzeri örneklerde, kelimenin son sesinde bulunan /a, e/ ünlüleri ile ek ünlüsü birleşir: *yevitlet* (< yevitle+et)

¹²⁵ /U/ sesi ile biten fillere geniş zaman eki eklendiğinde /u/ sesi /tv/ ses grubuna dönüşür: *tıvat* "yapar" (<tu+at).

3.5.2.4. Gelecek Zaman

Fiilin belirttiği hareketin geleceğe bağlı bulunduğunu gösteren zamandır (Korkmaz, 2019: 138).

Gelecek zaman Orhun Türkçesinde -DAÇI, -GAY ve -sIk ekleri ile; Eski Uygur Türkçesinde -DAÇI, -gA(y), -çI ve -çA ekleriyle; Karahanlı Türkçesinde -gA(y), -DAÇI, -gU ve -gAlIr ekleriyle; Harezmi Türkçesinde -GA(y), -gu (turur), -AsI ve -IsAr ekleriyle; Kıpçak Türkçesinde -GA(y), -AsI, -sAr, -IsAr/-UsAr ve -AçAk ekleriyle; Çağatay Türkçesinde -GA(y), -GU(-dur/-turur) ekleriyle; Eski Türkiye Türkçesinde -IsAr, -A, -AcAk ve -AsI ekleriyle gösterilir (Bulak, 2017: 220-273).

3.5.2.4.1. İdil Bulgar Türkçesinde Gelecek Zaman

İdil Bulgar Türkçesiyle yazılan mezar taşlarında gelecek zaman ile ilgili bir yapıya rastlanılmamıştır.

3.5.2.4.2. Çuvaş Türkçesinde Gelecek Zaman

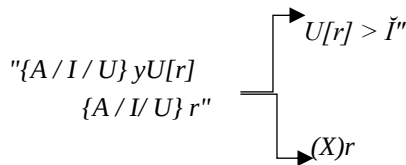
Gelecek zaman kipinin eki -İ, -İ' dir. Bu ek kalınlık ve incelik uyumlarına göre fiillere eklenmekle beraber 3. şahıs çekiminde uyuma girmez, daima -İ' şeklindedir. Ekin olumsuz biçimi -mİ, -mİ' ekleri ile yapılmaktadır. Zamir kökenli şahıs ekleri ile çekimlenirler.

Aşmarin (1898) Çuvaş Türkçesindeki gelecek zaman ekinin Ortak Türkçedeki geniş zaman (-Ar) ekinden geliştiğini düşünmüştür, ancak daha sonra bu görüşünden vazgeçmiştir (Akt. Johanson, 1976a: 107).

Räsänen (1957) birçok Türk lehçesinde geniş zaman ekinin geleceği de işaretlediğini söyleyip gelecek zaman yapısının geniş zamandan geliştiğini, bu ekteki /r/ sesinin düşmesiyle meydana geldiğini belirtir (Akt. Johanson, 1976a: 107).

Benzing (1959) ve Pritsak (1960) Çuvaş Türkçesindeki gelecek zaman ekinin Eski Türkçedeki -ğu ekinden geliştiğini iddia ederler (Akt. Şçerbak, 2019: 102).

Johanson (1976a: 137) Çuvaş Türkçesindeki gelecek zaman ekini (-İ) Ortak Türkçe -(X)r ekile bağlantılı görmüş ve bu eklerin gelişimini şu şekilde göstermiştir:

Tablo 18. Çuvaş Türkçesinde Gelecek Zaman Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vily-İ-p " oynayacağım"	Vily-İ-pİR " oynayacağız"
2.	Vily-İ-n " oynayacaksın"	Vily-İ-r " oynayacaksınız"
3.	Vily-İ " oynayacak"	Vily-İ-Ş " oynayacaklar"

1. Tekil Şahıs Çekimi

"*Tihır şınna purınma / Pit çaplı şurt tutar**ı**p*," (AP, 16) "Dokuz adama yaşamaları için / Çok büyük ey yaptıracağım."

"*Şırın hılıpı pulsan / Şavırıp ta sirp**ı**ı*." (AP, 16) "Yerin kulpunu bulunca / Çevirip de serpeceğim".

"*Pulı pekeh çim**ı**p ep*" (AP, 21) "Balık gibi yüzeceğim ben."

2. Tekil Şahıs Çekimi

"*Patşana vıl mışkillat*, / *Yeple tüş**ın** mışkıla*?" (AP, 12) "Padişaha o hakaret eder, / Nasıl dayanacaksın hakarete?"

"*Esı kay**ın** vıy vışme / Taştı-taştı yut şire*," (AP, 35) "Sen gideceksin güç ölçmeye / uzaklardaki yaban yere,".

3. Tekil Şahıs Çekimi

"*Çaplı pulı urhamah, / Kirlı pulı vıl sana*." (AP, 39) "Güçlü olacak argımak, / Gerekli olacak o sana."

"*Unta tır**ı** urhamah / Aslatı pek tulhırsa*." (AP, 51) "Orda duracak argımak / Şimşek gibi gürleyip."

1.Çoğul Şahıs Çekimi

"*Apla pulsın pir**ın**pe / Ut**ı**pır patşa patne*," (AP, 11) "Öyle ise birlikte / Gideceğiz padişahın yanına;"

"*İtah hırışe tırsan, / Tit**ı**pır ta hın**ı**pır!*" (AP, 11) "Tekrar karşı durursan / Tutacağız ve döveceğiz!"

"*Epir yap**ı**h pulm**ı**pır, / Tit**ı**pır ta kil**ı**pır.*" (AP, 14) "Biz kötü olmayacağız, / Tutacağız ve geleceğiz."

"*Halı vışen piççış**ı** / Min tunini s**ın**ı**ı**pır*"¹²⁶. " (AP, 46) "Şimdi onların ağabeyinin / Ne yaptığını gözlemleyeceğiz."

2. Çoğul Şahıs Çekim

"*Esir par**ı**r parassa / Vut-şilen pek laşıra*," (AP, 33) "Siz vereceksiniz vermesine / Ateş-yılan gibi atınızı,".

3. Çoğul Şahıs Çekimi

"*Şır şınçe m**ın**pur huyha-suyha, şın mışkılne t**ı**sse irtterekensem leş t**ın**çere ır**ı**h t**ı**p**ı**ş.*" (İSS2, 264) "Yer yüzündeki bütün kaygılara-kederlere, insanların hakaretlerine dayananlar diğer dünyada iyilik bulacaklar."

¹²⁶ Bu ek /a, e/ ünlüleri ile biten fiillere geldiğinde bu ünlüler düşer: s**ın**ı**ı**pır (< s**ına**-ı-pır) .

Olumsuz Yapı:

Tablo 19. Çuvaş Türkçesinde Gelecek Zamanın Olumsuzu

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vılya-mĩ-p "oynamayacağım"	Vılya-mĩ-pĩr "oynamayacağız"
2.	Vılya-mĩ-n "oynamayacaksın"	Vılya-mĩ-r "oynamayacaksınız"
3.	Vılya-mĩ "oynamayacak"	Vılya-mĩ-ş "oynamayacaklar"

"*Nikamran ep hĩramĩp,*" (AP, 15) "*Kimseden ben korkmayacağım,*"

"*Ançah kun pek ileme / Kuraymĩn es tĩnçĩre.*" (AP, 78) "Ancak bunun gibi güzelliği / Göremeyeceksin sen dünyada."

"*Pĩr-ik şavra vılyama / İrek pamĩr-şĩ mana?*" (AP, 26) "Bir iki kez oynamaya / İzin vermeyecek misiniz bana?"

-As şuk / pur Yapılı Gelecek Zaman

-As eki gelecek zaman sıfat-fiil ekidir. İşlev olarak Türkiye Türkçesindeki -AcAk yapısına benzer. Bu ek *şuk* "yok" kelimesiyle kullanılarak gelecek zaman bildirir. Aynı zamanda olumlu anlam sağlamak için *pur* "var" sözcüğüyle de kullanılır.

"*Urĩh nimle remeslam / Man pulas şuk sirĩnşĩn!*" (AP, 18) "Başka türlü zanaat / Ben yapamayacağım sizin için!"

"*Man pek çaplı kupĩşĩ / Tĩnçiye te pulas şuk.*" (AP, 21) "Benim gibi kemancı / Dünyada bulunmayacak."

"*Takamĩn hĩlhine kĩres pur.*" (İSS2, 178) "Birinin kulağına gidecek".

"*Şĩrsan ta ussi pulas şuk, epir şĩrnisem hĩşan kun kuras pur.*" (Aİ, 122) "Yazsak da faydası olmayacak, yazdıklarımızı hangi gün görecektir."

Tasarlama Kipleri

Fiilin olumlu ya da olumsuz olarak gerçekleşmesini, gerçekleştirilmesini dilek, şart, emir, istek ya da gereklilik yapısında veren kiplere denir (Korkmaz, 2019: 224).

3.5.2.5. Şart Kipi

Eski Türkçede şart kipi -sAr, Eski Uygur Türkçesinde -sA(r), Karahanlı Türkçesinde Harezmi Türkçesinde, Kıpçak Türkçesinde, Çağatay Türkçesinde, Eski Anadolu Türkçesinde -sA ekiyle sağlanır (bk. Bulak, 2017: 333-354).

3.5.2.5.1. İdil Bulgar Türkçesinde Şart Kipi

İdil Bulgar Türkçesi ile yazılan yazıtlarda şartlı yapı -sA ekiyle sağlanmaktadır. Bu ek, şart bildiriminde yalnızca bir örnekte görülmekle beraber Türkiye Türkçesindeki -İp zarf-fiil ekine karşılık gelecek şekilde de kullanılmıştır.¹²⁷

¹²⁷ Bu konu "Zarf-Fiiller" başlığı altına "-sA" zarf-fiili kısmında detaylı olarak ele alınmıştır.

"k[e]m k[ö]rse¹²⁸ w[a]h[i]r f[a]'t[i]ha suret[i]" (DSWI, 42) "Kim görürse Fatiha suresi okur."

3.5.2.5.2. Çuvaş Türkçesinde Şart Kipi

Çuvaş Türkçesinde şart kipinin ekleri *-san, -sen, -sassın, -sessin* ekleridir. Ercilasun *-n, -ssin, -ssin* yapılarının pekiştirme unsurları olduğunu söyler (Ercilasun vd., 2019: 698). Ayrıca zarf-fiil ekleri olarak da işlev gören şart kipi eki *-sAn* eki ile *-sA* eklerinin benzer işlevde kullanılması da bunu teyit eder bir durumdur. Ancak bu iki ek her ne kadar ortak bir kökene sahip olsa da zamanla üstüne aldığı ilişik sesler *-sAn* üzerinde anlam ayırıcı bir işlev görmüştür. Bu kip, şahıs eki almayıp zamirler ve cümlelerin öznesi ile bu durumu karşılar. Olumsuzu da *-mA* olumsuzluk eki ile yapılmaktadır.

Tablo 20. Çuvaş Türkçesinde Şart Kipinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Epī) Vılya-san "oynasam"	(Epīr) Vılya-san "oynasak"
2.	(Esī) Vılya-san "oynasan"	(Esīr) Vılya-san "oynasasınız"
3.	(Vīl) Vılya-san "oynasa"	(Vīsem) Vılya-san "oynasalar"

-sAn

Itah hirişse tırsan, / Titişir ta hinişir!" (AP, 11) "Tekrar karşı durursan / Tutacağız ve döveceğiz!"

"Ep vişene hıvarsan, / Vişem mansir purnaymaş." (AP, 11) "Ben onları bırakırsam, / Onlar bensiz yaşayamaz."

Tiñmelle iş tusan / Medalsem te ilipir." (AP, 14) "Şaşılabacak iş yapsak / Madalya da alırız."

"Hal' vıl pır polk pulsan ta / Yilt arkatsa piteret." (AP, 14) "Şimdi o bir alay olsa da / Tümünden ortadan kaldırıp bitirir."

"Teple yıvır kilsen te / Lekes şuk ep tutkına!" (AP, 20) "Ne kadar ağır gelse de / Düşürmeden tutuveririm."

Olumsuz Yapı

Tablo 21. Çuvaş Türkçesinde Şart Kipinin Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Epī) Vılya-ma-san "oynamasam"	(Epīr) Vılya-ma-san "oynamasak"
2.	(Esī) Vılya-ma-san "oynamasan"	(Esīr) Vılya-ma-san "oynamasasınız"
3.	(Vīl) Vılya-ma-san "oynamasa"	(Vīsem) Vılya-ma-san "oynamasalar"

¹²⁸ Erdal (1993: 69-70) burada *-sA* ekinin zaman bildirdiğini söyleyerek haksız görünmez; ancak *kim* zamirinin de cümlede bulunması zaman anlamının yanında şart anlamını da kuvvetlendirir. Burada "kim görürse Fatiha okusun" anlamında kullanılmıştır.

"İrǵpala pımasan- / Usalpa ta ǵıñıǵır." (AP, 11) "Güzellikle varmasan / Kötülükle de çağırırız."

"Pışınmasan puşna şı" (AP, 53) "Çekilmezsen başını ye".

"Eher te hıy kılmesen, tek nikam ta an kiltır-" (AP, 11) "Eğer kendi gelmezse / Kimseyi de göndermesin."

"Hıvırt-hıvırt tuhmasan, / Alıra pur man ǵukmar!" (AP, 68) "Hızlıca çıkmazsan, / Elimdedir sopam".

"Eher te pır tupmasan, / Sirten pıçı yulas şuk!" (AP, 70) "Eğer bir de bulamazsanız / Sizden biri kalmayacak!"

-sAssın

"Esı vilse kaysassın, / Yeple tüsı işçikim / Piççen kına yulsassın?" (AP, 6) "Sen ölüp gidersen, / Nasıl dayanırım / Tek başıma kalırsam?"

"Vıl iştime pılsessın, / Pıhsa vitır ep kurıp!" (AP, 19) "Nerde olduğunu bilirim, / Bakıp görürüm ben!"

"Kıl-şurtıra kırsessın, / Alık patne lartmır-şı?" (AP, 25) "Evine-yurduna girsek, / Kapının yanında oturtmayacak mısınız?"

3.5.2.6. İstek Kipi

Tarihî Türk lehçelerinde istek kipi incelendiğinde Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde istek gelecek zaman kipiyle karşılanmıştır (Bulak, 2017: 316). İstek belirtmede Harezmi Türkçesinde gelecek zaman eki olan -GA(y), -A(y), -A ekleri, Kıpçak Türkçesinde -A eki ve -AsI kel- yapısı, Çağatay Türkçesinde -GA(y), -A ekleri ve -mAqçI bol- ve --mAqçI er- yapıları, Eski Türkiye Türkçesinde -A eki kullanılmıştır (bk. Bulak, 2017: 316-328).

3.5.2.6.1. İdil Bulgar Türkçesinde İstek Kipi

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mezar taşlarında istek kipini karşılayan herhangi bir yapıya rastlanılmamıştır.

3.5.2.6.2. Çuvaş Türkçesinde İstek Kipi

Çuvaş Türkçesinde istek kipi gelecek zaman eki -ı, -ı¹²⁹ ya da -Asşın, eki ve -As kilet biçimiyle karşılanır.

-Asşın

Planlanmış bir istek ifade etmek için kullanılan ek, gelecek zamanı bildiren sıfat-fiil eki -As ve şın "için" edatının birleşip eklenmesiyle oluşmuştur (Durmuş, 2009: 328). Olumsuz biçimi, ekten sonra mar yapısı getirilerek yapılır. Ek ile beraber şahıs eki kullanılmaz, fail cümleinin bağlamından çıkarılır.

¹²⁹ 3.5.2.4.2. bölüme bakınız.

Tablo 22. Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Epĭ) Vıly ¹³⁰ -aşşın "oynamak istiyorum"	(Epĭr) Vıly-aşşın "oynamak istiyoruz"
2.	(Esi) Vıly-aşşın "oynamak istiyorsun"	(Esĭr) Vıly-aşşın "oynamak istiyorsunuz"
3.	(Vil) Vıly-aşşın "oynamak istiyor"	(Vĭsem) Vıly-aşşın "oynamak istiyorlar"

"Epĭ tepĭr hut kĭna asa ilteresşĭn." (İSS3, 104) "Ben bir kez daha hatırlatmak istiyorum."

"Te yulaşki viypala, / Şapassĭn vĭl pattĭra" (AP, 56-57) "Son kalan gücüyle / Vurmak ister batura".

"Şĭlene kalleh, tepre / Pĭhasşĭn pişertse." (AP, 71) "Yılana tekrar, bir daha / Yakıp bakmak ister."

"Mĭn kalas man... Mĭn pĭlessĭn esir." (İSS2, 446) "Ne söyleyeceği ben... Ne bilmek istiyorsunuz."

Olumsuz Biçimi

Tablo 23. Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Epĭ) Vıly-aşşın mar "oynamak istemiyorum"	(Epĭr) Vıly-aşşın mar "oynamak istemiyoruz"
2.	(Esi) Vıly-aşşın mar "oynamak istemiyorsun"	(Esĭr) Vıly-aşşın mar "oynamak istemiyorsunuz"
3.	(Vil) Vıly-aşşın mar "oynamak istemiyor"	(Vĭsem) Vıly-aşşın mar "oynamak istemiyorlar"

"Sutuşisençen pĭr şit te yulasşĭn mar." (İSS3, 58) "Satıcılardan hiçbiri kalmak istemiyor."

"Grişa şar ustavne pĭhinasşĭn mar." (İSS3, 336) "Grişa ordu tüzüğüne bakmak istemiyor!"

"Şapah ep sana histessĭn mar" (İSS3, 303) "Ama seni zorlamak istemiyorum."

-As kilet

-As kilet yapısı gelecek zaman sıfat-fiil eki olan -As ve kil- "gelmek" fiilinden oluşur (Durmuş, 2009: 332). Ekin tarihi izlerine Kıpçak Türkçesinde -AsI kel- (bk. Bulak, 2017: 322) biçimiyle rastlanır. İşlev ve köken olarak bu ek Türkiye Türkçesindeki -AsI *gelmek* yapısıyla ilişkilidir, aynı biçim Tatar Türkçesinde de görülür (Durmuş, 2009: 332; Öner, 2013: 198).

-As kilet yapısının olumsuz biçimde kil- "gelmek" fiilinin olumsuz çekimi kullanılır. Bu yapı şahıs ekleri ile beraber kullanılmaz, ancak -as ekinin sonra iyelik ekinin geldiği biçimler de görülür:

¹³⁰ Son sesleri /a, e/ ünlüleri olan fiillere - Asşĭn eki eklenince, bu ünlüler düşer: vıly-aşşın > vılyaşşĭn.

Tablo 24. Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Manın) Vıly ¹³¹ -as kilet "oynamak istiyorum"	(Pirın) Vıly-as kilet "oynamak istiyoruz"
2.	(Sanın) Vıly-as kilet "oynamak istiyorsun"	(Sirın) Vıly-as kilet "oynamak istiyorsunuz"
3.	(unın) Vıly-as kilet "oynamak istiyor"	(Vısen) Vıly-as kilet "oynamak istiyorlar"

"Pirın şikır ta şıyes **kilet**." (İSS3, 525) "Biz ekmek de yemek istiyoruz."

"Şavıntah pır çaplaşka, / Unpa şıv işes **kilet**." (AP, 63) "Oracıkta bir çanak, / Onunla su içmek ister."

Bu yapı şahıs ekleri ile beraber kullanılmaz, ancak -as ekinden sonra iyelik ekinin geldiği biçimler de görülür:

"Pirin kanassımır **kilet**" "Dinlenmek istiyoruz." (Ersoy, 2017: 358). "Sirın kanassır **kilet**" "Dinlenmek istiyorsunuz." (Ersoy, 2017: 358).

Olumsuz Biçimi

Tablo 25. Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Manın) Vıly-as kilmest "oynamak istemiyorum"	(Pirın) Vıly-as kilmest "oynamak istemiyoruz"
2.	(Sanın) Vıly-as kilmest "oynamak istemiyorsun"	(Sirın) Vıly-as kilmest "oynamak istemiyorsunuz"
3.	(unın) Vıly-as kilmest "oynamak istemiyor"	(Vısen) Vıly-as kilmest "oynamak istemiyorlar"

"Purpır yıvıra hamır şine şeş **iles kilmest** man." (İSS2, 222) "Bütün yükü yalnızca kendi üstüme almak istemiyorum ben."

"Ançah patşan visene / Nim işsir usras **kilmest**." (AP, 17) "Ancak padişah onlara işsiz güçsüz bakmak istemez."

"Hamın ta inenes **kilmest**." (İSS3, 665) "Ben de inanmak istemiyorum."

"Mikulan Mihha tus-yışlîhne şuhatas **kilmest**." (İSS2, 145) "Mikulan Mihha arkadaşlarını kaybetmek istemiyor."

"Pirin kanassımır **kilmest**" "Dinlenmek istiyoruz." (Ersoy, 2017: 358). "Sirın kanassır **kilmest**" "Dinlenmek istiyorsunuz." (Ersoy, 2017: 358).

3.5.2.7. Gerekliklik Kipi

Gerekliklik yapısı Eski Uygur Türkçesinde -mİş kergek, -gu(lUk ol), kergek, -gU kergek, -mAk kergek yapılarıyla; Karahanlı Türkçesinde -gU eki, -gU kerek ve kerek---sA yapılarıyla; Harezmi Türkçesinde -gU(lUk ol), -gU kerek, -mİş kerek, -sA kerek ve -mAk kerek yapılarıyla; Kıpçak Türkçesinde -mAk kerek, -sA kerek, -Ar kerek, kerek + fıl + Gay + kişi ekleri, -GA tiyer / tiyesidir /

¹³¹ Son sesleri /a, e/ ünlüleri olan fiillere -As kilet yapısı eklenince, bu ünlüler düşer: vılyas -as kilet > vılyas kilet

tiyişlidir yapılarıyla ve *-mAll* ekiyle; Çağatay Türkçesinde *-kerek (turur)*, *-mAk -kerek*, *-sA...kerek*, *kerek ...-sA* yapılarıyla ve *-GU*, *-GUIUk* ekleriyle; Eski Türkiye Türkçesinde *-sA+kişi eki + gerek*, *gerek (kim) ...-A*, *-mAk/mAğ gerek* yapılarıyla karşılanır (Bulak, 2017: 358-368).

3.5.2.7.1. İdil Bulgar Türkçesinde Gereklilik Kipi

İdil Bulgar Türkçesi ile yazılan mezar taşlarında gereklilik bildiren bir yapı bulunmamaktadır.

3.5.2.7.2. Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipi

-mAllA

Çuvaş Türkçesinde gereklilik kipinin eki *-mAllA* ekidir. Bu yönü ile Oğuz Türk lehçeleri ile benzerlik gösterir. *-mAll* biçiminde bu ek Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesinde, Gagavuz Türkçesinde, Kırım Tatar Türkçesinde, Türkmen Türkçesinde, yer yer Başkurt ve Tatar Türkçelerinde görülür (Şçerbak, 2019: 78). Halaç Türkçesinde ise *-GUIUk* yapısına koşut olarak *-mAlU* ve *-mAlUk* yapısı görülür (Doerfer, 1988: 145). Doerfer (1988: 145) Halaç Türkçesindeki *-mAlU* ekinin Oğuz Türk lehçelerinden ödünçlenme olduğunu söyler.

Korkmaz (2014: 693) *-mAll* ekinin Eski Türkiye Türkçesinin son dönemlerine doğru Oğuzcaya özgü bir ek olarak ortaya çıktığını söyler ve ekin fiilden isim türeten ek *-mA* ve *-IU* (< *-IUg*) ekinin birleşmesinden oluştuğunu ifade eder. Aşmarin (1898) ve Andreyev (1961) Çuvaş Türkçesindeki *-mAllA* ekinin ise *-mA* eki ve isimden fiil türeten *+IA* ekinden meydana geldiğini belirtmiştir, Benzing (1954) ise *-mA* (< *-mĩ + A* (yönelme hâli eki)) *+IIA* (yön gösterme hâli) eklerinin birleşmesinden oluştuğunu ifade eder (Akt. Levitskaya, 1976: 96).

-mAllA ekinin olumsuz *mar* ile yapılır. Şahıs eki almazlar, bunun yerine cümlenin öznesinden ve bağlamından hareketle bu eksiklik giderilir.

Tablo 26. Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Manĩn) Vılya-malla "oynamalıyım"	(Pirĩn) Vılya-malla "oynamalıyız"
2.	(Sanĩn) Vılya-malla "oynamalısın "	(Sirĩn) Vılya-malla "oynamalısınız"
3.	(unĩn) Vılya-malla "oynamalı "	(Vĩsen) Vılya-malla "oynamalılar"

"*Şuşĩm şuti kiliççen / Pirĩn ĩna tutmalla, / Yalt pĩterse tĩkmalla.*" (AP, 29) "Şafağın ilk ışıkları doğana kadar / Biz onu tutmalıyız, / Kökten bitirip dökmeliyiz."

"*Kiřĩr man řĩntermelle / Vunik puřĩ ģĩlene.*" (AP, 51) "Bu gece ben yenmeliyim / On iki başlı yılanı."

"*Ançah iki pattĩra / Epir mannĩ pulmalla.*" (AP, 57) "Ancak iki baturu / Biz unutmuş olmalıyız."

"*Unĩn vĩyne pĩlmelle, / Pĩlmelle un hĩvatne.*" (AP, 51) "Onun gücünü bilmeliyim, / Bilmeliyim onun kuvvetini."

Olumsuz Yapı

Tablo 27. Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Manın) Vılya-malla mar "oynamamalıyım"	(Pirın) Vılya-malla mar "oynamamalıyız"
2.	(Sanın) Vılya-malla mar "oynamamalısin "	(Sirin) Vılya-malla mar "oynamamalısınız"
3.	(unin) Vılya-malla mar "oynamamalı "	(Vısen) Vılya-malla mar "oynamamalılar"

"Kalaşsa tatılñi tırñh, aşı un patne nihşan ta kilmelle mar." (İSS2, 166) "Anlaşmaya göre, babası asla onun yanına gelmemeli."

"Kiñişin ukşa ta tülemelle mar." (İSS3, 135) "Giriş için para ödemenize gerek yok."

"Man şutpa, sire huskatmalla mar." (İSS2, 424) "Bence, size dokunmama gerek yok".

-mA kirli

Fiile -mA kirli "gerekli" yapısının eklenmesiyle Çuvaş Türkçesinde ikinci bir gereklilik yapısı oluşturulur. Bu yapının olumsuz mar ile yapılır.

Tablo 28. Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Man) Vılya-ma kirli "oynamalıyım"	(Pirın) Vılya- ma kirli "oynamalıyız"
2.	(San) Vılya- ma kirli "oynamalısin "	(Sirin) Vılya- ma kirli "oynamalısınız"
3.	(un) Vılya- ma kirli "oynamalı "	(Vısen) Vılya- ma kirli "oynamalılar"

"Aça yatne hurtarma kirli." (İSS1, 307) "Çocuğun adını koydurtmalısınız.". "Mın tuma kirli?" (İSS1, 86) "Ne yapmak gerekiyor?"

"Kukaşşıpe Kolya ta kuntah pulma kirli." (İSS3, 655) "Dedesiyle Kolya da burada olmalılar."

Olumsuz Yapı

Tablo 29. Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Man) Vılya-ma kirli mar "oynamamalıyım"	(Pirın) Vılya-ma kirli mar "oynamamalıyız"
2.	(San) Vılya-ma kirli mar "oynamamalısin "	(Sirin) Vılya-ma kirli mar "oynamamalısınız"
3.	(Un) Vılya-ma kirli mar "oynamamalı "	(Vısen) Vılya-ma kirli mar "oynamamalılar"

"Mınle kalaşmalline sire vırentme **kirlı mar**, esir-artistsem." (İKŞ, 88) "Nasıl konuşacağınızı size öğretmeye gerek yok, siz sanatçısınız."

"Çınse **kılme kirlı mar**." (İKŞ, 178) "Davet edilmene gerek yok."

"Vasiliy Maksimova şaklataşın şeş kayma **kirlı mar**." (İSS2, 97) "Vasily Maksimov'u yakalamak için gitmeye gerek yok."

-As /-s pulat’:

Sıfat-fiil eki -As ve geniş zamanın üçüncü şahıs çekimindeki pulat' (< pul- "olmak"+at') fiilinin birlikte kullanılmasıyla oluşur (Durmuş, 2009: 322). Durmuş (2009: 323) bu yapının zorunlu bir gereklilik bildirdiğini ifade eder. Olumsuzu pul- fiilinin olumsuz çekimiyle oluşturulur (bk. Ersoy, 2017: 364).

Tablo 30. Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Manın) Vıly-as pulat "oynamalıyım"	(Pirın) Vıly-as pulat "oynamalıyız"
2.	(Sanın) Vıly-as pulat "oynamalısın "	(Sirın) Vıly-as pulat "oynamalısınız"
3.	(Unın) Vıly-as pulat "oynamalı "	(Vısen) Vıly-as pulat "oynamalılar"

"Kun şinçen hâleh jurnala şıras **pulat**." (AÇ, 185) "Bunun hakkında hemen dergiye yazmalıyız."

"Ku kıkırın şınatne şıhas **pulat**." (İSS1, 235) "Bu şahinin kanadına bağlanmalıdır."

"Kışal atte şuk, hamın ıtlarah işles **pulat**." (AÇ, 167) " Bu sene babam yok, daha fazla çalışmam gerekiyor."

"Şapıh ta manın Muskavra yultaşsempe kalaşsa kilişes **pulat**." (İY, 54) "Ama Moskova'da arkadaşlarımla görüşmem gerekiyor."

Olumsuz Yapı

Tablo 31. Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Man) Vıly-as pulmast "oynamamalıyım"	(Pirın) Vıly-as pulmast "oynamamalıyız"
2.	(San) Vıly-as pulmast "oynamamalısın "	(Sirın) Vıly-as pulmast "oynamamalısınız"
3.	(un) Vıly-as pulmast "oynamamalı "	(Vısen) Vıly-as pulmast "oynamamalılar"

"Ançah ukşa ye yapala tavraşne hırhenes **pulmast**." (AÇ, 67) "Ancak para ve eşya ile ilgili cimrilik etmemek gerek."

"*Pur Çıvaş ta şılıhra, şelles pulmast Çıvaşa.*" (UL, 332) "Bütün Çuvaşlar günahta, acımaya gerek yok Çuvaşa."

3.5.2.8. Emir Kipi

Doerfer (1988: 150) emir kipi eklerinin Türk lehçelerindeki biçimlerini ele alarak Çuvaş Türkçesindeki biçimlerin gelişimlerini şu şekilde göstermiştir:

Tablo 32. Emir Kipinin Tarihî Gelişimi

	Eski Türkçe	Çuvaş Türkçesi	Halaç Türkçesi
1. Tekil Kişi	<i>AyIn</i>	<i>Am < : GAm</i>	<i>dUm/ : dAm</i>
2. Tekil Kişi	<i>Eksiz ya da GI</i>	<i>Eksiz</i>	<i>i vs., nadiren Gil</i>
3. Tekil Kişi	<i>zUn</i>	<i>tİr < -İtİGİr ya da -tUr</i>	<i>tA</i>
1. Çoğul Kişi	<i>AlĀm</i>	<i>Ar < : GAĀ</i>	<i>dUK/ : dAK</i>
2. Çoğul Kişi	<i>Āŋ (Āz)</i>	<i>İr < : İGİr</i>	<i>dUŋ/ : dUniz</i>
3. Çoğul Kişi	<i>ZUn (lAr)</i>	<i>ÇÇİr < -ç-tİGİr ya da -çtur</i>	<i>tAlAr</i>

(Doerfer, 1988: 150)

3.5.2.8.1. İdil Bulgar Türkçesinde Emir Kipi

İdil Bulgar Türkçesinden kalan yazıtlarda emir kipinin yalnızca üçüncü şahıs biçimi tanıklanabilmektedir. Emir kipinin bu çekimi İdil Bulgar yazıtlarında yalnızca *tan-tur* ve *bal-tur* fiillerinde görülür (Erdal, 1993: 65). Bunlara *etür* yapısı da eklenebilir. Tekin (1988: 41) yayınladığı metinlerde üç numaralı yazıtta bulunan yazım biçiminden ekin "-*tur*, -*tir*" değil "-*tur*, -*tür*" olduğunu ve Çuvaş Türkçesindeki biçimin (-*tür*, -*tİr*) bunu desteklediğini belirtir¹³². Erdal'ın (1993: 66) da Tekin'in görüşüne katıldığı anlaşılmaktadır. Doerfer (1988: 150) bu ekin "*tİr < -İtİGİr ya da -tUr*" biçiminde geliştiğini söyler.

"...*allāh rahm[e]t tan-tur ma...*" (VBK: 56) "Allah rahmet eylesin! ..." (VBK: 57).

"*All[a]h t[a]l[a]r[a]hm[e]t bal-tur*" (DSWI, 42; YWE, 134-135) "Allah rahmet eylesin."

Bu iki örnekten başka "et-" fiili ile birlikte tanıklanan bir biçim mevcuttur. Bu yapı öncelikle Hakimzyanov (1978: 130) tarafından "*itintin*" biçiminde okunmuştur. Erdal (1993: 42) tarafından ise yapı "*etür*" biçiminde ele alınmıştır. Erdal (1993: 65) yapının (et-ür) emir kipinin 2. şahıs çekimi olarak anlaşılabileceğini söyler, ancak bunu mümkün görmez.

"*All[a]h r[a]hm[e]t et-tur*" (DSWI, 42) "Allah rahmet etsin."

"*Allahu rāhmāt itintin*" (YWE, 130) "Allah rahmet etsin."

Yazının okunurluğu açık olmamakla birlikte "*etür*" biçiminde olması daha doğru görülmektedir; daha önceki bölümlerde de ifade edildiği gibi *nun* harfi ve *ra* harfinin karıştırılması oldukça mümkündür. "*Etür*" olması durumunda, kelimeni *et-ür* biçiminde yapılarına ayrılacağı anlaşılır; ancak Çuvaş Türkçesinde ikinci tekil şahıs emir kipi eksizdir, buradaki ek ikinci çoğul şahıs emir kipi ile özdeşleştirilebilir. Bu durumda da anlamsal bir tutarsızlık meydana gelir ve "*Allah rahmet eyleyiniz*" gibi bir anlam ortaya çıkar.

¹³² Tekin (1988: 41) İdil Bulgar Türkçesinde ekin -*tİr* biçiminde olması hâlinde Çuvaş Türkçesinde -*çİr*, -*çİr* biçiminde olması gerektiğini söyler. Fakat durumun böyle olmamasını, savunduğu teze destek olarak kabul etmiştir.

Kanaatimizce *etür* yapısı iki biçimde çözümlenebilir. Okunması açık olmayan ibare *ettür* biçiminde okunabilir ya da "et-" fiiline -tür eki eklenince /t/ sesi düşmüş ve *etür* biçimini almıştır. Bu nedenle biçim yine emir kipinin üçüncü tekil şahsını gösterir.

Erdal (1993: 65) ifadenin (*baltur*) çevirisinin "*âmin*" olduğunu söyler. Arıkan (2014: 21) "*İdil Bulgar Kitâbelerinde Geçen "baltur" Sözcüğü Üzerine*" adlı çalışmasında *baltur* sözcüğünü incelemiş ve *baltur* sözcüğünün Çuvaş Türkçesindeki doğrudan devamı olan *pultır* sözcüğünün de "*âmin*" anlamlarında da kullanıldığını söylemiştir.

3.5.2.8.2. Çuvaş Türkçesinde Emir Kipi

Emir kipinin çekimi, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, kendine özgü şahıs ekleri ile yapılır.

Tablo 33. Çuvaş Türkçesinde Emir Kipinin Ekleri

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	-m, -am, -em	-r, -ar, -er
2.	-	-(i)r, -(i)r
3.	-tİR, -tİR	-ççİR, -ççİR, -çİR, -çİR

(Durmuş, 2009: 310)

1. Tekil Şahıs:

"*İmirtkayık pulam ta, / Maçti şine laram ta / inşetren pıhsa kuram.*" (AP, 29) "Deniz Kartalı olayım da / Gemi direği üstünde oturayım / Uzaktan bakıp göreyim."

"*Vilim vıri-huraha, / Puşne şıva pıraham!..*" (AP, 29) Ölüm hırsız haydutlara, / Başlarını suya batırayım!..".

2. Tekil Şahıs:

"*Hal' es kay ta ulıha*" (AP, 36) "Şimdi sen git de otlağa".

"*Kur ak, patşa: nim te şuk!..*" (AP, 22) "Gör işte, padişah: bir şey yok!"

3. Tekil Şahıs:

"*Kirli pulsan, hıy kiltır, / Eher te hıy kilmesen, / Tek nikam ta an kiltır- / Ura yırı an pultır.*" (AP, 11) "Gerekli ise kendisi gelsin, / Eğer kendisi gelmezse / Hiç kimseyi göndermesin, / Ayak izi yapmasın."

1. Çoğul Şahıs:

"*İnti, yultaşsem, hamır huşiri işsem pirki kalaşar.*" (İSS3, 451) "Şimdi, yoldaşlar, kendi aramızdaki işler hakkında konuşalım."

"*İnti komitetri yultaşsem patne kayar.*" (İSS2, 250) "Şimdi, komitedeki yoldaşların yanına gidelim."

"*Luççi apat pişerse şiyer.*" (İSS3, 181) "En iyi yemeği pişirip yiyelim."

2. Çoğul Şahıs:

"İtlir halı, pattirsem, / Sire valli pır iş pur." (AP, 22) "Dinleyiniz şimdi kahramanlar, / Size göre bir iş var."

"Hal' kayır ta asırhama tırışır." (İSS2, 50) "Şimdi gidin ve hatırlamaya çalışın."

3. Çoğul Şahıs

"Yinerin puskışsem / Vunşıçşer pıt yış pulççır." (AP, 40) "Eyerin üzengileri / On yedişer pud gümüş olsunlar."

"An tiv, tarin şitika pırahçır." (İSS2, 161) "Bırak, derin çukura atsin."

Olumsuz Yapı

Emir kipinin olumsuzu ise 1. tekil ve çoğul şahıslarda *mar* edatı ile diğer şahıslarda ise Türk lehçelerinin tipolojisine uymayan ön edat biçimindeki *an* ile yapılır.

Tablo 34. Çuvaş Türkçesinde Emir Kipinin Olumsuz Biçimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	fiil-Am mar	fiil-Ar mar
2.	an fiil	an fiil-ır/ir
3.	An fiil-tır/tır	an fiil-(ç)çır/(ç)ır

(Durmuş, 2009: 310)

1. Tekil Kişi

"...mınle vilnine kuram mar..." (İSS1, 23) "Nasıl öldüğünü görmeyeyim."

2. Tekil Kişi

"Hunım, an makır... Hıyammat vişempe." (İSS2, 161) "Kayın babacığım, ağlama... Lanet olsun onlara!"

3. Tekil Kişi

"Ana kursanah sister, kayalla an kiltır." (İSS3, 460) "Onu görür görmez haber ver, geri gelmesin."

1. Çoğul Kişi

"...arşınsene mınle vilneline kurar mar..." (İSS1, 120) "...erkeklerin nasıl öldürüldüğünü görmeyelim..."

2. Çoğul Kişi

"Şırlahır, an pırahır." (İSS2, 15) "Barışın, bırakmayın."

3. Çoğul Kişi

"Pirinten kını simaha yal şınçe sapsa an şüreççır." (İSS2, 75) "Bizden beklenen sözü köye yaymasınlar."

3.5.3. Birleşik Çekimli Kipler

3.5.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde Birleşik Çekimli Kipler

İdil Bulgar Türkçesinden kalan metinlerin yapısında birleşik çekimli kiplere rastlanılmamıştır.

3.5.3.2. Çuvaş Türkçesinde Birleşik Çekimli Kipler

Hikâye

3.5.3.2.1. Geçmiş Zamanın Hikâyesi

1. Tip

Geçmiş zamanın hikâyesi, geçmiş zaman eki olan -nĭ ekinden sonra -çĉĭ ekinin getirilmesiyle kurulur (bk. Durmuş, 2009: 338).

Tablo 35. Çuvaş Türkçesinde Geçmiş Zamanın Hikâyesinin Çekimi

Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1. (Epĭ) Vılya-nĭ-çĉĭ "oynamıştım"	(Epĭr) Vılya-nĭ-çĉĭ "oynamıştık"
2. (Esĭ) Vılya-nĭ-çĉĭ "oynamıştın"	(Esĭr) Vılya-nĭ-çĉĭ "oynamıştınız"
3. (Vĭl) Vılya-nĭ-çĉĭ "oynamıştı"	(Vĭsem) Vılya-nĭ-çĉĭ "oynamışlardı"

"İna ham arĭm tusa, / Şamrĭklanĭp tenĭçĉĭ." (AP, 29) "Onu kendi karım yapıp, / Gençleşeyim demiştim."

"Şav şutpah vĭt, inşetren / Yatneh ilse kilnĭçĉĭ." (AP, 29) "Böyle düşünürken uzaktan / Özel olarak alıp gelmiştim."

"İmĭrte pĭr iltĭnĭçĉĭ / Ali-Pattĭr tenine..." (AP, 48) "Ömürde bir dinlemişti / Ali Baturun dediğini..."

Olumsuz Yapı

1. Tip

Geçmiş zamanın hikâye çekimin olumsuzu -mAn duyulan geçmiş zaman ekinden sonra -çĉĭ ekinin getirilmesiyle kurulur (bk. Güzel, 2012: 456; Ersoy, 2017: 369).

Tablo 36. Çuvaş Türkçesinde Geçmiş Zamanın Hikâyesinin Olumsuz Çekimi

Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1. (Epĭ) Vılya-man-çĉĭ "oynamamıştım"	(Epĭr) Vılya-man-çĉĭ "oynamamıştık"
2. (Esĭ) Vılya-man-çĉĭ "oynamamıştın"	Esĭr) Vılya-man-çĉĭ "oynamamıştınız"
3. (Vĭl) Vılya-man-çĉĭ "oynamamıştı"	(Vĭsem) Vılya-man-çĉĭ "oynamamışlardı"

"Ali Pattĭr, es mana / Titassa sunmanĭçĉĭ ep..." (AP, 38) "Ali Batur senin beni / Tutmanı istememişim."

"Entrey un umınçe piteh sehirlenmenççi." (İSS2, 230) "Entrey onun önünde çok korkmamıştı."

"Epi uroka hatirlenmenççi." (İKŞ, 23) "Ben derse hazırlanmamıştım."

"Purniş tarihtarnine tüseymesir Ştappan çut şeş şıva sikmenççi." (İSS2, 156) "Hayatın eziyet etmesine dayanmaksızın Ştappan az kalsın suya atlayacaktı¹³³."

2. Tip

Daha çok Viryal ağzında görülen bir biçim olarak -sA eki ve -tti/-tti (-ççi) eklerinin birlikte kullanılmasıyla ikinci bir biçimde öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi oluşturulur, bu yapı kendinde sonra şahıs eki alır (bk. Durmuş, 2009: 339; Güzel, 2012: 454).

Tablo 37. Çuvaş Türkçesinde Geçmiş Zamanın Hikâyesinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1	1. İnen-se-tti-m "inanmıştım"	İnen-se-tti-mir "inanmıştık"
2	2. İnen-se-tti-n "inanmıştın"	İnen-se-tti-r "inanmıştınız"
3	3. İnen-se-ççi "inanmıştı"	İnen-se-ççi-ş "inanmışlardı"

"Vil çirküre simah kalanı çuhneh sissettım." (İSS3, 360) "O kilisede konuşurken fark etmiştim."

"Pişallı puştah şın kilseççi." (YM, 22) "Silahlı cüretkâr bir adam gelmişti."

"Esir kiliççen şeş Petr Nikolayeviçpa işsettımır..." (İSS3, 644) "Siz gelene kadar Petr Nikoloyeviç'le içmiştik."

"Şavınpa vişem pürtreh vilyasaççiş." (Aİ, 62) "Bu yüzden onlar evde oynamışlardı."

3. Tip

Tekil üçüncü şahısların çekiminde kullanılan -sAççi yapısı diğer şahısları da karşılamak için kullanılabilir, bu durum da şahıs cümlelerinin bağlamından çıkar (bk. Güzel, 2012: 455).

Tablo 38. Çuvaş Türkçesinde Geçmiş Zamanın Hikâyesinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Ep) İnen-se-ççi "inanmıştım"	(Epır) İnen-se-ççi "inanmıştık"
2.	(Es) İnen-se-ççi "inanmıştın"	(Esi) İnen-se-ççi "inanmıştınız"
3.	(Vil) İnen-se-ççi "inanmıştı"	(Vişem) İnen-se-ççi "inanmışlardı"

"Ep sana ırı şın pul teseççi." (İSS3, 543) "Ben sana iyi insan ol demiştim."

"Epir ina kile tavrınçı pul teseççi." (İSS3, 676) "Biz onun eve döneceğini düşünmüştük."

¹³³ Cümlelerin yüklemi Türkiye Türkçesinin bağlamına uygun olması için *atlayacaktı* olarak tercüme edilse de tam karşılığı *atlamamıştı* biçimindedir.

3.5.3.2.2. Geniş Zamanın Hikâyesi

Geniş zamanın hikâyesi, geniş zaman kip ekinden sonra -tî, -tî ve -çî eklerinin gelmesi ile oluşturulur (bk. Ersoy, 2017: 371).

Tablo 39. Çuvaş Türkçesinde Geniş Zamanın Hikâyesinin Çekimi

Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1. Vilyattîm "oynardım"	Vilyattîmîr "oynardık"
2. Vilyattîn "oynardın"	Vilyattîr "oynardınız"
3. Vilyatçî "oynardı"	vilyatçîş "oynarlardı"

1. Tekil Şahıs

"Tepîr pasartah îne ilettîm." (İSS1, 512) "Diğer pazardan inek alıyordum."

2. Tekil Şahıs

"Ep virtnî çuh / işlettî esî, Atîl," (KV, 135) "Ben uyuduğum vakit sen çalışıyordun, İdil,".

3. Tekil Şahıs

"Îr tîratçî te şkula kayatçî." (İSS2, 30) "Erken kalkardı ve okula giderdi."

1. Çoğul Şahıs

"Epir ças-çasah şak tîle virtma kilettîmîr." (İSS3, 287) "Biz sık sık buraya yatmaya gelirdik."

2. Çoğul Şahıs

"Esir kayman tavar virtat tese huyhîrattîr." (İSS2, 425) "Siz gitmemiş mallar deyip kederleniyordunuz."

3. Çoğul Şahıs

"Kalaşnî hışşîn pîr şavrîm yurî yurlasa yaratçîş." (İY, 99) "Konuştuktan sonra bir tur türkü söylerlerdi."

Olumsuz Yapı

Geniş zamanın hikâyesinin olumsuzu -mAs ve -mAst (üçüncü şahıslar için) eklerinden sonra -tî/-tî ve -çî eklerinin getirilmesiyle kurulur. Kanaatimizce -mAst yapısında bulunan -t fonemi geçmiş zaman işaretleyicisi -tî/-tî ekinin ünsüz fonemiyle birleşmiştir. Bu nedenle üçüncü şahıslar dışındaki çekimlerde -mAs biçiminde görülür.

Tablo 40. Çuvaş Türkçesinde Geniş Zamanın Hikâyesinin Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vılya-mas-ti-m "oynamazdım"	Vılya-mas-ti-mır "oynamazdık"
2.	Vılya-mas-ti-n "oynamazdın"	Vılya-mas-ti-r "oynamazdınız"
3.	Vılya-mast-çi "oynamazdı"	Vılya-mast-çi-ş "oynamazlardı"

"*Tepır utim kaymalla teni pulsanah tüseymestim!*" (İSS1, 145) "Diğer adıma geçmeniz gerektiğini söylediğimde dayanamıyordum!".

"*Unin urokışem minle irtse kaynine te sismestimır epir.*" (Aİ, 105) "Onun derslerinin nasıl geçtiğini anlamıyorduk".

"*Ahâlin pır simah ta çinmestimççi*¹³⁴." (İSS1, 239) "Başka türlü bir söz söylemezdim".

3.5.3.2.3. Gelecek Zamanın Hikâyesi

Gelecek zamanın hikâyesi, gelecek zaman kipi ekinin üstüne -(t)ti, -(t)ti, -(ç)çi (3.şahıslarda) eklerinin getirilmesiyle oluşur (bk. Durmuş, 2009: 343).

Tablo 41. Çuvaş Türkçesinde Gelecek Zamanın Hikâyesinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	inen-i-tti-m "inanacaktım"	inen-i-tti-mır "inanacaktık"
2.	inen-i-tti-n "inanacaktın"	inen-i-tti-r "inanacaktınız"
3.	inen-i-ççi "inanacaktı"	(Vişem) inen-i-ççi-ş "inanacaklardı"

1. Tekil Şahıs

"*Epi türeh utti yalsene kayittim.*" (İSS2, 217) "Ben doğrudan diğer köylere gidecektim".

2. Tekil Şahıs

"*... esi ina şavıntah tıtsa hupittin!*" (İSS2, 332) "...onu hemen tutup yakalacaktın!".

3. Tekil Şahıs

"*Purinittim savinsa, / Uşiliççi man sassim.*" (AP, 23) "Yaşardım sevinip / Açılacaktı benim sesim."

1. Çoğul Şahıs

"*Vara hamıra hirişlisene putarma may tupittimır.*" (İSS2, 607) "Sonra kendimize muhâlefeti bastırarak bir yol bulacaktık".

¹³⁴ -ççi eki bu çekimde pekiştirme unsuru olarak kullanılmıştır.

2. Çoğul Şahıs

"Višene šinterse iriķe tuhiitir, hīrarīm šīne urīhlarah pīhakan puliitir." (İSS2, 62) "Onları yenip özgürlüğe kavuşacaksınız, kadınlara farklı şekilde bakacaksınız."

3. Çoğul Şahıs

"Aşşı kilte pulni pulsan, ikkişī iŝilese ukša tupiççiŝ te ŝınran naçar purinmiççiŝ..." (İSS2, 562) "Babası evde olsaymış, ikisi de çalışıp para kazanacaklarmış da insandan kötü yaşamayacaklarmış..."

Olumsuz Yapı

Gelecek zamanın hikâyesi -m olumsuzluk ekinden sonra gelecek zaman eki ve -tti/-tti, -ççi eklerinin gelmesiyle kurulur.

Tablo 42. Çuvaş Türkçesinde Gelecek Zamanın Hikâyesinin Olumsuz Çekimi

Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1. İnen-mī-tti-m "inanmayacaktım"	İnen-mī-tti-mīr "inanmayacaktık"
2. İnen-mī-tti-n "inanmayacaktın"	İnen- mī-tti-r "inanmayacaktınız"
3. İnen-mī-ççi "inanmayacaktı"	(Višem) İnen-mī-ççi-ŝ "inanmayacaklardı"

"Epi te kunaşkal inkek paçah kurmiitim." (İSS2, 441) "Ben de böyle kötülük aniden görmeyecektim."

"Moŝkov Kurakovran şeş mar, Mihharan ta tekeh hīramiççi." (İSS2, 10) "Yalnızca Moŝkov Kurakov'dan değil, Mihha'dan da her zaman korkmayacaktı."

3.5.3.2.4. Şart Kipinin Hikâyesi

Şart kipinin hikâyesi, şart kipi ekinin (-sen) üstüne -ççi ekinin gelmesi ile oluşturulur (bk. Güzel, 2012: 458).

Tablo 43. Çuvaş Türkçesinde Şart Kipinin Hikâyesi

Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1. (Ep) İnen-sen-ççi "inansaydım"	(Epir) İnen-sen-ççi "inansaydık"
2. (Es) İnen-sen-ççi "inansaydın"	(Esi) İnen-sen-ççi "inansaydınız"
3. (Vil) İnen-sen-ççi "inansaydı"	(Višem) İnen-sen-ççi "inansaydılar"

"Tata teprer şın pulsanççi..." (İSS3, 64) "Ve her seferinde insan olsaydı..."

3.5.3.2.5. Gereklilik Kipinin Hikâyesi

Gereklilik kipinin hikâyesi, -mAlla gereklik kipi ekinden sonra -ççi ekinin eklenmesiyle kurulur (Ersoy, 2017: 375).

Tablo 44. Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Hikâyesi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(manın) ĩnen-melle-ççi "inanmalıydım"	(pirin) ĩnen-melle-ççi "inanmalıydık"
2.	(sanın) ĩnen-melle-ççi "inanmalıydın"	(sirin) ĩnen-melle-ççi "inanmalıydınız"
3.	(unın) ĩnen-melle-ççi "inanmalıydı"	(vısen) ĩnen-melle-ççi "inanmalıydılar"

"Hamın tıtsa itamlamallaççi!" (İSS1, 65) "Kendime hâkim olmalıydım!".

"Sirin ina ta reklama tese savınmallaççi..." (İSS2, 103) "Siz ona da reklam diye sevinmeliydiniz.".

Pirin paşırah vırıntan tapranmallaççi." (İSS2, 640) "Biz demin hareket etmeliydik.".

Olumsuz Yapı

Gereklilik kipinin hikâyesinin olumsuz biçimi marççi yapısının fiil-mAlla yapısından sonra gelmesiyle kurulur.

Tablo 45. Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Hikâyesinin Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(manın) ĩnen-melle-marççi "inanmamalıydım"	(pirin) ĩnen-melle-marççi "inanmamalıydık"
2.	(sanın) ĩnen-melle-marççi "inanmamalıydın"	(sirin) ĩnen-melle-marççi "inanmamalıydınız"
3.	(unın) ĩnen-melle-marççi "inanmamalıydı"	(vısen) ĩnen-melle-marççi "inanmamalıydılar"

"Şırıva man vulamalla marççi..." (İSS2, 294) "Mektubu okumamalıydım.".

"Mana piçik baraka kuşarçiş. Kunta urayınçe virtmalla marççi:" (İKŞ, 139) "Beni küçük barakaya geçirdiler. Burada, yerde yatmamalıydım.".

3.5.3.2.6. İstek Kipinin Hikâyesi

İstek kipini oluşturan yapılara (-aşşın/-eşşin ve -As kilet) -ççi ve -ç eklerinin eklenmesiyle oluşur (Güzel, 2012: 458).

1. Tip

Tablo 46. Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Hikâyesinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Ep) ĩnen-esşĭn-çĕĩ "inanmak istiyordum"	(Epĭr) ĩnen-esşĭn-çĕĩ "inanmak istiyorduk"
2.	(Es) ĩnen-esşĭn -çĕĩ "inanmak istiyordun"	(Esĭ) ĩnen-esşĭn-çĕĩ "inanmak istiyordunuz"
3.	(Vĭl) ĩnen-esşĭn-çĕĩ "inanmak istiyordu"	(Vĭsem) ĩnen-esşĭn-çĕĩ "inanmak istiyordular"

"*Epĭ mĭnpurĭ te ĩşşĭn tũleme vĭhĭt şitnine astutarasşĭnçĕĩ...*" (İSS2, 182) "Ben herkese iş için ödeme vaktinin geldiğini hatırlatmak istemiştim."

"*Mihha unpa pĭrle apatlanasşĭnçĕĩ...*" (İSS2, 176) "Mihha onunla birlikte yemek istemişti."

"*Anuk temĭn kalasşĭnçĕĩ.*" (İSS2, 121) "Anuk bir şey söylemek istemişti."

2. Tip

Tablo 47. Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Hikâyesinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(manĭn) ĩnen-es-kilet-çĕĩ "inanmak istiyordum"	(pĭrĭn) ĩnen-es-kilet-çĕĩ "inanmak istiyorduk"
2.	(sanĭn) ĩnen-es-kilet -çĕĩ "inanmak istiyordun"	(sirĭn) ĩnen-es-kilet-çĕĩ "inanmak istiyordunuz"
3.	(unĭn) ĩnen-es-kilet-çĕĩ "inanmak istiyordu"	(vĭsen) ĩnen-es-kilet-çĕĩ "inanmak istiyordular"

"*Mikulan Anukĭpe taşlas kiletçĕĩ.*" (İSS2, 144) "Mikulan Anuk ile dans etmek istemişti."

"*Epĭ te vĭrenesşĭnçĕĩ. Uçitel pulas kiletçĕĩ.*" (İSS3, 631) "Ben de öğrenmek istemiştim. Öğretmen olmak istemiştim."

Olumsuz Yapı

1. Tip

İstek kipinin hikâyesinin olumsuz çekimi *-asşĭn/-esşĭn marçĕĩ* yapısıyla kurulmaktadır (bk. Güzel, 2012: 459).

Tablo 48. Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Hikâyesinin Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Ep) İnen-esşin-marççı "inanmak istemiyordum"	(Epır) İnen-esşin-marççı "inanmak istemiyorduk"
2.	(Es) İnen-esşin-marççı "inanmak istemiyordun"	(Esi) İnen-esşin-marççı "inanmak istemiyordunuz"
3.	(Vil) İnen-esşin-marççı "inanmak istemiyordu"	(Vişem) İnen-esşin-marççı "inanmak istemiyorlardı"

"Kaçça tuhsanah, Anuka şillenniççi, un upışkine kırı tese çinessin marççı." (İSS2, 281)
"Evlendikten sonra, Anuka sinirlenmişti, o kocasına damat denip çağırılmasını istemiyordu."

"Epi pırre te sana kürenteressin marççı..." (İSS1, 462) "Ben bir kez dahi seni üzmemiştim."

2. Tip

İstek kipinin hikâyesinin ikinci tip olumsuz çekimi *-as/-es kilmestçi* yapısıyla kurulmaktadır (bk. Güzel, 2012: 459).

Tablo 49. Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Hikâyesinin Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(manın) İnen-es-kilmest-çi "inanmak istemiyordum"	(pirin) İnen-es-kilmest-çi "inanmak istemiyorduk"
2.	(sanın) İnen-es-kilmest-çi "inanmak istemiyordun"	(sirin) İnen-es-kilmest-çi "inanmak istemiyordunuz"
3.	(unin) İnen-es-kilmest-çi "inanmak istemiyordu"	(vişen) İnen-es-kilmest-çi "inanmak istemiyordular"

"Unin pırtte piççen yulas kilmestçi." (İSS1, 48) "O hiç yalnız kalmak istemiyordu."

"Anukın pırre te Lukar'yepi kurniśas kilmestçi." (İSS2, 175) "Anuk hiçbir zaman Lukar'ye ile görüşmek istemiyordu."

Rivayet

Fiillerin rivayet birleşik çekimi *pulni, tet, imiş, iken* yapıları kullanılarak kurulmaktadır (Durmuş, 2009: 345, Ersoy, 2017: 376). Bunlara ek olarak *teşşi* yapısı da eklenebilir.

3.5.3.2.7. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

Öğrenilen geçmiş zamanla çekimlenmiş fiilinden sonra *pulni, tet, imiş, iken, teşşi*¹³⁵ yapılarının gelmesiyle öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti kurulur.

¹³⁵ İncelenen metinlerde bu yapılar tespit edilmiştir. Başka kullanımlar da söz konusu olabilir.

Tablo 50. Çuvaş Türkçesinde Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayetinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Epĭ) Vılya-nĭ tet "oynamışmışım"	(Epĭr) Vılya-nĭ tet "oynamışmışız"
2.	(Eŝĭ) Vılya-nĭ tet "oynamışmışsın"	(Eŝĭr) Vılya-nĭ tet "oynamışmışsınız"
3.	(Vĭl) Vılya-nĭ tet "oynamışmış"	(Vĭsem) Vılya-nĭ tet "oynamışlarmış"

"*Tĭrmene lekni tet vĭl.*" (AÇ, 26) "Hapse düşmüş imiş o." "*Şkul valli Mikula hĭyĭn şurtne panĭ imiş.*" (İSS1, 13) "Okul için Mikula kendi evini vermiş imiş."

"*Vĭl portretsene Çıvaş ŝkulĭnçen vĭrense tuhnĭ açasem tunĭ pulni.*" (Aİ, 165) "O portreleri Çuvaş okulundan mezun olmuş çocuklar yapmışmıŝ."

"...*ispravnik ĭna uhtarma, arestleme te irĭk panĭ ikken.*" (İSS2, 11) "...polis memurları ona arama ve tutuklama izni vermişmıŝ."

"*Tĭhĭr ĭvĭl ŝemyinçe / Pulni, teŝŝĭ, şav ŝınnın.*" (AP, 5) "Dokuz oğul ailesinde / Olmuşmuş bu adamın."

Olumsuz Yapı

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesinin olumsuz yapısı, öğrenilen geçmiş zamanın olumsuz biçimiyle çekimlenmiş fiilinden sonra *pulni, tet, imiş, ikken* yapılarının gelmesiyle kurulur.

Tablo 51. Çuvaş Türkçesinde Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayetinin Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Epĭ) Vılya-man tet "oynamamışmışım"	(Epĭr) Vılya-man tet "oynamamışmışız"
2.	(Eŝĭ) Vılya-man tet "oynamamışmışsın"	(Eŝĭr) Vılya-man tet "oynamamışmışsınız"
3.	(Vĭl) Vılya-nĭ tet "oynamamışmış"	(Vĭsem) Vılya-man tet "oynamamışlarmış"

"...*vara poet, Bibliye kuŝarsa asaplannipe, «Narspi» hiŝŝĭn layĭh yapala ŝırayman imiş...*" (Aİ, 124) "Sonra şair, incili çevirip azap çekmesiyle, Narspi'den sonra iyi bir şey yazamamış imiş."

"*Yurat' man teleye vĭl şav vĭhĭtra plita ayne vut çĭrtme ĭlkĭreymen pulni.*" (TKM, 6) "Şansımı seveyim, o bu vakitte ocak altında ateş yakmayı başaramamışmıŝ."

"*Un ŝimahĭsem timĭrŝĭ kimĭlne tivmesĭr irtmen ikken.*" (İSS2, 63) "Onun sözleri demircinin kalbini kırmadan bitmemiŝti."

"*Şav sĭrt şine şav pattĭrsĭr puşne nikam ta hĭparsa kurman, tet.*" (İSS1, 194) "Bu tepenin üstüne, bu baturdan başka kimse çıkmamıŝ."

3.5.3.2.8. Görülen Geçmiş Zamanın Rivayeti

Görülen geçmiş zaman kipiyle çekimlenmiş fiilden sonra *ikken, imiş, tet* yardımcı unsurların getirilmesiyle görülen geçmiş zamanın rivayeti kurulur.

Tablo 52. Çuvaş Türkçesinde Görülen Geçmiş Zamanın Rivayetinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vılya-rı-m tet "oynamışmışım"	Vılya-rı-mır tet "oynamışmışız"
2.	Vılya-rı-n tet "oynamışmışsın"	Vılya-rı-r tet "oynamışmışsınız"
3.	Vılya-rı tet "oynamışmış"	Vılya-rı-ş tet "oynamışlarmış"

"*Şırkaş uy-hir tırh şavrınsa şürerim, tet te, kalça şınçe pır laşa ta tıl pulmarım, tet.*" (İSS1, 44) "Gece gündüz yürümüştüm de ekinlerin yanında hiçbir ata denk düşmemiştim."

"*Esı mana işalama şutların ikken?*" (İSS1, 328) "Sen bana vurmayı mı düşünmüşmüştün?"

"*Namısa şuhatrim imiş*" (İSS3, 470) "Namusu kaybetmişmişim."

Olumsuz Yapı

Görülen geçmiş zamanın hikâyesinin olumsuz yapısı, öğrenilen geçmiş zamanın olumsuz biçimiyle çekimlenmiş fiilinden sonra *tet*, *ikken* (genellikle) yapılarının gelmesiyle kurulur.

Tablo 53. Çuvaş Türkçesinde Görülen Geçmiş Zamanın Rivayetinin Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vılya-marı-m tet "oynamamışmışım"	Vılya-marı-mır tet "oynamamışmışız"
2.	Vılya-marı-n tet "oynamamışmışsın"	Vılya-marı-r tet "oynamamışmışsınız"
3.	Vılya-marı tet "oynamamışmış"	Vılya-marı-ş tet "oynamamışlarmış"

"*Unççen te pulmarı, tet, hırarımran kapan pıskış hura vıkir pulsa tiçi, tet.*" (İSS3, 175) "Henüz olmamışmış, kadından ot yığını büyüklüğünde kara bir öküz olmuşmuş."

"*Sımsır hıy sımahne tutmarı ikken.*" (İSS3, 498) "Küstah kendi sözünü tutmamışmış."

3.5.3.2.9. Geniş Zamanın Rivayeti

Geniş zamanın rivayeti, geniş zamanla çekimli fiilden sonra *ikken*, *imiş*, *tet*¹³⁶ yardımcı unsurlarının gelmesiyle kurulur.

Tablo 54. Çuvaş Türkçesinde Geniş Zamanın Rivayetinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vılya-t-ıp tet "oynarmışım"	Vılya-t-pır tet "oynarmışız"
2.	Vılya-t-ın tet "oynarmışsın"	Vılya-t-ır tet "oynarmışsınız"
3.	Vılya-t tet "oynarmış"	Vılya-ş-ı tet "oynarlarmış"

"*Iran puhatır ikken!*" (İSS1, 363) "Yarın topluyormuşsunuz!"

"*Kışırhi şır şıvırakan pit pısk şılıha kıret imiş.*" (İSS3, 270) "Bu gece uyuyan çok büyük günaha girer imiş."

"*...viri-hurahsem purınaşşı, tet.*" (İSS1, 235) "...hırsızlar-haydutlar yaşıyormuş."

¹³⁶ İncelenen metinlerde bu yapılar tespit edilmiştir. Başka yapılar da söz konusu olabilir.

Olumsuz Yapı

Geniş zamanın rivayetinin olumsuz biçimi, geniş zamanın olumsuz yapısıyla çekimli fiilden sonra *ikken, tet* (genellikle) yardımcı unsurlarının gelmesiyle kurulur.

Tablo 55. Çuvaş Türkçesinde Geniş Zamanın Rivayetinin Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vılya-mast-ıp tet "oynarmışım"	Vılya-mast-pİR tet "oynarmışız"
2.	Vılya-mast-İN tet "oynarmışsın"	Vılya-mast-İR tet "oynarmışsınız"
3.	Vılya-mast tet "oynarmış"	Vılya-maş-Şİ tet "oynarlarmış"

"Unta çıvaş açisene ilseh kay**maşşı tet.**" (AÇ, 207) "Orada Çuvaş çocuklarını almazlarmış."

"Çiper şınsem huşşınçe purİNma şutlanİ. Yuramast **ikken.**" (İSS2, 363) "İyi insanların arasında yaşamayı düşündüm. Olmuyormuş."

3.5.3.2.10. Gelecek Zamanın Rivayeti

Gelecek zamanın rivayeti, gelecek zamanla çekimli fiilden sonra *ikken, imiş, tet* yardımcı unsurlarının gelmesiyle kurulur (bk. Ersoy, 2017: 378).

Tablo 56. Çuvaş Türkçesinde Gelecek Zamanın Rivayetinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vıly-İ-p tet "oynayacakmışım"	Vıly-İ-pİR tet "oynayacakmışız"
2.	Vıly-İ-n tet "oynayacakmışsın"	Vıly-İ-r tet "oynayacakmışsınız"
3.	Vıly-İ tet "oynayacakmış"	Vıly-İ-Ş tet "oynayacaklarmış"

"...Atİl şınsan, hİl kaşma satuna yulİ**pİR tet.**" (İSS1, 568) "İdil donarsa, kışı geçirmek için bahçende kalacakmışız."

Olumsuz Yapı

Gelecek zamanın rivayetinin olumsuz biçimi, gelecek zamanın olumsuz biçimiyle çekimli fiilden sonra *ikken, imiş, tet* yardımcı unsurlarının gelmesiyle kurulur (bk. Ersoy, 2017: 378).

Tablo 57. Çuvaş Türkçesinde Gelecek Zamanın Rivayetinin Olumsuz Çekimi

137	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vılya-mĩ-p tet "oynamayacakmışım"	Vılya-mĩ-pĩr tet "oynamayacakmışız"
2.	Vılya-mĩ-n tet "oynamayacakmışsın"	Vılya-mĩ-r tet "oynamayacakmışsınız"
3.	Vılya-mĩ tet "oynamayacakmış"	Vılya-mĩ-ş tet "oynamayacaklarmış"

3.5.3.2.11. Şart Kipinin Rivayeti

Şart kipinin rivayeti şart kipiyle çekimli fiilden sonra *ikken*, *imış*, *tet* yardımcı unsurlarının gelmesiyle kurulur (bk. Ersoy, 2017: 379).

Tablo 58. Çuvaş Türkçesinde Şart Kipinin Rivayetinin Çekimi

138	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Epĩ) Vılya-san- tet "oynasaymışım"	(Epĩr) Vılya-san- tet "oynasaymışız"
2.	(Esĩ) Vılya-san- tet "oynasaymışsın"	(Esĩr) Vılya-san- tet "oynasaymışsınız"
3.	(Vıl) Vılya-san- tet "oynasaymış"	(Vısem) Vılya-san- tet "oynasaymışlar"

3.5.3.2.12. İstek Kipinin Rivayeti

İstek kipinin rivayeti -aşşın/-esşın ve –As kilet yapılarından sonra *ikken*, *imış*, *tet*, *pulnĩ* yardımcı unsurlarının getirilmesi ile kurulur.

1. Tip

Tablo 59. Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Rivayetinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Epĩ) Vılya-sşın tet "oynamak istemişim"	(Epĩr) Vılya-sşın tet "oynamak istemişiz"
2.	(Esĩ) Vılya-sşın tet "oynamak istemişsin"	(Esĩr) Vılya-sşın tet "oynamak istemişsın"
3.	(Vıl) Vılya-sşın tet "oynamak istemiş"	(Vısem) Vılya-sşın tet "oynamak istemişler"

"*Şutĩlsan pire hupĩrlasşın tet.*" (KV, 301) "Sabah olunca bizi kuşatmak istemiş."

"*İna hıysem maylĩ şavĩrasşın ikken.*" (İSS3, 144) "Onu kendi taraflarına çevirmek istemişler."

"*Puyan açisem vişençen mişkillasa kulassşın ikken.*" (İSS3, 615) "Zengin çocuklar onlarla dalga geçip, onlara gülmek istemişler."

"*Bolşeviksem nimişşsene sutĩnnĩ ta vişene Raşşeye şĩnterme may tusa parassşın imış.*" (İSS3, 405) "Bolşevikler Almanları satmış ve Rusya'yı yenmelerine fırsat vermek istemişler."

¹³⁷ Taranan metinlerde örneğine rastanılmamışsa da kullanımı tablodaki gibidir.

¹³⁸ Taranan metinlerde örneğine rastanılmamışsa da kullanımı tablodaki gibidir.

"Komandir ına es tavrıniçen hıysem patıñçeh usrasşın **pulnı**." (İSS3, 444) "Komutan sen dönene kadar onu kendi yanlarında tutmak istemiş."

2. Tip

Tablo 60. Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Rivayetinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Manın) Vılya-s kilet ikken "oynamak istemişim"	(Pirın) Vılya-s kilet ikken " oynamak istemişiz"
2.	(Sanın) Vılya-s kilet ikken "oynamak istemişsin"	(Sirin) Vılya-s kilet ikken "oynamak istemişsin"
3.	(Unın) Vılya-s kilet ikken "oynamak istemiş"	(Vısen) Vılya-s kilet ikken "oynamak istemişler"

"Sana **kuras kilet, tet.**" (İSS1, 276) "Seni görmek istemiş".

Olumsuz Yapı

İstek kipinin rivayetinin olumsuz biçimi -aşşın/-esşın yapılarından sonra *pulman* ve *mar tet* yardımcı unsurunun getirilmesi ile kurulur.

Tablo 61. Çuvaş Türkçesinde İstek Kipinin Rivayetinin Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Epı) Vılya-sşın mar tet "oynamak istememişim"	(Epır) Vılya-sşın mar tet " oynamak istememişiz"
2.	(Esı) Vılya-sşın mar tet "oynamak istememişsin"	(Esır) Vılya-sşın mar tet "oynamak istememişsin"
3.	(Vıl) Vılya-sşın mar tet "oynamak istememiş"	(Vısem) Vılya-sşın mar tet "oynamak istememişler"

"Vaymistrov ına şır huta çirmantarassşın **pulman intı.**" (İSS3, 265) "Vaymistrov onu gece boyunca rahatsız etmek istememiş."

"Puysa kaynı ta Hliman hıy çıvaş ikkenne palırtassşın **mar tet,**" (AÇ, 24) "Zengin olduktan sonra Hliman kendisinin Çuvaş olduğunu söylemek istemiyormuş."

3.5.3.2.13. Gereklilik Kipinin Rivayeti

Gereklilik kipinin rivayeti, gereklilik kipinden sonra *ikken*, *ımiş*, *tet*, *pulnı* yardımcı unsurlarının getirilmesiyle kurulur.

Tablo 62. Çuvaş Türkçesinde Gereklilik Kipinin Rivayetinin Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Manın) Vılya-malla tet "oynamalıymışım"	(Pirın) Vılya-malla tet "oynamalıymışız"
2.	(Sanın) Vılya-malla tet "oynamalıymışsın"	(Sirin) Vılya-malla tet "oynamalıymışsınız"
3.	(Unın) Vılya-malla tet "oynamalıymış"	(Vısen) Vılya-malla tet "oynamalıymışlar"

"*Mın şinçen kalaşmalla, tet, pirin?*" (İSS2, 202) "Ne hakkında konuşmalıymışız biz?"

"*Vihütlıh pravitelstvına ırlamalla imiş...*" (İSS3, 218) "Geçici hükümet tarafından onaylanmamış."

"*Vırşı nimişsene şinteriççeneh pımalla ikken.*" (İSS3, 611) "Savaş Almanları yenene kadar süremeliymiş."

"*Tepir hut tuhmalla pulni unın.*" (AÇ, 33) "Bir kez daha çıkmalıymış o."

Şart

Şart birleşik çekimi, diğer zaman ve tasarlama kiplerinin üstüne *pulsan* yardımcı unsurunun gelmesiyle kurulur.

3.5.3.2.14. Duyulan Geçmiş Zamanın Şartı

Duyulan geçmiş zamanın şartı, duyulan geçmiş zaman eki ile çekimlenmiş fiilden sonra *pulsan* yardımcı unsurunun gelmesiyle kurulur.

Tablo 63. Duyulan Geçmiş Zamanın Şartının Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Epı) Vılya-nı pulsan "oynamışsam"	(Epır) Vılya-nı pulsan "oynamışsak"
2.	(Esı) Vılya-nı pulsan "oynamışsan"	(Esır) Vılya-nı pulsan "oynamışsanız"
3.	(Vıl) Vılya-nı pulsan "oynamışsa"	(Vısem) Vılya-nı pulsan "oynamışlarsa"

"*Vıl mın pakiltatnine iltı pulsan, esı ına şavıntah tıtsa hupıttın!*" (İSS2, 332) "O ne mırıldandığını duymuş olsa, sen onu hemencecik yakalardın."

"*Kuna pılını pulsan, şıvar ta uşmastım.*" (İSS3, 621) "Bunu bilmiş olsam, ağzımı açmazdım."

Olumsuz Yapı

Duyulan geçmiş zamanın olumsuz biçiminin şartı, duyulan geçmiş zamanın olumsuz biçimiyle çekimlenmiş fiilden sonra *pulsan* yardımcı unsurunun gelmesiyle kurulur.

Tablo 64. Duyulan Geçmiş Zamanın Şartının Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Epǎ) Vılya-man pulsân "oynamamışsam"	(Epîr) Vılya-man pulsân "oynamamışsak"
2.	(Esi) Vılya-man pulsân "oynamamışsan"	(Esiŕ) Vılya-man pulsân "oynamamışsanız"
3.	(Vıl) Vılya-man pulsân "oynamamışsa"	(Viŕem) Vılya-man pulsân "oynamamışlarsa"

"*Suçkine halih umiñçe palirtma vitanman pulsân, hiyne hiy üpkeletir!*" (İSS1, 477) "Kaltağını halkın önünde göstermekten utanmamış ise kendi kendine yakınsın!".

"*Şır vişnipe şır kasnine kurman pulsân ta, un şinçen vulaman pulsân ta, şav işe vıl layih vırense şitri.*" (Aİ, 15) "Gece ölçtüğüyle gece kestiğini görmemiş ise de, onun hakkında okumamış ise de bu işi o iyi öğrendi.".

3.5.3.2.15. Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

Görülen geçmiş zamanın şartı, görülen geçmiş zaman eki ile çekimlenmiş fiilden sonra *pulsân* yardımcı unsurunun gelmesiyle kurulur.

Tablo 65. Görülen Geçmiş Zamanın Şartının Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vılya-rî-m pulsân "oynadıysam"	Vılya-rî-mîr pulsân "oynadıysak"
2.	Vılya-rî-n pulsân "oynadıysan"	Vılya-rî-r pulsân "oynadıysanız"
3.	Vılya-rî pulsân "oynadıysa"	Vılya-rî-ş pulsân "oynadıysalar"

"*Halih, epî Filipp Spiridonoviç kalasa panine tırışeh inlantîm pulsân, esir temle, uhmahla yapala şutlasa kılarnî.*" (İSS2, 214) "Millet, ben Filip Spiridonoviç'in söylediklerini doğruca anladıysam, siz nasıl ahmakça şeyi düşünüp çıkardınız.".

"*Esi, hıratîn pulsân, pîrîn.*" (İSS1, 23) "Sen korktuysan, git.".

"*Arîmî hüllen şeş çinçi pulsân ta, Ştappan şav samantrah vıransa kuşne uşrı.*" (İSS1, 152) "Eşi yavaşça çağırırsa da, Şatappan bu vakitte uyanıp gözlerini açtı.".

"*Salançış pulsân, salanççır!*" (İSS1, 319) "Salacaklardı ise salsınlar!".

Olumsuz Yapı

Görülen geçmiş zamanın olumsuz biçiminin şartı, görülen geçmiş zamanın olumsuz biçimiyle çekimlenmiş fiilden sonra *pulsân* yardımcı unsurunun gelmesiyle kurulur.

Tablo 66. Duyulan Geçmiş Zamanın Şartının Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vılya-ma-rĩ-m pulsan "oynamadıysam"	Vılya-ma-rĩ-mĩr pulsan "oynamadıysak"
2.	Vılya-ma-rĩ-n pulsan "oynamadıysan"	Vılya-ma-rĩ-r pulsan "oynamadıysanız"
3.	Vılya-ma-rĩ pulsan "oynamadıysa"	Vılya-ma-rĩ-ş pulsan Oynamadıysalar"

"Ham ĩmĩte kĩske ĩmĩrĩmre tivĩşlĩ purnĩşlama pultaraymarĩm **pulsan** — tĩvan halĩh, kaşar mana!" (Ul, 570) "Kendi hayalimi kısa ömrümde layıkıyla gerçekleştiremediysem, öz halkım affet beni!".

"Vaşli hĩy şuhĩşne vĩşleymerĩ **pulsan** ta, Mikula ĩna ĩnlançĩ." (İSS1, 285) "Vasili kendi düşüncesini tamamlayamadıysa da, Mikula onu anladı.".

3.5.3.2.16. Geniş Zamanın Şartı

Geniş zamanın şartı, geniş zaman eki ile çekimlenmiş fiilden sonra *pulsan* yardımcı unsurunun gelmesiyle kurulur.

Tablo 67. Geniş Zamanın Şartının Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vılya-t-ĩp pulsan "oynarsam"	Vılya-t-pĩr pulsan "oynarsak"
2.	Vılya-t-ĩn pulsan "oynarsan"	Vılya-t-ĩr pulsan "oynarsanız"
3.	Vılya-t pulsan "oynarsa"	Vılya-ş-şĩ pulsan "oynarsalar"

"Kilişetĩr **pulsan**, pĩrleşse ĩşlĩpĩr." (İSS1, 324) "Kabul ederseniz, birlikte çalışırız.".

"Şitet **pulsan**, sentre şine hĩparsa vĩrt." (İSS1, 34) "Yeter ise, rafın üstüne çık".

"Uram huşşisençe şĩnsem kurĩnsah kaymaşşĩ **pulsan** ta, pasar vĩrĩnĩ huskalma tutĩnnĩ ĩntĩ." (İSS1, 83) "Sokaklarda kimse görünmüyorsa da, pazar yeri hareketlenmeye başlamış.".

Olumsuz Yapı

Geniş zamanın olumsuz biçiminin şartı, geniş zamanın olumsuz biçimiyle çekimlenmiş fiilden sonra *pulsan* yardımcı unsurunun gelmesiyle kurulur.

Tablo 68. Geniş Zamanın Şartının Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vılya-mast-ıp pulsan "oynamazsam"	Vılya-mast-pır pulsan "oynamazsak"
2.	Vılya-mast-ın pulsan "oynamazsan"	Vılya-mast-ır pulsan "oynamazsanız"
3.	Vılya-mast pulsan "oynamazsa"	Vılya-maş-şı pulsan "oynamazsalar"

"İnenmeşşı pulsan, an inenççır!" (İSS1, 164) "İnanmazlarsa inansınlar!".

"Patşa patne ilse pırankan şula çıvaş hresçeni pılmest pulsan, türe-şarasem te pulin pılme kirleh." (İSS1, 180) "Padişahın yanına giden yolu Çuvaş köylüler bilmezse, yetkililerin bilmesi gerek.".

"Epı çiper ıytıne kilişmestır pulsan, nimin te kalamastıp!" (İSS1, 79) "Benim iyi niyetli isteğimle anlaşılmazsanız, hiçbir şey söylemeyeceğim.".

3.5.3.2.17. Gelecek Zamanın Şartı

Gelecek zamanın şartı, gelecek zaman eki ile çekimlenmiş fiilden sonra *pulsan* yardımcı unsurunun gelmesiyle kurulur.

Tablo 69. Gelecek Zamanın Şartının Çekimi

139	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	Vıly-ı-p pulsan "oynayacaksam"	Vıly-ı-pır pulsan "oynayacaksak"
2.	Vıly-ı-n pulsan "oynayacaksan"	Vıly-ı-r pulsan "oynayacaksınız"
3.	Vıly-ı pulsan "oynayacaksa"	Vıly-ı-ş pulsan "oynayaksalar"

3.5.3.2.18. İstek Kipinin Şartı:

İstek kipinin şartı, istek kipi ile çekimlenmiş fiilden sonra *pulsan* yardımcı unsurunun gelmesiyle kurulur.

Tablo 70. İstek Kipinin Şartının Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Manın) Vılya-s kilet pulsan "oynamak istiyorsam"	(Pırın) Vılya-s kilet pulsan "oynamak istiyorsak"
2.	(Sanın) Vılya-s kilet pulsan "oynamak istiyorsan"	(Sirin) Vılya-s kilet pulsan "oynamak istiyorsanız"
3.	(Unın) Vılya-s kilet pulsan "oynamak istiyorsa"	(Vışen) Vılya-s kilet pulsan "oynamak istiyorlarsa"

¹³⁹ Taranan metinlerde örneğine rastanılmamışsa da kullanımı tablodaki gibidir

"*Itah şapas kilet pulsan, şapır.*" (İSS1, 122) "Eğer vurmak istiyorsanız, vurun."

Olumsuz Yapı

İstek kipinin şartının olumsuzu, istek kipinin olumsuz biçimi ile çekimlenmiş fiilden sonra *pulsan* yardımcı unsurunun gelmesiyle kurulur.

Tablo 71. İstek Kipinin Şartının Olumsuz Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Manın) Vılya-s kilmest pulsan "oynamak istemiyorsam"	(Pirın) Vılya-s kilmest pulsan " oynamak istemiyorsak"
2.	(Sanın) Vılya-s kilmest pulsan "oynamak istemiyorsan"	(Sirın) Vılya-s kilmest pulsan "oynamak istemiyorsanız"
3.	(Unın) Vılya-s kilmest pulsan "oynamak istemiyorsa"	(Vişen) Vılya-s kilmest pulsan "oynamak istemiyorlarsa"

"...*kartinışem tıvas kilmest pulsan, kirek minle urih işsem tivır.*" (Aİ, 113) "Resim yapmak istemiyor iseniz, başka türlü işler yapınız."

3.5.3.2.19. Gereklilik Kipinin Şartı:

Gereklilik kipinin şartı, gereklilik kipi ile çekimlenmiş fiilden sonra *pulsan* yardımcı unsurunun gelmesiyle kurulur.

Tablo 72. Gereklilik Kipinin Şartının Çekimi

	Tekil Şahıslar	Çoğul Şahıslar
1.	(Manın) Vılya-malla pulsan "oynamalıysam"	(Pirın) Vılya-malla pulsan " oynamalıysak"
2.	(Sanın) Vılya-malla pulsan "oynamalıysan"	(Sirın) Vılya-malla pulsan "oynamalıysanız"
3.	(Unın) Vılya-malla pulsan "oynamalıysa"	(Vişen) Vılya-malla pulsan "oynamalıysalar"

"*Ukşa tülemelle pulsan iştan tupas-ha?*" (AÇ, 76) "Para ödemek gerekiyorsa, nereden bulayım?"

"*Hulana, teatra ye tata urih şire kaymalla pulsan, vırentekenpe kına kayattımır.*" (Aİ, 204) "Şehre, tiyatroya ya da başka bir yere gitmek gerekirse, yalnızca öğretmenler giderdik."

3.5.4. Fiillerde Soru

Çuvaş Türkçesinde Fiillerde soru isimlerde olduğu gibi *-i*, *-şi*, *-im* eklerinin, zamana ve şahsa göre çekimlenmiş fiillere eklemesiyle sağlanır. Bu eklerden *-şi* çağdaş Türk lehçelerinde bulunan *-çi/-şi* enklitiği ile büyük benzerlik göstermektedir. Bu yapının ünlü uyumuna uymaması, edat kökenli olabileceğine işaret etmektedir.

"*Mĩn tumalla tetĩn-i?*" (İSS1, 39) "Ne yapılmalı dedin mi?"; "*İnlantĩn-i?*" (İSS1, 39) "Anladın mı?".

"*Esĩ, şıvri şuyttanran hĩramansker, tuhatmĩřpa tus-yışlı etem, şak şımaha kalama pultaratĩn-i?*" (İSS1, 39-40) "Sen sudaki şeytandan korkmayan, büyücüyle dost adam, bu sözü söylemeyi becerir misin?".

"*İki laşine te ilse kiltĩn-i?*" (İSS1, 43) "İki atını da alıp geldin mi?".

"*Pũlĩřřĩm¹⁴⁰ řırlahtĩr, tata vunviřĩ şul şeş purĩnatĩp-řĩ epĩ?*" (İSS1, 46) "Pũlihřĩ'm affet, on üç yıldır sadece yaşıyor muyum ben?".

"*Hĩř yennelle kaysa şıram-řĩ ĩntĩ?*" (İSS1, 46-47) "Hangi tarafa doğru gidip arayayım şimdi?".

"*Nikama ta yuratman-řĩ vara epĩ?*" (İSS1, 49) "Hiç kimseyi sevmemiş miyim sonradan ben?".

"*Man řĩrene nikam ta ilĩrtmen- řĩ?*" (İSS1, 49) "Benim gönlümü hiç kimse çalamamış mı?".

"*Pirĩn alĩran viřerĩneřřĩn řũpĩltetnine tuymastĩn-im?*" (İSS1, 79) "Bizim elimizden kurtulmak için gevezelik ettiğini anlamadın mı?".

"*An kalaş!.. Es mĩn, avlantĩn-im?*" (İSS1, 294) "Konuşma!... Sen nasıl, evlendin mi?".

"*Vĩl ĩsran tayĩlnine kurmastĩr- im?*" (İSS1, 295) "Onun delirdiğini görmüyor musunuz?".

3.6. Fiilimsiler

3.6.1. İsim-Fiiller

3.6.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde İsim-Fiiller

İdil Bulgar Türkçesi ile yazılmış yazıtlarda fiillerin isimlerini oluşturma işlevinde *-tuwi*, *-rUwi* yapısı görũlmektedir¹⁴¹.

3.6.1.2. Çuvaş Türkçesinde İsim-Fiiller

3.6.1.2.1. -mA

-mA eki Çuvaş Türkçesinde yaygın olarak kullanılan isim-fiil ekidir.

"*Entrey hĩy tĩrĩřmipeh şul irtnĩ řamrĩksem huřřĩnçe hutpĩlmenlĩhe pĩteres şutpa şkul uřrĩ te numay řamrĩksene vulama tata şırma vĩrentse kĩlarçĩ.*" (İSS2, 29-30) "Entrey kendi çabalarıyla, yaşı geçmiş gençler arasında yazı bilmeyen kalmasın diye birçok gence okuma ve yazma öğretti".

"*İntĩ kayma vĩhĩt.*" (İSS2, 67) "şimdi gitme zamanı".

"*Itah tesen kĩna pĩlme te may pur.*" (İSS2, 27) "Sonuç olarak bilmek de mümkün".

"*şuk yapala řĩnçen kalaşma ta kirlĩ mar.*" (İSS1, 135) "Olmayan şey hakkında konuşma gereksizdir".

3.6.1.2.2. -mAřKĩn

-mAřKĩn eki Çuvaş Türkçesinde ikinci bir isim-fiil ekidir. Durmuş (2009: 353) bu ekin isim-fiil işlevinin birincil değil, ikincil olduğunu söyleyip zarf-fiil eki olduğunu belirtir.

"*Pattĩrsem řıvrařřĩ-mĩn,- / Vĩratmařkĩn pitĩ hĩn.*" (1052-1053) "Baturlar yatıyorlar / Uyandırmak pek güç".

¹⁴⁰ Çuvaş inancında Turĩ'nın (Tanrı) insanlara uygun gördüğü şeyleri onlara ulaştırmak ve bölüştürmek için vazifelendirdiği bir elçi (Yavuz, 2021: 163).

¹⁴¹ Bu ek, 3.6.2.1.3. bölümde detaylı olarak ele alınmıştır.

"*Tihasene külmeşkin vîhût!*" (KTŞ, 17) "Tayların koşulma vakti!".

3.6.1.2.3. -ni

Çuvaş Türkçesinde isim-fiil eki işlevinde kullanılan bir diğer ek ise -nî sıfat-fiil eki ve 3. şahıs iyelik eki -i'nin birleşiminden oluşan -ni ekidir. Bu ek daha çok isim tamlamalarında görülür.

"*Ançah mînşin yun tuhni palîrmast.*" (İSS2, 344) "Ancak neden kan çıktığı belli değildir."

"*Lavrskisem payan çirkive mîn işpe kilnine kalasa parsan, sîmahne şapla vişleri...*" (İSS3, 28)

"Lavrskiler bugün kiliseye ne işle geldiğini söyleyip, sözlerini şöyle tamamladı..."

3.6.2. Sıfat-Fiiller

3.6.2.1. İdil Bulgar Türkçesinde Sıfat-Fiiller

3.6.2.1.1. -An

-An (< GAn) sıfat-fiil eki tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin neredeyse tamamında mevcut olan ve çeşitli işlevlerde kullanılan bir ektir. Tekin (2016: 157) Orhun Türkçesinde -gAn sıfat-fiil ekinin şimdiki zaman ve geçmiş zaman işlevlerinde kullanıldığını söyler. Eski Uygur Türkçesinde geniş zaman işlevinde, -GAn, -KAn biçimlerinde görülür (Eraslan, 2012: 360). Karahanlı Türkçesinde ekin yine geniş zaman işlevinde, -GAn biçimi görülür, bununla beraber ekin süreklilik ve kuvvetlilik ifade eden -AGAn biçimine de rastlanır (Hacıeminoğlu, 2003: 167-168; Ercilasun, 2020: 224-225).

Harezm Türkçesinde geniş zaman işlevinde kullanılan ekin -GAn ve -KAn biçimlerinin yanında *Kışaşı'l-Enbiyâ'da* -An biçimine de rastlanır (Ata, 2002: 88). Eski Kıpçak Türkçesinde ek geniş zaman işlevinde kullanılmıştır, -GAn, -KAn ve -An biçimleri mevcuttur (Karamanlıoğlu, 2019: 142-143; Güner, 2020: 353-356). Eski Türkiye Türkçesinde -An biçiminde olan ek, geniş zaman işlevindedir (Timurtaş, 2019: 136).

İdil Bulgar Türkçesinden kalan Uspaniye yazıtında (bk. Hakimzyanov, 1986: 174; Tekin, 1988: 190) iki yerde -An sıfat-fiil eki tanıklanmaktadır. Ek yapı itibarıyla diğer Türk lehçelerinden farklılaşıp Oğuz Türk lehçelerine yakınlık göstermektedir.

"*ulamāsemne sewen (sew-en) mescidsemne 'imaret tanan (tan-an) ekil hayrātlu elüwi berekātlu mūn suwār yāli 'ali howāce awli atraç howāce awli abūbeker howāce awli alıp howāce...*" "âlimleri seven, mescitleri inşa eden, çok hayratlı, Büyük Suvar köyünden Ali Hoca oğlu Atraç Hoca oğlu Ebubekir Hoca oğlu Alıp Hoca..."¹⁴² (Hakimzyanov, 1986: 174; Tekin, 1988: 190).

-An eki, bahsi geçen metinde ölmüş bir insanın hayattayken sahip olduğu özelliklerinin, gerçekleştirdiği eylemlerinin sıfat biçimine dönüştürülmesinde görev almıştır. Bu nedenle geçmiş zaman işlevinde kullanıldığı düşünülebilir; fakat metindeki kullanım biçimlerine bakıldığında sew- "sevmek" fiili ile kullanıldığı görülür. Sevmek belirli bir zaman dilimini kapsayan, tek seferde gerçekleşmeyen, süreklilik isteyen bir fiildir. Aynı zamanda tan- "yapmak, kılmak" eylemiyle de kullanılan ek, birçok kez tekrar eden bir olayın sıfat biçimini yapmıştır. Ek, geçmiş zamanda olan, ancak geniş bir zamana yayılan eylemlerin sıfat biçimlerini ifade etmiştir. Bu nedenle ekin geniş zaman görevinde kullanıldığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Nitekim Çuvaş Türkçesinde de -An, -n ek geniş zaman görevinde bir sıfat-fiil ekidir (bk. Ersoy, 2017: 390).

¹⁴² Metnin çevirisinde özgün biçimlerin yer almasının yanında Tekin (1988: 191) ve Hakimzyanov'un (1986: 174) çevirilerinden yararlanılmıştır.

3.6.2.1.2. -tUw, -rUw

İdil Bulgar Türkçesiyle yazılan yazıtlarda oldukça sık geçen eklerden biri -tUw, -rUw ekidir. Diğer tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde görülen -dUk ekinin İdil Bulgar Türkçesindeki biçimidir. Ekin izlerine ilk olarak Orhun Türkçesinde +DOK biçiminde rastlanmaktadır, geçmiş zaman sıfat-fiili olarak ve ad (isim-fiil) olarak kullanılmıştır (Tekin, 2016: 155). Tekin (2013c: 511), Orhun Türkçesinde +DOK isim-fiil ekinin bitimli biçimler oluşturduğunu, bu yapıların genellikle -mİş yapısının olumsuzuna karşılık gelen -mAdOk biçimi olduğunu söyler.

Eski Uygur Türkçesinde de -dUk, -tUk, -yUk biçiminde geçmiş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılır, -yUk ekinin ise geçmiş zaman kipi olarak bitimli fiiller oluşturduğu görülür (Eraslan, 2012: 342, 360). Karahanlı Türkçesinde -DUk ekinin iyelik ekleriyle kullanımına sıkça rastlanır, bu yapılar sıfat-fiil oluşturmanın yanında çoğunlukla bitimli yapılar (fail) olarak görev alır (Ercilasun, 2020: 210-212), ekin -yUk biçimi ise seyrek olarak görülür (Hacıeminoğlu, 2003: 164). Harezmi Türkçesinde -dUk ekinin fiil adı olarak kullanımına rastlanmıştır (Hacıeminoğlu, 1997: 173). Eski Kıpçak Türkçesinde de -Dİk, -DUk eki geçmiş zaman sıfat-fiil eki olarak, iyelik ekleriyle kullanılır (Güner, 2020: 352).

Eski Türkiye Türkçesinde -mAdUk ve -dUK eki geçmiş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır (Gürsevin, 2017: 134). Ek bu dönemde özellikle olumsuz yapısıyla (-mADuK) duyulan geçmiş zaman işlevinde bitimli fiiller (fail, yüklem) oluşturmuştur (Koç, 2012: 16-17). Argunşah (2017: 177) -DUk ekinin Çağatay Türkçesinde, Oğuz Türkçesinin tesiriyle seyrek olarak kullanılan sıfat-fiil eki olduğunu söyler. Çağdaş lehçelerden Halaç Türkçesinde -dUK eki sıfat-fiil eki olmasının yanında -mİş yapılı geçmiş zamanın olumsuz biçimi olarak (-mAdUK) kullanılır (Doerfer, 1988: 139, 146).

İdil Bulgar Türkçesiyle birlikte Eski Batı Türkçesini oluşturan Tuna Bulgar Türkçesinden kalan Buyla Jopan yazıtında "*ТАГРОГЪ (tagrugı) ve АҢҢЕТОИҢ (dügätügi)*" kelimelerinde bu eke rastlanılmaktadır (Tekin, 1987: 26-27). Bu kelimelerdeki -rugi ve -tügi eklerinin Ortak Türkçedeki -DOK ekine denk düştüğünü Pritsak (1955) ortaya çıkarmış ve bunların bitimli fiiller oluşturduğunu söylemiştir (Akt. Tekin, 1987: 26-27; Erdal, 1988: 229).

Erdal (1993: 78) ekin Oğuz Türkçesinde olduğu gibi Eski Bulgar Türkçesinde de -dUg biçimini geçirdiğini ve ardından İdil Bulgar Türkçesine has bir ses değişimi olan g>w değişimi neticesinde w'li biçimi aldığını ifade eder.

Ekin işlevi ile ilgili olarak çeşitli görüşler mevcuttur. Pritsak (1959) eki geçmiş zaman eki olarak ele almıştır (Akt. Erdal, 1993: 79). Tekin (1988: 41) de Pritsak gibi eki geçmiş zaman başlığı altında değerlendirmiştir. Meyer (1989) -tuwi formunun ne bitimli bir yapı olduğu ne de sıfat olarak kullanıldığını söyler (Akt. Erdal, 1993: 79). Erdal (1993: 79) bu konudaki en tutarlı ve tatmin edici açıklamayı yapmıştır.

Erdal (1993: 79-80) İdil Bulgar Türkçesindeki bu ekin işlevini saptamak için Türkiye Türkçesindeki -dİğ+ biçimini ele almış ve kullanım biçimlerini belirtmiştir. Daha sonra ise İdil Bulgar yazıtlarındaki biçimin isim-fiil bildirdiğini ifade etmiştir. Osmanlı Türkçesinde de bu tarz kullanımların olduğunu söylemiş ve örneklemiştir: "*beglerle incile yemîn eyledügiñizi ve ... qabûl eyledügiñizi i'lam edüb ve ... cümle beglerle 'ahd eyledügiñizi ve ... deyü ismarlayub tenbîh eyledügiñizi bildirüb ... yazub ...*" (Büri-Gütermann, 1972; Akt. Erdal, 1993: 80). Erdal benzer kullanım örneğini Kıssa-i Yusuf'ta da tespit etmiştir. Türkiye Türkçesinde de hâlâ benzeri kullanım örneklerini görmek mümkündür: "*Ahmet'in onu aradığı anlaşıldı.*". Bunlara ek olarak Eski Türkçede de ekin isim-fiil ve sıfat-fiil görevinde kullanıldığını söylemek gerekir (bk. Tekin, 2016: 155).

Kanaatimizce Erdal (1993: 79-80) bu görüşünde haklıdır. Çuvaş Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiil eki *-nī/-nī*, üçüncü şahıs iyelik ekleriyle birleşip fiillerin isimlerini yapabilir. "*Vilni puşşeh avan.*" (İSS1, 96) "Ölmesi özellikle iyi bir şey."; "*Ançah amişī vīhītsīr vilni unīn irī ta tasa īmīčīsene kassa pīrahri.*" (İSS1, 192) "Ancak annesinin vakitsiz ölmesi onun güzel ve temiz hayallerini yıktı."

Yazıtların tamamı incelendiğinde bu ekin isim-fiil işlevinin dışında sıfat-fiil görevinde kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Yazıtların bütününde *tārīha tārīhte* yapısı bulunmamakta, yer yer *tarih*¹⁴³ biçimi bulunmaktadır. Burada yapının *tarih* kelimesini niteleyen sıfat olduğu anlaşılmaktadır.

"*wafāt baltuwi tārīh c[i]yet[i] cūr w[a]n sekir cāl eti*" (YWE: 112-113) "Vefat ettiği tarih yedi yüz on sekiz(inci) yıl idi."

"*wafāt baltuwi tārīh c[i]yet[i] cūr wawt[u]r¹⁴⁴ cāl eti*" (YWE: 128-129) "Vefat ettiği tarih yedi yüz otuz(uncu) yıl idi."

İdil Bulgar yazıtlarında ekin dört ayrı fiil ile kullanımına rastlanır: *tan-* "yapmak, kılmak", *bal-* "olmak", *kōweç-* "göçmek", *bar-* "varmak, gitmek" (Erdal, 1993: 77). Ek yazıtlarda üçüncü kişi iyelik eki olan *-i* ile birlikte kullanılmıştır.

Bal- "olmak" ve bar- "varmak" fiilinden sonra ekin *-tuwi* gelir, ancak bar- "varmak" fiilindeki /r/ sesi düşer.

"*wafāt baltuwi tārīh ceyeti cūr ciy[e]r[i]m altışı cāl şafar ayhi ciy[e]r[i]m altışı küwen eti*" (YWE: 124-125) "Vefat ettiği tarih yedi yüz yirmi altıncı yıl, sefer ayının yirmi altıncı günü idi."

"*fānī dūnyēre[n] bākī āhīret[e] b[a]t[u]wi tārīh al[t][i] (cūr) toh[u]r wān alt[ı]ş cāl et[i]*" "Fani dünyadan baki ahirete vardığı tarih altı yüz doksan altıncı yıl idi." (VBK: 54-55)

Metinlerde Köweç- "göçmek" ve tan- "yapmak" fiillerinden sonra yani /ç, n/ seslerinden sonra *-rūwi/-ruwi* yapısının geldiği görülür:

"*dūnyeren kōweçrūwi tārīha ciyeti cūr sekir cāl cumādī-l-ūla ayhi ciy[e]rim ekiş küwen eti*" "Dünyadan göçmesi tarihte yedi yüz sekizinci yıl, cemaziyelevvel ayı, yirmi ikinci gün idi." (VBK: 190-191).

"*dūnyēren sefer tanruwi tārīha ciyeti cūr tohır cāl receb ayhi wanım küwen eti*" (YWE: 106-107) "Dünyadan göçmesi tarihte yedi yüz dokuzuncu yıl, recep ayının onuncu günü idi."

"*dūnyēren sefer tanruwi* (< *tan-ruw+i*) *tārīha ciyeti cūr tohır cāl receb ayhi wanım küwen*" eti "dünyadan göçmesi tarihte yedi yüz dokuzuncu yıl recep ayının onuncu günü idi." (VBK: 182; DSWI: 40; YWE: 106-107).

3.6.2.2. Çuvaş Türkçesinde Sıfat-Fiiller

3.6.2.2.1. -An

-An eki geniş zaman sıfat-fiil eki olarak işlev görmektedir (Ersoy, 2017 390). İdil Bulgar Türkçesi döneminden beri bu lehçe kolunda takip edilebilen bir yapıdır. Andreyev'e göre -An eki çağdaş konuşma dilinde yaygın değildir, bu eke istikrarlı folklor metinlerinde daha çok rastlanır (Akt. Levitskaya, 1976: 92).

-An sıfat-fiil eki /a/ ve /e/ sesleri ile biten fillere eklendiğinde fiil ünlüsü ve ek ünlüsü birleşmektedir: *vılyan* (< *vılya-an*) (Aİ, 226) "oynayan", *vulan* (< *vula-an*) (KV, 75) "okuyan".

¹⁴³ Her ne kadar imlası açıkça *tārīh* olan yapıları Tekin (1988) ve Erdal (1993) *tārīha* biçiminde okumuşlarsa da bütün yapılar için bu kabul edilir değildir.

¹⁴⁴ Wotur "otuz" sözcüğünün yanlış bir imlası olmalıdır.

-An sıfat-fiil eki /u, ü/ sesleri ile biten fiillere eklendiğinde bu sesler /iv, İv/ ses gruplarına dönerler: tıvan (<tu-an) (ÇV, 58) "doğan, öz".

An- sıfat-fiil eki /i/ sesi ile biten fiillere eklendiğinde araya yardımcı /y/ sesi gelir: şiyen (<şi-(y)en) (UL, 449) "yiye".

-An sıfat-fiil eki ünsüzler ile biten fiil tabanlarına bir değişim geçirilmeden, olduğu gibi eklenir: irten (<irt-en) (TYH, 116) "geçen", kayan (<kay-an) (TYH, 116) "giden".

"İrten-kayan yıtta mar, pır kuşaka ta vıl kayık-kışık yahinne yamarı, hıvalasah tıçı." (TYH, 154) "Geçen-giden köpekleri değil, bir kediyi kuşu yakına bırakmadı, kovalayıp durdu."

"Kuran kuşu pulsan, kurasçı sanın / Kuntan Şupaşkara ta Atıla, / Tuyan çunu pulsan, tuyasçı sanın..." (Aİ, 236) "Gören gözün olsa, göürdü /Buradan Çeboksarı'ya ve İdil'e / Hisseden ruhun olsa hissedirdi..."

3.6.2.2.2. -AKAn¹⁴⁵

-AKAn eki Çuvaş Türkçesinde geniş-şimdiki zaman sıfat-fiil eki olarak işlev görür (Durmuş, 2009: 367; Ersoy, 2017: 388). Levitskaya (1976: 93) bu ekin Kumuk, Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Kazak, Nogay, Başkurt, Tatar Türkçeleri ve diğer Türk lehçelerinde görüldüğünü söylemiş ve Yakut, Tuva, Hakas Türkçelerinde bulunan -IGAn, -UGAn ekinin bu ek ile genetik olarak ilişkili olduğunu eklemiştir.

Aşmarin -AKAn ekinin -A ve -KAn ekinden oluştuğunu düşünmüş ve -An yapısının bu yapıdan geliştiğini ifade edip -AKAn ekinin içinde bulunan yapıların daha eski olduğunu söylemiştir, Yegerov ve Andreyev de Aşmari'nin görüşünü kabul etmekle birlikte -AKAn ekinin Kıpçak Türkçelerinin birinden geç bir ödünçleme olduğunu belirtirler (Akt. Levitskaya, 1976: 93-94). İdil Bulgar Türkçesinde ve Çuvaş Türkçesinde, Oğuz Türkçesinde olduğu gibi ek başındaki /g/ ve /ğ/ seslerinin eridiği bilinmektedir. Bu nedenle İdil Bulgar Türkçesinde tanıklanan -An ekinin Çuvaş Türkçesindeki devamı -An'ın yanında bulunan -AkAn (<-A-KAn) ekinin Çuvaş Türkçesinde yerli bir biçimbirim olmadığı açıktır.

-AKAn sıfat-fiil eki /a/ ve /e/ sesleri ile biten fiillere eklendiğinde fiil ünlüsü ve ek ünlüsü birleşmektedir: vulakan (<vula-akan) (ÇV, 3) "okuyan", kalakan (<kala-akan) (ÇV, 118) "konuşan".

-AKAn sıfat-fiil eki /u, ü/ sesleri ile biten fiillere eklendiğinde bu sesler /iv, İv/ ses gruplarına dönerler: tıvakan (<tu-akan) (ÇV, 134) "yapan".

-AKAn sıfat-fiil eki /i/ sesi ile biten fiillere eklendiğinde araya yardımcı /y/ sesi gelir: şiyeken (<şi-(y)eken) (İSS2, 403) "yiye".

-AKAn sıfat-fiil eki ünsüzler ile biten fiil tabanlarına bir değişim geçirilmeden, olduğu gibi eklenir: larakan (<lar-akan) (İSS2, 14), tırakan (<tır-akan) (İSS2, 14), "duran".

"Vara vırttın işleken uşkın iştine, unta kam-kam tınine pılesse şantım." (İSS2, 36) "Daha sonra gizlice çalışan grubun nerede olduğunu, orada kimlerin bulunduğunu bilmek istedim."

"Vıysırrın tuhakan sassipe yurlama hitlançı..." (İSS2, 500) "Zayıf çıkan sesiyle şarkı söylemeye girişti..."

"Pupa hirişle kalaşakan şav vıylançı." (İSS2, 510) "Papaza karşı konuşan(ların) gürültü(sü) arttı."

¹⁴⁵ Detaylı bilgi için 3.3.2.3.2. bölüme bakınız.

3.6.2.2.3. -nĩ, -nĩ

-nĩ, -nĩ eki Çuvaş Türkçesinde geçmiş zamanlı bitimli fiiller oluşturmanın yanında geçmiş zamanlı sıfat-fiiller de oluşturur¹⁴⁶. Durmuş (2009: 359) bu ekin Türkiye Türkçesindeki -DXK ve -mXş sıfat-fiil eklerine denk düştüğünü belirtmiştir.

"*İrtnĩ şulsençe sasĩ kılarma ta şıklennĩ şiv çihhisem te hal'-hal' taştah vişse ulihas pek kaşırılşa, miyışene tatılşla tışsa, şunattisene şapa-şapa yurlasa yaçış.*" (TYH, 208) "Geçmiş yıllarda ses çıkartmaya korkan su tavukları da şimdileri dışarı uçup çıkacak gibi göğüslerini öne çıkarıp, boyunlarını uzatarak, kanatlarını çırpıp şarkı söylediler."

"*Pişse şitnĩ ulmisen te / Vĩrri vitĩr kurĩnat'.*" (AP, 64) "Kızarıp yetişmiş elmaları da / (Bahçenin) ağzından berrakça görünürler."

"*Vara, çıvaşsem vilĩren hĩranine astusa, vilnĩ şin pek pulsa vıtrĩ.*" (İSS1, 76) "Daha sonra Çuvaşların ölüden korktuğunu hatırlayıp ölmüş insan gibi yattı."

"*İner kaynĩ yikĩtsem / Namıs küçĩşĩ mana.*" (AP, 13) "Dün gitmiş askerler / Utanç verdiler bana."

"*Taştan kılĩnĩ hĩnana / Yeple hĩysa hĩvalas?*" (AP, 25) "Uzaktan gelmiş misafiri / Nasıl cürret edip kovarız?"

-nĩ, -nĩ eki üçüncü kişi iyelik eki ile birleşerek (-ni) sıklıkla fiillerin isim biçimini oluşturur. Durmuş (2009: 353) ve Güzel (2012: 493) de bu durumu ifade etmişlerdir. Bu işlevin İdil Bulgar Türkçesinde -tUw(i), -rUw(i) yapılarında da görüldüğü ilgili bölümde ele alınmıştır. Türkiye Türkçesinde tam olarak -DIĞI yapısına denk düşer.

"*Hĩy mĩnşĩn tuhnine (<tuħ-ni+ne) asa ilse, hapha şine tinkerçĩ.*" (İSS2, 7) "Kendisi niçin çıktığını hatırlayıp kapıya dikkatlice baktı."

"*Mĩn pulni-pĩlnine pĩtĩmpeh kalasa patĩm.*" (İSS2, 46) "Ne olup (olduğunu) bittiğini büsbütün anlatıverdim."

3.6.2.2.4. -mAn

-mAn eki -nĩ, -nĩ sıfat-fiil ekinin olumsuz biçimidir. Bu ek geçmiş zaman belirten sıfat-fiil eklerinin olumsuz biçimini oluşturur.

"*Nihşan iltmen şimahsem Ulyanana çetretse pĩrahriş, vĩl aptĩranipe pit-kuşne allipe hupları.*" (İSS2, 340) "Hiçbir zaman duymadığı sözler Ulyana'yı şaşırttı, şaşkınlıkla yüzünü gözünü eliyle kapattı."

"*Hulara nihşan pulman zabastovka taprannine avan pĩlet vĩl.*" (İSS2, 504) "Şehirde hiçbir zaman olmamış grevin başladığını iyi biliyor o."

3.6.2.2.5. -As¹⁴⁷

-As eki eklendiği fiillerden gelecek zaman belirten sıfatlar türetir.

-As sıfat-fiil eki /a/ ve /e/ sesleri ile biten fiillere eklendiğinde fiil ünlüsü ve ek ünlüsü birleşmektedir: kalas (<kala-as) (İSS2, 60) "söyleyecek", vılyas (<vıly-a-as) (İSS2, 528) "oynayacak/oynanacak".

-As sıfat-fiil eki /i/ sesi ile biten fiillere eklendiğinde araya yardımcı /y/ sesi gelir: şıyes (<şı-(y)es) (İSS3, 602) "yiyecek".

¹⁴⁶ Ekin kökeni hakkında bilgiler "Çuvaş Türkçesinde Duyulan Geçmiş Zaman" başlıklı bölümde verilmiştir.

¹⁴⁷ Detaylı bilgi için 3.3.2.3.4. bölüme bakınız.

-As sıfat-fiil eki /u, ü/ sesleri ile biten fiillere eklendiğinde bu sesler /iv, İv/ ses gruplarına dönerler: tİvas (<tu-as) (ÇV, 189) "yapacak".

-As sıfat-fiil eki ünsüzler ile biten fiil tabanlarına bir değişim geçirmeden, olduğu gibi eklenir: kulas (<kul-as) (İSS2, 534) "gülecek", kuras (< kur-as) (İSS2, 136) "görececek".

"Şamrİksem payan ta uramraha, vİlyas-kulas şuhİşİ şeş şuk vİsen." (İSS3, 476) "Gençler bugün de sokaktalar, oyanayıp (oynayacak) - gülecek halleri yok yalnızca onların."

"Hut vİrenes kİmİl şuk-i san?" (İSS2, 79) "Yazma öğrenecek hevesin yok mu senin?"

"Vanyuksene kilse İles vİhİt şitiççen taşta kaysa şavrİnma ta İlkİrİpİr." (İSS2, 136) "Vanyuklara gidilecek vakit gelene kadar dışarı gidip dönebiliriz."

3.6.2.2.6. -i/ -mi

-i/-mi eki geniş zamanda sıfat-fiiller türetir. Ersoy (2017: 391) ekin daha çok olumsuz biçiminin (-mi) kullanıldığını söyler. İncelenen metinlerin veri tabanında da bu ekin olumsuz biçiminin kullanımının daha yaygın olduğu saptanmıştır.

"Pİlhavİlİ samanara pulİ-pulmi şİnna kİrtse vİrttarma hİruşİ." (İSS3, 6) "Karışık zamanlarda olur olmaz insanı eve alıp yatırmak tehlikelidir."

"Kuş kurmi tİman tuhnİ..." (İSS1, 25) "Göz görmez bir duman çıkmış..."

"İmİr şanmi şeşkesem / İlemlİn larççİr tesen..." (AP, 78) "İnanılmaz (derecede güzel) çiçekler / Güzellikle dursun desen..."

"Kaşniyeh şunnİ, tİsni, yuratnİ, / Tupnİ hİyİn sİnni şİltİrne." (KV, 265) "Herkes yanmış, büyümüş, sevmiş, / Bulmuş kendi sönmez yıldızını."

3.6.2.2.7. -mAllA¹⁴⁸

-mAllA eki gereklilik kipi eki olarak kullanılmasının yanı sıra, gereklilik ifade eden sıfat-fiil eki işlevinde de kullanılır.

"Vİl çİnahah ta tİlİnmelle şİn." (Aİ, 16) "O gerçekten de şaşılacak/şaşılmaması gereken bir insandır."

"...asra yulmalla tİslİhsempe havhalantarsa ırİran ta ırİ İşsem tuma sahal vİrentİrm-i?" (TYH, 204) "akılda kalacak / kalması gereken örneklerle ilham verip iyiden de iyi işler yapmayı az mı öğrettim?"

"...esİ tumlan ta uşİlmalla urama tuhsa şİre!" (İSS2, 182) "Sen giyin de açılacak/açılması gereken sokağı çıkıp yürü!"

"Vİl manmalla purnİş mar." (İSS2, 288) "O unutulması gereken bir hayat değil."

Ekin yer yer üçüncü tekil şahıs iyelik eki -i ile birlikte kullanıldığı yapıları da görmek mümkündür.

"Akmalli urİh şİr şuk." (İSS1, 28) "Ekilmesi gereken başka yer yok."

"Şİn kuşİnçen pİhmalli etem pulsa tİtİm-i-ha İntİ?" (İSS1, 94) "İnsan gözünden bakması gereken adam mı oldum şimdi?"

"Hüşİ tumalli vİrİnta Ştappansem çarİnçİş." (İSS1, 138) "Kulübenin inşa edilmesi gereken yerde Ştapanlar durdular."

¹⁴⁸ Detaylı bilgi için 3.5.2.7.2. bölüme bakınız.

3.6.3. Zarf-Fiiller

3.6.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde Zarf-Fiiller

3.6.3.1.1. –sA

–sA eki İdil Bulgar Türkçesinde tanıklanan eklerden biridir ve yazıtlarda zarf-fiil işlevinde kullanılmıştır. Róna-Tas (1976: 178) ekin Türkçedeki –ip ekine karşılık düştüğünü ancak kullanımının daha geniş olduğunu, Moğolcadaki –çu¹⁴⁹ ekine benzediğini söyler.

Yazıtlarda dört yerde iki farklı fiilde geçen –sA ekinin ünsüzü iki yazıtta *sad* harfi ile, diğerlerinde *sin* harfi ile yazılmıştır. *Sad* ile yazılan biçimler şunlardır:

"*fānī d[ü]nyeren k[ö]welç[s]e bākī āh[i]r[e]t[e] b[a]t[u]wi...*" "Ölümlü dünyadan göçüp bakî ahirete varması..." (YWE: 146-147; VBK: 96-97; DSWI: 38).

"*fānī d[ü]nyeren k[ö]welç[s]e bākī āh[i]r[e]t[e] b[a]t[u]wi...*" "Ölümlü dünyadan göçüp bakî ahirete varması..." (YWE: 152-153; VBK: 98-99; DSWI: 38)

–sA ekinin *sin* harfi ile yazılan biçimleri şunlardır:

"*[dün]y[e]r[e]n k[ö]welç[s]e āhīrata baṭuwi...*" "Dünyadan göçüp ahirete varması..." (VBK: 56-57; DSWI: 38)

"*çerimsen şıvne barsa welti*" "Çerimsen suyuna düşüp öldü." (YWE: 104-105; VBK: 160-161; DSWI: 42)

Ekin okunuşu hususunda bazı değişik görüşler mevcuttur. Pritsak (1959) Aşit'te bulunan iki yazıtta *köwelçışär* (bk. YWE: 146, 147, 152, 153; VBK: 96, 98; DSWI: 38) kelimesini okuyarak İdil Bulgar Türkçesinde –sAr biçiminin korunduğunu düşünmüştür (Akt. Róna-Tas, 1976: 178-179). Róna-Tas (1976: 179), Pritsak'ın (1959) söz konusu okumalarına istinaden, kendisinin güvenilir fotoğraflardan kontrol ettiğini, biçimin *küwelçšä* olduğunu tespit ettiğini söylemiş ve *sad*'ın kuyruğunun yazıtlarda *ra* harfine benzediğini ve bu durumun da Pritsak'ı (1959) yanlış çıkarım yapmaya yönelttiğini eklemiştir. Erdal (1993: 71) da yazıtlardaki *nun* harfinin ve *sad* harfinin kuyruğunun *ra* harfine çok benzediğini söyler. Böylece onun da Róna-Tas (1976: 179) ile aynı görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Hakimzyanov'un (1978: 146, 152) –sar biçiminde bir okuyuşu tercih ettiği görülmektedir. Tekin (1988: 42) eki iki farklı biçimde okumuştur. *Sad* harfi ile yazılanları –san biçiminde okurken *sin* ile yazılanlardan birini –sa, diğerini ise –sen biçiminde okumuştur (bk. Tekin, 1988: 42). Erdal (1993: 70-75) da eki –sA biçiminde okumuştur.

Tekin'in (1988: 42) –san/–sen biçiminde okuduğu üç yapı (bk. VBK: 56, 96, 98) Tekin (1988) ve Hakimzyanov'un (1978) neşrettiği kitaplarda yer alan fotoğraflardan (Tekin, 1988: 215; Hakimzyanov, 1978: 147, 153) tarafımızca incelenmiştir. Róna-Tas (1976: 179) ve Erdal'ın (1993: 71) *sad* harfinin kuyruğunun ve *nun* harfinin *ra* ile çok benzediği görüşlerinin oldukça doğru bir tespit olduğu çıkarımına varılmıştır.

Yazıtlardaki –sA ile ilgili ikinci bir husus ise ek ünlüsünün okunuşu biçimindedir. *Sad* ile yazılan biçimlerin ince sıradan ünlü yapısına sahip bir fiilden sonra gelmesi araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Pritsak (1959) Arapça gırtlak ünsüzleri için geliştirilen harflerin İdil Bulgar Türkçesinde uyum belirten bir fonksiyonunun olmadığını söyler (Akt. Erdal, 1993: 71). Erdal (1993: 71-72) ise *sad* ile yazılan biçimlerin bulunduğu kitabelerin yakın tarihlerde, aynı yerde ve formülasyonda

¹⁴⁹ Moğolca –çu eki asıl eylemle birlikte gelişen bir eylemi anlatmak için kullanılır, Türkçedeki –ArAk ekine karşılık gelmektedir (Poppe, 2019: 130)

yazıldığını söyleyip bunların aynı kişi tarafından yazılmış olabileceğini ifade eder, bu yazıtların İdil Bulgar yazıtlarının sonuncuları olduğunu ve bu dönemde bilginin (yazım ve dil bilgisini kast ediyor olmalı) giderek azaldığını belirtir. Böylece Erdal'ın (1993), yazıtları yazan kişinin imla bilgisinin eksikliği nedeniyle sad harfinin kullanıldığını düşündüğü anlaşılmaktadır.

Ekin kökeni ve işlevleri hakkında Róna-Tas (1976: 178) diğer Türk dillerinde -sA yapısına doğrudan koşut olabilecek bir yapının olmadığını söyler. Fedotov (1968) ve Poppe (1974) bu yapının Çuvaşça özel bir yapı olduğunu belirtir (Akt. Róna-Tas, 1976: 178). Wiedemann (1884), Aşmarin (1898), Wichmann (1903), Yegerov (1971) ekin Perm ya da Vodyak kökenli olduğunu düşünür (Akt. Róna-Tas, 1976: 178). Serebrennikov ve Gadjeva (2018: 200) Çuvaş Türkçesinde -sA zarf-fiil eki ile diğer Türk lehçelerinde bulunan -sA ekinin köken yönünden bir bağlantısının olmadığını söyler. Róna-Tas (1976: 178), diğer yazarların ise Eski Türkçe şart kipi -sA ya da zarf-fiil eki -sAr ile bu eki ilişkili gördüklerini aktarmıştır.

Erdal (1993: 75) Róna-Tas'ın (1976: 178) -sA ekinin hiçbir Türk dilinde bulunmadığı görüşüne karşı çıkarak -sA ekini Türkçe şart kipi -sA ile ilişkilendirmemek için herhangi bir sebep görmediğini söyler ve Türkçede -sA'lı zaman tümcelerinin her zaman var olduğunu eklemiştir. Tekin (2016: 162) Orhun Türkçesinde -sAr ekini zarf-fiil eki kabul ederek bu ekin, fiilin ne zaman ve ne gibi durumlarda gerçekleştirdiğini belirttiğini söylemiştir. Buna istinaden Kül Tigin yazıtının kuzey yüzünün 10. satırından şu örneği verir: *Ǿd tāŋri ay-sar kiŋi ogli kop Ǿlgāli törümüŋ* "Zaman tansrısı buyurunca insanoğulları hep ölümlü yaratılmış" (Tekin, 2016: 162).

Ortak Türkçe -sA eki ve Bulgar-Çuvaş Türkçelerindeki -sA ekinin birbirleriyle bağlantılı olduğu açıkça görülmektedir. Ortak Türkçe ve Bulgar-Çuvaş Türkçesinin öncülü olan lehçenin birbirinden ayrılmasından sonra Bulgar-Çuvaş Türkçesinde ekin zarf-fiil oluşturma işlevinin öne çıktığı, Ortak Türkçede ise tamamen yok olmayıp zayıfladığı düşünülebilir.

3.6.3.2. Çuvaş Türkçesinde Zarf-Fiiller

3.6.3.2.1. -sA

Çuvaş Türkçesinde -sA eki, İdil Bulgar Türkçesinde olduğu gibi zarf-fiil eki olarak işlev görmektedir. Ersoy (2017: 394) ekin Türkiye Türkçesindeki -Ip, -Up ekine; Durmuş (2009: 425) ise -ArAk ekine denk geldiğini söyler.

"*Mihha aslaŋŋi ŋapla kalasa ĩnlantarni*: (İSS1, 20) *Mihha'nın dedesi şöyle söyleyip anlatmış*:".

"*Lav ŋine vırnaŋriŋ, ŋuhāŋa putsa ŋarlamasir piçiŋ*." (İSS2, 598) "Arabaya yerleştiler, düşünceye dalıp konuşmadan gittiler."

"*Turi ŋırlahtir, ep namisa kinine pilse kayalla tuhsa kayni ĩnti vil*." (İSS1, 471) "Tanrı esirgesin; benim günaha girdiğimi bilip, geriye doğru çıkıp gitmiş şimdi o."

"*ŋaknaŋkal simahsene puyanran iltse kurmanççi-ha vil*." (İSS2, 22) "Böyle kelimeleri daha işitip görmemiş (duymamış)".

3.6.3.2.2. -sAn

Çuvaş Türkçesinde -sAn eki Türkiye Türkçesindeki -dİğİndA, -İncA eklerine denk düşmektedir (bk. Durmuş, 2009: 432; Güzel, 2012: 585). Fiilin başka bir fiile birlikte gerçekleşme biçimini, tarzını gösteren bu ekin diğer bir işlevi de şartlı yapılar oluşturmaktır. Ercilasun -sAn ekinin yapısında bulunan -n unsurunun pekiştirme işlevinde bir yapı olabileceğini belirtir (Ercilasun vd., 2019: 698). Eki, bu noktada -sA-n biçiminde iki parçaya ayırmak yanlış olmayacaktır. Ekin aynı

zamanda diğer zarf-fiil ekleri olan –sA ve –sAssĭn ile bağlantılı olduğunu ve –sA ekinin hem –sAn, hem de –sAssĭn ekine kaynaklık ettiğini düşünmekteyiz.

"*Ivĭlĭsene kursan, aşıĭı şapla kalat*:" (ÇV, 90) "Oğullarını görünce baba şöyle der:".

"*Huşa sassine iltsen, strepke çiri şartah sikri, makırma ta çarınçı*." (İSS2, 363) "Efendisinin sesini duyunca aşçınının yüreği hızla attı, ağlamaya başladı."

"*Şamrıksem tuhsa kaysan, Ulyana kuşınçen teleye savniş kuşşulı şipirtetse ançı*." (İSS2, 141) "Gençler çıkıp gidince, Ulyana'nın gözünden mutlulukla sevinç göz yaşı aktı."

"*Şırsa pıtersen, purne te kime huşrı*." (İSS2, 23) "Yazıp bitirince, herkese içeri girmeyi emretti."

3.6.3.2.3. –sAssĭn

Çuvaş Türkçesinde –sAssĭn eki –sAn ekiyle aynı işleve sahiptir. Bazı araştırmacılar tarafından aynı kısımda değerlendirilmiştir.

"*Virka ku simahsene iltsessĭn kayalla, alik patnelle çaka puşları*." (İY, 26) "Virka bu sözleri duyunca geriye doğru, kapı tarafına çekilmeye başladı."

"*İna kursassĭn, takam ta hutah savınmalla*." (TYH, 220) "Onu gören biri çok sevinmelidir."

"*Şapla şırniççi epĭ ham kun kĕneki şine epir purte yuratakan, tasaran ta tasa kĕmĭllĭ, ırĭran ta ırĭ çirellĭ Semen Vasil'yeviç Yelker pirĭnten ĭmirliheh uyrĭlsa kaysassĭn*." (İY, 73) "Böyle yazmıştım ben kendi günlüğüme, bizi hepimizi seven, temizden temiz gönüllü, iyiden de iyi yürekli Semen Vasiliyeviç Yelker bizden ömür boyu ayrılıp gidince."

3.6.3.2.4. –A

Çuvaş Türkçesinde –A zarf-fiil eki Ortak Türkçedeki –A, ...A ...A eklerine karşılık gelmektedir (Durmuş, 2009: 415; Ersoy, 2017: 392).

–A zarf-fiil eki /a/ ve /e/ sesleri ile biten fiillere eklendiğinde fiil ünlüsü ve ek ünlüsü birleşmektedir: *kala-kala* (<kala-a kala-a) (İSS1, 12) "söyleye söyleye", *vılya-vılya* (<vılya-a vılya-a) (İSS1, 218) "oyanaya oynaya".

–A zarf-fiil eki /i/ sesi ile biten fiillere eklendiğinde araya yardımcı /y/ sesi gelir: *şıye-şıye* (<şı-(y)e şı-(y)e) (AÇ, 143) "yiye yiye".

–A zarf-fiil eki /u, ü/ sesleri ile biten fiillere eklendiğinde bu sesler /iv, İv/ ses gruplarına dönerler: *tĭva-tĭva* (<tu-a tu-a) "yapa yapa".

–A zarf-fiil eki ünsüzler ile biten fiil tabanlarına bir değişim geçirmeden, olduğu gibi eklenir: *kula kula* (<kul-a kul-a) (İSS3, 87) "güle güle".

"*Hırsem lampa şınterçĭş te yĭres vırĭnne kula-kula munçaran tuhrĭş*." (İSS3, 100) "Kızlar lambaları söndürdüler ve ağlamak yerine güle-güle hamamdan çıktılar."

"*Kaşni şulah kile-kile kayatçı*." (Aİ, 40) "Her yıl gele gele varırdım." "*Ştappan piççe şıye-şıye kalaşat*:" (AÇ, 143) "Ştappan ağabey yiyerek konuşuyor."

"*Ivĭlĭ, halap itle-itle / Kĭreşet şum kurĭkĭpele*." (KV, 220) "Oğlu hikâye dinleye dinleye / Girişmiş yabani otlara."

3.6.3.2.5. –ArAh

Çuvaş Türkçesinde -ArAh eki, Türkiye Türkçesindeki -ArAk ekine karşılık gelmektedir (Durmuş, 2009: 421). İki ekin işlev olarak benzemelerinin yanında yapı olarak da benzediği görülmektedir.

-ArAh zarf-fiil eki /a/ ve /e/ sesleri ile biten fiillere eklendiğinde fiil ünlüsü ve ek ünlüsü birleşmektedir: *vaskarah* (<vaska-arah) (İSS3, 324) "acele ederek".

-ArAh zarf-fiil eki /u, ü/ sesleri ile biten fiillere eklendiğinde bu sesler /iv, İv/ ses gruplarına dönerler: *tİvarah* (<tu-arah) (İSS3, 638) "yaparak".

-ArAh zarf-fiil eki ünsüzler ile biten fiil tabanlarına bir değişim geçirmeden, olduğu gibi eklenir: *kularah* kula (<kul-arah) (İSS2, 58) "gülerek".

"*Huppi şunarah pişetşİ te, şİse tİranmalla mar tutlıççı.*" (İSS3, 47) "Kabuğu yanarak pişti ve yenilecek bir tatta değildi".

"*Yultaşsem! -puşne kaşİrtarah çİnçİ vİl.*" (İSS3, 81) "Dostlar! -başını kaldırarak çağırdı".

"*Kularah ta havasİn İytrİ Kİteruk.*" (İSS2, 58) "Gülerek ve memnuniyetle sordu Kiteruk".

"*huşa arİmne huskatnİşİn hİy ayİplİ pek imenereh kalarİ Yakur.*" (İSS1, 103) "Efendinin hanımına iliştİği için, kendi suçluymuş gibi çekinerek konuştu Yakur".

3.6.3.2.6. –ArAhpA

Çuvaş Türkçesinde -ArAh ve -pA vasİta ekinin birleşiminden oluşan -ArAhpA yapısı Türkiye Türkçesindeki "-DİktAn sonra" yapısına denk düşmektedir (Durmuş, 2009: 423).

"*Yal puşİnçİ hurama tİlne çİterehpe vİl tatah kanİşşİrlançİ.*" (İSS1, 450) "Köyün başındaki karaağaca yetiştiikten sonra o da endişelendi".

"*Tul şutİlarahpa strajniksem kilse tuhİş te, şİlİnma may kİlİ.*" (İSS1, 388) "Dışarı aydınlandıktan sonra muhafızlar çıkılar ve kurtuluş mümkün oldu".

3.6.3.2.7. -iççen

-iççen eki Çuvaş Türkçesinde sınırlılık bildiren zarf-fiiller türetir. Ek, anlam olarak Türkiye Türkçesindeki "-e kadar" yapısına denk düşmektedir. -iççen eki, Sibirya Tatar Türkçesindeki -GİnçA / -KİnçA (Alkaya, 2008: 402), Kırgız Türkçesindeki -GİçA / -GUçA (<-GI -çA) (Kasapoğlu Çengel, 2020: 309), Özbek Türkçesindeki -KUñçA / -GUñçA (Coşkun, 2017: 174), Karakalpak Türkçesindeki -GAñşA / -KAñşA (Uygur, 2017: 223) gibi eklerle benzerlik gösterir. Levitskaya'nın (1976: 109-110) da benzer bir görüşte olduğu görülür.

Aşmarin (1898) ve onu takip eden Yegerov (1950) -iççen ekinin -i sıfat-fiil eki ve -çen edatından oluştuğunu ifade etmiştir (Akt. Levitskaya, 1976: 108). Benzing (1959) ise -çen ekini *çen* edatıyla ilişkilendirmiş, ancak bir bütün olarak oluşumunun belirsiz olduğunu söylemiş, fakat Benzing (1954) başka bir çalışmasında -i ekini -gü >-e + 3. ş. iyelik eki (yetgü> şİte-i) biçiminde açıklamıştır (Akt. Levitskaya, 1976: 108).

-iççen zarf-fiil eki /a/ ve /e/ sesleri ile biten fiillere eklendiğinde fiil ünlüsü ve ek ünlüsü birleşmektedir: *kaliççen* (<kala-iççen) (İSS1, 20) "söyleyene kadar".

-iççen zarf-fiil eki /i/ sesi ile biten fiillere eklendiğinde araya yardımcı /y/ sesi gelir: *şİye-şİyiççen* (<şİ-(y)iççen) (İSS1, 211) "yiyene kadar".

-iççen zarf-fiil eki /u, ü/ sesleri ile biten fiillere eklendiğinde bu sesler /iv, İv/ ses gruplarına dönerler: *tİviççen* (<tu-iççen) (AÇ, 13) "yapana kadar".

-iççen zarf-fiil eki ünsüzler ile biten fiil tabanlarına bir değişim geçirilmeden, olduğu gibi eklenir: pırıççen (<pır-iççen) (İSS2, 296) "varana kadar".

"Hal', nimle iş te şuk çuhne, pır huralline kayiççen, pırer ıyhı şıvrısa il..." (İSS3, 298) "Şimdi, bir iş olamadığı zaman, nöbete gidene kadar, bir uyku çek..."

"Vanyuksene kilse iles vıhıt şitiççen taştta kaysa şavrinma ta ilkiripır." (İSS2, 136) "Vanyuklara gidilecek vakitt gelene kadar dışarı gidip dönebiliriz."

"Esir kiliççen şeş Petr Nikolayeviçpa işsettımır..." (İSS3, 644) "Siz gelene kadar Petr Nikoloyeviç'le içmiştik."

"Komandır ina es tavrniççen hıysem patınçeh usrasşın pulnı." (İSS3, 444) "Komutan sen dönene kadar onu kendi yanlarında tutmak istemiş."

3.6.3.2.8. -Uşĭn

Çuvaş Türkçesinde çok sık görülmeyen -Uşĭn eki, Türkiye Türkçesindeki -IncA, -ken, -DiğIndA ekleriyle yakın anlamda ve işlevde kullanılır (Durmuş, 2009: 441).

"Akış yevır yarınsa pıruşĭn / Humhanaşşı kış kışrisem." (Aİ, 245) "Kuğu gibi süzülüp gittiğinde / Dalgaları kıvrık saçları."

"Şiklet sar kayık şimil şunatne / Kıtse ilüşĭn sıvımlı ire." (KV, 14) "Yükseltir sarı kuş hafif kanatlarını / Bekleyiverirken nemli sabahı."

3.6.3.2.9. -mi

Çuvaş Türkçesinde -mi zarf-fiil eki anlam ve işlev olarak Türkiye Türkçesindeki -mAdAn yapısına karşılık gelmektedir (Durmuş, 2009: 445-446).

"Kuntalla nimne pımi kilnişşı, hal' hırasa ükriş." (İSS3, 248) "Buraya hiçbir şey bilmeden gelmişlerdi, şimdi korktular."

"Man şutpa, un şinçen çarınmi kalaşma, tavlaşma pulat'..." (İY, 103) "Bana göre onun hakkında durmadan konuşulabilir ve tartışılabilir."

"Purpıreh huskalmi tıraşşı." (İSS3, 452) "Ne olursa olsun hareket etmeden durdular."

"Teprişem, ina ta, kına ta kilışterekennisem, şalt aptıraş, şuhışlasa ta tavlaşsa nihış yennelle te utaymi tiriççış intı." (TYH, 181) "Diğerleri, ikisini de barıştıranlar, çok şaşırıp, düşünüp, tartışıp hiçbir yere varamadan durdular şimdi."

3.6.3.2.10. -AspA

Gelecek zaman bildiren sıfat-fiil eki -As ile vasıta hâli eki -pA'nın birleşmesinde oluşmuş, Türkiye Türkçesindeki "-(I)rken, -mAsıyLA, -mAk üzereyken" gibi yapılara kaşılık gelir; fiillere ekleniş biçimi -As ekinin ekleniş biçimi gibidir (Durmuş, 2009: 447; Güzel, 2012: 554).

"Tul şutılaspA çıvaşla kalaşnıne iltse vıransa kayrım." (İKŞ, 140) "Dışarının aydınlanmasıyla Çuvaşça konuştuğunu işitip uyandım."

"Hıma şurakan tseh patnelle şitespe Mihha çırılenci." (İSS2, 568) "Kereste yaran dükkanın yanına yetişmesiyle Mihha canlandı."

"Hulana kirespe Mikula kalleh çugun şul şinçe işlekensen tumne tihınnı şınna tıl pulçı." (İSS1, 339) "Şehre girmesiyle Mikula, tekrar demir yolunda çalışanların kıyafetini giymiş adamlarla karışlaştı."

3.6.3.2.11. -AsşĬn

Gelecek zaman bildiren -As sıfat-fiil eki ve -şĬn sebep hâli ekinin birleşmesinden oluşan -AsşĬn eki -mAk için" anlamına gelmektedir, fiillere ekleniş biçimi -As ekinin eklenişi gibidir (Durmuş, 2009: 449; Güzel, 2012: 556).

"*Vasiliy Maksimova şaklatasşĬn şeş kayma kirlĭ mar.*" (İSS2, 97) "Vasily Maksimov'u yakalamak için gitmeye gerek yok."

"*Mikula hĭvĭrtrah Anuk patne şitse, unpa kalaşasşĬn şunsa pıçı.*" (İSS1, 278) "Mikula hızlıca Akuk'un yanına gidip onunla konuşmak için yanıyordu."

3.6.3.2.12. -AsrAn

Gelecek zaman bildiren -As sıfat-fiil eki ve -rAn ayrılma hâli ekinin birleşmesinden oluşan -AsrAn eki, Türkiye Türkçesindeki "-mAkTAn, -AcAk+iyelik eki için" yapılarına karşılık gelir, fiillere ekleniş biçimi -As ekinin ekleniş biçimi gibidir (Durmuş, 2009: 455).

"*Ançah şĭr, kuşşul` işne putasran hĭranĭ pek, hurlĭhpa tuhakan yüşĭ tumlama ta işne yarsa pıtarma tĭrĭşat'.*" (İSS1, 16) "Ancak yer, göz yaşının içine batmasından korkuyormuş gibi, üzüntüden çıkan acı bir damlayı içine çekmeye çalışır."

"*Ançah «yut şın» şĭvĭhra tĭnipe sivi şĭmah kalasran sıhlançĭ vĭl.*" (İSS1, 36) "Ancak «yabancı» etrafta olduğu için soğuk söz söylemekten sakındı o."

"*Hışaltisem, mala yulasran hĭrasa, tata kayalla çakrĭş.*" (İSS1, 123) "Arkadakiler, önde kalmaktan korkup, geriye çekildiler."

3.6.3.2.13. -AslA

Gelecek zaman bildiren -As sıfat-fiil eki ve -lA eşitlik ekinin birleşmesinden oluşan -AslA eki, Türkiye Türkçesindeki "-AcAk gibi, -cAsInA" yapılarına karşılık gelir, fiillere ekleniş biçimi -As ekinin ekleniş biçimi gibidir (Durmuş, 2009: 458).

"*Anuk çunĭ tuhasla kĭşkĭrçĭ.*" (İSS2, 498) "Anuk canı cıkarcasına bağırdı."

"*Kukamay, kukamay, vĭleret! -çĭrene şurasla şuyhaşĭrĭ Anahvis.*" (İSS2, 440) "Büyükanne, büyükkane, ölüyor! -yürek parçalarcasına haykırdı Anahvis."

"*Çĭri tuhsa ükesle tapat'.*" (İSS3, 82) "Yüreği çıkıp düşercesine çarpar."

3.6.3.2.14. -AssĬn

Gelecek zaman bildiren -As sıfat-fiil eki ve -n vasıta hâli ekinin birleşmesinden oluşan -AssĬn eki, Türkiye Türkçesindeki "-mİşcAsInA, -AcAkmlş gibi" yapılarına karşılık gelir, fiillere ekleniş biçimi -As ekinin ekleniş biçimi gibidir (Durmuş, 2009: 460, Güzel, 2012: 554-555).

"*Poet kĭş alĭka uşassĭn, / Uşsa tuhassĭn tuyĭnat'.*" (Aİ, 240) "Şair birden kapıyı açmışcasına, / Açıp çıkmışcasına hissedilir."

"*Şul şinçe te asra mana vĭl şakĭn çuhlĭ pulassĭn tuyĭnmançĭ.*" (TYH, 181) "Yol üstünde bana bu kadar olacaktı gibi hissetmemiştim."

3.6.3.2.15. -mAşkĬn

-mAşkĬn eki -mAk isim-fiil eki ve -şĬn sebep hâli ekinin birleşmesinden oluştuğu ve ardından metatez olayı sonucu bu biçimi aldığı yönünde görüşler mevcuttur, amaç ve neden bildirir (Durmuş,

2009: 461). Ekin isim-fiil işlevinde de kullanıldığını belirtmek gerekir. Burada Türkiye Türkçesindeki -mAyA (almaya, görmeye) anlamı vardır.

"*Ep sirin pek pulmaşkın kartrım.*" (KTŞ, 67) "Ben sizin gibi olmak için saygı gösterdim."

"*Epī Foma Semenoviçsempe maşinīsene ilse kaymaşkın kiltim.*" (İSS2, 458) "Ben Foma Semenoviçlerle arabaları alıp gitmek için geldim."

"*Çıvaş pulsa yulmaşkın çarçış.*" (KTŞ, 4) "Çuvaş olup kalmak için durdurdular."

"*Şiv işmeşkın annī ta...*" (YM, 68) "Su içmek için imiş ve..."

"*Sana viçkın şuhış astarī, / Kursa tılınmeşkın es kil:*" (YM, 15) "Seni keskin düşünceleriyle kandırarak, görüp şaşırmak için gel sen:"

3.6.3.2.16. -mAsİr

-mAsİr eki anlam ve işlev olarak Türkiye Türkçesindeki -mAdAn ekine karşılık gelmektedir (Ersoy, 2017: 400). Ekin kökeni hakkında Pavlov (1956) ilginç bir açıklama yapmıştır, ona göre -mAsİr eki, -Çuvaş Türkçesindeki zarf-fiil eki -sA'nın olumsuz biçimidir, -mA eki olumsuzluk ekiyken -sİr ekiyse -sA ekiyle aynıdır; ancak -r sesini korumuştur (Akt. Róna-Tas, 1976: 178). Yine, Pavlov (1956) -sİr ekinin Ortak Türkçedeki -sİz ile hiçbir bağının olmadığını ekler (Akt. Róna-Tas, 1976: 178). Róna-Tas'ın da onun bu görüşünü haklı gördüğü anlaşılmaktadır (1976: 178).

Levitskaya (1976: 102-103) -mAsİr ekinin işlevsel olarak -sA ekinin olumsuzu olduğunu söyler ve Çuvaşcadaki bu eke karşılık olarak Türkiye Türkçesindeki -mAKsİzIn ekini gösterir. Durmuş (2009: 467) ekin -mA ve -sİr eklerinden oluştuğunu söyler. Bizce de ekin oluşumu -mA ve -sİr eklerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir.

"*Miñşin ku tİlpulu ulah virİnta pulmarİ-şİ, kİmİlİnçe mİn purrine vİl nim vİtanmasİr pİlternİ pulİççİ.*" (İSS3, 433) "Niçin bu buluşma تنها bir yerde olmadı, kalbinde ne varsa hiç utanmadan söyleyecekti."

"*Mikula urampa vaskamasİr utrİ.*" (İSS3, 454) "Mikula sokakta acele etmeden yürüdü."

"*Pirİn yençe inşetren kilnİ hİnana sİylamasİr yamaşşİ.*" (İSS3, 468) "Bizim taraflarda uzaktan gelmiş misafiri ağırlamadan bırakmazlar."

"*Halİh nim huskalmasİr, sasİ kİlarmasİr itlet, kuşne tutİr vİşİpe tipİtekensem te pur.*" (İSS3, 568) "Halk hiç hareket etmeden, ses çıkarmadan dinliyor, gözlerini Tatar mendiliyle kurutanlar da var."

"*İşre kun irtnine sismesİr kaş tunİ.*" (İSS2, 66) "İşte günün geçtiğini hissetmeden gece olmuştu."

"*Leş kaş şeş-ha Mikulasene nim şellemesİr sutnİ.*" (İSS2, 123) "Diğer gece yalnız Mikulaları hiç acımadan satmış."

3.6.3.2.17. -mAsseren

-mAssren eki anlam ve işlev olarak Türkiye Türkçesindeki "-Dİk+iyelik eki+(n)dA" yapısına karşılık gelir (Durmuş, 2009: 470). Ersoy (2017: 398) ekin, "-mA ve seren" yapılarından oluştuğunu söyler.

"*Kukaşşİsem te İna kİlmesseren hİysem patne ilse kayatçİş.*" (Aİ, 41) "Büyükbabaları her geldiğinde onu kendileriyle alıp giderlerdi."

"*Vİl kaşni üsİrİlmesseren urhamahİ şİne utlansa tuhat' te şİnsene pisterse şİret.*" (İSS1, 431) "O her sarhoş olduğunda atına binip çıkar ve insanları ürkütür."

"*Şavıntanpa Mihhapa tıl pulmasseren unın şilli çaşkırat', tavırma kına hıvaçı şiteymest.*" (İSS3, 21) "O zamandan sonra Mihha'yla her denk geldiğinde onun asabı bozulur ve sıyrılmayı da başaramaz."

"*Konstantin Vasil'yeviça epı itlarah vıl şvetkî çuhne yala tavrınmasseren kurnı.*" (Aİ, 102) "Ben Konstantin Vailyeviç'i, Noel vaktinde köye her döndüğünde görmüştüm."

3.6.3.2.18. -nİrAn

-nİrAn eki anlam ve işlev olarak Türkiye Türkçesindeki "-Dİk+iyelik eki+dAn / için" yapısına karşılık gelmektedir (Durmuş, 2009: 474).

"*Ançah laşisene vırlanine sisnipe Mikulasem hıyne kaşaras şukkine çuhlanıran hırarı.*" (İSS2, 206) "Ancak atlarının çalınmalarını sezmeleriyle, Mikulaylar kendilerini taşıyacak olmadığını anladıkları için korktu."

"*Kıteruk ina yuratnıran vıl Vaşline kurayman.*" (İSS2, 247) "Kiteruk onu sevdiği için Vaşli'yi görememiş."

"*Puhura çiri huskalanıran Ulyanapa pır-ik şimah kalaşmasır uyırılıs kilmeri.*" (İSS3, 76) "Toplantıda yüreği daraldığından Ulayana ile bir iki söz etmeden ayrılmak istemedi."

"*Petrov unşın-kunşın mar, çın ta, iş hipnıran kilişri.*" (İSS3, 468) "Petrov onun için, bunun için değil; gerçekten de acıktığından kabul etti."

"*İrtni-pulni asa kilniren kına şimah huskatrım.*" (İSS2, 603) "Olup bitenleri hatırladığımdan söz söyledim."

3.6.3.2.19. -nİrAnpA

-nİrAnpA eki anlam ve işlev olarak Türkiye Türkçesindeki "-Dİk+iyelik eki+dAn beri" yapısına karşılık gelmektedir (Durmuş, 2009: 476).

"*Leşı hırılı şatrapa vilnirenpe ina pırten-pır şanış tese şutlat.*" (İSS2, 602) "Diğeri çiçek hastalığından öldüğünden beri ona biricik umut der."

"*Kaçça kilnirenpe mişe kaş piççen irtterni epı?*" (İSS1, 48) "Evlendiğimden beri kaç gece yalnız geçirdim ben."

"*Vırşı tuhnıranpa vıl hıyne tav tunine pin hut ta iltnı.*" (İSS2, 561) "Savaş çıktığından beri kendisine bin defa teşekkür edildiğini duymuş."

"*Anuk Mikula kaynıranpa hıysem mınle purınni tata yalti hıparsem şınçen pılterçı.*" (İSS2, 435) "Anuk, Mikula gittiğinden beri kendilerinin nasıl yaşadığı ve köydeki haberler hakkında malumat verdi."

3.6.3.2.20. -nİşem / -nİşemın

-nİşem / -nİşemın eki anlam ve işlev olarak Türkiye Türkçesinde bulunan "-DİkçA" yapısına denk düşer (Ersoy, 2017: 399). Levitskaya (1976: 110-111) bu yapının yeni bir yapı olduğunu ve -nİ eki ile şem yapısının birleşiminden oluştuğunu söyleyip şemın yapısının ise vasıta hâli içerdiğini belirtir. Pavlov (1965: 295) da ekin geçmiş zaman sıfat-fiil eki -nİ/-nİ ile şemın yapısından oluştuğunu söyler ve şemın yapısının tek başına kullanımının artık olmadığını, yalnızca -nİ/-nİ ile birlikte bu ekin içinde bulunduğunu ifade eder.

"*Turtkalannişemın Ştappan tata hıtırak hısterçı.*" (İSS2, 400) "Nazlandıkça Ştappan onu daha çok güçendirdi."

"*Utniřemĩn* ĩna yalan şuylantarakan şuhişah kiřĩllarĩ." (İSS3, 5) "Adım attıkça onu her zaman heyecanlandıran düşünce kuşattı."

"*Vĩri-hurah şuhalni Makřĩma kaynişem* itlarah ta itlarah hĩrata puřlarĩ." (İSS1, 95) "Hırsızın kaybolması Makşim'a gittikçe daha da korkunç gelmeye başladı."

"*Tineh kileřřĩ ku sunarřĩsem, / Tem kiřkĩrat' pĩri řıvharĩnem.*" (KTş, 16) "Demin anlaştılar bu avcılar, / Çok bağırtıyor biri yaklaştıkça."

"*Kasmuhhana itlenĩřemĩn pup kĩmĩli yivĩrlansa pıçı.*" (İSS2, 76) ""Kasmuhha'yı dinledikçe papazın ruhu daraldı."

"*Kaş pulat' te ir pulat', / Vĩhĩt irtnişem* irtet." (AP, 7) "Gece olur, gũn doğar, / Vakit geçtikçe geçer."

3.6.3.2.21. -mAllipe

-mAllipe eki, -mAllA sıfat-fiil eki, üçüncü şahıs iyelik eki -i ve vasıta hĩli eki -pe'nin birleşiminden oluşmuştur; Türkiye Türkçesindeki -DıkçA ekinin pekiştirme işlevi bu ekte de gĩrũlmektedir (Durmuş, 2009: 483). Ek, Türkiye Türkçesindeki -ArAk, -Ip ekleinin işlevlerini de içerir.

"*Ku şulpa kaysan, asli şul urlĩ pĩr řĩrten şeş kaşmallipe* kazaksene tĩl pulmasĩrah irtse kayassa şanat' vĩl." (İSS2, 456) "Bu yoldan gidip, büyük yol üzeri bir yerden geçerek Kazaklarla karşılaşmayacağını ümit ediyordu."

"*Mihhana şula şatmallipe* yĩpĩrtah kileymerĩm..." (İSS2, 178) "Mihha'yı yolculayıp çabucak geledim..."

"*Kĩřĩr şupaşkara şitmellipe* ırana hĩvaraymarĩm." (İSS3, 96) "Bu gece, şupaşkara yetişip yarına ertelemeyeceğim."

3.6.3.2.22. -nĩn

Geçmiş zaman sıfat-fiil eki -nĩ ile -n vasıta hĩli ekinin birleşiminden oluşan -nĩn eki, işlev ve anlam olarak Türkiye Türkçesindeki "-yor gibi, -mĩřcAsĩna, -(X)rcAsĩnA" vb. yapılarla karşılık gelmektedir (Durmuş, 2009: 484).

"*Halĩ şak řĩn un kĩmĩlne turtsa ilme kilnĩn* tuyĩnçĩ." (İSS1, 505) "şimdi bu adam onun gũmũřünü çekip almaya gelmiş gibi gĩrũndũ."

"*Vĩl Mavrana vĩlertternine pĩlnĩn* tuyĩnçĩ ĩna." (İSS2, 191) "O, Mavra'yı öldürdüğünü biliyor gibi geldi ona."

"*Anuk unĩn purnĩřne kuşpa kurnĩn* pĩlme hĩtlançĩ." (İSS1, 512) "Anuk onun hayatını gĩzüyle gĩrmũř gibi bilmeye çalıştı."

"*Untan halran kaynĩn, allisempe pit-kuşne huplasa, divan řĩne perse ançĩ.*" (İSS2, 531) "Sonra hĩlden dũřmũř gibi, elleriyle yũzũnũ-gĩzũnũ kapatıp divanın üstüne dũřũ verdi."

"*Utnĩ řĩrte utnĩn, çupnĩ řĩrte çupnĩn* vut yĩtsa kiçĩ." (İSS3, 236) "Yürüdüğü yerde yürüyormuşcasına, koştuğu yerde koşuyormuşcasına ateş taşıdı."

3.6.3.2.23. -nĩřĩn

-nĩřĩn eki anlam ve işlev olarak Türkiye Türkçesindeki "-DIK+iyelik eki+DAn/ için" yapılarına denk dũřer, geçmiş zaman sıfat-fiil eki -nĩ ve sebep hĩli eki -řĩn'ın birleşmesiyle oluşmuştur (Durmuş, 2009: 492-493; Gũzel, 2012: 572).

"huşa arımne *huskatnişin* hıy ayıplı pek imenereh kaları Yakur." (İSS1, 103) "Efendinin hanımına iliştiği için, kendi suçluymuş gibi çekinerek konuştu Yakur."

"Tilı tusım ta inkekren çiper *şilınnişin*, man pata *tavrınnişin* hitı-hitı hıpırtese çitaymarı..." (TYH, 158) "Tilki dostum da kötülükten iyi kurtulduğu için, benim yanıma döndüğü için sevinemedi..."

"*Yırkellı, hastarlı pulnişin komandir ina otpusk panı ikken.*" (İSS2, 133) "Düzenli ve yetenekli olduğu için komutan ona izin vermiş imiş."

"*Şın vılernişin, vırlanışin, vut tırtnişin*, halıh sıvlihne siyen küreken işsem *tunişin* uyrımah hitı ayıplanı." (ÇV, 167) "Adam Öldürdüğü için, hırsızlık yaptığı için, yangın çıkardığı için, halkın sağlığına zarar verecek işler yaptığı için sertçe kınandı."

3.6.3.2.24. -mAnşın

-mAn sıfat-fiil eki ve -şın sebep hâlinin birleşiminden oluşan -mAnşın eki, -nışın ekinin olumsuz biçimidir ve Türkiye Türkçesindeki "-mADIK+iyelik eki+DAn/ için" yapısıyla aynı işlevde kullanılır (Durmuş, 2009: 498).

"*Vat şınna manmanşin pihampar sipliş patır sana...*" (İSS2, 180) "İhtiyar adamı unutmadığın için pihambar¹⁵⁰ şifa versin sana..."

"*Mana pırahmanşin muhtav sana...*" (İSS2, 393) "Beni bırakmadığın için helal sana..."

"*Kunta aşşıpe tıl pulsan, politseyskisen stanne işleme kilnırenpe puşlamış hut iki kabinetinçen pırne te kırse tıma ilkereymenşin, politseyskisen min tıvasşinne pıleymenşin pışırhançış.*" (İSS2, 224) "Burada babasıyla buluşunca, polislerin kampında çalışmaya geldiklerinden beri iki ofisten birine girmeyi başaramadıkları için, polislerin ne yapacağını bilmedikleri için üzüldüler."

3.6.3.2.25. -nı çuh

-nı çuh yapısı anlam ve işlev olarak Türkiye Türkçesindeki "-DİğİmdA, -ArkAn ve Dİğİ zaman" yapılarına karşılık gelir (Ersoy, 2017: 404).

"*Ep vırtı çuh / işlettin esı, Atıl,*" (KV, 135) "Ben uyuduğum vakit sen çalışıyordun, İdil,"

"*Uy haphinçen kını çuh unın çiri ıratısa kayrı - Vanyuka asa ilçı vıl.*" (İSS3, 350) "Tarla kapısından girdiği zaman yüreği sızladı, Vanyuk'u hatırladı."

"*Şırle kilni çuh saltaksem piri te şivırmastçış.*" (İSS3, 373) "Geceleyin geldiği zaman askerlerin biri de uyumadı."

"*Aslı vıl şem'yeren uyrılta tuhni çuhne ittisem ina kil-şurt şavırma pulışni, pır-pırne şuka yulma paman.*" (ÇV, 170) "Büyük oğul baba evinden ayrıldığı zaman diğerleri ona ev-bark kurması için yardım edermiş, birbirlerin savrulup gitmelerine izin vermezlerim."

3.6.3.2.26. -nipe

Geçmiş zaman sıfat-fiil eki -nı, üçüncü şahıs iyelik eki -i ve vası hâli eki -pe'nin birleşiminden oluşan -nipe yapısı Türkiye Türkçesindeki "-dIK+iyelik eki+dAn / için" yapısına karşılık gelir (Durmuş, 2009: 491).

"... *hura pılıtsem şiltırsene hupırlanipe vıhıta çuhlaymarı.*" (İSS2, 7) "...kara bulutlar yıldızları kapladığından vakit anlaşılamadı."

¹⁵⁰ Pihambar, Çuvaş mitolojisinde "kurtların iyesi, yeni doğmuş çocuklara enerji, akıl, iyi ruh veren ruh" olarak tanımlanır (ÇTS: 499). Bu kelimenin Farsça peygamber kelimesinden ödünçlendiği açıktır.

"*Šak tivš hušnipe sire tutl ıyhıran vıratma hıyrim.*" (İSS2, 11) "Görev buyurduğu için sizi tatlı uykudan uyandırmaya cüret ettim."

"*Entrey pilık şul huşşi tırışsa ınlantarnipe halı iki smenıra hırış aç vırenet.*" (İSS2, 29) "Entrey beş yıl boyunca çabalayıp anlattığı için şimdi iki vardiyada kırk çocuk öğreniyor."

"*Anuk şuyłannipe ınłansa yulayman pek tepır hut ıytrı.*" (İSS2, 52) "Anuk boş konuştuğu için alamamış gibi tekrar sordu:"

3.6.3.2.27. -mAnnipe

Geçmiş zaman sıfat-fiil eki -mAn, üçüncü şahıs iyelik eki -i ve vası hâli eki -pe'nin birleşiminden oluşan -mAnnipe yapısı -nipe yapısının olumsuz biçimi olup Türkiye Türkçesindeki "-mAdIK+iyelik eki+dAn / için" yapısına karşılık gelir (Durmuş, 2009: 500).

"*Nikam vırıntan huskalmannipe pırı pışalne hulpuşşı şınçen ilçı.*" (İSS2, 483) "Hiçkimse yerinden hareket etmediği için biri silahı omuzunun üstünden aldı:"

"*Hiriş sas-çü pulmannipe kanişsırlana puşları.*" (İSS2, 46) "Karşı bir ses olmadığı için huzursuzlanmaya başladı."

"*Esir kilışmennipe, sire tavırma şut tıtsa, listovkına yuri tutarnı.*" (İSS2, 48) "Siz anlaştığınız için, sizi geri çevirmeyi düşünüp bilinçli olarak beyanname tutturmuş."

"*Hiriş nikam ta çınmennipe, kil-şurtrisem purte hırasa kaynı pek ınłansa, vısene ıtlarah şillenterse hiriş kılarma şut tıtrı.*" (İSS1, 103) "Hiçkimse aykırı cevap vermediği için, evdekilerin hepsi korkmuş gibi düşünüp onları öfkeliendirip karşı çıkarmayı planladı."

3.6.3.2.28. -mAnlA

Geçmiş zaman sıfat-fiil eki -mAn ve eşitlik hâli eki -lA'nın birleşmesinden oluşan -mAnlA eki Türkiye Türkçesindeki "-mADIK+iyelik gibi / kadar" yapısına karşılık gelir (Durmuş, 2009: 498). Ekin Türkiye Türkçesindeki -mAdAn ekiyle de aynı anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir.

"*İrtı vırşı yıvırlıhı tula yulnı hırarımsen ınsi şine te nişan pulmanla tiyennı.*" (İSS1, 7) "Geçmiş savaşın yükü arkada kalan kadınların boyunlarına hiçbir zaman kalmadığı kadar kaldı."

"*Tınçe kurmanla asaplantarsa vıleriççi.*" (İSS3, 522) "Dünyanın görmediği kadar azap çektirip öldürecekti."

"*Mikula ıtla ta nikama ta pihınmanla kalaşni Mihha çırine huskatrı.*" (İSS1, 224) "Mikula'nın hiçkimseye boyun eğmeden konuşması Mihha'nın yüreğini hareketlendirdi."

"*Şavınpa ıntı nişan savınmanla savıntım ta.*" (TYH, 46) "Böylelikle hiç sevinmediğim kadar sevindim."

3.7. Zamirler

Şahısların, varlıkların isimlerinin yerini tutan; onları soru ve işaret yoluyla temsil eden kelimelere zamir denir (Korkmaz, 2019: 257).

3.7.1. Şahıs Zamirleri

Öznenin, nesnenin, sözü edilenin yerini tutan sözcük türlerine şahıs zamiri denir (Korkmaz, 2019: 219).

3.7.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Şahıs Zamirleri

İdil Bulgar Türkçesinden kalan yazıtlarda yalnızca *wal* 3. tekil şahıs zamiri tanıklanmıştır (DSWI: 42). Ancak metnin net olmamasından, zamirlerden birinden sonra gelen *hlr* kelimesinin tam olarak açıklanamaması ve diğer zamirden sonra gelen kelimenin silinmesinden dolayı *wal* zamirinin işlevi tam olarak açık değildir. Erdal (1993: 99) da birinci *wal*'ın bitişik ad niteleyeni olduğunu, ikincisinin tanımlanması için ise devamındaki kelimelerin çözülmesi gerektiğini söyler ve zamir ünlüsünün henüz belirlenmediğini, geçici olarak /a/ işaretlendiğini ekler.

wal "o" yapısına karşılık Çuvaş Türkçesinde *vıl* "o" zamirinin bulunması bu yapının İdil Bulgar Türkçesinde zamir olarak kullanıldığını gösterir niteliktedir. Yapının hem işaret sıfatı hem de işaret zamiri olarak İdil Bulgar Türkçesinde kullanılmış olması oldukça güçlü bir ihtimaldir. Bulgar Grubu Türk lehçelerinin fonetik özellikleri esas alındığında bu zamir Türk lehçelerindeki "o, ol" yapılarına denk düşer.

"**w[a]l** *hlr k[e]m k[ö]rse w[a]h[ı]rf[a] 't[i]ħa s[u]r[e]t[e], w[a]l...* (DSWI: 42; YWE: 36, 37)
"O ... kim görse okur fatiha suresi o..."

3.7.1.2. Çuvaş Türkçesinde Şahıs Zamirleri

Tablo 73. Çuvaş Türkçesinde Şahıs Zamirleri

	Tekil Kişiler	Çoğul Kişiler
1. Kişi	Ep / Epĭ	Epĭr
2. Kişi	Es / Esĭ	Esĭr
3. Kişi	Vıl	Vĭsem

1. Tekil kişiyi göstermek için Çuvaş Türkçesinde *ep* - *epĭ* zamiri yer almaktadır:

"**Epĭ** *ayıplĭ mar, un itamınçen hĭtilas şuk*" (İSS2, 6) "Ben suçlu değilim, onun kucağından kurtulamayacağım."

"**Ep** *vilsen, man kuŝa es huptarsa vırttaraymĭn...*" (İSS2, 16) "Ben ölünce, gözlerimi sen kapatamayacaksın."

2. Tekil kişiyi göstermek için Çuvaş Türkçesinde *es* / *esĭ* zamiri yer almaktadır:

"**Esĭ** *Kurakov patne nikam ta pıman,*" (İSS2, 30) "Sen Kurakov'un yanına ne zamandır gitmemişsin,"

3. Tekil kişiyi göstermek için Çuvaş Türkçesinde *vıl* zamiri yer almaktadır:

"**Vıl** *esir huŝnine pĭtĭmpeh tĭvĭ!*" (İSS2, 42) "O sizin emrettiğiniz şeylerin hepsini yapcak."

1. çoğul kişiyi göstermek için Çuvaş Türkçesinde *epĭr* / *epir* zamiri yer almaktadır:

"**Epĭr** *vĭsene hĭvel şinçi pek kuratpĭr.*" (İSS2, 57) "Biz onları güneşin üstünde gibi görüyoruz."

"**Epĭr** *pultĭmĭr vunviŝŝĭn.*" (YM, 79) "Biz on üç yaşında olduk."

2. çoğul kişiyi göstermek için Çuvaş Türkçesinde *esĭr* / *esir* zamiri yer almaktadır:

Mĭnle hĭynĭ esir?" (İSS2, 82) "Siz nasıl cürret etmişsiniz?"

"**Esĭr** *te, açamsem, puŝri usala kĭlarsa pĭrahĭr,*" (İSS2, 90) "Siz de çocukların başındaki kötülüğü yok edin,"

3. çoğul kişiyi göstermek için Çuvaş Türkçesinde *vĭsem* zamiri yer almaktadır:

Tablo 74. Kişi Zamirlerinin Hal Ekleriyle Çekimi

	1.T.Ş	2. T.Ş	3. T.Ş.	1. Ç.Ş	2. Ç. Ş	3. Ç. Ş.
Yönelme	mana	sana	ına	pire	sire	vısene
Belirtme						
H.						
İlgi Hâli	man(în)	san(în)	un(în)	pirîn	sirîn	vîsen(în)
Bulunma	manra	sanra	unra/unta	pirînte/pirte	sirînte/sirte	vîsençe
H.						
Çıkma	manran	sanran	unran/untan	pirînten/pirten	sirînten/sirten	vîsençen
H.						
Vasıta H.	manpa	sanpa	unpa	pirînpe	sirînpe	vîsempe

(Ersoy, 2017: 276)

"*Vîsem mîn sîltavşîn elekenî?*" (İSS2, 84) "Onlar ne sebeple dedikodu yapmışlar."

Çuvaş Türkçesinde kişi zamirleri hal ekleri ile birlikte kullanıldığında değişik şekiller alırlar. Bu şekiller tablodaki gibidir.

Çuvaş Türkçesinde Kullanım Biçimleri

"Anne *manîn* urana pîhrî, şavîrkalarî, ura sippine hutlatsa ilçî, vara sîîrkalarî." (AÇ, 13)
"Anne, benim ayağıma baktı, çevirdi, ayak bileğimi büktü, sonra ovdu."

"Esi *mana* işalama şutlarî ikken?" (İSS1, 328) "Sen bana vurmayı mı düşünmüşmüsün."

"Apla *tesen*, mîñşîn kuşna *manran* pîtaratî?" (İSS1, 184) "Öyleyse niçin gözünü benden kaçırdın?"

"Epi sire huşatîp, / *Manşîn* urîh şuk şînsem," (AP, 23) "Ben size buyuruyorum, / Benim için başka insanlar yok."

"Şîr hîlîpî *sanîn* mar!" (AP, 68) "Yerin kulpu senin değildir." "Sana *tem-tem* kalari," (AP, 13) "Sana neler neler söyledi."

"*Sanran* uyrîlnî çuhne kîmîlî mîñleççi?" (İSS2, 115) "Senden ayrıldığında ruh hâli nasıldı?"

"*Sanpa* pîrle Mar'ye tata Vanyukpa Anahvis pîraşşî." (İSS2, 128) "Mariye ve Anahvis ve Vanyuk seninle birlikte geliyorlar."

"*İna* kunta alîka uşsa hupma tîratnî." (İSS2, 136) "Ona, burada kapıyı açıp kaptmak için durmuş."

"*Unîn* ayînce çaplî ta aslî imeni sarîlsa vîrtat'." (İSS2, 305) "Onun altında lüks ve büyük malikanesi var."

"*Pirîn* *unta* nim iş te şuk." (İSS1, 173) "Bizim onda bir işimiz yok."

"Esi *untan* naçar-im?" (İSS2, 559) "Sen ondan kötü müsün?"

"Mihha *unpa* pîrle apatlanasşînççi..." (İSS2, 176) "Mihha onunla birlikte yemek istemişti."

"*Unşîn* ayakri şul çikki Karmîş pasari pulnî." (İSS1,374) "Onun için uzaktaki yol kenarı Karmîş pazarıymış."

Kaş *pire* pîtereymenşîn kulyanakensem te pur tet." (İSS3, 487) "Gece bizi bitiremedikleri için pişman olanlar varmış."

"*Pirînten* kîtnî sîmaha yal şînce sapsa an şîreççîr." (İSS2, 75) "Bizden beklenen sözü köye yaymasınlar."

"*Pirînşîn* kunta ta katorga." (İSS2, 321) "Bizim için burada da kürek cezası var."

"Epi **sire** huşatıp, / Manşın urih şuk şınsem," (AP, 23) "Ben size buyuruyorum, / Benim için başka insanlar yok."

"Eher te pır tupmasan, / **Sirten** pırı yulas şuk!" (AP, 70) "Eğer bir de bulamazsanız / Sizden biri kalmayacak!"

"Urih nimle remeslam / Man pulas şuk **sirışın**!" (AP, 18) "Başka bir türlü zanaat / Benim yapacağım yok sizin için!"

"Ançah patşan **visene** / Nim işsir usras kilmest." (AP, 17) "Ancak padişah onlara işsiz güçsüz bakmak istemez."

"Puyan açisem **visençen** mişkillasa kulaşşın ikken." (İSS3, 615) "Zengin çocuklar onlarla/ onlardan dalga geçip, onlara gülmek istemişler."

"Patşa hıre **vişempe**—" (AP, 28) "Padişah kızı onlarla-".

3.7.2. Dönüştürülük Zamirleri

"Söz içindeki seslerin işi yapana döndüğünü anlatan ve şahıs kavramını pekiştirerek belirten" (Korkmaz, 2019: 117) zamir türüne şahıs zamiri denir.

3.7.2.1. İdil Bulgar Türkçesinde Dönüştürülük Zamirleri

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mevcut mezar taşlarında dönüştürülük zamirleri tanıklanmamıştır.

3.7.2.2. Çuvaş Türkçesinde Dönüştürülük Zamirleri

Ortak Türkçeden farklı olarak Çuvaş Türkçesinde "**ham** "kendim", **hu**, **hiv** "kendin", **hıy** "kendisi", **hamır** "kendimiz", **hivır** "kendiniz" **hıysem** "kendileri" (Ersoy, 2017: 291) zamirleri bulunur.

Hivetrı (1928) Çuvaş Türkçesindeki dönüştürülük zamirlerinin ***ha** kökünden geliştiğini söylemiştir, Pavlov (1965) bu kökün iyelik ekleri olarak günümüzdeki biçimlerine dönüştüğünü göstermiş ve Levitskaya (1976) ***ha** köküne değinmiştir (Akt. Ersoy, 2017: 291).

Puşne şiyip ep unne / **Ham** upışkam puşışın; / Tatapah un imırne **ham** tivansen yunişın... (AP, 61) "Başını yiyeceği onun / Kocamın başı için, / Ömrünü de akrabaların kanı için."

"**Hiv** ta, tus-yışusem te şivırsa an yulır!" (İSS2, 599) "Kendin de dostların da uyuyup kalmayın!"

"**Hu** pek çuhın kil-şurtne şeş mar, pıitım purnışne şuntarsa yama tapınnı." (İSS2, 607) "Kendin gibi yoksulun evini barkını tek değil; bütün hayatını yakıp yok etmeye çalışmışsın."

Kirli pulsan, **hıy** kiltir, / Eher te **hıy** kilmesen, / Tek nikam ta an kiltir- / Ura yırı an pultir. (AP, 11) "Gerekli ise kendisi gelsin, / Eğer kendisi gelmezse / Hiç kimseyi göndermesin, / Ayak izi yapmasın."

"**Hamır** şeş çuhne mana yatranah çın." (İSS2, 106) "Kendimiz tek olduğumuzda bana adımla seslen."

"**Hivir** şillense an kayır!" (İSS2, 161) "Kendiniz kızıp gitmeyin!"

"**Vişem** **hıysem** mın tunine **hıysem** te inlanmaşşı... (İSS2, 274) "Onlar kendilerinin ne yaptığını kendileri de anlamıyorlar."

Dönüştürülük zamirleri hal ekleriyle kullanıldıklarında yapılarında genel kuralların dışında değişimler görülmez, **hu** "kendin" zamiri yalnızca sebep hâliyle görülür, **hıysem** "kendileri"

zamiriyse vasıta ve sebep halleri dışındaki hal ekleriyle çekimlendiğinde yapının içindeki çokluk eki sem (hıysen+) olur (bk. Ersoy, 2017: 295).

"**Hamın** ta taşlas, yurlas, savınas kilet..." (İSS2, 277) "Kendimin de dans edip, şarkı söyleyip, sevinmesi geliyor..."

Tırışsipe, hırım, ep hamşın mar, sanşın, san ıraskaluşın kanişsirlanatıp." (İSS2, 601) "Aslında kızım, kendim için endişelenmiyorum, senin için endişeleniyorum, kaderin için."

"*Atte, esı ittisemşın mar, huşın pişırhan!*" (İSS2, 380) "Baba, sen başkaları için değil, kendin için üzül!"

"**Hivna** hu ta an ultala." (İSS2, 429) "Kendi kendini aldatma."

"Murav'yev, **hıyne** hıy alla ilse, malalla tata tınışlırah kalari." (İSS2, 50) "Muravyev kendi kendini ele alıp (kendisine hakim olup), daha sakın konuştu:"

"*Vara hamıra hirişlisene putarma may tupıttımır.*" (İSS2, 607) "Sonra kendimize muhâlefeti bastırarak bir yol bulacaktık."

"*Ançah ku yıltah hıvırtan, hıvıra hıvır mınle tutkalanınçen kilı.*" (İSS2, 29) "Ancak bu, kesinlikle kendinizden, kendinize kendinizin nasıl hakim olduğundan gelecek."

"*Entrey hıysempenihış ençen te şihınmannine pilet vıl.*" (İSS2, 70) "Entrey'in kendileriyle hiçbir şekilde bağlantısının olmadığını biliyor o."

3.7.3. İşaret Zamirleri

Soyut ve somut varlıkları işaret edip gösteren sözcük türlerine işaret zamiri denir (Korkmaz, 2019: 164).

3.7.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde İşaret Zamirleri

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mezar taşlarında yalnızca **kü** "bu" ve **bu** "bu" işaret zamirleri tanıklanmıştır. Tekin (1988: 48) ve Erdal (1993: 99-100) **kü** zamirinin isim cümlelerinin geniş zaman çekimlerini yaptığını söylerler, ancak açık bir biçimde isim cümlelerinin geniş zamanı eksiz olup **kü** işaret sıfatıdır.

Hakimzyanov (1978: 174) **kü** zamirini kendisinden önce gelen *belüwi* yapısıyla birlikte *bälükü* biçiminde okumuştur; ancak **kü** zamiri sadece *belüwi* kelimesinden sonra değil başka kelimelerle de kullanılmıştır: "*ziyâreti kü*" (VBK: 158). Erdal (1993: 163) **kü** zamirini *kö* biçiminde ele almıştır. Erdal (1993: 101) "**bu**" işaret zamirini ödünç bir unsur olarak görür.

Kü sözcüğünün kökeni ile alakalı birçok görüş vardır; Ramstedt bu sözcüğün Çuvaş Türkçesindeki devamı olan *ku*'yu Moğolca **kü** ile ilişkilendirmiş, başka bir açıklamasında ise Türkçe "*görmek*" ile bağdaştırmıştır (Erdal, 1990: 125). Róna-Tas (1976: 161) bu sözcüğün Eski ve Orta Türkçeyle Yeni Türk Lehçelerinin birçoğunda görülen *ok / ök* ile benzerliğini ifade etmiştir. Ancak **kü**'nün *ku* biçiminde devam ettiği Çuvaş Türkçesinde bu yapı eklenerek +Ah biçiminde bulunur.

Erdal (1990, 125-139) **kü**'yü Kumuk Türkçesindeki eski bir Bulgar tipi Türk lehçesinden alıntı olduğunu düşündüğü *gul*, Sarı Uygur Türkçesinde görülen *go, gu, gol, gul* ve Türkmen Türkçesinde yer alan *hol* ile Moğolcada ilk olarak Moğolların Gizli Tarihinde tanıklanan *gü* ile ilişkilendirmiş, Eski Türkçedeki soru eki olan +*gU*'yu vd. ile bunun Moğolcadaki biçimlerini de kıyaslamaya dahil ederek burada Altaik bir köke işaret etmiştir.

Starostin, Dybo ve Mudrak (2003: 709) Ana Altayca **ko* "bu" yapısını vererek bunu Türkçede **kö*; Moğolca **kü*; Japonca **ká*;; Korece **ki* biçimleriyle ilişkili gösterirler. Yalçın (2016: 768-772) *geri* sözcüğünün etimolojisini analiz ederek k ~ b/p/m ses denkleğiyle "ke (kendi zamirinin bir

parçası) ~ be/bi" (ben) , "ku ~ bu" (bu) sözcük denkliklerini kurmuştur. Yalçın'ın (2016) kurduğu bu denklik Erdal'ın (1990: 139) Moğolcadaki *gü'nün* işlevsel olarak üç biçiminin arasındaki ilişkisinin Yeni Uygur Türkçesindeki bo/bu > mo/mu işaret zamiri ile *mu* edatının ve *mü* soru ekinin arasındaki ilişkiye benzediği görüşüne de bir açıklık getirmiştir.

"*yūsuf awli muḥammad awli ibrahīm b[e]lūwi kü*" (VBK: 136) "Yusuf oğlu Muhammed oğlu İbrahim'in mezartaşdır bu."

"*aḥmad ağan ılgıcısı ötey ziyāreti bu*" (VBK: 64) "Ahmet Ağa'nın seyisi Ötey'in mezarı bu."

3.7.3.2. Çuvaş Türkçesinde İşaret Zamirleri

Çuvaş Türkçesinde işaret zamiri görevinde İdil Bulgar Türkçesindeki *kü* "*bu* zamirinin devamı olan *ku* "*bu*" zamiri bulunmaktadır. *Ku* "*bu*" zamirinden başka "*şak* / *şakī* "*bu*", "*şav* / *şavī* "*bu*", "*vīl* "*o*", "*leş* / *leşī* *ö*," "*hayhī* "*bahsi geçen, o*" işaret zamirleri vardır (Durmuş, 2009: 241; Ersoy, 2017: 302). Bu zamirler çokluk ekiyle kullanılarak çoğul biçimler gösterilir: *kusem* "*bunlar*", "*şaksem* "*bunlar*", "*şavsem* "*onlar*", "*leşsem* "*onlar*", "*hayhīsem* "*onlar*" (bk. Durmuş: 243).

"*Ançaḥ ku yīltah hīvīrtan, hīvīra hīvīr mīnle tutkalaninçen kilī.*" (İSS2, 29) "Ancak bu, kesinlikle kendinizden, kendinize kendinizin nasıl hakim olduğundan gelecek."

"*Ku vara paçah itlaşşı, Anuk.*" (İSS2, 70) "Bu yine de tamamıyla fazla, Anuk."

"*Kusem te şütlenī pek tuyīnçī īna.*" (İSS2, 321) "Onlar da şaka gibi hissetti onu."

"*Tata şak ta līplantarçī īna:*" (İSS2, 70) "Ve bu, onu sakınleştirdi." "*Hal' mana şakī tūlinteret:*" (İSS2, 70) "Şimd bu, beni şaşırtıyor."

"*Tata mīn çul tīlemelline şutlīpīr ta rasçet teni şavī pulī...*" (İSS2, 238) "Ve ne kadar ödememiz gerektiğini hesaplayacağız, ödeme dediği bu olacak..."

"*Mīn tet şav?*" (İSS2, 243) "Ne diyor bu?"

"*Leşī tarsi hītilçī.*" (İSS2, 608) "O, kaçıp kurtuldu."

"*Leşsem şıran hīrrine tuhsa sīrta hīparsan, vīl ta şırana tuhrī, sīrta hīparçī.*" (İSS2, 416) "Onlar karaya çıkıp bir tepeye tırmandıklarında o da karaya çıktı ve tepeye tırmandı."

"*Hayhī tihīr tīvanran / Çi kişīnni - şuk pulat.*" (AP, 24) "O dokuz kardeşten / En küçüğü yok olur."

3.7.4. Soru Zamirleri

Temsil ettiği varlığı soru yoluyla gösteren zamirlere soru zamiri denir (Korkmaz, 2019: 216).

3.7.4.1. İdil Bulgar Türkçesinde Soru Zamirleri

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mezar taşlarında doğrudan soru işlevinde bir zamir tanıklanmamıştır. Ancak soru işlevinde olmasa da belirsizlik zamiri işlevinde *k[e]m* (DSWI: 42) "*biri, herhangi biri*" zamiri kullanılmıştır. Erdal (1993: 102) *kem* zamirinin Eski Türkçedeki ve Çuvaş Türkçesindeki *kam* zamirlerine karşılık geldiğini, tıpkı Eski Türkçedeki ve Çuvaş Türkçesindeki gibi bu zamirinin de soru zamiri (kim?) işlevinde kullanılmış olduğunun şüphesiz olduğunu söyler. Kanaatimizce de Erdal görüşünde haklıdır. *Kem* zamiri Çuvaş Türkçesinde de olduğu gibi hem belirsizlik hem de soru işlevinde kullanılmış olmalıdır.

"*w[a]l hīr k[e]m k[ö]rse w[a]h[ı]r f[a] 't[i]hā s[u]r[e]t[e], w[a]l...*" (DSWI: 42; YWE: 36, 37) "O ... kim görse okur fatiha suresi o..."

3.7.4.2. Çuvaş Türkçesinde Soru Zamirleri

Çuvaş Türkçesinde soru zamiri olarak İdil Bulgar Türkçesinde görülen *k[e]m* zamirinin devamı *kam* "kim" ile birlikte *mın* "ne", *hiş* "hangisi, hangi", *tem* "ne" zamirleri kullanılır (bk. Ersoy, 2017: 310).

"*Ku uhmahisem şinçen protokol şırmasan, kam şinçen şırmalla tata?*" (İSS2, 22) "Bu ahmaklar hakkında protokol yazmasa, kim hakkında yazmalı?"

"*San mýyna epı yılmak tihıntarnı tese kam kaları?*" (İSS2, 28) "Senin boynuna ben ip takmışım diye kim söyledi?"

"*Vıt, hıvah kallı-mallı şuhışla, man mın tumalla ıntı?*" (İSS2, 29) "Bu kadar, ileri geri düşünceyle ben ne yapmalıyım şimdi?"

"*Ançah hiş-i?*" (İSS1, 493) "Ancak hangisi?"

"*Makşım, tem pakiltatın esı?*" (İSS2, 472) "Makşım ne mırıldanıyorsunuz siz?"

3.7.5. Belirsizlik Zamirleri

Varlıkların yerini belirsiz olarak tutan, temsil eden zamir türüne belirsizlik zamiri denir (Korkmaz, 2019: 89).

3.7.5.1. İdil Bulgar Türkçesinde Belirsizlik Zamirleri

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mezar taşlarında *k[e]m* soru zamirinin belirsizlik zamiri işlevinde kullanıldığı tanıklanmıştır. Bu metindeki anlamı "herhangi biri"dir (bk. Erdal, 1993: 102). Çuvaş Türkçesinde de bu zamirin devamı olan *kam* zamiri belirsizlik işlevinde kullanılabilir.

"*w[a]l hl r k[e]m k[ö]rse w[a]h[i]r f[a] 't[i]ha s[u]r[e]t[e], w[a]l...*" (DSWI: 42; YWE: 36, 37)
"O ... kim görse okur fatiha suresi o..."

3.7.5.2. Çuvaş Türkçesinde Belirsizlik Zamirleri

Çuvaş Türkçesinde belirsizlik zamiri görevinde *nikam ta hiç kimse*, "nim te hiçbir şey", "nimin te hiçbir şey", "nihışı te hiçbirisi", "takam birisi", "tem Bir şey", "temin Bir şey", "temsker Bir şey", "tahışı Bazısı", "birisi", "pursir hepimiz", "pursimr hepimiz", "kaşni hepsi", "purte hepsi", "itti diğeri", "urıhhi başkası", "tepri diğeri", "sahalışı dızi", "numayışı çoğu", "pıri biri", "hiş-i-pıri Bazısı", "hiş-pıri Bazısı", "kirek kam herhangi biri", "kirek hiş herhangi biri", "kirek mın herhangi bir şey", "kam ta pulin herhangi birisi", "hiş te pulin herhangi bir şey", "mın te pulin her hangi bir şey, herhangi biri" (Durmuş, 2009: 248-254) vb. zamirler bulunur.

"*Lere nikam ta şuk ikken.*" (İSS1, 276) "Burada hiçkimse de yokmuş".

"*Kur ak, patşa: nim te şuk!*" (AP, 22) "Gör işte, padişah: Bir şey yok!".

"*Epı çiper ıytıne kilışmestir pulsan, nimin te kalamastip!*" (İSS1, 79) "Benim iyi niyetli isteğimle anlaşılmazsanız, hiçbir şey söylemeyeceğim".

"*İna kursassın, takam ta hitah savınmalla.*" (TYH, 220) "Onu gören biri çok sevinmelidir".

"*Anuk temin kalasşınççı.*" (İSS2, 121) "Anuk bir şey söylemek istemişti".

"*Purte mana pıleşşı,*" (AP, 44) "Hepsi de beni bilirler".

"*Kaşniyeh şunnı, tüsnı, yuratnı, / Tupnı hıyn sünmi şiltırne.*" (KV, 265) "Herkes yanmış, büyümüş, sevmiş, / Bulmuş kendi sönmez yıldızını".

"**Teprišem**, ina ta, kina ta kilışterekennisem, şalt aptırasa, şuhışlasa ta tavlaşa nihış yennelle te utaymi tırıçış inı." (TYH, 181) "Diğerleri, ikisini de barıştıranlar, çok şaşırp, düşünüp, tartışıp hiçbir yere varamadan durdular şimdi."

"**Nikam** vırıntan huskalmannipe **pıri** pışalne hulpuşşı şınçen ilçı." (İSS2, 483) "Hiç kimse yerinden hareket etmediği için biri silahı omuzunun üstünden aldı."

"**Kirek kam** pulsın ta, şırle şın şıvırnı şıre nim sistermesır vırı-hurahla kime sire **nikam** ta irık paman!" (İSS2, 11) "Her kim olursa, geceleyin insanın yattığı yere destursuz hırsız haydut gibi girmeye hiç kimse izin vermemiş."

"ançah **nihışi te** simah puşarsa ıytma hıyaymarış," (İSS1, 558) "Ama kimse konuşmaya başlamaya cesaret edemedi."

"**Epi** aktrisa pulma imıtlennine vişençen **hiş-pıri** piletçi." (İKŞ, 39) "Onlardan bazıları aktris olmayı hayal ettiğini biliyordu."

"Av, **hiş-pırišem** şırmana putsa kuşran şuhalaşşı," (İSS3, 271) "Onlardan bazıları dereye düşer ve gözden kaybolurlar."

"**Pürtre kirek hiş pulsın** ta hıyne taravat yışınassa kınıççı vıl." (İSS2, 562) "Evde herhangi birinin kendisini misafirperverlikle kabul etmesini bekliyordu o."

"Nu, esir **kirek mın** hitlanır, man kanas kilet!" (İSS3, 604) "Siz ne boşu boşuna uğraşıyorsunuz, benim dinlenmem lazım."

"ançah vırenekensençen piti **sahalışi** kayalla pıma kımıl tunı." (Aİ, 266) "Ancak öğrencilerden çok azı ileriye gitmeye arzuluydu."

"Çınah ta, **numayışi** un şınçen manı ta inı." (İSS2, 277) "Gerçekten de, çoğu onu unutmuştu şimdi."

"Vıl man kuş umınçeh **temsker** pışkinse ilçı te." (İSS2, 34) "O benim gözlerimin önünde bir şey eğilip aldı."

"**Epir pursimır** ta şılıhlı etemsem..." (İSS2, 32) "Biz hepimiz de günahkar insanlarız."

"İnti **pursır** ta larır!" (İSS1, 577) "Şimdi hepiniz oturun!"

Delegatsem pırin hişşın **tepri** tuhsa kalaşaşşı," (İSS1, 12) "Delegeler, birbiri ardınca (birinden sonra **diğeri**) çıkıp konuşuyor."

"**uti** te şavıntanah tupını," (İSS1, 312) "diğeri de oralardan bulunacak."

"Vıl paçah ta **urıhhi** şınçen kalaşni Mikulana tılinterçi." (İSS1, 342) "Onun başkası hakkında konuşması Mikolay'ı şaşırttı."

3.8. Edatlar

Tek olarak herhangi bir anlama sahip olmayan, fakat isim ve isim soylu sözcüklerden sonra gelip sonuna geldiği sözcükle diğer sözcükler arasında anlam ilişkisi oluşturan görevli sözcüklere edat denir (Korkmaz, 2019: 123).

3.8.1. Pekiştirme / Kuvvetlendirme Edatları

Pekiştirme edatı; sözcüklerin, sözcük grupları ile cümlelerin sonuna gelip onları diğer sözcüklere bağlayan ve bunun yanında da sonuna eklendiği dil birliklerine kuvvetlendirme, pekiştirme, dikkat çekme vb. anlamlar katan sözcüklerdir (Korkmaz, 2019: 199).

3.8.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Pekiştirme Edatları

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde, pekiştirme bağlacı işlevinde *ma* tanıklanmıştır.

"...allāh rahm[e]t tantur **ma**..." (VBK: 56) "Allah rahmet eylesin!" (VBK: 57).

"allāh rahmet t[a]nı[ur] **m[a]** in-şā allāhu ām[īn]" (VBK: 118) "Allah rahmet eylesin inşallah, amin."

"tantur" (VBK: 56, 118) sözcüğünden sonra, bu sözcükten ayrı yazılan bir mim harfi bulunur (Tekin, 1988: 43). Tekin (1988: 43) bu yapının edat olduğunu belirtir ve Pritsak'ın (1959) yapıyı emir kipinin ekiyle birlikte *-t[i]/m* olarak okuduğunu, Róna-Tas ve Fodor'un (1973) ise bu yapıyı emir ekinden ayırdığını, ancak tanımlayamadıklarını ekler.

Tekin (1988: 43) ise bu yapının Kutadgu Bilig'de *ma*, *me*, *met* (me-t); DLT'de *mat*, *met*; Tatar ve Başkurt Türkçelerindeki *bit* edatıyla, Uygur Türkçesinin Tarançı ağzında bulunan ve emirlerden sonra pekiştirme görevinde de kullanılabilecek *me* edatıyla bağlantılı olduğunu belirtmiştir.

Hacıeminoğlu (2015: 248) *ma* / *me* edatının Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde bulunan bir bağlama ve kuvvetlendirme edatı olduğunu söylemiş ve bu edatın *ok* / *ök* ile *da* / *de* edatlarının benzeri olduğunu belirtmiştir.

Erdal (1993: 102) Tekin'in (1988: 43) İdil Bulgar Türkçesindeki *ma* yapısını Karahanlı Türkçesindeki *ma* ve *mat* yapılarıyla ilişkilendirmesini değerlendirmiş ve *mat* yapısının işlevi göz önüne alındığında bu ilişkilendirmenin tamamen göz ardı edilemeyeceğini belirtmiş, ancak son ses /t/ korunmalıydı demiştir. Erdal (1993: 102) bu yapının bir tür doğrulama parçacığı olduğunu da ifade etmiştir.

Oğuz Kağan destanında *ma* enklitiği bir bağlama edatı görevinde kullanılmıştır: "*ay, sen munda beg-ler-ge bolğıl başlık, / **ma** m(e)nglep senge ad bolsun kağar-lık,*" "*Sen buradaki beylere baş ol ve senin adın ebediyen Karluk olsun*" (Bang ve Rahmeti, 1936: 24-25).

Kutadgu Bilig'de *ma* / *me* edatı "*dahi, da, de, ve*" (Arat, 1979: 307, 308); *met* edatı ise "*böyle, öyle, artık*" (Arat, 1979: 315) anlamlarında kullanılmıştır.

"*til aşğı telim bar yası **ma** öküş / ara ögdilür til ara ming söküş*" (Arat, 1999: 34) "*Dilin fatdası çok olduğu gibi zararı da çoktur; dil bâzan öğülür, bâzan da çok söğülür.*" (Arat, 1959: 24).

"*kimi sevdim erse sevüg cança tuttum /cefa keldi andın kimi **met** seveyi*" (Arat, 1999: 648) "*Kimi sevdim ise, onu sevgili canım gibi tutum; fakat ondan da cefa geldi; artık kimi seveyim.*" (Arat, 1959: 472).

DLT'de İdil Bulgar Türkçesindeki *ma* yapısına benzer birkaç yapı bulunmaktadır. 1. *ma* / *mah* "*al anlamında bir edat. Bundan ma denir*" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 440); 2. *me* "*pekiştirme enklitiği*" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 762); 3. *met* "*elbette, mutlaka*" anlamında bir pekiştirme enklitiği" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 764).

"*Neçe **me** oprak keğük erse yagmurka yara.r. **Keçe** ne kadar yıpranmış olursa olsun yağmurda işe yarar*" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 365).

"*budraç yeme kudurdu / alpa.gutın üğürdi / süsin yana kadirdi / kelge.li **met** irkişür,*" "*Yabaku'da bir bey olan Budraç askerleriyle döndü, kahramanlarını seçti ve gelmek için toplandı.*" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 74).

Harezmi Türkçesinde Hüsrev ü Şirinde de çokça *ma* / *me* edatı geçmektedir (Hacıeminoğlu, 2000: 118).

"*yarattı tün **me** kün ay ve yulduz*" (Hacıeminoğlu, 2000: 182) "*Yarattı gece gündüzü ay ve yıldızı*".

"havāda kıldı lāçınlar **ma** pervāz / kayu bir kuş kim ol kün şāh saldı"(Hacıeminoğlu, 2000: 367) "Havada şahinler de uçtu / Herhangi bir kuş ki o gün padişah saldı."

Tekin'in (1988: 43) *met* edatından geliştiğini iddia ettiği Başkurt Türkçesinde ve Tatar Türkçesindeki *bit* edatı Tatar Türkçesinde "1. *Elbette, tabii ki*, 2. *Acaba*, 3. *Şüphesiz, mutlaka*" (Öner, 2015: 62), Başkurt Türkçesinde "*Elbette, muhakkak, tabii ki; şüphesiz, mutlaka*." (Özşahin, 2017: 94) anlamlarına gelir. *Bit* edatının İdil Bulgar Türkçesinde, emir çekimli fiilden sonra gelen *ma* yapısıyla ilişkisinin olup olmadığı çok net durmamakla birlikte tarihî Türk lehçelerinde görülen *ma* / *me* edatıyla bir bağının olduğu açıktır. Tekin'in (1988: 43) Yeni Uygur Türkçesinin Tarançı ağzından verdiği "*izdi-me!*" "*arasana!*" örneğinde de emir kipinden sonra gelmesi bu yapılar arasındaki bağlantıyı kuvvetlendirir.

Kanaatimizce *ma* yapısı kendinden önce gelen "*rahm[a]t tanıtur*" (VBK: 56) yapısını kuvvetlendiren, pekiştiren bir edat olmalıdır. Birçok yapıdan anlaşıldığı gibi Harezmi Türkçesinin etkisinde kalan İdil Bulgar Türkçesindeki *ma* / *me* pekiştirme edatının, bu Türk lehçesinden bir alıntı olduğunu varsaymak ihtimal dahilindedir. Nitekim Çuvaş Türkçesinde böyle bir yapı yoktur. Ancak Rusçadan alıntılanmış *vīt* (<Ru. ved') (bk. Durmuş, 2009: 518) bu edata benzer işlevde kullanılır. Çuvaş Türkçesinde bulunan *ma* "*neden, ne için*" (ÇTS: 379) unsurunun ise İdil Bulgar Türkçesinde bulunan *ma* ile işlevsel bir yakınlığı yoktur.

3.8.1.2. Çuvaş Türkçesinde Pekiştirme / Kuvvetlendirme Edatları

Çuvaş Türkçesinde pekiştirme edatı işlevinde "*ak, vīt, mīn, vīl, şav, -şke, -iş, -ha, ah /eh, tata, ta / te*" unsurları kullanılmaktadır (Durmuş, 2009: 518).

Durmuş (2009: 518) bu unsurlardan *şav* ve *vīl*'in işaret zamiri, *mīn*'in soru zamiri, *ak*'ın gösterme edatı, *tata*'nın miktar zarfı olduğunu ancak kuvvetlendirme edatı işlevinde de kullanıldığını söylemiş, *ta / te, -iş, -şke* ve *ah / eh*'in ise gerçek edat niteliğinde olduğunu belirtmiştir.

"*Maltanah pīlnī vīt.*" (İSS2, 67) "Önceden biliyormuş.". "*Turīran ta hīramastīr vīt!*" (İSS2, 89) "Tanrıdan da korkmazsınız!".

"*Esī hut pīleken şin vīt!*" (İSS2, 94) "Sen yazma biliyorsun!". "*Yīltah kurat'-mīn pur yīha!*" (KTŞ, 60) "Birden görür bütün sülalyeyi!".

"*Man sīmahsem tīrīssine hīvīrah īnenīr ak!*" (İSS2, 11) "Benim sözümün doğruluğuna çabucak inanacaksınız!".

"*Yuman Pattīr ta pur-şke!*" (İSS2, 576) "Yaman bahadır da var!".

"*Epī sanran kulmarīm-iş!*" (İSS2, 61) "Ben sana gülmedim!".

"*Sunar sumkine apat-şimīş çıkkele-ha!*" (İSS2, 67). "Av çantasına yemek koy!".

3.8.2. Son Çekim Edatları

3.8.2.1. Araç-Berberlik Bildiren Edatlar

3.8.2.1.1. İdil bulgar Türkçesinde Araç-Berberlik Bildiren Edatlar

İdil Bulgar Türkçesinden kalan kitabelerin söz varlığı içerisinde araç-berberlik bildiren edatlara rastlanılmamıştır.

3.8.2.1.2. Çuvaş Türkçesinde Araç-Berberlik Bildiren Edatlar

Çuvaş Türkçesinde araç ve beraberlik bildiren "*pırle*" "beraber", "*urlı*" "yoluyla" (Durmuş, 2009: 520) edatları bulunur.

"*Ku şulpa kaysan, aslı şul urlı pır şırten şeş kaşmallipe kazaksene tıl pulmasırah irtse kayassa şanat' vıl.*" (İSS2, 456) "Bu yoldan gidip, büyük yolla bir yerden geçerek Kazaklarla karşılaşmayacağını ümit ediyordu."

"*Mihha unpa pırle apatlanassınççı...*" (İSS2, 176) "Mihha onunla birlikte yemek istemişti."

3.8.2.2. Benzerlik Bildiren Edatlar

3.8.2.2.1. İdil Bulgar Türkçesinde Benzerlik Bildiren Edatlar

İdil Bulgar Türkçesinden kalan kitabelerin söz varlığı içerisinde benzerlik bildiren edatlara rastlanılmamıştır.

3.8.2.2.2. Çuvaş Türkçesinde Benzerlik Bildiren Edatlar

Çuvaş Türkçesinde benzerlik bildiren *pek* "gibi", *yevır* "gibi, biçiminde", *maylah* "gibi" edatlar bulunur (bk. Ersoy, 2017: 423-425; Durmuş, 2009: 521).

"*Yal pek pısık karappa, / Temın çuhlı saltakpa / Vırşı hatırışem hursa / Çımsa tuhat' tinışe*" (AP, 29-30) "Köy kadar büyük gemiyle, çok sayıda askerle savaş cephaneleri koyup girivermiş denize."

"*Tavrara hura pılısem palıra puşlasan, çihimiş laşa yevır, kayalla çaksa ükrin.*" (İSS2, 169) "Etrafta kara bulutlar belirmeye başlayınca, inatçı at gibi ileriye doğru koştu."

"*Esir te man maylah şuhışlani avan, Zahar Pavloviç.*" (İSS2, 172) "Sizin de benim gibi düşünmeniz iyi Zahar Pavloviç."

3.8.2.3. Sepeb-Amaç Bilidren Edatlar

3.8.2.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde Sebep-Amaç Bilidren Edatlar

İdil Bulgar Türkçesinden kalan metinlerin söz varlığının içerisinde sebep bildiren edatlara rastlanılmamıştır.

3.8.2.3.2. Çuvaş Türkçesinde Sebep-Amaç Bildiren Edatlar

Çuvaş Türkçesinde sebep bildiren *valli* "için", *pirki* "..den dolayı, hakkında", *pula* "dolayı", *tese* "diye" vb. edatları bulunmaktadır (Durmuş, 2009: 520; Ersoy 2017: 419-423).

"*Şkul valli Mikula hıyın şurtne panı imiş.*" (İSS1, 13) "Okul için Mikula kendi evini vermiş imiş."

"*İnti, yultaşsem, hamır huşiri işsem pirki kalaşar.*" (İSS3, 451) "Şimdi, yoldaşlar, kendi aramızdaki işler için konuşalım."

"*Sirın ina ta reklama tese savınmallaççı...*" (İSS2, 103) "Siz ona da reklam diye sevinmeliydiniz."

"*Şavna pula timırşe alıran vişertrimır, niyeple te tupaymastpır.*" (İSS2, 278) "Bunun için demircilerin elinden açamadık, bir türlü de bulamadık."

3.8.2.4. Miktar Bilidiren Edatlar

3.8.2.4.1. İdil Bulgar Türkçesinde Miktar Bildiren Edatlar

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mezar taşlarının söz varlığının içerisinde miktar bildiren edatlara rastlanmamıştır.

3.8.2.4.2. Çuvaş Türkçesinde Miktar Bilidiren Edatlar

Çuvaş Türkçesinde miktar bildirme işlevinde "*taran*" "kadar", *şiti* "kadar", *yahñ* "kadar, yakın", *teri* "kadar", *hater* "kadar" edatları bulunur (Durmuş, 2009: 521).

"*Miŷ taran üsnĩ sili tĩrrillĩ kurĩk lĩpkĩ ŷilpe humhansa puŷ tayñĩn kurĩnat*". (İSS2, 309) "Boyum kadar büyümüş yulaf başaklarının tatlı esen rüzgarla eğildiği görülür."

"*Pitrav vĩl ŷav teri, ŷav teri layĩh aça*." (İY, 9) "Pitrav o bu kadar, bu kadar iyi bir çocuk."

"*ŷĩp ŷur ŷĩr tĩlnelle ŷĩr ŷĩnna yahñ kilçĩŷ*." (İSS3, 476) "Tam gece yarısı yaklaşık yüz kişi geldiler."

"*Ma tesen ŷem'ye teleyli ŷav hater*." (KV, 82) "Ne için aile talihli bu kadar."

3.8.2.5. Zaman Bildiren Edatlar

3.8.2.5.1. İdil Bulgar Türkçesinde Zaman Bildiren Edatlar

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde zaman edatı işlevi gören üç kelime tanımlanmıştır. Bunlar *aħirinte* "sonunda", *baçne* "başında" ve *iŷne* "içinde" edatlarıdır.

Aħirinte sözcüğü "son" anlamına gelen, Arapça kökenli *āħir* sözcüğünün üçüncü tekil şahıs iyelik eki ve yönelme hâli eki almasıyla oluşmuştur. Li (2004: 561-565) Türk lehçelerindeki *āħir* kelimesini "Sontaki Gibi Kullanılan Adlar" bölümünde incelemiş, bu sözcüğün Harezmi Türkçesinde, Çağatay Türkçesinde, Horasan Türkçesinde, Türkmen Türkçesinde, Yeni Uygur Türkçesinde, Özbek Türkçesinde, Kırım Tatar Türkçesinde, Kumuk Türkçesinde, Karaçay-Balkar Türkçesinde, Karakalpak Türkçesinde, Kazan Tatar Türkçesinde, Başkurt Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde bulunduğunu göstermiştir. Bu Türk lehçelerinde de üçüncü şahıs iyelik ile yönelme veya bulunma hâli ekleriyle beraber kullanılmıştır (Li, 2004: 561-565).

İdil Bulgar Türkçesinde bir ayın sonunda meydana gelen olayın zamanını, bu ayın adıyla ilgi hâli eki almaksızın isim tamlaması biçimde oluşturduğu yapıyla belirtir. Mezar taşlarının muhtevası sınırlı olduğu için yalnızca bu kullanım biçimi gözlense de farklı zaman dilimlerinin veya olayların son dönemini belirtmek için kullanılmış olması neredeyse şüpheye yer vermez.

"*rabi'ul ewwel ayħi 'aħirinte waf'āti baltĩ*"(DSWI: 42) "Rebiülevvel ayının sonunda vefat etti."

Bacne sözcüğü "baş" anlamına gelen *bac* sözcüğü ile üçüncü şahıs iyelik eki ve yönelme hâli ekinin birleşiminden oluşmuştur. Üçüncü şahıs iyelik eki Çuvaş Türkçesinde de olduğu gibi düşmüştür. Li (2004: 605) *bacne* yapısını "Son Takı Gibi Kullanılan Adlar" başlığı altında ele almış ve Türk lehçelerinde bu yapının değişkelerinin hal eki alıp son takı görevinde kullanıldığı söylemiştir.

Bu yapı Eski Uygur Türkçesinde, Harezmi Türkçesinde, Eski Kıpçak Türkçesinde, Eski Türkiye Türkçesinde, Çağatay Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde, Gagauz Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesinde, Horasan Türkçesinde, Türkmen Türkçesinde, Salar Türkçesinde, Yeni Uygur

Türkçesinde, Özbek Türkçesinde, Kırım Tatar Türkçesinde, Karay Türkçesinde, Kumuk Türkçesinde, Karaçay-Balkar Türkçesinde, Kazak Türkçesinde, Karakalpak Türkçesinde, Nogay Türkçesinde, Tatar Türkçesinde, Başkurt Türkçesinde, Baraba Tatar Türkçesinde, Kırgız Türkçesinde, Altay Türkçesinde, Sarı Uygur Türkçesinde, Hakas Türkçesinde, Şor Türkçesinde, Tuva Türkçesinde, Yakut Türkçesinde, Halaç Türkçesinde ve Çuvaş Türkçesinde de görülür (Li, 2004: 605-613).

İdil Bulgar Türkçesinde ay adlarıyla ilgi eki kullanılmaksızın isim tamlaması oluşturup, olayın ayın başında gerçekleştiğini gösterir.

"sefer ayuhi **bacne** eti" "Sefer ayının başında idi" (VBK: 166-167).

İşne sözcüğü "iç" anlamına gelen *iş* sözcüğü ile üçüncü şahıs iyelik eki ve yönelme yali ekinin birleşiminden oluşmuş, ancak iyelik eki düşmüştür (Tekin, 1988: 42). Li (2004: 654) Orhun Türkçesinden günümüze neredeyse bütün Türk lehçelerinde görülen sözcüğün hal eki alıp son takı gibi kullanıldığını söyler.

İç kelimesiyle ile kurulan edatlar sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde, Yenisey Yazıtlarında, Karahanlı Türkçesinde, Harezmi Türkçesinde, Eski Kıpçak Türkçesinde, Eski Türkiye Türkçesinde, Çağatay Türkçesinde, Osmanlı Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde, Güney Oğuz Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesinde, Horasan Türkçesinde, Türkmen Türkçesinde, Yeni Uygur Türkçesinde, Özbek Türkçesinde, Kırımçak Türkçesinde, Kırım Tatar Türkçesinde, Karay Türkçesinde, Kumuk Türkçesinde, Karaçay-Balkar Türkçesinde, Kazak Türkçesinde, Karakalpak Türkçesinde, Nogay Türkçesinde, Tatar Türkçesinde, Başkurt Türkçesinde, Baraba Tatar Türkçesinde, Kırgız Türkçesinde, Altay Türkçesinde, Sarı Uygur Türkçesinde, Yakut Türkçesinde, Dolgan Türkçesinde, Halaç Türkçesinde ve Çuvaş Türkçesinde de görülür (Li, 2004: 605-613).

İdil Bulgar Türkçesinde ay, yıl adlarıyla ilgi eki kullanılmaksızın isim tamlaması oluşturur ve olayın ayın içinde gerçekleştiğini belirtir.

"wafat balt[u]wi (tā)rīh c[i]yet[i] cūr (wā)n altışi cāl muharam ayh[i] **işn[e]**" (VBK: 10) "vefat ettiği tarih yedi yüz on altıncı yıl muharrem ayının içinde /ayındadır."

"wafāti b[a]ltuwi tārīh ciyeti cūr wān t[o]h[u]r cāl **işne**" (VBK: 119) "Vefatının olduğu tarih yedi yüz on dokuzuncu yılın içinde(dir) / yılda."

3.8.2.5.2. Çuvaş Türkçesinde Zaman Bildiren Edatlar

Çuvaş Türkçesinde zaman belirtme işlevinde *puşlasa* "itibaren", *kaşa* "süresince", *kaşıpe* "süresince", *vara* "sonra", *hiriş* "civarları, doğru", *huta* "boyu", *hişşın* "sonra" (Durmuş, 2009: 521, Ersoy, 2017: 409-419) edatları bulunur.

"İr **puşlasa** şırleççen / Şav şın piççen işleni." (AP, 5) "Sabahtan akşama kadar / Bu adam tek başına çalışmış."

"Anne şır **kaşa** surihpa atasrı, ahlatsa sıvları." (AÇ, 58) "Annem gece boyunca sayıkladı, inleyerek nefes aldı."

"Şapah kun **kaşıpe** akara pulsa ivinni şinterçi." (İSS3, 370) "Böylece gün boyunca ekim işlerindeydi ve yorgun düştü."

"**Vara**, çıvaşsem viliren hıranine astusa, vilni şın pek pulsa vırtri." (İSS1, 76) "Daha sonra Çuvaşların ölüden korktuğunu hatırlayıp ölmüş insan gibi yattı."

"İre **hiriş** pır sovhoza şitrimir." (AÇ, 225) "Sabaha doğru bir çiftliğe yetiştik."

"Vaymistrov ina şır **huta** çirmantarassın pulman intı." (İSS3, 265) "Vaymistrov onu gece boyunca rahatsız etmek istememiş."

"Mikula **huşşın** Anuk ta taşlama tuhrı." (İSS2, 143) "Mikola'dan sonra Anuk da dans etmeye çıktı."

3.8.2.6. Yön ve Sınırlama Bilidiren Edatlar

3.8.2.6.1. İdil Bulgar Türkçesinde Yön ve Sınırlama Bildiren Edatlar

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde yön ve sınırlama bildiren edatlar tanıklanmamıştır.

3.8.2.6.2. Çuvaş Türkçesinde Yön ve Sınırlama Bildiren Edatlar

Çuvaş Türkçesinde yön ve sınırlama işlevinde *vitir* "içinden", *tavra* "etrafında", *hiriş* "karşısında", *tirih* "boyunca", *urlı* "baştan başa, boyunca", *teri* "kadar", *yahın* "yakın", *şiti* "kadar", *şite* "kadar", *şitiççen* "değin, kadar" (Ersoy, 2017: 408-413; Durmuş, 2009: 521) edatları bulunur.

"Pişse *şitni ulmisen te / Vırri vitir kurinat*." (AP, 64) "Kızarıp yetmiş elmaları da / (Bahçenin) içinden berrakça görünürler."

Pitım kartış tavra şırasa *şavrınçış, vl'ih çunne kurmarış*." (İSS2, 377) "Bütün avlunun etrafını aradılar, hayvanları görmediler."

"Şav *vihitra ştappan urhamaha hiriş sikri*." (İSS1, 23) "Bu vakitte Ştappan argımağa karşı zıpladı."

"Vişem Mın Şaval¹⁵¹ *tirih* 15 kilometra *yahın tışlaşşı, yalpa yal huşşı* 3—5 kilometrtan *ıtla mar*." (ÇV, 109) "Onlar Mın Şaval boyunca 15 kilometreye yakın uzarlar, köyler arası 3-5 kilometreden fazla değil."

"Atıl *urlı hıvnı timir kiper tılınçe Vanyuk ahiltatsa kulsa yaçı*." (İSS2, 548) "İdil boyunca yerleştirilmiş demir köprüünün üstünde Vanyuk yüksek sesle güldü."

"Berlinran Leningrada *şiti şuran teni pekeh utsa tuhrım*." (İY, 38) "Berlin'den Leningrat'a kadar yürüyerek gittim."

"Şivihri yala *şitiççen kaysa pıhas mar-i*?" (İSS1, 154) "En yakın köye değin gidip bakmayacak mısın?"

3.8.2.7. İlgililik Bildiren Edatlar

3.8.2.7.1. İdil Bulgar Türkçesinde İlgililik Bildiren Edatlar

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde ilgilik bildiren edatlar tanıklanmamıştır.

3.8.2.7.2. Çuvaş Türkçesinde İlgililik Bildiren Edatlar

Çuvaş Türkçesinde ilgililik bildirme işlevinde *şinçen* "hakkında" ve *pirki* "hakkında" edatları (Durmuş, 2009: 521) bulunur.

"Kun *şinçen hâleh jurnala şıras pulat*." (AÇ, 185) "Bunun hakkında hemen dergiye yazmalıyız."

"İnti, *yultaşsem, hamır huşiri işsem pirki kalaşar*." (İSS3, 451) "Şimdi, yoldaşlar, kendi aramızdaki işler hakkında konuşalım."

¹⁵¹ Yer adı.

3.8.2.8. Nispet Bildiren Edatlar

3.8.2.8.1. İdil Bulgar Türkçesinde Nispet Bildiren Edatlar

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde nispet bildiren edatlar tanıklanmamıştır.

3.8.2.8.2. Çuvaş Türkçesinde Nispet Bildiren Edatlar

Çuvaş Türkçesinde nispet bildirme işlevinde *tīrīh* "göre" ve *kura* "göre" edatları (Durmuş, 2009: 522) bulunur.

"İna **kura** Natyuşpa Anahvis te huskalma hīymaššī." (İSS3, 9) "Ona göre Natyuşla Anahvis de hareket etmeye cürret edemediler."

"Kalašsa tatīlnī **tīrīh**, aššī un patne nihšan ta kilmelle mar." (İSS2, 166) "Anlaşmaya göre, babası asla onun yanına gelmemeli."

3.8.2.9. Karşıtlık Bildiren Edatlar

3.8.2.9.1. İdil Bulgar Türkçesinde Karşıtlık Bildiren Edatlar

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde zıtlık, karşıtlık bildiren edatlar tanıklanmamıştır.

3.8.2.9.2. Çuvaş Türkçesinde Karşıtlık Bildiren Edatlar

Çuvaş Türkçesinde zıtlık, karşıtlık bildiren *hīrīš* "karşın" (Durmuş, 2009: 522) edatı bulunur.
"vīl pītīm yal halīhne sana **hīrīš** tīratma pultari." (TYH, 164) "O bütün köy halkını sana karşı durdirmayı başaracak."

3.8.2.10. Başkalık Bildiren Edatlar

3.8.2.10.1. İdil Bulgar Türkçesinde Başkalık Bildiren Edatlar

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde başkalık bildiren edatlar tanıklanmamıştır.

3.8.2.10.2. Çuvaş Türkçesinde Başkalık Bildiren Edatları

Çuvaş Türkçesinde başkalık bildiren *pušne* "başka" (Durmuş, 2009: 521) edatı bulunur.
"Avlanas tesen, sansīr **pušne** te hīr pariš-ha." (İSS1, 231) "Evlenmek için, senden başka kız verildi."

3.9. Sıfatlar

Soyut isimleri ve somut isimleri sorma, yer belirtme, sayı belirtme, niteleme, belirtme gibi bakımlardan nitelendiren sözcük türüne sıfat denir (Korkmaz, 2019: 210).

3.9.1. Niteleme Sıfatları

Varlıkları hâl, şekil, renk gibi yönlerden niteleyen sıfat çeşidine niteleme sıfatı denir (Korkmaz, 2019: 186).

3.9.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Niteleme Sıfatları

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mezar taşlarının söz varlığı içerisinde nitelik bildiren *fānī* "ölümlü", *bākī* "ebedî, ölümsüz" (VBK: 184, 196, 198); *hayrātlu* "hayır sahibi", *berekātlu* "bereketli" (VBK: 190-191); *k[i]çī* "küçük" (VBK: 154-155), *mūn* (VBK: 190) "büyük" sıfatları bulunur.

'ulamāsemne seven mescidesemne 'imaret tanan ekil hayrātlu elüwi berekātlu mūn suwār yālī 'ali h[o]wāce awli atrac howāce awli abū-beker howāce awli alıp howāce belüwi kü' Alimleri seven, mescitler imaret eden, çok hayratlı, eli bereketli, Büyük Suvar köyünden Ali Hoca oğlu Atraç Hoca oğlu Ebubekir Hoca oğlu Alıp Hocanın mezar taşıdır bu." (VBK: 190-191).

"fānī d[ü]nyeren k[ö]welç[e] bākī āh[i]r[e]t[e] b[a]t[u]wi..." "Ölümlü dünyadan göçüp bakî ahirete varması..." (YWE: 146-147; VBK: 96; DSWI: 38).

lārīh[a] c[i]yeç[i] cūr h[i]r[i]h t[o]h[u]r cāl ayh[i] rabi'ul... ayh[i] ... k[ü]wen ayh[i] hān k[ü]wen eç[i] k[i]çī ern[e] k[ü]w[e]n eç[i]" "Tarihte yedi yüz kırk dokuzuncu yıl, Rebiül... ayının günü, ayı kan günü idi küçük Cuma (perşembe) günü idi." (VBK: 154-155).

3.9.1.2. Çuvaş Türkçesinde Niteleme Sıfatları

Çuvaş Türkçesinde niteleme görevinde *mīn* "büyük", *piçk* "küçük", *kişin* "küçük", *irī* "iyi", *usal* "kötü", *hitre* "güzel", *aslī* "büyük", *hura* "kara", *şurī* "beyaz", *hīrlī* "kırmızı", *kīvak* "mavi", *sarī* "sarı", *harsīr* "çalışkan, canlı", *hastarlī* "yetenekli" vb. gibi varlığın niteliğini belirten sıfatlar bulunur.

"Aslī ivl šem'yeren uyrīlsa tuhnī çuhne ittisem ina kil-şurt şavırma pulışnī, pīr-pīrne şuka yulma paman." (ÇV, 170) "Büyük oğul baba evinden ayrıldığı zaman diğerleri ona ev bark kurması için yardım edermiş, birbirlerin savrulup gitmelerine izin vermezlerim."

"...hura pīlīsem šiltīrsene hupīrlanipe vīhīta çuhlaymarī." (İSS2, 7) "...kara bulutlar yıldızları kapladığından vakit anlaşılamadı."

"Şīklet sar kayık šīmīl šunatne / Kītse ilüšīn sıvlīmīl ire." (KV, 14) "Yükseltir sarı kuş hafif kanatlarını / Bekleyiverirken nemli sabahı."

"İki şurī pīlīş çeçeksem šine lara-lara malalla vişse kayriş." (AÇ, 51) "İki beyaz kelebek çiçeklerin üstüne kona kona uçup gitti."

"Ep sana irī šin pul teseççī." (İSS3, 543) "Ben sana iyi insan ol demiştim."

"Sap-sar hitre hīrīme / Şiç şul huşşi ep kurman." (AP, 22) "Sapsarı güzel kızımı / Yedi yıldan fazladır ben görmemişim."

3.9.2. Belirtme Sıfatları

Şahısları, nesneleri vb. unsurları karşılayan, isimleri sayı, soru, belirsizlik, işaret yönünden gösteren sıfat türüne belirtme sıfatı denir (Korkmaz, 2019: 90).

3.9.2.1. İşaret Sıfatları

Çeşitli nesneleri, varlıkları yer, zaman ve uzaklığı bakımından işaret edip belirten sıfatlara işaret sıfatı denir (Korkmaz, 2019: 164).

3.9.2.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde İşaret Sıfatları

İdil Bulgar Türkçesinde açık bir biçimde tanıklanan belirtme sıfatı bulunmamakla birlikte, *wal* "o" (Çuv. *vıl* "o") kelimesi iki kez geçer. Erdal (1993: 99) bunlardan birincisinin ad niteleyeni olduğunu söyler. Bu örneklerde, açık bir biçimde sıfat olarak kullanılıp kullanılmadığı anlaşılmayan bu kelimenin İdil Bulgar Türkçesinde sıfat olarak da kullanılmış olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

"*w[a]l hlr k[e]m k[ö]rse w[a]h[i]r f[a] 't[i]ha s[u]r[e]t[e], w[a]l...* (DSWI: 42; YWE: 36, 37)
"O ... kim görse okur fatiha suresi o..."

Bunların dışında yazıtlarda sıkça geçen ve işaret zamiri işlevinde kullanılan *kü*'nün "bu" (Çuv. ku "bu") de İdil Bulgar Türkçesinde sıfat olarak kullanıldığını düşünmek zor olmayacaktır.

3.9.2.1.2. Çuvaş Türkçesinde İşaret Sıfatları

Çuvaş Türkçesinde belirtme sıfatı işlevinde *vıl* "o", *ku* "bu", *hay* / *hayhi* "o", *şak(ı)* "bu", *şav(ı)* "o", *leş* "öbür" (Ersoy, 2017: 170) gibi kelimeler kullanılır.

"*Vunşiç şula şitiçen / Üstertüm ep vıl hıre,*" (AP, 28) "On yedi yaşına değene kadar / Büyüttüm ben o kızı."

"*Usal mar-şi ku yıtı?*" (AP, 10) "Kötü değil mi bu köpek?"

"*Hayhi tihir tivanran / Çi kişinni - şuk pulat'.*" (AP, 24) "Bu dokuz kardeşten / En küçüğü yok olur."

"*Şak simahsene Ali / Nihışan asran yaman.*" (AP, 79) "Bu sözleri Ali / Hiçbir zaman unutmamış."

"*Leş tınçene kuşma hatırlenetip.*" (İSS1, 272) "Öbür dünyaya göçmeye hazırlanıyorum."

"*Yurat' man teleye vıl şav vıhıtra plita ayne vut çirtme ilkıreymen pulni.*" (TKM, 6) "Şansımı seveyim, o bu vakitte ocak altında ateş yakmayı başaramamışım."

3.9.2.2. Sayı Sıfatları

Nesneleri, varlıkları sıra, miktar, üleştirme vb. yönlerden niteleyen sıfatlara sayı sıfatı denir (Korkmaz, 2019: 206).

Asıl Sayı Sıfatları

Soyut ve somut olan isimlerin sayılarını belirten sıfatlara asıl sayı sıfatları denir (Korkmaz, 2019: 79).

3.9.2.2.1. İdil Bulgar Türkçesinde Asıl Sayı Sıfatları

İdil Bulgar Türkçesinde tanıklanan *b[i]r(im)* "bir(inci)" (VBK: 114-115), *eki* "iki" (VBK: 90-91), *weç(im)* "üç(üncü)" (VBK: 162-163), *t[ö]wet(im)* "dört(üncü)" (VBK: 170-171), *bel(iç)* "beş(inci)" (VBK: 140) / *b[i]yel(im)* "beş(inci)" (VBK: 134-135), *altı* "altı" (VBK: 58-59), *ciyeti* "yedi" (VBK: 64-65) / *ciyeçi* "yedi" (VBK: 86-87) / *ceti* "yedi" (VBK: 168-169) / *c[e]ç[i]* "yedi" (VBK: 114-115), *sekir* "sekiz" (VBK: 190-191), *tohür* "dokuz" (VBK: 182-183) / *tohur* "dokuz" (VBK: 56-57), *wān* "on" (VBK: 184-185) / *wan* "on" (VBK: 174-175), *wān töwet(im)* "on dört(üncü)" (VBK: 124-125), *wān bir* "on bir" (VBK: 192-193), *wān biyel* "on beş" (VBK: 122-123) / *wan bel(im)* "on beş" (VBK: 178-179), *wān altı(şı)* "on altı(cı)" (VBK: 72-73), *wan ciyeti(ş)* "on yedinci" (VBK: 174-175), *wān s[e]k[i]r* "on sekiz" (VBK: 144), *wān t[o]h[u]r* "on dokuz" (VBK: 119), *ciyerme* "yirmi" (VBK: 130-131), *c[i]r[e]m ek[i](ş)* "yirmi iki" (VBK: 76-77), *c[i]y[e]rm[e]*

t[ö]wet(im) "on dört(üncü)" (VBK: 170-171), *ciyerme*¹⁵² *b[i]yel(im)* "yirmi beş(inci)" (VBK: 64-65), *ciyerme ciyeti* "yirmi yedi" (VBK: 120-121), *ciyerme sek[i]r* "yirmi sekiz" (VBK: 64-65), *wo[tu]r* "otuz" (VBK: 146-147), *w[o]t[u]r ek[i](ş)* "otuz iki" (VBK: 68-69), *wo[tu]r alt[i](ş)* "otuz altı(ıncı)" (VBK: 68-69), *wo[tu]r c[i]yeti(ş)* "otuz yedi(nci)" (VBK: 84-85), *w[o]t[u]r sek[i]r* "otuz sekiz", *h[ı]r[i]h* "kırk" (VBK: 88-89), *h[i]r[i]h b[i]r(im)* "kırk bir(inci)" (VBK: 114-115), *h[i]r[i]h s[e]k[i]r* "kırk sekiz" (VBK: 114-115), *h[i]r[i]h t[o]h[u]r* "kırk dokuz" (VBK: 154-155), *ellü* "elli" (VBK: 144), *el[ü] eki* "elli iki" (VBK: 90-91), *elü alt[i](ş)* "elli altı(ncı)" (VBK: 116-117), *elü s[e]k[i]r* "elli sekiz" (VBK: 134), *sek[i]r wān* "seksen" (VBK: 52-53), *toh[u]r wān* "doksan" (VBK: 54-55), *cūr* "yüz" (VBK: 186-187), *altı-cūr* "altı yüz" (VBK: 184-185), *ciyeti cūr* "yedi yüz" (VBK: 190-191) gibi sayılar bulunur.

Yukarıda verilen sayılar doğrudan sayı sıfatı işlevinde değil de sıra sayı sıfatı olarak kullanılmıştır, ancak Türk dilinin genel kuralları göz önüne alındığında bu sayıların sayı sıfatı olarak kullanılmış olduğu açıktır.

3.9.2.2.2. Çuvaş Türkçesinde Asıl Sayı Sıfatları

Çuvaş Türkçesinde sayı sıfatı işlevinde *pīr* "bir" (ÇTS: 483), *iki* "iki" (ÇTS: 195), *višī* "üç" (ÇTS: 141), *tīvatī* "dört" (ÇTS: 698), *pilīk ~ pillīk* "beş" (ÇTS: 493), *ultī* "altı" (ÇTS: 781), *šiçi ~ šiçi* "yedi" (ÇTS: 661), *sakīr ~ sakkīr* "sekiz" (ÇTS: 558-559), *tīhīr* "dokuz" (ÇTS: 712), *vunī* "on" (ÇTS: 146), *vunpīr* (İSS3, 155) "on bir", *vunikkī* (İSS3, 119) "on iki", *vunvišī* (İSS3, 74) "on üç", *vuntīvatī* (İSS1, 424) "on dört", *vunpilīk* (İSS1, 277) "onbeş", *vunultī* (İSS3, 473) "on altı", *vunšiçi* (İSS1, 5) "on yedi", *vunsakīr* (İSS2, 568) "on sekiz", *vuntīhhīr* (İSS3, 62) "on dokuz" *šīrim* "yirmi" (ÇTS: 658), *vītir* "otuz" (ÇTS: 127), *hīrīh* "kırk" (ÇTS, 2019: 846), *allī* "elli" (ÇTS: 41), *utmīl* (İSS1, 246) "altmış", *šitmīl* (İSS1, 437) "yetmiş", *sakīrvunī* (İSS2, 218) "seksen", *tīhīrvunī* (İSS2, 536) "doksan", *šīr* "yüz" (ÇTS: 651), *ikšīr* (İSS2, 399) "iki yüz", *pin* (ÇV, 28) "bin" vd. gibi sayılar kullanılır.

"**İk-viš** kuntan timiršem / Çinçiş pirin pattıra." (AP, 41) "İki üç günde demirciler / Çağırıldılar bizim baturu."

"*Un hiššīn vunpīr šinna*:" (İSS3, 155) "Ondan sonra on bir insana:".

"*Hayhi tīhīr tīvanran / Çi kišīnni - šuk pulat*:" (AP, 24) "O dokuz kardeşten / En küçüğü yok olur."

"*Paçiškī, kīryve pıarni intī ultī kun...*" (AÇ, 168) "Papazın, damadı saklaması şimdi altı gündür..."

Sıra Sayı Sıfatları

Sıra kavramını gösteren sıfatlara sıra sayı sıfatı denir (Korkmaz, 2019: 213).

3.9.2.2.3. İdil Bulgar Türkçesinde Sıra Sayı Sıfatları

İdil Bulgar Türkçesinde sıra sayı sıfatları sayılara -Im, -ç, -ş ve -Inç eklerinin eklenmesiyle¹⁵³ (Tekin, 1988: 40) ya da eksiz olarak oluşturulur.

"*wafāt baltuwi tārīh ceyeti cūr ciy[e]r[i]m alışı cāl şafar ayhi ciy[e]r[i]m alışı küwen eti*" (YWE: 124-125) "Vefat ettiği tarih yedi yüz yirmi altıncı yıl, sefer ayının yirmi altıncı günü idi."

¹⁵² Tekin (1988: 64) bu sözcüğü *cīrem* biçiminde okumuştur, ancak arap harfli metin incelendiğinde *ciyerme* biçiminde okumanın daha doğru olduğu anlaşılmaktadır

¹⁵³ Detaylı bilgi için 3.3.1.1.3., 3.3.1.1.4. ve 3.3.1.1.5. bölümlere bakınız.

"*fānī dūnyēre[n] bākī āhiret[e] b[a]t[u]wi tārīh al[t][i] (cūr) toh[u]r wān al[fi]ş cāl et[i]*" "Fani dünyadan baki ahirete vardığı tarih altı yüz doksan altıncı yıl idi." (VBK: 54-55).

"*tārīh[a] c[i]yeç[i] cūr h[i]r[i]h t[fo]h[u]r cāl ayh[i] rabi'ul... ayh[i] ... k[ü]wen ayh[i] hān k[ü]wen eç[i] k[i]çī ern[e] k[ü]w[e]n eç[i]*" "Tarihte yedi yüz kırk dokuzuncu yıl, Rebiül... ayının günü, ayı kan günü idi küçük Cuma (perşembe) günü idi." (VBK: 154-155).

"*[dūnyē]r[ē]n k[ö]w[e]l[ç]s[e] ahirete batıwi h[i]cretren alı cūr tohur wānum cāl şābān ayhī b[e]ll[i]nci küwen eti*" (VBK: 56; DSWI: 38) "Dünyadan göçüp ahirete varması hicretten (sonra) altı yüz doksanıncı yıl şaban ayının beşinci günü idi."

"*ramazān ayh[i] b[e]ll[i] küwen et[i]*" "Ramazan ayı(nın) beşinci gün(ü) idi" (VBK: 140).

"*tār[i]ha c[i]yeti cūr ellü wec[i]m cāl şaval [ayhī] w[a]n b[i]lyell[i]m k[ü]wen w[a]fātī b[a]lt[i]*" "Tarihte yedi yüz elli üçüncü yıl, Şevval ayı(nın) on beşinci gün(ü) vefat etti." (DSWI: 42; VBK: 92-93)

3.9.2.2.4. Çuvaş Türkçesinde Sıra Sayı Sıfatları

Çuvaş Türkçesinde sıra sayı sıfatları sayı adlarına +miş ekinin ve seyrek olarak da +Im ekinin eklenmesiyle oluşturulur (bk. Ersoy, 2017: 176-177). İdil Bulgar Türkçesinde sıra sayıları türeten +Im eki bazı örneklerde korunmuştur. *tivattim şul* "dördüncü yıl" (ÇTS: 698), *vişim kun* (Sergeyev vd., 2012: 330) "Evvelki gün".

"*Pirrimiş payı 1956 şulta, ikkimiş 1970 şulta virişla şavinsa tuhnı.*" (Çuv, 26) "Birinci kısmı 1956 yılında, ikincisi 1970 yılında Rusça basıldı".

"*İkkimış hut vıl ina kaçça tuhsan, Mihha kilinçe, kurçı.*" (İSS1, 50) "İkinci kez onu evlendiğinde, Mihha'nın evinde gördü".

"*Un şinçen afişsençe te şirnı, tsirkra ta vişşimış kaş kalaşatpır.*" (İSS1, 392) "Onun hakkında afişlerde de yazmış, sirkte üçüncü gün konuşuruz".

"*Tivattimış klasra puşı virin şuk pulsın ta, ikı pallaman şın Anukpa Kiteruka hiysen virinşene paçış.*" (İSS1, 547) "Dördüncü sınıfta boş yer olmayınca iki yabancı kişi Anuk ile Kitruk'a kendi yerlerini verdiler".

"*Pillikmiş kineke Zina savnı upışkine Vanyuka şırama tuhsa kaynipe vişlenet.*" (İSS1, 11) "Beşinci kitap Zina'nın sevdiği kocası Vanyuk'u aramaya çıkmasıyla son buluyor".

"*Şavna epir şırma tınnı ulttimış kineke sipikışençen te kurma pultaratpır.*" (İSS1, 12) "Bunu, bizim yazmaya başladığımız altıncı kitabın bölümlerinden de görmemiz mümkündür".

Üleştirme Sayı Sıfatları

İlgili olduğu valığı sayı yönünden ayırma, bölme, paylaşırma vb. yönlerden gösteren, açıklayan sıfatlara üleştirme sıfatı denir (Korkmaz, 2019: 237).

3.9.2.2.5. İdil Bulgar Türkçesinde Üleştirme Sayı Sıfatları

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mevcut metinlerin söz varlığında üleştirme sayı sıfatı işlevinde bir kelime tanıklanmamıştır.

3.9.2.2.6. Çuvaş Türkçesinde Üleştirme Sayı Sıfatları

Çuvaş Türkçesinde üleştirme sayı sıfatları sayı adlarına +er ve +şAr eklerinin getirilmesi ile türetilir, +er eki yalnızca *pır* "bir" sayısına eklenir (Ersoy, 2017: 179).

"*Tivat-pil'k hüşi umınçe p'irer vuçah tusa, apat pişerme k'ıvayt çirtriş.*" (İSS1, 138) "Dört-beş kulübenin önünde birer ocak yapıp yemek pişirmek için ateş yaktılar."

"*Ançah ukşa sahallipe ikşer k'irepenkke saħır, vunşar k'irepenkke k'irpe, p'irer k'irepenkke h'ivelşavriniş ş'ivı k'ına tıyançış.*" (İSS1, 613) "Ancak paranın az olmasından dolayı ikişer kilo şeker, onar kilo bulgur, birer kilo ayçiçek yağı yalnızca aldılar."

"*Epir un patinçe vunpilikşer, vunsakırşar sehet işleni.*" (İSS2, 241) "Ben onun yanında on beşer, on sekizer saat çalışmışım."

"*Tihir çaplı t'ivana / Tihirşar hut çuptivat.*" (AP, 31) "Dokuz namlı kardeşi / Dokuzar kez kez öper."

3.9.2.2.7. Kesir Sayı Sıfatları

Varlıkların sayısal olarak bir kısmını gösteren, bütün sayıların bir parçasını belirten sayı sıfatlarına kesir sayı sıfatları denir (Korkmaz, 2019: 175).

3.9.2.2.8. İdil Bulgar Türkçesinde Kesir Sayı Sıfatları

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mevcut metinlerin söz varlığında kesir sayı sıfatı işlevinde bir kelime tanıklanmamıştır.

3.9.2.2.9. Çuvaş Türkçesinde Kesir Sayı Sıfatları

Çuvaş Türkçesinde kesir sayı sıfatları yapılırken payda paydan sonra gelir ve payda -miş ekini alır: "*p'irre pillikmiş*" "beşte bir" (Ersoy, 2017: 180). Bunların dışında nesnenin bir kısmını belirtmek için *şur(ı)* "yarı" ve *çirik* "çeyrek" gibi sıfatlar da kullanılır.

"*Şavintanpa çirik imir itla vıl 'Sovetsen tirlı organışençe, rayhaşatra, KPSS raykomınçe işleni.*" (İSS1, 5) "O zamandan beri çeyrek asırdan fazla bir süredir Sovyetlerin çeşitli organlarında, ilçe merkezinde, KPSS bölge komitesinde çalıştı."

"*Şur kun işlenişin şur hak tületçış.*" (İKŞ, 60) "Yarım gün çalışma için yarım yevmiye ödediler."

3.9.2.3. Soru Sıfatları

Soru sıfatları ismin durumunu, sayısını, zamanını ve yerini soru yoluyla gösteren sıfat çeşitleridir (Korkmaz, 2019: 216).

3.9.2.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde Soru Sıfatları

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mevcut metinlerin söz varlığında soru sıfatı işlevinde bir kelime tanıklanmamıştır.

3.9.2.3.2. Çuvaş Türkçesinde Soru Sıfatları

Çuvaş Türkçesinde *mın* "hangi", *mişe* "kaç", *yepke* "nasıl", *mın çuhlı* "ne kadar", *hiş* "hangi", *işti* "neredeki" (Durmuş, 2009: 199; Ersoy, 2017: 181) gibi soru sıfatları bulunur.

"*Hiş kun tavrınassa kalamariş te, numay purınas şukki pallı.*" (İSS3, 439) "Hangi gün döneceğini söylemediler, çok yaşamayacağı belli."

"*Mın siltavşın sana p'irerme tapınnı?*" (İSS2, 164) "Hangi sebeple seni bitirmeye girişmiş."
"*Un upışki av yepke pattir ikken.*" (İSS3, 672) "Onun kocası nasıl kahraman imiş."

"*Şak hurama patıncı lıp-lapsem şul-pıransene ataştarni şinçen min çuhli halap şuk-şi?*" (İSS2, 451) "Bu karaağacın yanındaki alçakların yoldan gidenlerin yolunu şaşırttığı hakkında ne kadar hikâye var?"

"*Untanpa mişe şul irtri ĩntı, vıl purpır çireren tuhmarı.*" (İSS2, 144) "O zamandan kaç yıl geçti şimdi, o yine de yürekten çıkmadı."

"*Vıl işti pasarta tınine kam pılet.*" (İSS2, 97) "Onun hangi pazarda olduğunu kim bilir".

3.9.2.4. Belirsizlik Sıfatları

Şahısları, eşyaları ve diğer kavramları gösteren isimleri; miktar, sayı vb. yönlerden ana çizgileriyle gösteren sıfatlara belirsizlik sıfatları denir (Korkmaz, 2019: 89).

3.9.2.4.1. İdil Bulgar Türkçesinde Belirsizlik Sıfatları

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mevcut metinlerin söz varlığında belirsizlik sıfatı işlevinde bir kelime tanıklanmamıştır.

3.9.2.4.2. Çuvaş Türkçesinde Belirsizlik Sıfatları

Çuvaş Türkçesinde belirsizlik sıfatı işlevinde *kaşni* "her", *kışt* "biraz", *temişe* "birkaç", *nimñle* "hiçbir", *mıñpur* "bütün", *pur* "bütün", *tırlı* "türlü, çeşitli", *itti* "diğer", *hışpır* "bazı", *temñle* "birkaç", *tepır* "diğer", *numay* "çok", *pıñm* "bütün", *urıh* "başka", *çılai* "çok", *sahal mar* "az değil", *unaşkal* "öyle", *şaknaşkal* "şöyle, böyle", *kunaşkal* "böyle", *un pek* "böyle", *kun pek* "böyle", *şakın pek* "böyle" (Durmuş, 2009: 195) vb. edatlar bulunur.

"*Pur Çıvaş ta şılıhra, şelles pulmast Çıvaşa.*" (UL, 332) "Bütün Çuvaşlar günahla, acımaya gerek yok Çuvaşa."

"*Şır şinçe mıñpur huyha-suyha, şın mişkilne tısse irtterekensem leş tınçere ırılıh tupış.*" (İSS2, 264) "Yer yüzündeki bütün kaygılara, kederlere, insanların hakaretlerine dayananlar diğer dünyada iyilik bulacaklar."

"*Purpır yivıra hamır şine şeş iles kilmest man.*" (İSS2, 222) "Bütün yükü yalnızca kendi üstüme almak istemiyorum ben."

"*Kaşni şulah kile-kile kayatçı.*" (Aİ, 40) "Her yıl gele gele varırdım."

"*Kurati vıl inşetren, / Temişe şır şuhrımrın.*" (AP, 58) "Görür o uzaktan, / Birkaç yüz çağrımdan."

"*Şavıntanpa çirık imır itla vıl 'Sovetsen tırlı organışençe, rayhaşatra, KPSS raykomınçe işleni.*" (İSS1, 5) "O zamandan beri çeyrek asırdan fazla bir süredir Sovyetlerin çeşitli organlarında, ilçe merkezinde, KPSS bölge komitesinde çalıştı."

"*Epı türeh itti yalsene kayıttım.*" (İSS2, 217) "Ben doğrudan diğer köylere gidecektim."

"*Tepır pasartah ine iletтім.*" (İSS1, 512) "Diğer pazardan inek alıyordum."

"*Hu pek çuhının kil-şurtne şeş mar, pıñm purnışne şuntarsa yama tapınnı.*" (İSS2, 607) "Kendin gibi yoksulun evini-barkını tek değil, bütün hayatını yakıp yok etmeye çalışmışsın."

"*Numay tert kıtartrım ina.*" (İSS3, 9) "Birçok dert gösterdim ona."

"*...kartinışem tıvas kilmest pulsan, kirek mñle urıh işsem tıvr.*" (Aİ, 113) "Resim yapmak istemiyor iseniz, başka türlü işler yapınız."

"*Epı te kunaşkal inkek paçah kurmittım.*" (İSS2, 441) "Ben de böyle kötülük aniden görmeyecektim."

"Ançah **kun pek** ileme / Kuraymın es tñçire." (AP, 78) "Ancak bunun gibi güzelliği / Göremeyeceksin sen dünyada."

3.10. Zarflar

Sıfatların, fiillerin, sıfat-fiillerin ve zarf işlevindeki sözcüklerin anlamlarını miktar, yön, zaman, ölçü, araç, niteleme vb. yönlerden etkileyip belirgin duruma getiren kelime türüne zarf denir (Korkmaz, 2019: 258).

3.10.1. Tarz Zarfları

Fiillerin oluşum şekillerini, zarf ve sıfatların niteliklerini gösteren zarf türüne tarz zarfları denir (Korkmaz, 2019: 187).

3.10.1.1. İdil Bulgar Türkçesinde Tarz Zarfları

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mevcut metinlerin söz varlığında tarz zarfı işlevinde bir kelime tanıklanmamıştır.

3.10.1.2. Çuvaş Türkçesinde Tarz Zarfları

Çuvaş Türkçesinde tarz zarfı işlevinde *avan* "iyi", *layih* "iyi", *hivirt* "hızlı", *şimil* "kolay", *piççen* "yalnız", *pirle* "birlikte", *apla* "öyle", *harsırrın* "korkusuzca", *çin* "gerçekten", *ır-hayar* "iyi-kötü", *tiris* "doğru", *tiruk* "birden bire", *kilih* "boşu boşuna", *yivir* "ağır", *hutı* "sertçe", *sasartık* "ansızın" (Durmuş, 2009: 263; Ersoy, 2017: 232), vb. gibi tarz zarfları kullanılır.

"*Hulara nihşan pulman zabastovka taprannine avan pilet vil.*" (İSS2, 504) "Şehirde hiçbir zaman olmamış grevin başladığını iyi biliyor o."

"*Şır vişnipe şır kasnine kurman pulsın ta, un şinçen vulaman pulsın ta, şav işe vil layih virense şitri.*" (Aİ, 15) "Gece ölçtüğüyle gece kestiğini görmemiş ise de, onun hakkında okumamış ise de bu işi o iyi öğrendi."

"*Hivirt-hivirt tuhmasan, / Alıra pur man çukmar!*" (AP, 68) "Hızlıca çıkmazsan, / Elimdedir sopam".

"*İr puşlasa şirleççen / Şav şın piççen işleni.*" (AP, 5) "Sabahtan akşama kadar / Bu adam tek başına çalışmış."

"*Mihha unpa pirle apatlanasşinççi...*" (İSS2, 176) "Mihha onunla birlikte yemek istemişti."

"*Apla pulsın, an şilen,*" (AP, 33) "Öyle ise sinirlenme."

"*Epir, çinah ta, pır-pırne kurni.*" (İSS1, 111) "Biz, birbirimizi gerçekten görmüşüz."

"*Halih, epı Filipp Spiridonoviç kalasa panine tırışeh inlantim pulsın, esir temle, uhmahla yapala şutlasa kilarni.*" (İSS2, 214) "Millet, ben Filip Spiridonoviç'in söylediklerini doğruca anladıysam, siz nasıl ahmakça şeyi düşünüp çıkardınız."

3.10.2. Zaman Zarfları

Fiilin gösterdiği kılış ve oluşu zaman yönünden sınırlayan, belirgin hâle getiren zarf türlerine zaman zarfları denir.

3.10.2.1. İdil Bulgar Türkçesinde Zaman Zarfları

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mevcut metinlerin söz varlığında zaman zarfı işlevinde bir kelime tanıklanmamıştır.

3.10.2.2. Çuvaş Türkçesinde Zaman Zarfları

Çuvaş Türkçesinde zaman zarfı işlevinde *aval* "eskiden", *ilik* "önce", *hal* "şimdi", *inti* "şimdi", *iner* "dün", *vara* "sonra", *kişal* "bu yıl", *ku çuhne* "bu zamanda", *kullen* "her gün", *ir* "sabah", *piltir* "geçen sene", *şirle* "geceleyin", *tahşan* "bir zamanlar", *payan* "bugün", *kişir* "bu gece", *kaş* "akşam", *malan* "önceden" (Durmuş, 2009: 259) vb. kelimeler kullanılır.

"*İlik-aval* *şir* *şinçe* / *Aslı Atıl hırrınçe*, / *Purinnı, tet, pır çuhın*:" (AP, 5) "Çok eskiden yer yüzünde / Büyük İdil kenarında, / Yaşamış bir fakir:"

"*Hal* *kayır ta asırhama tırışır*." (İSS2, 50) "Şimdi gidin ve hatırlamaya çalışın."

"*İnti* *komitetri yultaşsem patne kayar*." (İSS2, 250) "Şimdi, komitedeki yoldaşların yanına gidelim."

"*Iner* *kaynı yikitsem* / *Namıs küçişı mana*." (AP, 13) "Dün gitmiş askerler / Utanç verdiler bana."

"*Yala vişem şirle tavrınçış*." (İSS1, 96) "Köye onlar geceleyin döndüler."

"*Anne manın urana pıhri, şavırkaları, ura sippine hutlatsa ilçi, vara sitirkaları*." (AÇ, 13) "Anne, benim ayağıma baktı, çevirdi, ayak bileğimi büktü, sonra ovdu."

"*Lavrskisem payan çirkive mın işpe kilnine kalasa parsan, simahne şapla vişleri*..." (İSS3, 28) "Lavrskiler bugün kiliseye ne işle geldiğini söyleyip, sözlerini şöyle tamamladı..."

"*Mihha asar-piser vişterse pinnine malan Tatyana kurçı*." (İSS1, 22) "Mihha'nın nasıl dizginlenmez bir şekilde fırlayıp gittiğini ilk önce Tatyana gördü."

"*Kişir man şintermelle* / *Vunik puşlı şilene*." (AP, 51) "Bu gece ben yenmeliyim / On iki başlı yılanı."

"*Natyuş ina tahşan şamrık çuhne kurnine kına astıvat*." (İSS3, 92) "Natyuş onu bir zamanlar, gençlik çağlarında gördüğünü hatırladı."

3.10.3. Miktar Zarfları

Bir fiilde, zarfta ya da sıfatta azlık-çokluk belirten, bunları azlık, çokluk yönünden pekiştiren, derece ve miktar ifade eden zarflara miktar zarfı denir (Korkmaz, 2019: 81).

3.10.3.1. İdil Bulgar Türkçesinde Miktar Zarfları

İdil Bulgar Türkçesinde miktar zarfı görevinde *ekil* "çok" (VBK: 190-191) kelimesi tanıklanmıştır. Tekin (1988: 191) Ana Bulgar Türkçesinde *ükil* biçiminde olduğunu ve Ortak Türkçede bulununan *üküşün* "çok" /l/ li karşılığı olduğunu söyler. Karahanlı Türkçesinde tanıklanan *ükül*-¹⁵⁴ "yığılmak, toplanmak" (Clauson, 1972: 106) fiili Ortak Türkçedeki *üküş* ve İdil Bulgar Türkçesindeki *ekil* sözcükleri ile ilgilidir. İdil Bulgar Türkçesindeki gibi /l/ li biçim DLT'de *ükil* "Kıpçak lehçesinde çok. "Çok kimseler" anlamına gelen ükil kişi denir." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 35) biçiminde Kıpçak Türkçesi unsuru olarak kayıtlıdır (bk. Tekin, 1988: 191). DLT'de Kıpçak

¹⁵⁴ Clauson (1972: 106) bu fiilin *ük-* fiilinden geliştiğini ve Hakas, Kuzey Doğu Koybal, Sagay Türkçelerinde *ü:-* biçiminde; Merkez-Kuzey grubu Kırgız ve Kazak Türkçelerinde *üyül-*; Kuzey Batı gurubu Kazak Türkçesinde *öyel-* biçiminde yaşadığını söyler.

Türkçesi unsuru olarak gösterilen *ükil* kelimesinin Bulgar Türkçesinden Kıpçak Türkçesine geçmiş bir ödünçlenme olması mümkün görülmektedir.

"*ulamāsemne sewen mescidsemne 'imaret tanan ekil hayrātlu eliwi berekātlu mūn suwār yāli 'ali howāce awli atraç howāce awli abūbeker howāce awli alıp howāce..*". "Âlimleri seven, mescitleri inşa eden, çok hayratlı, Büyük Suvar köyünden Ali Hoca oğlu Atraç Hoca oğlu Ebubekir Hoca oğlu Alıp Hoca..." (Tekin, 1988: 190-191, Hakimzyanov, 1986: 174).

3.10.3.2. Çuvaş Türkçesinde Miktar Zarfları

Çuvaş Türkçesinde miktar zarfı işlevinde *sahal* "az", *samay* "epey", *piti* "çok", *itla* "çok", *kışt* "biraz", *tem* "çok", *temiše* "birkaç", *numay* "çok", *tata* "daha" (Ersoy, 2017: 223; Durmuş 2009: 268) vb. gibi kelimeler kullanılır.

"*Tihir şinna purınma / Pit çaplı şurt tutarıp,*" (AP, 16) "Dokuz adama yaşamaları için / Çok büyük ey yaptıracağım."

"*...asra yulmalla tişlişsempe havhalantarsa ırıran ta ırı işsem tuma sahal vırentrim-i?*" (TYH, 204) "akılda kalacak / kalması gereken örneklerle ilham verip iyiden de iyi işler yapmayı az mı öğrettim?"

"*Pir is avan, iki is tata avanrah teşşi.*" (İSS1, 68) "Bir akıl iyi, iki akıl daha iyiymiş".

"*Numay tırlı halihpa, puyanni-çuhınnipe, uhmahhi-ışlipe, uşı kımıllipe, hutkukarpa ta tıl pulsa kurnı.*" (İSS1, 390) "Çok çeşitli halkla, zengini-fakiriyle, ahmağı-akıllısıyla, cömertlerle, cimrilerle denk düşmüş."

"*Vıl ikkişin huşşınçe itla ta pıśık uyırmlih pur pek sunçı.*" (İSS2, 79) "O ikisinin arasında çok büyük ayırım varmış gibi düşündü."

"*Samay kaysa ta hıśra urih sas-çü pulmanran vıl kıştah liplançı.*" (İSS1, 507) "Çok gidince arkada başka ses kalmadığı için o biraz sakinleşti."

3.10.4. Yer-Yön Zarfları

Fiilin belirttiği kılışın ya da oluşun mekân içinde yönü ile yerini gösteren zarf türüne yer zarfı denir (Korkmaz, 2019: 252).

3.10.4.1. İdil Bulgar Türkçesinde Yer-Yön Zarfları

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mevcut metinlerin söz varlığında yer-yön zarfı işlevinde bir kelime tanıklanmamıştır.

3.10.4.2. Çuvaş Türkçesinde Yer-Yön Zarfları

Çuvaş Türkçesinde yer-yön zarfı işlevinde *unta* "orada", *kunta* "burada", *malalla* "ileri", *kayalla* "geri", *iñşe* "uzak", *iñšetren* "uzaktan", *ayal* "aşağı", *kuntan* "buradan", *untan* "oradan", *iñšetren* "uzaktan", *niştan* "hiçbir yerden", *ništa* "hiçbir yere" (Durmuş, 2009: 266) vb. gibi kelimeler kullanılır.

"*Unta tiri urhamah / Aslati pek tulhırsa.*" (AP, 51) "Orda duracak argımak / Şimşek gibi gürleyip." *Pirınşın kunta ta katorga.*" (İSS2, 321) "Bizim için burada da kürek cezası var."

"*İki şuri pılış çeçeksem şine lara-lara malalla vişşe kayrış.*" (AÇ, 51) "İki beyaz kelebek çiçeklerin üstüne kona-kona ileriye uçup gittiler."

"*Epir taştan, inşetren / Şul şüreme tuhrimr,*" (AP, 24) "Biz dışarılardan, uzaktan / Yol yürümeye çıktık."

"*Kurati vıl inşetren, / Temişe şır şuhrimran.*" (AP, 58) "Görür o uzaktan, / Birkaç yüz çağrımdan."

"*Ana kursanah sister, kayalla an kiltir.*"(İSS3, 460) "Onu görür görmez haber ver, geri gelmesin."

3.10.5. Soru Zarfları

Soru zamirlerinden yararlanılarak fiillerin niteliğini, derecelerini, yerini, zamanını, yönünü soru biçiminde açıklayan zarf türüne soru zarfı denir (Korkmaz, 2019: 217).

3.10.5.1. İdil Bulgar Türkçesinde Soru Zarfları

İdil Bulgar Türkçesinden kalan mevcut metinlerin söz varlığında soru zarfı işlevinde bir kelime tanımlanmamıştır.

3.10.5.2. Çuvaş Türkçesinde Soru Zarfları

Çuvaş Türkçesinde soru zarfı işlevinde *hişan* "ne zaman", *išta* "nerede", *iştan* "nereden", *yeple* "nasıl", *minle* "nasıl", *minşin* "niçin" (Ersoy, 2017: 260) vb. gibi kelimeler kullanılır.

"*Hişan kilni esir?*"(İY, 33) "Ne zaman geldiniz siz?". "*Man yata iştan piletir?*" (İSS3, 6) "Benin adımı nereden biliyor?".

"*Patşana vıl mişkillat', / Yeple tüsin mişkila?*"(AP, 12) "Padişaha o hakaret eder, / Nasıl dayanacaksın hakarete?".

"*Minle hal'ççen asırhaman-ha epı ina?*"(İSS1, 148) "Nasıl şimdiye kadar hatırlamadım ben onu?".

"*Apla tesen, minşin kuşna manran pıtaratın?*" (İSS1, 184) "Öyleyse niçin gözünü benden kaçırdın?".

4. SONUÇ

4.1. Ses Bilgisi

İdil Bulgar ve Çuvaş Türkçelerinin, ses bilgisi özellikleri yönünden karşılaştırılmasıyla şu sonuçlara varılmıştır:

Ünlüler

İdil Bulgar Türkçesinde /a/, /ā/, /e/, /ē/, /ı/, /i/, /ī/, /o/, /ō/, /ö/, /ō/, /u/, /ū/, /ü/, /ū/ ünlüleri, Çuvaş Türkçesinde ise /a/, /e/, /i/, /ī/, /ı/, /i/, /u/, /ü/, /o/ ünlüleri bulunur.

1. İdil Bulgar Türkçesindeki /a/ sesi Çuvaş Türkçesinde /ı/ ve /u/ seslerine dönüşmüştür: İBT. *aw(ı)l* "oğul" (VBK: 94, 195) > Çuv. *ıvıl* "erkek çocuk, oğul, kayın birader" (ÇTS: 951), İBT. *altı* "altı" (VBK: 58 - 59) > Çuv. *ultı* "altı" (ÇTS: 781).

2. İdil Bulgar Türkçesindeki /ā/ sesi kısalarak Çuvaş Türkçesinde yer yer /a/ ve /u/ seslerine dönüşmüştür: İBT. *yāl* (VBK: 190) "köy, şehir" > Çuv. *yal* "köy" (ÇTS: 983); İBT. *wān* "on" (VBK: 122) > Çuv. *vunı* "on" (ÇTS: 146).

3. İdil Bulgar Türkçesindeki /e/ sesi Çuvaş Türkçesinde yer yer /a/, /i/ ve /ī/ seslerine dönüşmüştür: İBT. *ellü* "elli" (VBK: 144) > Çuv. *allı* "elli" (ÇTS: 41), İBT. *eki* "iki" (VBK: 90) > Çuv. *iki* ~ *ikkı* "iki" (ÇTS: 195); İBT. *c[i]r[e]m* "yirmi" (VBK: 76-77) > Çuv. *şirım* "yirmi" (ÇTS: 658).

4. İdil Bulgar Türkçesindeki /ı/ sesi Çuvaş Türkçesinde yer yer /i/ ve /ī/ seslerine dönüşmüştür: İBT. *aw(ı)l* "oğul" (VBK: 94, 195) > Çuv. *ıvıl* "erkek çocuk, oğul, kayın birader" (ÇTS: 951); İBT. *h[i]r[i]h* "kırk" (VBK: 178) > Çuv. *hırıh* "kırk" (ÇTS: 846).

5. İdil Bulgar Türkçesindeki /i/ sesi Çuvaş Türkçesinde yer yer /i/ ve /ī/ seslerine dönüşmüştür: İBT. *sekir* "sekiz" (VBK: 190-191) > Çuv. *sakır* ~ *sakkır* "sekiz" (ÇTS: 558-559), İBT. *ceti* "yedi" (VBK: 168-169) > *şıçı* ~ *şıççı* "yedi" (ÇTS: 661).

6. İdil Bulgar Türkçesindeki /ī/ sesi kısalarak yer yer /i/ ve /i/ sesine dönüşmüştür: İBT. *hır* "kız" (VBK: 146) > Çuv. *hır* "kız" (ÇTS: 844), İBT. *hırhüm* "cariye" (VBK: 62-63) > Çuv. *hırhım* "hizmetçi, cariyeye" (ÇTS: 838).

7. İdil Bulgar Türkçesindeki /u/ sesinin Çuvaş Türkçesinde /i/ ve /ī/ seslerine dönüştüğü gözlenmiştir: İBT. *tohur* (tohir (VBK: 182)) "dokuz" (VBK: 56 - 57) > *tihır* "dokuz" (ÇTS: 712); İBT. *berekātu* "bereketli" (VBK: 190 -191) > Çuv. *pereketli* "bereketli, bol, kazançlı; başarılı" (ÇTS: 479).

8. İdil Bulgar Türkçesindeki /ū/ sesinin kısalarak /i/ sesine dönüştüğü tespit edilmiştir: İBT. *mün* "büyük" (VBK: 190-191) > Çuv. *mın* "büyük, yüce; geniş, yaşça büyük" (ÇTS: 395).

9. İdil Bulgar Türkçesinde bulunan /ü/ sesinin /i/ sesine dönüştüğü tespit edilmiştir: İBT. *elüw* "el" (VBK: 190-191) > Çuv. *alı* "el" (ÇTS: 39).

10. İdil Bulgar Türkçesinde bulunan /ū/ sesinin kısalarak /i/ sesine dönüştüğü tespit edilmiştir: İBT. *cūr* "yüz" (VBK: 190-191) > Çuv. *şır* "yüz" (ÇTS: 651).

11. İdil Bulgar Türkçesinde bulunan /o/ sesinin /i/ sesine dönüştüğü tespit edilmiştir: İBT. *tohur* (tohir (VBK: 182)) "dokuz" (VBK: 56 - 57) > *tihır* "dokuz" (ÇTS: 712).

12. İdil Bulgar Türkçesinde bulunan /ö/ sesinin /i/ sesine dönüştüğü tespit edilmiştir: İBT. *töwet* "dört" (VBK: 170 -171) > Çuv. *tıvatı* ~ *tıvattı* "dört" (ÇTS: 698).

13. İdil Bulgar Türkçesindeki kelimelerin Çuvaş Türkçesindeki ardıllarında ünlü türediği saptanmıştır: İBT. *wān* "on" (VBK: 122) > Çuv. *vunĩ* "on" (ÇTS: 146).

14. İdil Bulgar Türkçesinde kelime içinde bulunan bazı ses gruplarının büzüştüğü saptanmıştır: İBT. *kūwen* "gün" (VBK: 190-191) > Çuv. *kun* (ÇTS: 336); İBT. *biyel* "beş" (VBK: 162-163) ~ *bel* "beş" (VBK: 177) > Çuv. *pilĩk* ~ *pillik* "beş" (ÇTS: 493).

15. İdil Bulgar Türkçesinde ve Çuvaş Türkçesinde damak uyumunun (kalınlık ve incelik uyumları) büyük oranda görülürken dudak uyumu (düzlük ve yuvarlaklık uyumları) dil içinde bir dizgeye dönüşmemiş; ancak seyrek bir biçimde görülür.

Ünsüzler

İdil Bulgar Türkçesinde /b/, /ç/, /d/, /f/, /ğ/, /h/, /h/, /h/, /k/, /k/, /l/, /m/, /n/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /w/, /y/, /z/, ünsüzleri; Çuvaş Türkçesinde : /b/, /ç/, /d/, /f/, /g/, /ğ/, /h/, /j/, /k/, /k/, /l/, /m/, /n/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /ş/, /t/, /v/, /y/, /z/, /şç/, /ts/ ünsüzleri görülür.

1. İdil Bulgar Türkçesinde kelime başında bulunan /b/ sesi Çuvaş Türkçesinde tonsuzlaşarak /p/ sesine dönüşmüştür: İBT. *baç* "baş" (VBK: 195; DSWI: 163) > Çuv. *puş* "baş" (ÇTS: 528).

2. İdil Bulgar Türkçesinde kelime başında bulunan /d/ sesi tonsuzlaşarak Çuvaş Türkçesinde /t/ senine dönüşmüştür: *dünyē* (< Ar. *dunyā*) "dünya" (VBK: 190, 197) > Çuv. *tĩnçe* "dünya" (ÇTS: 726).

3. İdil Bulgar Türkçesinde kelime başında bulunan /c/ sesi tonsuzlaşarak Çuvaş Türkçesinde /ş/ sesine dönüşmüştür: İBT. *cāl* "yıl" (VBK: 64) > Çuv. *şul* "yıl" (ÇTS: 663).

4. İdil Bulgar Türkçesinde kelime içinde bulunan /y/ sesinin tonsuzlaşarak, Çuvaş Türkçesinde bir yerde /ç/ sesine büzüştüğü tespit edilmiştir: *dünyē* (< Ar. *dunyā*) "dünya" (VBK: 190, 197) > Çuv. *tĩnçe* "dünya" (ÇTS: 726).

5. İdil Bulgar Türkçesinde bulunan /ç/ sesi Çuvaş Türkçesinde /ş/ sesine dönüşmüştür: İBT. *baç* "baş" (VBK: 166 - 167) > Çuv. *puş* "baş, tepe, yukarı" (ÇTS: 529).

6. İdil Bulgar Türkçesinde bulunan /k/ sesi sızıcılaşarak Çuvaş Türkçesinde /h/ sesine dönüşmüştür. Bu dönüşme İdil Bulgar Türkçesi döneminde tam olarak gerçekleşmişse de yazıtlarda aksi örnekler de mevcuttur. Bu ikili kullanımların ağız farklılıklarından kaynaklandığını kabul etmek gerekir: İBT. *ť[o]kur* "dokuz" (VBK: 86-87) ~ *ťohur* (tohir (VBK: 182)) "dokuz" (VBK: 56 - 57) > Çuv. *tĩhĩr* "dokuz" (ÇTS: 712).

7. İdil Bulgar Türkçesinde bulunan /h/ sesi akıcılaşarak Çuvaş Türkçesinde /y/ sesine dönüşmüştür: İBT. *hān* "kan" (VBK: 154-155) > Çuv. *yun* "kan" (ÇTS: 972).

8. İdil Bulgar Türkçesinde bulunan /w/ sesinin Çuvaş Türkçesinde düştüğü gözlenmiştir: İBT. *beliww* "mezar taşı" (VBK: 190, 196) > Çuv. *pallĩ* "işaret, belirti" (ÇTS: 453).

9. İdil Bulgar Türkçesinde bulunan /n/ sesinin Çuvaş Türkçesinde düştüğü gözlenmiştir: İBT. *tan* "etmek" (VBK: 56 - 57) > Çuv. *tu* "yapmak, etmek, kılmak" (ÇTS: 749).

10. İdil Bulgar Türkçesinde bulunan /t/ sesi ön damaksıllaşarak Çuvaş Türkçesinde /ç/ sesine dönmüştür: İBT. *ceti* "yedi" (VBK: 168-169) ~ *ciyeti* "yedi" (VBK: 190-191) > *şıĩĩ* ~ *şıĩĩĩ* "yedi" (ÇTS: 661).

11. İdil Bulgar Türkçesinde bulunan /k/ sesi art damaksıllaşarak Çuvaş Türkçesinde /k/ sesine dönüşmüştür: İBT. *kūwen* "gün" (VBK: 190-191) > Çuv. *kun* (ÇTS: 336), İBT. *sekir* "sekiz" (VBK: 190-191) > Çuv. *sakĩr* ~ *sakkĩr* "sekiz" (ÇTS: 558-559).

12. İdil Bulgar Türkçesinde bir yerde /h/ sesi akıcılaşarak Çuvaş Türkçesinde /l/ sesine dönüşmüştür: İBT. *v[a]h[i]* - "okumak" (DSWI: 69, 164) > Çuv. *vula* - "okumak" (ÇTS: 146).

13. Ünsüz uyumu İdil Bulgar ve Çuvaş Türkçelerinde bir dizge dahilinde işlemez. Çuvaş Türkçesinde tonsuz ünsüzlerin tonlu karşılığı olmadığı için ancak tonsuzluk yönünden bir uyumdan bahsedilebilir.

4.2. Şekil Bilgisi

Söz Yapımı

1. İdil Bulgar Türkçesinde tespit edilen +çI isimden isim yapma eki Çuvaş Türkçesinde +şĭ, +şĭ biçiminde bulunur. Ek, İdil Bulgar ve Çuvaş Türkçelerinde meslek adı türetiminde kullanılmıştır.

2. İdil Bulgar Türkçesinde tespit edilen +lu eki Çuvaş Türkçesinde +(l)lĭ, +(l)lĭ biçimlerinde bulunur. Ek, İdil Bulgar Türkçesinde ve Çuvaş Türkçesinde sıfat görevinde isimler türetmek için kullanılmıştır.

3. İdil Bulgar Türkçesinde tespit edilen +(I)m eki Çuvaş Türkçesinde +(I)m biçiminde bulunur. Ek, İdil Bulgar Türkçesinde ve Çuvaş Türkçesinde sıra sayısı türetmek için kullanılmıştır. Ancak Çuvaş Türkçesinde, İdil Bulgar Türkçesindeki işlevselliğini yitirmiştir. Seyrek olarak görülür.

4. İdil Bulgar Türkçesinde tespit edilen +(I)ç, +ş eki Çuvaş Türkçesinde doğrudan bulunmaz. Sıra sayısı türetmek için kullanılan bu ekin +mĭş yapısının içinde bulunduğu kimi araştırmacılarca ileri sürülmüştür.

İsim Çekim Ekleri

1. İdil Bulgar ve Çuvaş Türkçelerinde çokluk eki +sem biçimindedir. Her iki lehçede de aynı olan bu ekin İdil Bulgar Türkçesinde yönelme zamir n'sinden sonra kullanım biçimi Çuvaş Türkçesinde hal eklerinden sonra ekin +sen biçimini almasının nedeni olarak görülmektedir (Tekin, 1988: 191). Ayrıca çokluk ekinin içinde bir zamanlar üçüncü şahıs iyelik ekini taşımasından dolayı Çuvaş Türkçesinde bu ekten sonra gelen bulunma ve ayrılma hâli ekleri +çe, +çen biçimindedir.

2. İdil Bulgar Türkçesinde tespit edilen 3. şahıs iyelik eki +i ve +si¹⁵⁵ ekleri Çuvaş Türkçesinde +i ve +ĭ biçimlerinde, seyrek olarak da +şĭ biçimlerinde bulunur. Her iki Türk lehçesinde Eski Türkçede de rastlanıldığı gibi ek, ön ünlüdür.

3. İdil Bulgar Türkçesinden kalan metinlerde ilgi hâli eki genellikle kullanılmamıştır. İlgi hâli eki kullanılmadan oluşturulan isim tamlamalarına Çuvaş Türkçesinde de rastlanır. Bu kullanımın dışında, İdil Bulgar Türkçesinde tespit edilen +n (aġa+n) biçimi Çuvaş Türkçesinde de görülür. Tekin (1988: 38) tarafından tespit edilen, ancak tartışmalı olan +ın eki Çuvaş Türkçesinde +ĭn ve +ĭn biçimindedir.

4. İdil Bulgar Türkçesinde yönelme hâli eki +A biçiminde olup belirtme eki işlevinde de kullanılmaktadır. Aynı durum Çuvaş Türkçesi için de geçerlidir. +A eki Çuvaş Türkçesinde de hem belirme hem de yönelme işlevinde kullanılır. İdil Bulgar Türkçesinde +A eki aynı zamanda tarih belirtmede, bulunma hâli işlevinde de kullanılmıştır. Çuvaş Türkçesinde bu durumda bulunma hâli eki +tA işlev görür.

5. Bulunma hâli eki İdil Bulgar Türkçesinde +tA biçiminde tespit edilmiştir. Erdal (199: 94) ve Tekin (1988: 38) ekin +rA'lı biçimleri olabileceğine de işaret etmişlerdir. Çuvaş Türkçesinde de ekin +tA, +rA ve +çe'li biçimleri vardır. Bu iki lehçe +çe'li biçim yönünden farklılık gösterse de bu palatalleşme örneği İdil Bulgar Türkçesi döneminde başlamıştır.

¹⁵⁵ İdil Bulgar kökenli olduğu tartışmalıdır.

6. İdil Bulgar Türkçesinde ayrılma hâli eki +rAn biçiminde bulunur, Tekin (1988: 38) ve Erdal (1993: 94) ekin +tAn biçiminin de olması gerektiğini söylemişlerdir. İdil Bulgar Türkçesinde +tAn ve +rAn biçiminde olan ek Çuvaş Türkçesinde +tAn, +rAn ve +çen biçimlerindedir. Ek, yapısal olarak her iki lehçede de büyük benzerlik gösterir.

7. İdil Bulgar Türkçesinde vasıta hâli eki işlevinde bir yerde tespit edilen +le eki (*erle*) (DSWI: 42) seyrek olarak Çuvaş Türkçesinde de bu işlev de kullanılır.

İsimlerde Bildirme

1. İdil Bulgar ve Çuvaş Türkçelerinde isim cümlelerinin geniş zamanlı çekimleri eksiz bir biçimde yapılmaktadır.

2. İdil Bulgar Türkçesinde belirli geçmiş zaman e- (< er-) yardımcı fiilinin yardımıyla yapılır. Ek fiil bu zamanı işaretlemek için -ti ve -çi eklerini alır. Çuvaş Türkçesinde yardımcı fiil düşmüştür. Çekimde -çi ve -ççi ekleri kullanılır.

Fiiller

Fiil Çekimi

1. İdil Bulgar Türkçesinde fiillerin yalnızca üçüncü tekil şahıs ile çekimi tanıklanmış, bu çekimde ek kullanılmamıştır. Çuvaş Türkçesinde de üçüncü tekil şahıs ile çekimlerde ek kullanılmaz.

2. İdil Bulgar Türkçesinde belirli geçmiş zaman eki -ti / -çi¹⁵⁶ ekleridir. Bu ekler Çuvaş Türkçesinde de aynı işlevde kullanılır.

3. İdil Bulgar Türkçesinde geniş zaman eki -Ir ekidir; ancak Çuvaş Türkçesinde bu zaman için At / -Aş eki kullanılır. Bu zamanın işaretlenmesinde iki lehçede farklı ekler kullanılmıştır. Johanson (1976a: 137) -(x)r ekini Çuvaş Türkçesindeki gelecek zaman eki -î/-ĩ ile ilişkilendirmiştir.

4. İdil Bulgar Türkçesinde şart kipi -sA biçimindeydi, Çuvaş Türkçesinde ise ek, -san, -sen, -sassın, -sessin biçimlerinde bulunur. Çuvaş Türkçesindeki ekin -sA biçiminden geliştiğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

5. İdil Bulgar Türkçesinde emir kipinin üçüncü şahıs çekimi tespit edilmiştir. İdil Bulgar Türkçesinde -tUr biçiminde olan ek, Çuvaş Türkçesinde -tîr ve -tîr biçimlerine dönüşmüştür.

Fiilimsiler

İsim-Fiiller

1. İdil Bulgar Türkçesinde doğrudan sıfat-fiil eki tespit edilmemiştir. Ancak sıfat-fiil eki olan -tUw(i) /-rUw(i) (-tuw+i¹⁵⁷) eki işlev görmüştür. Buna benzer bir durum Çuvaş Türkçesinde de görülmektedir. Çuvaş Türkçesinde -nî sıfat-fiil eki ve üçüncü şahıs iyelik ekinin birleşiminden oluşan -ni eki isim-fiil işlevinde kullanılır.

¹⁵⁶ Fiil cümlelerinin çekiminde olmasa da isim cümlelerinin çekiminde tespit edilmiştir. Bu, fiil çekiminde de var olduğunu gösterir.

¹⁵⁷ 3. şahıs iyelik ekidir.

Sıfat-Fiiller

1. İdil Bulgar Türkçesinde sıfat-fiil işlevinde tespit edilen -An eki Çuvaş Türkçesinde de bu işlevde bulunmaktadır. Geçmişte olan, ancak bir süre devam etmiş, süreç içeren fiillerin sıfat biçimini oluşturur.

2. İdil Bulgar Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiil işlevinde -tUw(i), -rUw(i) eki tespit edilmiştir. Çuvaş Türkçesinde bu eke karşılık olarak -nĭ ni eki bulunur. Bu ekin üçüncü şahıs iyelik eki almış biçimi yukarıda da ifade edildiği gibi isim-fiil işlevinde kullanılır.

Zarf-Fiiller

1. İdil Bulgar Türkçesinde zarf-fiil işlevinde -sA eki bulunur. Çuvaş Türkçesinde de ek bu biçimdedir. Çuvaş Türkçesinde bu biçimin yanında bundan gelişen -sAn ve -sAssĭn ekleri bulunur.

Zamirler

Şahıs Zamirleri

İdil Bulgar Türkçesinde 3. tekil şahıs zamiri olan *wal* "o" tanıklanmıştır. Çuvaş Türkçesinde bu kelime *vĭl* biçimindedir. İki biçimde birbirleriyle yapısal olarak benzerlik göstermektedir.

İşaret Zamirleri

İdil Bulgar Türkçesinde işaret zamiri işlevinde *kŭ* "bu" kelimesi tanıklanmıştır. Çuvaş Türkçesinde kelimenin ünlüsü art damaksıllaşarak *ku* "bu" biçimini almıştır.

Soru Zamirleri

İdil Bulgar Türkçesinde soru zamiri işlevinde *kem* "kim" zamiri bulunur. Çuvaş Türkçesinde bu zaminin ünlüsü art damaksıllaşarak *kam* biçimini almıştır. İdil Bulgar kitabelerinde bu kelimenin asıl görevi belirsizlik bildirmektir. Ancak soru zamiri işlevinde de kullanılmış olması yadsınamaz. Çuvaş Türkçesinde belirsizlik *nikam*, *takam* gibi zamirlerle sağlanmıştır. Bu zamirler de içinde *kam* zaminini barındırır.

Edatlar

Pekiştirme Edatları

İdil Bulgar Türkçesinde pekiştirme işlevinde *ma* edatı bulunur. Bu edat emir kipinden sonra kullanılmıştır. Çuvaş Türkçesinde bu işlevde birçok edat bulunmakla beraber bu edat yer almaz.

Zaman Bildiren Edatlar

İdil Bulgar Türkçesinde zaman edatı işlevinde *aĥirinte* "sonunda", *baĥne* "başında" ve *işne* "içinde" adları kullanılmıştır. *Aĥirinte* yapısı Çuvaş Türkçesinde bulunmaz, *işne* ve *baĥne* yapıları Çuvaş Türkçesinde yer alır; ancak yönelme hâli ekiyle birlikte, zaman işlevinde kullanımı tespit edilememiştir.

Sıfatlar

Niteleme Sıfatları

İdil Bulgar Türkçesinde *fānī* "ölümlü", *bāqī* "ebedî, ölümsüz" (VBK: 184, 196, 198); *hayrātlu* "hayır sahibi", *berekātlu* "bereketli" (VBK: 190-191); *k[i]çī* "küçük" (VBK: 154-155), *mūn* (VBK: 190) "büyük" sıfatları bulunur. Çuvaş Türkçesinde *fānī* "ölümlü", "ölümlü", *bāqī* "ebedî, ölümsüz" (VBK: 184, 196, 198); *hayrātlu* "hayır sahibi" (VBK: 190-191) kelimeleri tespit edilememiştir. Buna karşın *berekātlu* "bereketli" (VBK: 190-191) sıfatı *pereketlī* "bol, bereketli, kazançlı; başarılı" (ÇTS: 479) biçiminde; *k[i]çī* "küçük" (VBK: 154-155) sıfatı *kışīn* "Küçük, genç." (ÇTS: 303) biçiminde", *mūn* (VBK: 190) "büyük" sıfatı *mīn* "Büyük, yüce; yaşça büyük; geniş." (ÇTS: 395) biçiminde bulunur.

Belirtme Sıfatları

İşaret Sıfatları

İdil Bulgar Türkçesinden kalan metinlerde açık bir biçimde sıfat olarak kullanıldığı anlaşılmayan; ancak sıfat olarak kullanılmış olması mümkün olan *wal* "o" kelimesi bulunmaktadır. Bununla beraber İdil Bulgar Türkçesinden kalan metinlerde işaret zamiri olarak kullanılan *kū* "bu" kelimesi de İdil Bulgar Türkçesinde, sıfat işlevinde kullanılmış olmalıdır. Bu sıfatlar Çuvaş Türkçesinde *vīl* "o" ve *ku* "bu" biçiminde yer almaktadır.

Sayı Sıfatları

Asıl Sayı Sıfatları

İdil Bulgar Türkçesinden kalan metinlerde asıl sayı sıfatlarının büyük bir kısmı tanıklanabilmektedir. Tanıklanan bu sayılar Çuvaş Türkçesindekilerle yapısal ve anlamsal olarak büyük oranda benzerlik gösterir. Ancak bir takım ses değişimleri mevcuttur. İBT. *sekir* "sekiz" (VBK: 190-191) > Çuv. *sakīr* ~ *sakkīr* "sekiz" (ÇTS: 558-559).

Sıra Sayı Sıfatları

İdil Bulgar Türkçesinde sıra sayı sıfatları oluşturmak için +Im, +ç, +ş ve +Inç eklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Çuvaş Türkçesinde ise +mīş eki yaygın olarak kullanılmakla birlikte, seyrek olarak +ım eki de görülür.

Zarflar

Miktar Zarfları

İdil Bulgar Türkçesinde miktar zarfı işlevinde *ekil* "çok" (VBK, 190-191) kelimesi tanıklanmıştır. Çuvaş Türkçesinde bu işlevde birçok kelime bulunmakla beraber *ekil* sözcüne rastlanılmamıştır.

İdil Bulgar ve Çuvaş Türkçeleri arasında görülen benzerlikler, Çuvaş Türkçesinin İdil Bulgar Türkçesinin ardılı olduğunu göstermektedir. Aradaki bir kaç farklılık iki lehçenin yakınlığını çürütecek cinsten değildir.

KAYNAKÇA

- Abeşî, H. A. (2019). *Türk Kavimleri Tarihi*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Adamoviç, V. M. (1983). Der tschuwaschische Plural-sem. *FUM*(7), 21-27.
- Agyagási, K. (2019). *Chuvash Historical Phonetics*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Akar, A. (2015). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları
- Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük (2 Cilt)*. İstanbul: Beşir Yayınevi.
- Akkuş, M. (1995). *Kitab-ı Gunya*. Ankara: TDK Yayınları.
- Alişina, H. Ç. (1994). *Tobolo-İrtişskiy Dialekt Yazıkı Sibirskih Tatar*. Kazan.
- Alkaya, E. (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*. Elazığ: Manas Yayınları.
- Alkaya, E. (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*. Ankara: Turkish Studies.
- Alkaya, E. (2008b). Türkiye Türkçesinde ve Türk Lehçelerinde İyelik Ekinden Sonra Kullanılan +IAr Çokluk Eki Üzerine. *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 353-361. TDK Yayınları.
- Alkaya, E. (2017). Tatar Türkçesi Yazı Dilinde ve Ağızlarında y-/c- Sesi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD)*, 1(1), 24-38.
- Alkaya, E. ve Kirillova, Z. (2018). *Kreşin Tatar Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arat, R. R. (1953). Türk Şivelerinin Tasnifi. *Türkiyat Mecmuası*, 59-138.
- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II Tercüme*. Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. (K. Eraslan , O. F. Sertkaya ve N. Yüce, Dü) İstanbul: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Argunşah, M. (2017). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arık, D. (2012). *Hristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Arıkan, İ. (2014). İdil Bulgar Kitâbelerinde Geçen “baltır” Sözcüğü Üzerine. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 21(1), 15-24.
- Aşmarin, N. İ. (1898). *Materialı Dlya İssledovaniya Çuvaşskago Yazıkı*. Kazan: Tipo-litografiya İmperatorskago Universiteta.
- Aşmarin, N. İ. (1994c). *Slovar' Çuvaşskago Yazıkı* (Cilt 4). Çeboksarı.
- Ata, A. (2002). *Harezmi-Altınordu Türkçesi*. (M. Ölmez, Dü.) İstanbul: Kitap Matbaası.
- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul: Klişecilik ve Matbaacılık TAŞ.
- Atalay, B. (2021). *Divanü Lugati't-Türk I-II-III-IV*. Ankara: TDK Yayınları.
- Bang, W. ve Rahmeti, G. R. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Burhaneddin Basımevi.
- Banguoğlu, T. (1956). Türk Grameri İçin Monografiler: I-Türkçede Tekerrür Fiilleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 4, 111-123.
- Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Barayev, V. (1940). *Ali-Pattır*. Şupaşkar: Çassr Gosudar İzdatel'stvi.
- Bazin, L. (1959). Le Turkméne. J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel ve Z. V. Togan içinde, *Philologiae Turcicae Fundamenta I* (s. 308-317). Wiesbaden: Tomus Primus.
- Baskakov, N. A. (2006). *Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi*. (K. Koç ve O. S. Karaca, Çev.) İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Bayat, F. ve Aliyeva Çınar, M. (2020). *Eski Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Bayram, B. (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Benzing, J. (1954). Tschuwaschische Forschungen (V): Die Ordinalzahlen und ein iranisches Suffix zu ihrer Bildung. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 104(2), 386-390.
- Benzing, J. (1959). Das Tschuwaschische. J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel ve Z. V. Togan içinde, *Philologiae Turcicae Fundamenta* (s. 695-751). Wiesbaden: Tomus Primus.
- Benzing, J. (1959a). Classification of the Turkic Languages. J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel ve Z. V. Togan içinde, *Philologiae Turcicae Fundamenta* (s. 1-5). Wiesbaden: Tomus Primus.

- Bereczki, G. (1988). Geschichte der wolgafinnischen Sprachen. D. Sinor (Dü.) içinde, *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences* (s. 314-350).
- Bulak, Ş. (2017). *Karşılaştırmalı Tarihi Türk Yazı Dilleri Grameri -Fiil Çekimi-*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Buran, A. (1996). *Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Buran, A. (2015). *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Buran, A. (2017). Kırgız Türkçesinde Ses Değişimlerinin Sebep Olduğu Ses Değişimleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-11.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2014a). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 2, Güney Doğu / Karluk Grubu*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2014b). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri III*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bussmann, H. (2006). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. (G. Trauth, K. Kazzazi, Dü, G. Trauth ve K. Kazzazi, Çev.) London and New York: Routledge.
- Caferoğlu ve Doerfer (1959). Das Aserbeidschanische. J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel ve Z. V. Togan içinde, *Philologiae Turcicae Fundamenta I* (s. 280-307). Wiesbaden: Tomus Primus
- Ceylan, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Chen, S. (2012). *Multicultural China in the Early Middle Ages*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Choi, H.-W. (2019). *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Clark, L. (1998). Chuvash. *The Turkic Languages* (s. 434-452). içinde London and New York : Routledge.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Clauson, G. (2017). *Türkçe-Moğolca Çalışmaları*. (F. Kömürcü, Çev.) Ankara: TDK Yayınları.
- Coşkun, M. V. (2017). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Çulha, T. (2019). *Karaycanın Karşılaştırmalı Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. (A. Benzer, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Dilek, F. G. (2015). *Güney Sibiryası Altay Türkçesi Ağzları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Doerfer, G. (1967). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* (Cilt 3). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Doerfer, G. (1971). Bemerkungen zur Methodik der türkischen Lautlehre. *Orientalistische Literaturzeitung*, 66(1-6), 325-344.
- Doerfer, G. (1976). Proto-Turkic: Reconstruction Problems. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*(23-24), 1-59.
- Doerfer, G. (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Doerfer, G. ve Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*. Budapest : Akadémiai Kiadó.
- Doerfer, G. ve Tezcan, S. (1994). *Folklore-Texte der Chaladsch*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Doerfer, G., Hesche, W., Scheinhardt, H. ve Tezcan, S. (1971a). *Khalaj Materials*. Bloomington: Indiana University.
- Durmuş, O. (2009). *Çuvaşçanın Şekil Bilgisi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)* Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durmuş, O. (2009a). Strahlenberg ve İlk Çuvaşça Kelime Listesi. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 503-517.
- Eckmann, J. (1953). Türkçede "RAQ, REK" Ekine Dair. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 1, 49-52.
- Eckmann, J. (2013). *Çağatayca El Kitabı*. (G. Karaağaç, Çev.) İstanbul: Kesit Yayınları.
- Editörleri, B. A. (2019, 6 Haziran). Chuvashiya. 2 27, 2022 tarihinde Encyclopedia Britannica: <https://www.britannica.com/place/Chuvashiya> adresinden alındı

- Editörleri, S. (tarih yok). *Chuvash Republic*. 27 Şubat, 2022 tarihinde Federation Council of the Federal Assembly of the Russian Federation: <http://council.gov.ru/en/structure/regions/CU/> adresinden alındı
- Eker, S. (2017). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Emre, A. C. (1949). *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri*. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016) *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. Ankara: Dergâh Yayınları
- Ercilasun, A. B. (2020). *Kutadgu Bilig Grameri Fiil*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B., Karahan, L. ve Kirişcioğlu, M. F. (2019). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I : Fiil Basit Çekimi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erdal, M. (1988). The Turkic Nagy-Szent-Miklós Inscription in Greek Letters. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 221-234.
- Erdal, M. (1990). An Altaic Particle gU ? ~ ! B. Brendemoen (Dü.), *Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (Oslo, Haziran 12-16, 1989)* içinde (s. 125–139). Oslo: Universitetsvorlaget .
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Erdal, M. (1993). *Die Sprache der wolgabulgarischen Inschriften*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Lieden-Boston: Brill.
- Eren, H. (2020). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erenoğlu Ataizi, D. (2017). *Kaşkay Türklerinin Dili*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Dede Korkut Kitabı - 2*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (2012). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayım.
- Ergönenç, D. (2019). *Nogay Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ersoy, F. (2017). *Çuvaş Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Fedotov, M. R. (1996a). *Etimologičesky Slovar' Çuvaşskogo Yazıka* (Cilt 1). Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvenniy İnstitut Gumanitarnih Nauk.
- Fedotov, M. R. (1996b). *Etimologičesky Slovar' Çuvaşskogo Yazıka* (Cilt 2). Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvenniy İnstitut Gumanitarnih Nauk.
- Feher, G. (1984). *Bulgar Türleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Frank, A. J. (1998). *Islamic Historiography and 'Bulghar' Identity Among the Tatars and Bashkirs of Russia*. Leiden, Boston, Köln: Brill.
- Gabain, A. (2000). *Eski Türkçenin Grameri*. (M. Akalın, Çev.) Ankara: TDK Yayınları.
- Georg, S. (1990). Some Thoughts on the Etymology of the Turkic Pluralsuffix-lar-/ler. B. Brendemoen (Dü.), *Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (Oslo, Haziran 12-16, 1989)* içinde (s. 141-152). Oslo: Universitetsvorlaget AS.
- Golden, P. (2018). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (O. Karatay, Çev.) İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Grönbech, K. (2011). *Türkçenin Yapısı*. (M. Akalın, Çev.) Ankara: TDK Yayınları.
- Gumilëv, L. N. (2019a). *Hazar Çevresinde Bin Yıl*. (A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gumilëv, L. N. (2019b). *Eski Türkler*. İstanbul : Selenge Yayınları.
- Gurov, D. (2007). *The Origins of Bulgars*. <https://www.csc.kth.se/~dilian/bulgars.pdf>.
- Gülsevin, G. (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Güner Dilek, F. (2012). Altay Türkçesi . A. B. Ercilasun içinde, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 1009-1084). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güner, G. (2020). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

- Güzel, S. (2012). *İlpek Mikulayı'nın "Tivatı Kun" Adlı Eseri Üzerinde Çuvaşça Dil İncelemesi (Giriş-Metin-Dizinler), (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. Ankara : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2003). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2015). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Hacıeminoğlu, N. (2016). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Hakimzyanov, A. (1987). *Epigrafiçeskiye Pamyatniki Voliskoy Bulgarii i ih Yazık*. Moskova: Nauka.
- Hakimzyanov, F. S. (1978). *Yazık Epitafiy Volskih Bulgar*. Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".
- Hakimzyanov, F. S. (1986). New Volga Bulgarian Inscriptions. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 173-177.
- Hâlim, H., Yusoff, K. ve Ghazalli, A. J. (2013). Relations Beetwen Volga Bulgaria and Baghdad. *International Business Management*, 7(1), 21-30.
- Hamilton, J. R. (2020). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası: Prens Kalyânamkara ve Pâpamkara Hikâyesi*. (E. Korkut ve İ. Birkan, Çev.) Ankara: TDK Yayınları.
- Hıvetirî, Ş. (1996). *Ulıp*. Şupaşkar: Çıvaş kineke izdatel'stvi.
- Hrbek, I. (1986). *Bulghār. The Encyclopaedia of Islam (New Edition, Volume I, A-B)* (s. 1304-1308). içinde Leiden: E. J. Brill.
- Hünerli, B. (2016). Eski Anadolu Türkçesindeki Sınırlama İşlevindeki “-(y)Xnca dek/degin/kadar” Ara Formunun Doğu Trakya Ağızlarındaki Görünümü Ve “-(y)Xnca” Zarf-Fiilinin Kullanım Çeşitliliği. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*(7), 152-163.
- Ilgın, A. (2015). *Tarihi Karşılaştırmalı Tofa (Karagas) Türkçesi: Biçim Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- İgnat'yev, N. G. (1995). *Çıvaş Yen Çirçünisem*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- İvanova, K. (2010). *Asa İleşşi*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- İzmaylov, İ. (2006). "Bulgarskoye gosudarstvo: obrazovanie, territoriya i naselenie 1. Obrazovanie Bulgarskogo gosudarstva". *Istoriya Tatar s Drevneyşih Vremenv Semi Tomah Tom II. Voljskaya Bulgariya İ Velikaya Step'* (s. 124-131). içinde Kazan: İzdatelstovo Ruhil.
- Johanson, L. (1976a). Das tschuwaschische Aoristthema. *Orientalia Suecana* 1974-75, 106-158.
- Johanson, L. (1976b). Zum Präsens der nordwestlichen und mittelasiatischen Türksprachen. *Acta Orientalia*, 37, 57-74.
- Johanson, L. (1998). The History of Turkic. L. Johanson ve É. Á. Csató (Dü) içinde, *The Turkic Languages* (s. 81-125). Londra ve New York: Routledge.
- Kafesoğlu, İ. (1985). *Bulgarların Kökeni*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kahovskiy, V. F. (1984). *Çıvaşsem*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- Kamâl, F. (1957). *Hâzirgi Zamân Uzbek Tili*. Taşkent.
- Kâşgarlı, M. (2005). *Divânu Lüğâti't Türk* (S. Erdi, S. T. Yurteser Çev., Dü.). İstanbul: Kabcacı Yayınları
- Karaağaç, G. (2015). *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karaağaç, G. (2018). *Dil Billimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karamanlioğlu, A. F. (2019). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karatay, O. (2003). *In search of the Lost Tribe: The Origins and Making of the Croatian Nation*. Çorum: Karam Yayınları.
- Karatay, O. (2018). *Bulgarlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Karatay, O. (2020). *Macarlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Karyagina, M. (2012). *Kımlı Tumlı şar*. Şupaşkar: Şini Vihit.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2020). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları
- Kaşgarlı, S. M. (1992). *Modern Uygur Türkçesi Grameri*. İstanbul: Orkun Yayınları.
- Kirişcioğlu, M. F. (1999). *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

- Ko, S. (2018). *Tongue Root Harmony and Vowel Contrast in Northeast Asian Languages*. New York, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Koç , K., Bayniyazov, A. ve Başkaran, V. (2019). *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Koç, D. (2021). *İdil Bulgarları*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Koç, M. (2012). Eski Anadolu Türkçesinde/dUk/Ekli Geçmiş Zaman Çekimi. *Türkbilig*(23), 11-18.
- Koçoğlu Gündoğdu, V. (2018). *Tuva Türkçesi Grameri Metin - Söz Dizini*. Ankara: TDK Yayınları.
- Koestler, A. (1976). *The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and its Heritage*. New York: Popular Library.
- Korkmaz, Z. (1953). Batı Anadolu Ağızlarında Asli Vokal Uzunlukları Hakkında. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 197-203.
- Korkmaz, Z. (1959). Türk Dilinde +çA Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 17(3-4), 275-358.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2019). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Krämer, M. (2003). *Vowel Harmony and Correspondence Theory*. Berlin ve New York: Mouton de Gruyter.
- Krueger, J. R. (1961). *Chuvash Manual: Introduction, Grammar, Reader, and Vocabulary*. Bloomington: Indiana University.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe sözlük*. (G. Karaağaç, Çev.) Ankara: TDK Yayınları.
- Levistkaya, L. S. (1976). *İstoričeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka*. Moskova: Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.
- Levistkaya, L. S. (2014). *İstoričeskaya Fonetika Çuvaşskogo Yazıka*. (P. Y. Yakovlev, Dü.) Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennyj İnstitut Gumanitarnih Nauk.
- Li, Y. S. (2004). *Türk Dillerinde Son Takılar*. İstanbul : Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 40.
- Li, Y. S. (2019). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ligeti, L. (1938). Ligeti Les Voyelles longues en turc. *Journal Asiatique*, 177-204.
- Lightner, T. M. (1965). On the Description of Vowel and Consonant Harmony. *word*, 21(2), 224-250.
- Maenchen-Helfen, O. (1973). *The World of the Huns*. California: University of California Press.
- Mahmutova, L. T. (1978). *Opit İssledovaniya Tyurskix Dialektov Mişarskiy Dialekt Tatarskogo Yazıka*. Moskova.
- Marhi, T. (2003). *Aça Çuhnehi*. Şupaşkar: Çıvaş Kİneke İzdatel'stvi.
- Menges, K. H. (1955). The South-Siberian Turkic Languages, I: General Characteristics of Their Phonology. *Central Asiatic Journal*, 1(2), 107-136.
- Menges, K. H. (1959). Classification of The Turkic Languages. J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel ve Z. V. Togan içinde, *Philologiae Turcicae Fundamenta I* (s. 5-8). Wiesbaden: Tomus Primus.
- Menges, K. H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Mişşi, Y. (2011). *İmerlİh Yuratu*. Şupaşkar: Attil.
- Mran'ka, N. (1989). *İmİr Sakki Sarlaka I*. Şupaşkar: Çıvaş Kİneke İzdatel'stvi.
- Mran'ka, N. (1989). *İmİr Sakki Sarlaka II*. Şupaşkar: Çıvaş Kİneke İzdatel'stvi.
- Mran'ka, N. (1990). *İmİr Sakki Sarlaka III*. Şupaşkar: Çıvaş Kİneke İzdatel'stvi.
- Nadalyev, B. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. ve Şçerbak, M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: İzdatel'stvo Nauko Leningradskoye Otdeleniye.
- Németh, J. (1982). The Meaning of the Etnonym Bulgar. A. Róna-Tas (Dü.) içinde, *Studies in Chuvash Etymology I* (s. 7-13). Szeged: SZTE Egvetemi Könyvtár.
- Online Etymology Dictionary. (2020-2021). <https://www.etymonline.com/word/liberal> adresinden alındı
- Orkun, H. N. (2019). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Orlov, G. (1994). *Trivim Yısna Halapİsem*. Şupaşkar: Çıvaş kİneke izdatel'stvi.
- Öner, M. (2013). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: TDK Yayınları.

- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özçelik, S. (1997). *Urfa Merkez Ağzı (İnceleme, Metinleri, Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özek, F. (2013). *Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özkan, N. (2019). *Gagavuz Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Öztürk, R. (2016). *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Palet Yayınları.
- Öztürk, R. (2020). *Yeni Uğur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Paşev, R. (2006). Velikaya Bolgariya. *Istoriya Tatar s Drevneysh Vremenv Semi Tomah Tom II. Voljskaya Bulgariya I Velikaya Step* (s. 36-47). içinde Kazan: İzdatelstovo Ruhil.
- Pavlov, İ. P. (1965). *Hal'hi Çıvaş Literatura Çilhi-Morfologi*. Şupaşkar: Çıvaş Accr Kineke İzdatel'stvi .
- Poppe, N. (1952). Plural Suffixes in the Altaic Languages. *UJb*, 24, 65-83.
- Poppe, N. (1965). *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Poppe, N. (2019). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. (G. Karaağaç, Çev.) Ankara: TDK Yayınları.
- Radloff, W. (1882). *Phonetik der nördlichen Türksprachen*. Leipzig.
- Ramstedt, G. J. (1952). *Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft II Formenlehre*. (P. Aalto, Dü.) Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, M. (1937). Über die langen vokale der türkischen lehnwörter im ungarischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen*, 246-255.
- Räsänen, M. (1957). *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Studia Orientalia .
- Raspe, R. E. (1935). *Temtepir Kurni Münhauzin*. Şupaşkar: Çıvaşsen Patşalih İzdatil'stvi.
- Róna-Tas, A. (1970). Some Problems of Ancient Turkic. *Acta Orientalia*, 209-229.
- Róna-Tas, A. (1976). A Volga Bulgarian Inscription From 1307. *Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 30(2), 153-186.
- Róna-Tas, A. (1982). The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History. A. Róna-Tas (Dü.) içinde, *Chuvash Studies*. (s. 113-169). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Róna-Tas, A. (1988). The Turkic Influences on the Uralic Languages. D. Sinor içinde, *The Uralic Languages: Description, History and Foreign Influences* (s. 742-780). Leiden: E.J. Brill.
- Róna-Tas, A. (1994). An Old Turkic Name of Kiev. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 175-180.
- Róna-Tas, A. (1999). Chuvash and Historical Morphology. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 52(1), 1-15.
- Róna-Tas, A. ve Berta, Á. (2011). *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian (2 cilt)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Róna-Tas, A. ve Fodor, S. (1973). *Epigraphica Bulgarica: A Volgai Bolgár-Török Feliratok*. Szeged: Studia Uralo-Altaica, 1.
- Savelyev, A. (2020). Chuvash and the Bulgharic languages. M. Robeets ve A. Savelyev içinde, *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages* (s. 446-464). New York: Oxford University Press.
- Schott, G. (1941). *De Lingua Tschuwaschorum, Dissertatio*. Berolini.
- Schöning, C. (2013). Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri. *Dil Araştırmaları* (İ. Sarı, Çev., s. 221-257). içinde
- Sementer, Y. (2010). *Kırhi Vişev*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- Serebrennikov, B. A. ve Gadjeva, N. Z. (2018). *Türk Yazı dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri*. (T. Hacıyev ve M. Öner , Çev.) Ankara: TDK Yayınları.
- Sergeyev, L. P., Andreyeva, E. A. ve Kotleyev, V. İ. (2012). *Çıvaş Çilhi*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- Shnirelman, V. A. (1996). *Who Gets the Past?: Competition for Ancestors among Non-Russian Intellectuals in Russia*. Woodrow Wilson Center Press.
- Shpakovsky, V. ve Nicolle, D. (2013). *Armies of the Volga Bulgars & Khanate of Kazan: 9th-16th centuries*. Oxford: Osprey Publishing.

- Sinor, D. (1952). On Some Ural-Altaic Plural Suffixes. *Asia Major*, 2, 203-230.
- Sırtı, E. (2019). *Kıpçak Lehçelerinde Kök Fiiller*. Ankara: TDK Yayınları.
- Sitdikov, A. G. ve Izmailov, I. L. (2015). Bolgar Town in Culture and History. *Great Bolgar* (s. 12-25). içinde Kazan: Master-Graf Ltd.
- Skovortsov, M. İ. (1982). *Çuvaşsko-Russkiy Slovar' / Çıvaşla-Vırışla Slovar'*. Moskova: Russkiy Yazık.
- Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Starostin, S. A., Dybo, A. V. ve Mudrak, O. A. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Leiden: Brill.
- Steingass, J. F. (1992). *A Comprehensive Persian-English Dictionary: Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature, Being, Johnson and Richardson's Persian, Arabic, and English Dictionary, Revised, Enlarged, and Entirely Reconstructed*. London: Routledge & Kegan Paul Limited.
- Şçerbak, A. (2019). *Eski Dönem Türk-Moğol Dil İlişkileri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Şçerbak, A. M. (1966). Tyurkskiye Glasniye v Koliçestvennom Otnoşenii. *Tyurkologičeskiy Sbornik*, 146-162.
- Şçerbak, A. M. (1970). *Sravnitel'naya fonetika Tyurkskih yazıkov*. Leningrad: Izdatel'stvo Nauka Leningradskoe Otdelenie.
- Şçerbak, A. M. (2019). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler*. (Y. Karasoy, N. Hacızade ve M. Gülmez, Çev.) Ankara: TDK Yayınları.
- Şeşen, R. (2017). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Şeşen, R. (2019). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Şirin, H. (2020). *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tarama Sözlüğü* (Cilt 6.). (1996). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Tarama Sözlüğü* (Cilt 7.). (1996). Ankara: Ankara Üniveristesı Basımevi.
- Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe. *Türk Dünyası El Kitabı* (s. 69-119). içinde Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Tekin, Ş. (2019). *Uygurca Metinler II, Maytırsimit*. Ankara : TDK Yayınları.
- Tekin, T. (1969). Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic. *Acta Orientalia Hungarica*, 51-80.
- Tekin, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri*. Ankara: TDK Yayılar.
- Tekin, T. (1988). *Volga Bulgar Kİtabeleri ve Volga Bulgarcası*. Ankara : TDK Yayınları.
- Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (2013a). On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {-KİrA}. E. Yılmaz ve N. Demir (Dü) içinde, *Makaleler 1, Altayistik* (s. 131-140). Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2013a). Once More Zetacism and Sigmatism. T. Tekin, E. Yılmaz ve N. Demir (Dü) içinde, *Makaleler 1, Altayistik* (s. 101-106). Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2013a). Türkçe /ş/, Çuvaşça /ş/ ve Moğolca /ç/. T. Tekin, E. Yılmaz ve N. Demir (Dü) içinde, *Makaleler 1 Altayistik* (s. 199-202). Ankara: TDK Yayınları
- Tekin, T. (2013a). Turkic /ş/, Chuvash /ş/ and Mongolian /č/. T. Tekin, E. Yılmaz ve N. Demir (Dü) içinde, *Makaleler 1 Altayistik* (s. 225-228). Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2013a). Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine. T. Tekin, E. Yılmaz ve N. Demir (Dü) içinde, *Makaleler 1, Altayistik* (s. 117-122). Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2013b). A New Classification of the Turkic Languages. T. Tekin, E. Yılmaz ve N. Demir (Dü) içinde, *Makaleler 3, Çağdaş Türk Dilleri* (s. 361-375). Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2013b). A New Classification of the Chuvash Turkic Languages. T. Tekin, E. Yılmaz ve N. Demir (Dü.) içinde, *Makaleler 3, Çağdaş Türk Dilleri* (s. 351-359). Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2013b). Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi. T. Tekin, E. Yılmaz ve N. Demir (Dü) içinde, *Makaleler 3, Çağdaş Türk Dilleri* (s. 319-342). İstanbul: TDK Yayınları.

- Tekin, T. (2013c). On the Old Turkic Verbal Noun Suffix {-dOk}. T. Tekin, E. Yılmaz ve N. Demir (Dü.) içinde, *Makalalar 2, Tarihî Türk Yazı Dilleri* (s. 511-518). Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2018). *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Tekin, T. (2020). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z. ve Eker, S. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yayıncılık.
- Terbish, B. (2019). *Türkiye Türkçesi ve Çağdaş Moğolcada Çatı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tezcan, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sutra*. Berlin: Akademie Verlag.
- Timurtaş, F. K. (2019). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş (I. Cilt)*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Toparlı, R., Vural, H. ve Karaatlı, R. (2019). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Topsakal, İ. (2019). *İdil Bulgarları ve İslamiyet*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Türkçe Güncel Sözlük*. (2020-2021). <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı.
- Trask, L. (2000). *The Dictionary of Historical and Comparative Linguistics*. Edinburgh : Edinburgh University Press.
- Trask, R. L. (1996). *A Dictionary of Phonetics and Phonology*. New York: Routledge.
- Uraksin, Z. F. ve İşbayev, K. F. (1986). *Hezîrgî Başkört Tili*. Öfö.
- Uygur, C. V. (2018). *Karakalpak Türkçesi Grameri Fonetik, Morfoloji, Sentaks*. Ankara: TDK Yayınları.
- Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gabain, A. (2000). *Eski Türkçenin Grameri*. (M. Akalın, Çev.) Ankara: TDK Yayınları.
- Vorob'yev, A. (1974). *Yimra*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch – Türkisch*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Yalçın, S. K. (2013). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yalçın, S. K. (2016). Geri Sözcüğü Üzerine Etimolojik Bir Değerlendirme. *Atatürk Üniversitesi Türkiyet Araştırmaları Dergisi*, 767-774.
- Yalçın, S. K. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yavuz, C. (2021). *Çuvaş Mitleri ve Efsaneleri*. Ankara: Bengü Yayınları.
- Yazıcı Ersoy, H. (2012). Yeni Uygur Türkçesi. A. B. Ercilasun içinde, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 355-428). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yegerov, V. G. (1964). *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı.
- Yegorov, N. Y. (2017). *İzbrannye Trudy Po Etnolingvogenezu i Etničeskoj İstorii Çuvaşskogo Naroda (Kniga 2)*. Çeboksarı: Новое Время.
- Yıldırım, F. (2009). Anadolu Ağızlarında Sınırlama Gösteren Yapılar. *Türk Dilleri Araştırmaları* (19), 185-221.
- Yıldırım, H. (2020). *Türkmen Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yılmaz, E. (2002). *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji Denemesi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Yılmaz, E. (2011). *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri*. Ankara: Hacettepe Yayıncılık.
- Yousef, S. (2018). *Persian: A Comprehensive Grammar*. Londra ve New York: Routledge.
- Yun, T. (2013). *İrtiñ Kunsem-şulsem*. Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel'stvi.
- Yusupov, (1960). *Vvedeniye v Bulgaro-Tatarskuyu Epigrafiku*. Moskova-Leningrad: İzdatel'stovo Akademii Nauk SSR.
- Yüce, N. (1992). "Çuvaş". *TDVİA (8. cilt)*. içinde. İstanbul.
- Zekiye, M. (2019). *Türklerin ve Tatarların Kökeni*. (A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Zoltán Gombocz. (1912). *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki: Mémoires de la Société finno-ougrienne, XXX.